LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

NYOLCVANKETTEDIK ÉVFOLYAM
1. SZÁM

Budapest, 2011

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications Revue des Archives

A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR KÖZLEMÉNYEI

Journal of the National Archives of Hungary Revue des Archives Nationales de Hongrie

NYOLCVANKETTEDIK ÉVFOLYAM
1. SZÁM

Főszerkesztő
Reisz T. Csaba

Szerkesztő
Ólmosi Zoltán

Felelős szerkesztő
Kollega Tarsoly István

Olvasószerkesztő
Zsupos Zoltán

Szerkesztőségi titkár
Bárány Zsófia

Székhely (postacím): 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4. (1250 Budapest, Pf. 3.)

A KÖTET SZERZŐI:

Décsey Sándor levéltáros (MOL), Garadnai Zoltán főosztályvezető (MOL), Kálniczkyné Katz Veronika főlevéltáros (MOL), Katona Csaba tudományos munkatárs (MTA TTI), Katona Klára főlevéltáros (MOL), Keresztes Csaba főlevéltáros (MOL), Kocsis Piroska főlevéltáros (MOL), Kovács Csaba levéltáros (MOL), Kovács Tamás főlevéltáros (MOL), Mikó Zsuzsa főigazgató-helyettes (MOL), Ólmosi Zoltán főlevéltáros (MOL), Simon István főlevéltáros (MOL), Soós Viktor Attila főosztályvezető (MOL), Vass Gergő főosztályvezető (MOL)

MOL = Magyar Országos Levéltár (Bp.), MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.)

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

NYOLCVANKETTEDIK ÉVFOLYAM
1. SZÁM

Budapest, 2011

HU ISSN 0024–1512
A kiadásért felelős a Magyar Országos Levéltár főigazgatója
Nyomdai előkészítés: AbiPrint Kft.
A nyomdai munkálatokat a Verano Kft. végezte
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 19 (B/5) ív terjedelemben

ELŐSZÓ

A rendszerváltozás húszéves évfordulója alkalmából a Magyar Országos Levéltár őrizetében lévő dokumentumokból 2009. június 20-án időszaki kiállítás nyílt meg az Országos Levéltárban. A kiállítás öt téma köré csoportosítva mutatta be a rendszerváltó évek néhány kiemelkedő jelentőségű vagy jellegzetes tartalmú levéltári iratát. 2009. december 11-én a levéltár és a Magyar Levéltárosok Egyesületének MOL-szekciója *A levéltári iratok és a rendszerváltás* címmel konferenciát rendezett. A tanácskozás főigazgatói bevezetőjében elhangzott, hogy a jövőben ugyanezen keretek között minden évben tudományos konferenciát rendeznek, amely egy-egy jeles esemény évfordulója kapcsán mutatja be a szakmának és a nagyközönségnek egyaránt a Magyar Országos Levéltárban őrzött, a témára vonatkozó legfontosabb vagy addig még ismeretlen dokumentumokat. Így került sor 2010-ben a Széchenyi István halálának százötvenedik évfordulója alkalmából megrendezett második konferenciára, és 2011 októberére tervezik az *50 éve történt. A megszilárdult Kádár-rendszer a levéltári iratok tükrében* témájú rendezvényt. A szervezők eredeti célja szerint a konferenciák előadásai elsősorban a MOL levéltárosainak anyagismeretére és szakmai hozzáértésére épülnek, de emellett lehetőséget biztosítanak azoknak a történészeknek is, akik a megadott témában levéltári kutatásokon alapuló eredmények felmutatására vállalkoznak. A 2009. évi első konferencián még csak a MOL levéltárosai szerepeltek, de a Széchenyi-konferencián már a korszak más intézményben dolgozó munkatársai is teret kaptak.

A konferenciák előadásainak megjelentetési szándéka kezdettől fogva szerepelt az elképzelések között, s remélhetőn így lesz a későbbiekben is. A Levéltári Közlemények szerkesztősége felismerve az induló MOL konferenciák fontosságát, lehetőséget ad az első rendezvényen elhangzott előadások szerkesztett változatának megjelentetéséhez, ezzel is fel kívánja hívni a figyelmet a kiváló kezdeményezésre. Folyóiratunk jelen számában kizárólag a 2009. decemberi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata olvasható. Az előadások címei a szerkesztett anyag módosulása eredményeképp néhány esetben megváltoztak, tartalmuk azonban nem.

A konferencián Szabó Csaba főigazgató-helyettes bevezető előadása után, amelynek aláfestésére a kivetítőn az első szabad országgyűlési választás emlékezetes plakátjai voltak láthatók, tizenhat előadás hangzott el az alábbi sorrendben: Simon István *Vérben fogant kiegyezés: Álmodozások (és illúziók) kora – a rendszerváltás és az MSZMP*; Garadnai Zoltán *Rendszerváltás a Rajna túloldaláról*

nézve; Kovács Tamás *Átmentett vagy megmentett légió*; Soós Viktor Attila *Hivatalból Titkárság – Az egyházak feletti állami ellenőrzés átalakítása 1988–1990 között*; Ólmosi Zoltán *Munkásőrségből Népőrség? – Az átmentés kudarca*; Katona Klára *Köd előtte: a határőrség feladatainak változásai*; Décsey Sándor *Elhúzódó rendszerváltás – a hadsereg szimbólumainak megváltozása*; Mikó Zsuzsa *Perújítás vagy megbékélési törvény? – Politikai vita a rehabilitációról 1989-ben*; Majtényi György *Rendszerváltás és a régi elit. – Az Egyetértés Vadásztársaság feloszlatása*; Keresztes Csaba *A művelődés felső irányítása a nyolcvanas évek végén*; Kocsis Piroska *A „szociális háló" szétszakadása*; Katona Csaba *A sajtó szerkezet- és hangnemváltása*; Vass Gergely *Rendszerváltás a pénzügyekben*; Kovács Csaba *Átalakítás vagy szétverés? – A szocialista jellegű mezőgazdaság végnapjai*; Sipos Antalné *A Mecseki szénbányák átalakításának kísérlete*; Kálniczkyné Katz Veronika *A kétszintű bankrendszer kialakulása*.

Kötetünkben a konferencia előadói különböző módon oldották meg feladatukat. Többen, az eredeti koncepció szerint a tanulmányok mellett önálló forrásokat közöltek, míg mások belefoglalták tanulmányukba a forrásaikat. Ismét mások csak rövid kiegészítésekkel látták el az előadásukat. Ezért a tanulmányok színvonala nem egyenletes. Feldolgozottságuknak megfelelően egyeseket a közlemények rovatba, míg másokat a forrásközlések, műhelymunkák közé soroltuk be. Majtényi György és Sipos Antalné előadásából nem készült tanulmány, azok már korábban megjelentek; Sipos Antalné az *ArchívNet* 2010. évi 3. számában tette közzé forrásait, míg Majtényi György előadását egy 2009-ben megjelent kötet tartalmazza (*K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Bp.).

Az elhangzott előadásokról Kocsis Piroska tollából olvashatunk összefoglalót a *Levéltári Szemle* 2010. évi 1. számában.

Ólmosi Zoltán
szerkesztő

MIKÓ ZSUZSANNA

PERÚJÍTÁS VAGY MEGBÉKÉLÉSI TÖRVÉNY?
POLITIKAI VITA A REHABILITÁCIÓRÓL 1989-BEN

REOPENING OF A CASE OR A RECONCILIATION ACT? *POLITICAL DEBATE OVER REHABILITATION IN 1989:* One of the most disputed questions of the change of regime was what the new political system should do for the moral, legal and financial rehabilitation of the unlawfully condemned. On 22nd February 1989 the Cabinet passed a decision on the reconsideration of the lawsuits that contained political elements. The first reconsideration had a symbolical significance and started the flow of legal rehabilitations. On the basis of the Chief Public Prosecutor's legal veto, on 6th July 1989 the Presidential Council of the Supreme Court declared that the sentence passed in the case of Imre Nagy and his comrades in 1958 was unlawful and consequently nullified. Besides examining individual cases, in order to form a governmental uniformed attitude, a jurist-historian committee appointed by the President of the Cabinet had to examine the unlawful cases between 1945–1962.
The committee's task was to make a list of the cases, evaluate them from legal and historical angles and offer suggestions for remedy. Beyond the moral questions, finding financial coverages for the unfair legal consequences caused a very serious problem. In the end, the government considering all angles of the question, decided to pass a reconciliation act. Although in all probability it would not give full satisfaction of social expectations, yet it could prove the serious intentions of the government and could serve as an example for further cases.

Az 1989 óta eltelt húsz év Magyarországon az illúziók elvesztésének időszaka volt. Különösen az utóbbi néhány évben erősödtek fel azok a hangok, amelyek azt firtatták: történt-e egyáltalán rendszerváltozás vagy új rendszerváltást kellene végrehajtani? A sokszor indulatoktól telített megszólalások mellett vannak objektív módszereket használó elemzések is, amelyek a rendszerváltás fogalmát igyekeznek tisztázni. Kornai János, egyik átfogó elemzést adó, 2007-es tanulmányában[1] külön megvizsgálja azt a kérdést, hogy az igazságtétel szükséges feltétele-e egyáltalán a rendszerváltásnak. Tudományos megközelítése szerint az igazságtétel nem szükséges feltétele annak, hogy befejezettnek nyilvánítsuk a rendszerváltást. Kornai azonban az igazságtételnek csak az egyik összetevőjét vizsgálta, nevezetesen a bűnösök megbüntetésének kérdését. Úgy gondolja, hogy ebben az ügyben nem szabad illúziókat kergetnünk, nem az erkölcsi értékek mentén kell mérlegelnünk a kérdést. A bűnösök jogi úton történő felelősségre vonására álláspontja szerint csak elszigetelt esetekben — itt elsősorban a nemzetközi jogi fórumokat megjárt sortűzperekre gondol — történt kísérlet. Kutatásaim alapján a sort egyetlen példával tudom kiegészíteni, nevezetesen az 1990-ben Asztalos János

[1] Kornai, 2007. 303–321.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 5–16.

és társai ügyében eljáró bíróság ítélete tartalmaz tanulságos megállapításokat.[2] A Fővárosi Bíróság tanácsa a büntető eljárásjogban szokatlan módon az 1948-ban eljáró hivatalos személyek tevékenységét is minősítette. Az ítélet indoklása kimondta, hogy az 1878. évi V. törvénycikk, azaz a büntető törvénykönyv értelmében, Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes, Rajk László belügyminiszter, Riesz István igazságügy-miniszter és Tímár István, az ÁVO helyettes vezetője a hivatali visszaélés vétségét valósította meg azzal, hogy tudatosan és előre kitervelten ártatlan emberek ellen indíttattak büntetőeljárást azzal a céllal, hogy a hatalom megszerzése érdekében saját pártjuknak előnyt, a katolikus egyháznak és a vádlottnak jogtalan sérelmet okozzanak. A hivatali visszaélés súlyosabban minősülő esetét, bűntettet állapított meg Péter Gábor, Décsi Gyula és a rögtönítélő bíróság tanácsának elnöke és tagjai esetében. A bíróság álláspontja szerint a korabeli bírósági tanács elnöke, Olti Vilmos közokirat-hamisítás bűntettét követte el azzal, hogy mint közhivatalnok a bírósági tárgyalásról készült jegyzőkönyvbe lényeges tényt hamisan vezetett be, illetve a jegyzőkönyv tartalmát meghamisította. A Fővárosi Bíróság 1990-ben azonban nem állapíthatta meg jogerősen a bűncselekményeket, amiben nem a bizonyítottság hiánya akadályozta meg, hanem egyrészt az elkövetők halála és az elévülés, „másrészt pedig az a körülmény, hogy nevezettek felelősségre vonására — ezen ügy kapcsán — politikai és történelmi okokból nem kerülhetett sor".

Kornai János azonban nem foglalkozott az igazságtétel másik összetevőjével, vagyis azzal az erkölcstől és jogtól sem függetleníthető kérdéssel: az új politikai berendezkedésnek kell-e valamit tennie a jogtalanul elítéltek erkölcsi, jogi és pénzbeli rehabilitálásának ügyében?

A Minisztertanács 1989. február 22-én hozott határozatot a koncepciós elemeket tartalmazó büntetőügyek felülvizsgálatáról. Az első felülvizsgálat szimbolikus jelentőségű volt, és a jogi rehabilitálások kezdetét jelentette. A legfőbb ügyész törvényességi óvása alapján a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa 1989. július 6-án kimondta, hogy a Nagy Imre és társai ügyében 1958-ban született ítélet törvénysértő, ezért hatályon kívül helyezi.[3] A jogi eljárás ebben az esetben kizárólag a periratokon alapult, és a Legfelsőbb Bíróság kiindulópontja az volt, hogy az Országgyűlés, a kormány, az MSZMP és a magyar közvélemény 1989-ben teljesen másként értékelte az 1956-ban történteket, így Nagy Imre és társai politikai és erkölcsi rehabilitálása már megtörtént. A jogi eljárás szempontjából a bíróság nem tartotta szükségesnek a korábbi eljárásban megállapított tényállás felülvizsgálatát, mivel véleménye szerint elegendő volt annak vizsgálatára szorítkozni, hogy a népbírósági tanács helyesen értékelte-e a tényeket. Ennek keretében a Legfelsőbb Bíróság figyelembe vett olyan értékeléseket is, amelyek a korabeli sajtóban jelentek meg, illetve azóta köztudomásúvá váltak. A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa vizsgálatának fő szempontja a büntetőjogi szabályok alkalmazásának

[2] Mikó, 2008. 123–138.

[3] MOL XX–5–d–660/1989.

törvényessége volt. A Tanács kimondta, hogy a népbírósági vád tárgyává tett cselekmények elbírálásának idején alkalmazandó büntető jogszabályokat nem veszi figyelembe, mert véleménye szerint „nem az akkori eltorzult politikai és igazságszolgáltatási gyakorlatból kell kiindulni, hanem az Alkotmány rendelkezéseinek helyes értelmét alapul véve kell elbírálni".[4] Az Elnökségi Tanács eljárása során vizsgálta az ügyben alkalmazott eljárási szabályokat is, megállapította, hogy a büntetőeljárás több alapvető rendelkezését megsértették, mindezek mellett azonban hangsúlyozta azt is, hogy az ügy kimenetele szempontjából ezek a jogsértések másodlagosak voltak.

A Nagy Imre és társai ügyében hozott határozat nyomán elindultak az egyedi felülvizsgálati eljárások, amelyeket sok esetben a legfőbb ügyész törvényességi óvás keretében támadott meg, más esetekben az érintettek beadványa alapján kezdődhetett meg az eljárás.

Az egyedi ügyek vizsgálata mellett a kormányzat egységes álláspontja kialakítása érdekében megszületett a 3063/1989. számú minisztertanácsi határozat, amelynek értelmében a Minisztertanács elnöke által kinevezett jogász–történész bizottságnak kellett megvizsgálnia az 1945–1962 közötti időben született, és törvénysértő büntető ügyeket. A határozat a bizottság feladataként jelölte meg az ügyek számbavételét, jogi és történészi értékelését, valamint a törvénysértések orvoslását célzó javaslatok kidolgozását.[5]

Pár hónap elteltével azonban, 1989 augusztusában a Minisztertanács Kabinetje ismét napirendjére tűzte a kérdést, mivel „az 1956-os események hivatalos állami és politikai újraértékelése, az e körben kialakult közmegegyezés, Nagy Imre és társai ügyében hozott felmentő ítélet a rehabilitáció előkészítésének más menetet szabott". A Minisztertanács Kabinetje arra az eredményre jutott, hogy nincs lehetőség arra, hogy az egyre nagyobb számban benyújtott kérelmeket egyedileg felülvizsgálják, és az áldozatokat egyénileg rehabilitálják. Az adott helyzetben a kabinet azt látta volna járható útnak, ha törvényhozási úton, egységes törvénnyel rendezik a kérdést. Az egységes törvény kibocsátásához azonban mindenképpen meg kellett volna várni a jogász–történész bizottság jelentését, amit azonban az egyre sürgetőbb társadalmi nyomás miatt nem lehetett megtenni. A kormányzat úgy érezte, hogy valamit azonnal lépni kell, vagyis találni kell egy olyan megoldást, amely nem igényel hosszas előkészítést, és mielőbb konkrét intézkedés formájában jelentkezik. Kulcsár Kálmán igazságügyminiszter javaslata alapján a Minisztertanács azt látta kivitelezhetőnek, hogy az 1956-os események miatti elítélések orvoslásáról önálló törvényt alkossanak. A jogi rehabilitáció mellett a kormányzat fontosnak tartotta a vagyoni reparációt is. Már ekkor alapvető kérdésként merült fel az elítéltek munkaviszonyának és nyugdíjának rendezése. Az előterjesztés felsorolta az elítéléshez fűződő, 1989-ben hatályos

[4] MOL XX–5–d–660/1989.; Uo. 16. p.
[5] MOL XIX–A–83–b–TÜK 0677/12.

társadalombiztosítási hátrányokat.[6] A munkaviszony és nyugdíj kérdések mellett a kormányzat már ekkor mérlegelte a szabadságvesztésért folyósítandó egyösszegű kárpótlást. Az 1957 és 1962 között elítéltek esetében közel 15 000 végrehajtandó szabadságvesztésre ítélttel számoltak, az ezzel kapcsolatos kiadásokat 1,5 milliárd forintra becsülték. Az 1945 és 1962 között elítéltek esetében részletes adatokkal nem tudott szolgálni az előterjesztés, ezzel az időszakkal kapcsolatban azt állapították meg, hogy évente átlagosan 100 000 ügyben hoztak elmaraszta ló ítéletet a bíróságok. Az előterjesztés mérlegelte a kárpótlás mellett és ellene szóló érveket is. A kárpótlás elleni érvek közül kiemelték, hogy a korábbi időszak törvénysértéseinek következményeit nem lehet a jelen társadalmára terhelni. A kárpótlás ellen szóló érv volt az is, hogy teljes kárpótlást nem lehet nyújtani, így a kárpótlás összegének és módjának meghatározása csak önkényes lehet. A társadalmi igény szerint a kárpótlást nagyon széles körre kellene kiterjeszteni, nemcsak a törvénysértő fogvatartásokra, de a rendőrhatósági és közbiztonsági őrizetben lévőkre, a kitelepítettekre, a Szovjetunióba elhurcoltakra, a törvénysértő államosításokra és a központi intézkedések alapján a munkahelyről történt tömeges elbocsátásokra is. A kormányzat komolyan mérlegelte azt is, hogy pontos adatok hiányában nem lehet felmérni, hogy a kárpótlás mekkora mértékben terhelné meg a költségvetést. A kárpótlás mellett szóló érvként mérlegelték, hogy a kárpótlás elmaradása bel- és külpolitikai feszültségek forrása lehet, a kormányzattal szembeni ellenséges hangulatot válthat ki. Az előterjesztés foglalkozott azzal a problémával is, hogy az 1962-es felülvizsgálat során rehabilitáltak jelentős kártalanítást kaptak és sok, 1989-ben benyújtott egyéni kérelem utalt arra: sérelmezik, hogy bizonyos kivételezett helyzetű rétegek számára biztosítottak jóvátételt. Végül arról született döntés, hogy az 1956-os népfelkelésben való részvétel miatti elítélések orvoslásáról szóló törvény a kárpótlásról ne rendelkezzen. Ennek indoka az lehetett, hogy a kárpótlásról az Országgyűlés csak akkor hozhatott felelősséggel döntést, miután ennek teljes költségkihatását fel tudta mérni. Így el lehetett kerülni azt is, hogy egyes csoportok — mivel a rehabilitációjuk előbb történt meg — kedvezőbb helyzetbe kerüljenek.[7]

1989. szeptember 13-án Szíjártó Károly[8] legfőbb ügyész jelentése szerint 16 kiemelt jelentőségű ügyben indult meg az eljárás, amelyek közül ekkora nyolc esetben lehetett törvényességi óvást emelni a Legfelsőbb Bíróság előtt. A vizsgált

[6] A hátrányok a következők voltak: a szabadságvesztés tartalma nem számított szolgálati időnek; az öt évet meghaladó szabadságvesztés büntetés esetén a megelőző szolgálati időt nem lehetett figyelembe venni; egyes bűncselekmények miatti elítélés esetén 1975. július 1-je előtt csökkenteni lehetett a nyugdíjat; egyes bűncselekmények miatti elítélés esetén 1975. június 30. és december 31. között a bűncselekmény elkövetését megelőző szolgálati időt nem lehetett figyelembe venni.

[7] A Minisztertanács döntését megalapozó előterjesztésre lásd a közölt iratot!

[8] Szíjártó Károly 1948 és 1950 között az Igazságügyi Minisztériumban letartóztatóintézeti hadnagy, 1950 és 1951 között a budapesti büntető törvényszéken bírósági fogalmazó volt. 1951-ben a Katonai Felsőbíróságra került tanácsjegyzői állásba, 1952 és 1955 között a pécsi katonai bíróság elnökhelyettese volt. 1953 és 1955 között a Katonai Felsőbíróság ítélőbírája, 1955 és 1975 között a Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiumának bírája, 1975-től 1990-ig legfőbb ügyész.

ügyek között a katolikus egyházi vezetők ellen indított eljárások voltak többségben, amelyek nyomán azonban komoly problémával szembesült az ügyészség. A vizsgálat során egyértelművé vált ugyan, hogy az eljárások koncepciós elemeket tartalmaztak, azonban, ha a Nagy Imre és társai ügyében alkalmazott törvényességi óvás keretei között próbáltak volna jogi megoldást találni, abban az esetben a bíróságot kötötte volna az eredetileg megállapított tényállás. Ebben az esetben azonban semmiféle jogértelmezéssel sem lehetett volna elérni a korábbi vádlottak teljes felmentését. A másik jogi lehetőséget a perújítási eljárás jelentette volna, amelynek esetében a teljes eljárást — a nyomozati szakasztól egészen a bírósági tárgyalásig — újból le kellett volna folytatni. A legfőbb ügyész ezzel kapcsolatos félelmeit is megfogalmazta, ugyanis az eljárás — véleménye szerint — nagyon sok pénzt és időt igényelne, és szükségszerűen a magyarországi és a külföldi sajtó vitáinak középpontjába került volna. Szíjártó Károly azt is valószínűsítette, hogy az eljárásban korábban részt vevők élnének a törvényben biztosított mentességi jogukkal, és nem tennének vallomást. A legfőbb ügyész véleménye szerint a legnagyobb problémát az jelentené, hogy a perújítási eljárás során sem lehetne a korábbi vádlottak többségét teljesen felmenteni, mert sok esetben felmerülhetnének olyan tényállások, amelyek az ügyek elbírálásakor hatályos törvények szerint bűncselekmények voltak. Példaként említette a legnagyobb súlyú ügyeknél Mindszenty József esetében a deviza-bűntettet, Grősz József kalocsai érsek esetében a valutaüzérkedést és a külföldre szöktetést. A legfőbb ügyész elemzése azt a jogi szemléletet tükrözi, hogy az adott időszakban hatályos jogszabályokat kell alkalmazni még abban az esetben is, ha a jogszabályok megalkotását egyértelmű politikai szándék motiválta. Ez az álláspont minden bizonnyal az 1989-ben működő bíróságok joggyakorlatát is alapul vette. A jogi érvek mellett Szíjártó Károly politikai szempontokat is mérlegelt összefoglalója elkészítésekor. Véleménye szerint a hosszan elhúzódó jogi eljárások során felmerülne az egykori egyházi vezetők egyházpolitikai és történelmi megítélése, sőt akár személyiségüknek, jellemüknek és más tulajdonságaiknak vizsgálata is. Az eljárások során megkerülhetetlen lenne, hogy a még élő egyházi vezetőknek kérdéseket tegyenek fel. A gyakorlati szempontokat mérlegelve Szíjártó azt javasolja, hogy a szűkösen rendelkezésre álló ügyészi és igazságügyi kapacitást — különösen az adott időszak belpolitikai helyzetére tekintettel — az egyre sokasodó aktuálisan felmerült ügyekre kellene koncentrálni.

A dilemmák ellenére a Fővárosi Bíróság az összegyűjtött bizonyítékok alapján 1989 decemberében és 1990 januárjában lefolytatta a perújítási tárgyalást Asztalos János és társai — az úgynevezett pócspetri per — ügyében, az egyéni perújrafelvételek sorában azonban ez az ügy lett az utolsó, amely ítélethirdetéssel zárult. A perújításhoz szükséges bizonyítékokat a Legfőbb Ügyészség tárta fel. A vizsgálat során összegyűjtötték a fennmaradt írásos és hangzó anyagokat, meghallgatták az összes még élő érintettet, és szakértői vélemények alapján próbálták rekonstruálni hogy mi történhetett. Ennek alapján a Fővárosi Bíróság 1990. január 17-én helyezte hatályon kívül a Budapesti Büntető Törvényszék,

mint rögtönítélő bíróság Asztalos Jánosra és Királyfalvi Miklósra vonatkozó ítéletét. A bíróság az 1948-as nyomozás körülményeit megvizsgálva bizonyítottnak látta, hogy a nyomozók veréssel csikarták ki a vallomásokat. A bíróság tényként kezelte, hogy az ítélethozatalban a politikai vezetés jelentős szerepet játszott. Fontos szerepet tulajdonított a bíróság a pert kísérő uszító és gyűlölködő propagandakampánynak. A tárgyalásvezetés esetében a bíróság a hangfelvétel alapján bizonyítottnak látta, hogy Olti Vilmos tanácselnök a tárgyalást a legteljesebb elfogultsággal és agresszivitással vezette. Alig hagyta szóhoz jutni a vádlottakat, szavukba vágott, helyettük mondta el, miként követték el a cselekményt. Királyfalvi Miklós esetében Olti Vilmos mondta el a vádlottnak, hogyan tartotta a puskát, sőt ki is igazította Királyfalvit, amikor az nem tudta pontosan követni az utasításokat. Királyfalvi Miklós mindent ráhagyott a tanácselnökre, nem tiltakozott és nem is cáfolta az Olti által elmondottakat.[9]

A perújítás során megvizsgált bizonyítékok alapján a bíróság megállapította, hogy a vádlottak bűnösségének megállapítására törvénysértéssel került sor, mivel egyikük sem követett el bűncselekményt. Királyfalvi Miklós semmilyen módon nem okozta a sértett halálát, sőt arra sem merült fel bizonyíték, hogy más személy okozta volna a rendőr halálát. Így ha nem történt szándékos emberölés, nem kerülhetett sor a felbujtás bűncselekményének megállapítására sem. Asztalos János nyilvánosan elmondott beszédei és felhívásai, valamint a haláleset között még közvetve sem volt okozati összefüggés.

A perújítási eljárásban a Fővárosi Bíróság hatályon kívül helyezte az 1948 szeptemberében lefolytatott népbírósági eljárást is, melynek során a falu lakosaival szemben személyes bűnpártolásért, a hatóság elleni csoportosulásban való részvételért, illetve táviratrongálásért a Budapesti Népbíróság, majd másodfokon a Népbíróságok Országos Tanácsa által hozott elmarasztaló ítéletet. A Fővárosi Bíróság megállapította, hogy a rögtönítélő bíróság eljárási hibái kihatottak a népbírósági ítéletre, annál is inkább, mert a népbírósági tanács elnöke az a Tutsek Gusztáv volt, aki a rögtönítélő tanácsnak is tagja volt. Ennek következtében a népbírósági ítélet tényállási része szó szerint megegyezett az Olti tanács által kimondottakkal. Teljesen jogellenesen használták fel a rögtönítélő tanács ítéletét okirati bizonyítékként a népbírósági eljárás alá vont személyekkel szemben.[10]

Az erkölcsi kérdéseken túl nagyon komoly problémát jelentett a hátrányos jogkövetkezményekhez kötődő kárpótlás pénzügyi fedezetének előteremtése.

[9] Királyfalvi Miklós lelkiállapotát legjobban Pál József 1989-es tanúvallomása világítja meg. Pál József Királyfalvi Miklós gimnáziumi osztálytársa volt, később is többször találkozott vele. Pál József a Nemzeti Parasztpárt Szabolcs megyei titkára volt, így ismerte a szintén parasztpárti ügyészt, Bodonyi Mártont is. Később egy fogadáson találkozott Bodonyi Mártonnal, aki szóba hozta a pócspetri ügyet. Az ügyész azt mondta, hogy Királyfalvi rezignáltan úgy nyilatkozott, egy ember meghalt, tehát egy másik embernek is ezért meg kell halnia.

[10] A népbírósági eljárás csak a hivatalos része volt a falubeliekkel szembeni eljárásnak. A perben elítélteket az állambiztonság még évekig figyelte, majd a még életben lévőket 1972-ben törölték az operatív nyilvántartásból.

1989. szeptember 21-én megszületett a Minisztertanács 3264/1989. határozata, amely az egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hátrányos következményeinek rendezéséről szólt.[11] A határozat döntést hozott arról, hogy az internáltak és kitelepítettek nyugdíj ügyének rendezésével, valamint a II. világháborúval kapcsolatban okozott sérelmek orvoslásával kapcsolatban felmerülő többletkiadásokat a társadalombiztosítás bevételeiből kell fedezni.

A határozathoz készült előterjesztés a munkaviszony- és nyugdíjrendezés kérdéskörében az 1945 és 1949 között internáltak, a kitelepítettek, a Szovjetunióba szállított személyek munkaviszony- és nyugdíjrendezésének módjával kapcsolatos kérdésekről készített összefoglalót a Kormány részére.

Az előterjesztés az egyik legfontosabb kérdést, nevezetesen, hogy hány személy lehetett érintett a jogsértésekben, a legtöbb esetben csak megbecsülni tudta. Az 1945 és 1949 között internáltak számát 55 ezer személyre tette, akik közül az előterjesztés szerint valószínűleg egyötödük él Magyarországon.[12] Az előterjesztés a korszak politikai értékelését is elvégezte a döntéshozó számára, amikor igyekezett a kárpótlásra jogosultak körét szűkíteni. Az előterjesztés álláspontja szerint az 1945 és 1949 közötti időszakban az internálásokra a koalíciós pártok tudtával és a többpárti parlament ellenőrzési lehetősége mellett került sor, illetve az eljárási és jogorvoslati szabályokat betartották. Az előterjesztő álláspontja szerint ugyan ekkor is előfordult, hogy politikai megfontolásokból történt a rendőrhatósági őrizet, azonban a legtöbb esetben a háború alatti magatartás, a közrendet és közbiztonságot, illetve az újjáépítést és konszolidációt veszélyeztető életmód miatt hozták meg az intézkedést. Ezekben az esetekben az előterjesztés szerint az 1989-es évből visszatekintve sem vitás, hogy indokolt volt a személyes szabadság akkori körülmények közötti korlátozása. Ez az álláspont a pártállamban gyakorló jogászként működő előterjesztő álláspontját tükrözi, mely szerint előbbre való az állami érdek annál az alapvető emberi jognál, hogy bírósági ítélet nélkül senkit sem lehet megfosztani személyes szabadságától. Ennek következtében az előterjesztés szerint nem kellene — ellentétben az 1949 és 1953 között internáltakkal — a jogorvoslatot általánossá tenni. Az előterjesztés szerint a rendezésből kizárt csoportok:

- a háborús és népellenes bűncselekmények miatt jogerősen elítéltek csoportja;
- az Ideiglenes Nemzeti Kormány 302/1945. ME a német állampolgárok rendőrhatósági őrizet alá helyezéséről szóló rendelete alapján internáltak csoportja. Kulcsár Kálmán véleménye szerint külpolitikai szempontok miatt azért is megfontolandó lenne ezen kör kizárása a kérdés rendezéséből, mert ebben az esetben az internálásra nemzetközi kötelezettségvállalás nyomán került sor. A Magyarországi Németek Szövetségének Elnöksége nem tiltakozott a kizárás ellen.

[11] MOL XIX–A–83–b–3264/1989.

[12] A legújabb kutatások szerint az internáltak száma 1945 és 1950 között meghaladta a 40 000-et. Lásd erre részletesebben: Pál, 2010. 61–73.

- Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 3820/1945. ME rendelete szerint hitlerista (volksbundista, fasiszta, nyilas stb.) szervezetben vezető szerepet vállalók csoportja. A magyarázat szerint ez a kizárás azért lehet indokolt, mert ezt a körülményt a koalíciós pártok képviselőiből álló bizottságok állapították meg, és ez a tény csökkentette a részrehajlás lehetőségét. Ez az álláspont nem vette figyelembe azt, hogy alkotmányjogilag ez az időszak demokratikusnak számít ugyan, azonban a szabadságelvonással járó intézkedések meghozatalában a kommunista pártnak volt meghatározó szerepe.
- A közrendet és közbiztonságot veszélyeztető, azt sértő vagy mások javait károsító, árdrágító cselekmény vagy pénzügyi bűncselekmény elkövetésére hivatkozva internáltak. A magyarázat szerint erre az ad indokot, hogy a közvetlen politikai motívumok nem játszottak szerepet.

A kitelepítettek számát tekintve az előterjesztés azzal számolt, hogy Budapestről 13 000 személyt, vidékről még többet, összesen kb. 30 000 személyt telepítettek ki. A vidéki kitelepítések számát azért nem tudta meghatározni az előterjesztő, mivel erre nem álltak rendelkezésre iratok. A dokumentum becslése szerint 1989-ben a kb. 30 000 kitelepített közül még kb. hatezren élhettek, a kitelepítés átlagos időtartamát 27 hónapra tették. Az előterjesztés szerint a kitelepítettek nagy részének munkát biztosítottak, amit munkaviszonynak kell számítani, „mivel a kitelepítettség állapotának társadalombiztosítási szempontból nincs jelentősége".[13] A kitelepítések megalapozottságának vizsgálatát az előterjesztés az iratok hiánya miatt nem javasolta, ezért a kárpótlást minden, 14. életévét betöltött személyre vélték helyesnek kiterjeszteni. A jogosultak köréből a javaslat a 3820/1945. ME rendelet alapján kizárta azokat, akiket mint hitlerista szervezetben vezető szerepet vitt személyek hozzátartozóit, továbbá köztörvényes cselekmény elkövetése miatt, illetve a háborús és népellenes bűncselekmények következtében jogerős elítélés miatt telepítettek ki.

A Szovjetunióba szállított személyek kárpótlása esetében az előterjesztés négy csoportot különített el. Az első csoportba a volt hadifoglyokat sorolta, akiknek a munkajogi és társadalombiztosítási helyzetét rendezettnek tekintette, mivel a jogszabályok szerint a hadifogságban töltött idő beszámított a munkaviszonyba abban az esetben, ha a hadifogoly a hadifogság megszűnését követő 180 napon belül visszatért Magyarország területére.

A második csoportba tartozónak tekintette az előterjesztés azokat a polgári személyeket, akiket munkavégzés céljából szállítottak 1944 szeptemberétől a Szovjetunióba. A polgári személyek elszállítása 1945 áprilisa után is folytatódott, az előterjesztés szerint az nem ismeretes, hogy milyen előírások és megállapodások alapján került sor ezekre az eljárásokra. Az előterjesztés szerint az ő munkaviszonyukat és nyugdíjukat is a hadifoglyokra vonatkozó szabályok szerint lehet rendezni.

[13] MOL XIX–A–83–b–3264/1989.

A harmadik csoportot a szovjet katonai bíróságok által elítéltek alkották, számukat a nyilvántartásokra hivatkozva 2008 főben állapította meg az előterjesztés. Közülük 1989-ben mintegy 400 személy lehetett még érintett. A helyzetük rendezésére tett javaslat tartalmazta az 1989-et megelőző húsz év gyakorlatának bemutatását, mely szerint az elítélt magyar állampolgárok Szovjetunióban eltöltött idejét akkor számították be a szolgálati időbe, ha a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága vagy az ideiglenesen Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok katonai bírósága a korábbi ítéletet felülvizsgálta, és az eljárást bűncselekmény hiányában megszüntette. Az 1989-ben készült előterjesztés szerint ez a továbbiakban nem lenne humánus gyakorlat, más részről pedig túl időigényes lenne minden ügyet felülvizsgálni, és a sokszor általánosságban mozgó szovjet ítéletek alapján nem is lenne túl sok eredmény. Így a javaslat szerint minden esetben be kellene számítani a munkaviszonyban töltött időt, vállalva azt a veszélyt is, hogy így azok helyzetét is rendezik, akik valóban elkövettek háborús vagy népellenes bűncselekményeket.

Az előterjesztés szerint az érintettek negyedik csoportjába azok tartoznak, akiket — hazakerülve a Szovjetunióból — Magyarországon átmeneti táborban helyeztek el. Közöttük voltak hadifoglyok, Szovjetunióba munkára elvittek, Szovjetunióban elítéltek, magyar és német származásúak. Őket néhány hetes vagy hónapos időtartamra karantén jelleggel helyezték el ezekben a táborokban, számukról semmiféle megbízható adat nem állt rendelkezésre. Az előterjesztés szerint az ő esetükben a munkaviszony és nyugdíjrendezéssel kapcsolatos idejüket úgy kell elszámolni, hogy azt hozzászámítják a Szovjetunióban eltöltött időhöz.

Az előterjesztés kitért még a közbiztonsági őrizet kérdésére is, amelyet az 1956. évi 31. tvr. alapozott meg, amely az „ellenforradalmi elemekkel" szemben, valamint a közbiztonság és a közrend helyreállítását és megszilárdítását gátló személyek káros tevékenységének megakadályozásával kapcsolatban tartalmazott intézkedéseket. Az időtartama eredetileg hat hónap volt, majd ezt korlátlanul meg lehetett hosszabbítani. A nyilvántartások szerint 12 900 személy került közbiztonsági őrizetbe. A korábbi jogszabályok szerint a közbiztonsági őrizet csak akkor számított szolgálati időnek, ha a Legfőbb Ügyészség megállapította, hogy az őrizetbe vétel feltételei nem álltak fenn.

Az erkölcsi és politikai rehabilitálás első lépéseként szimbolikus aktusként megszületett az Országgyűlés határozata a rendőrhatósági őrizetben fogva tartott (internált), valamint a kitelepített személyek sérelmének orvoslásáról.[14] A határozat kinyilvánította, hogy a kitelepítések és internálások nagy részben hibás politikai gyakorlat következményei voltak. Az intézkedések különösen 1949 után szolgáltak egyoldalú politikai célokat. Kijelentette: „Az Országgyűlés elhatárolja magát a jogalkalmazás ilyen módszereitől, a magyar társadalom nevében az áldozatokat, a sérelmet szenvedőket megköveti. Elkötelezi magát olyan garanciák

[14] Az Országgyűlés 20/1989. (XI. 1.) OGY határozata. *Magyar Közlöny,* 1989. 78. sz.

megteremtésére, amelyek hasonló gyakorlat elkövetését megakadályozzák." Az országgyűlési határozat nagyon fontos lépés volt, azonban nem mondta ki az internálások és kitelepítések semmisségét.

Végül a kormányzat a szempontokat mérlegelve úgy döntött, hogy úgynevezett megbékélési törvényt alkot, amely ugyan valószínűleg nem fogja mindenben kielégíteni a társadalmi elvárást, azonban igazolhatja a kormány szándékainak komolyságát és példaértékű lehet a további munkákhoz. Így 1989. november 1-jén kihirdették az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló törvényt, amely az 1956. október 23. és 1963. április 4. között, a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmények, illetve az ezekkel együtt elkövetett emberölés, rablás, közveszély-okozás vagy személy elleni erőszak miatti elítélések semmisségét mondta ki.[15] Emellett lehetővé tette, hogy a meghatározott időhatáron kívüli, de az adott időszak eseményeivel összefüggésben elítéltek hozzátartozói is kérhessék a semmissé nyilvánítást. A törvény által adott felhatalmazás alapján a Minisztertanács rendelete az elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezettek társadalombiztosítási és nyugellátási helyzetét is rendezte. Ez tehát nem jelentett teljes kárpótlást az érintetteknek, csupán a súlyos megélhetési gondokkal küszködőkön segített. Az elfogadott törvény nyomán a megindult egyedi eljárásokat sem lehetett már lefolytatni, ezen ítéletek is a törvény ereje folytán minősültek semmisnek. A Németh Miklós által vezetett kormány célkitűzése, mely szerint az általuk hozott törvény példa kíván lenni a későbbi kormányzatok számára, valóra vált. 1990. március 31-én elfogadták az újabb, úgynevezett semmiségi törvényt, amely az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések,[16] majd 1992. március 9-én a harmadik semmisségi törvényt, amely az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról rendelkezett. [17]

Az anyagi károk, elhelyezkedési és megélhetési nehézségek kompenzálásával kapcsolatos jogszabályi rendezés kezdetben kizárólag az érintettek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezésére koncentrált. Először a rendőrhatósági őrizetben fogvatartott személyek helyzetét rendezte[18] oly módon, hogy a Belügyminisztérium által kiállított hatósági bizonyítvány alapján az 1949. január 1. és 1953. december 31. közötti internálás időtartamát a munkaviszonyba beszámította. Ennek alapján a rendelet hatályba lépése előtt megállapított nyugdíjnál, illetve a hozzátartozói nyugdíj esetében is figyelembe kellett venni az internálásban eltöltött időt. Hamarosan megtörtént a jogosultak személyi körének kiterjesztése mindenkire, aki valamely személyes szabadságot korlátozó intézkedés hatálya alatt állt.[19] A kérdés rendezésének lezárásaként végül az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéltek és a

[15] 1989. évi XXXVI. törvény
[16] 1990. évi XXVI. törvény
[17] 1992. évi XI. törvény
[18] A Minisztertanács 72/1989. (VII. 4.) MT rendelete. *Magyar Közlöny,* 1989. 45. sz.
[19] A Minisztertanács 104/1989. (X. 4.) MT rendelete. *Magyar Közlöny,* 1989. 67. sz.

közbiztonsági őrizet alá helyezettek munkaviszonyát és társadalombiztosítási helyzetét rendezték, amelybe beletartozott a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetése is.[20]

Forrás

Előterjesztés a Minisztertanácsnak az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések hátrányos következményeinek orvoslásáról

Előadó: dr. Kulcsár Kálmán

Az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló törvényjavaslat tervezetének korábbi változatát a Minisztertanács 1989. június 26-ai ülése tárgyalta meg. A vitában nyitva maradt az elítéltek általános jellegű anyagi kárpótlásának problémája, amely szükségessé tette a kérdés újragondolását.

A benyújtott előterjesztés új megoldási javaslata szerint időben ketté kell választani az 1956-os elítéltek jogi rehabilitációját és — a társadalombiztosítási ellátások kivételével — az anyagi kárpótlás rendezését.

A Minisztertanács Kabinetje a következők szerint foglalt állást:

a) Egyetértett azzal, hogy a jogi rehabilitáció a jelenlegi viszonyaink között halaszthatatlanul szükséges, amely csak törvényi szabályozással képzelhető el. Az ügy sürgősségére tekintettel fontosnak ítélte, hogy ezt a törvényt az Országgyűlés októberi ülésszaka tárgyalja meg és fogadja el.

b) Javasolta, hogy a miniszteri expozé szóljon arról, hogy a legszélesebb értelemben vett kártérítésre azért nem kerülhet sor, mert ez méltánytalanul nagy terheket róna a most élő nemzedékre. Ugyancsak említést kell tenni arról, hogy a benyújtott törvényjavaslat azoknak is visszaadja becsületét, akik ellen büntetőeljárás nem indult, de nevüket meghurcolták. A Kormány elhatárolja magát ezektől a korábbi igazságtalanságoktól és erkölcsi elégtételt nyújt a sérelmet szenvedőknek.

c) Az egyedi felülvizsgálatok tapasztalatairól az igazságügy-miniszter 1989. október végéig készítsen a Kabinet részére komplex áttekintést. A Kabinet felkéri a legfelsőbb Bíróság elnökét és a legfőbb ügyészt, hogy az igazságügy-miniszter előterjesztéséhez saját tapasztalataikról adjanak kiegészítő tájékoztatást.

Határidő: 1989. október 30.

Felelős: dr. Kulcsár Kálmán

Jelzet: MOL XIX–A–83–b. — Előterjesztés a Minisztertanács 3264/1989. sz. határozatához. 1989. szeptember 21.

[20] A Minisztertanács 108/1989. (XI. 1.) MT rendelete. *Magyar Közlöny,* 1989. 78. sz.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MOL Magyar Országos Levéltár (Bp.)
XIX–A–83–b Az államigazgatás felsőbb szervei. Minisztertanács. Előterjesztések és határozatok
XX–5–d A jogszolgáltatás felsőbb szervei. Legfelsőbb Bíróság. Büntető Kollégium

2. Kiadott források

Magyar Közlöny
1989 *Magyar Közlöny,* 33. (1989) 45. sz., 67. sz., 78. sz.

3. Szakirodalom

KORNAI
2007 KORNAI JÁNOS: Mit jelent a „rendszerváltás"? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle,* 54. (2007.) április. 303–321.
MIKÓ
2008 MIKÓ ZSUZSANNA: A Pócspetri per(ek). Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. *A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve*. Bp., 2008. 123–138.
PÁL
2010 Pál Zoltán: Internálások Magyarországon (1945–1953). *Kommentár,* 2010. 2:61–73.

KOCSIS PIROSKA

MARGINALIZÁLÓDÁS ÉS A SZOCIÁLPOLITIKA VÁLASZAI AZ 1980-AS ÉVEK VÉGÉN

MARGINALIZATION AND THE SOCIOPOLITICAL ANSWERS AT THE END OF THE 1980s: The study gives analysis of the radical social and sociopolitical changes that led to the breaking of the 'safety net' during the change of regime. It states that the correction of economical political mistakes, and the elimination of uneconomical activities appeared as an employment policy problem. The paper outlines the means of employment politics (re-education, communal work, creating new jobs, supporting unemployed people, resettlement loans, retirement exemption by age) that helped unemployed people to find work again. It mentions the causes of significant income differences, and summarizes the different forms of deviant features (crime, alcoholism, smoking, drug consumption, suicide, depression) appearing on the margins of society. The study is supported by citations of archival documents, which obtain an insight into the sociopolitical problems of the change of regime.

Hazánk gazdasági és társadalmi változásai a '80-as évek második felében békés átalakulási folyamat eredményeként következtek be, amelynek során a formálisan egypárti „szocializmust" többpárti kapitalizmus, a tervgazdaságot döntően a magántulajdonra épülő piacgazdaság váltotta fel, miközben politikai függetlenségét is visszanyerte az ország. A rendszerváltozás pozitív hatásait azonban beárnyékolta a lakosság számára korábban ismeretlen munkanélküliség, hajléktalanság, egzisztenciális létbizonytalanság, amely a családok nagy részét kedvezőtlenül érintette. Azok a mélyreható társadalmi és szociálpolitikai változások, amelyek a „szociális háló" szétszakadásához vezettek, elsősorban a foglalkoztatáspolitika, a munkanélküliség, a hajléktalanság, a bűnözés, az alkoholizmus, a dohányzás és kábítószer-fogyasztás, az öngyilkosságok számának emelkedése, valamint a depresszió és lelki betegségek különböző formáiban jelentkeztek.

A magyarországi rendszerváltozás történetének feldolgozása egyre inkább a kutatások fókuszába kerül, amelyek között a szociálpolitika kérdéskörének feltárása — a ma is létező problémák miatt — hasznos és nélkülözhetetlen. Tanulmányunk célja, hogy körképet adjunk a magyarországi rendszerváltozás mindazon szociálpolitikát érintő változásairól, amelyek a levéltári dokumentumok alapján nyomon követhetők. Természetesen nem lehetett célunk a rendszerváltozás minden, szociálpolitikára vonatkozó levéltári forrásának feltárása, ismertetése, hiszen a források mélyebb, részletekbe menő megismerése hosszú ideig tartó és összetett kutatómunkát igényel. Különösen igaz ez az 1988–1990

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 17–60.

közötti időszakra, amikor óriási mennyiségű történeti értékű iratanyag keletkezett a különböző döntéshozóknál.[1]

***

A szocialista korszak gazdaságában és társadalmában a „szociálpolitika" sajátos értelmezést és szerepet kapott. Megszűnt a társadalmi csoportok közötti nagymértékű differenciálódás, nem volt tömeges szegénység és munkanélküliség. A szociális ellátás feladatai erőteljesen megoszlottak az állam és a vállalati szféra között. Az állami szociálpolitika keretén belül a szociális ellátásnak csak egy része maradt meg állami, kormányzati keretek között (ingyenes oktatás, betegségi, baleseti és anyasági ellátás, családi pótlék stb.). A vállalati szociálpolitika nagymértékben összefonódott a foglalkoztatással, a munkavállalással, a kétkeresős családmodellel. Széles körű ellátási rendszer alakult ki (pl. üzemi étkeztetés, vállalati bölcsődék és óvodák, szociális segélyek, lakásépítési támogatás stb.), amely beépült a vállalatok finanszírozási rendszerébe. A hierarchikus gazdaságirányítási rendszer felszámolta és kiiktatta a munkanélküliséget, de a '80-as évek közepétől a hatékonyság javítása érdekében a vállalatok takarékosabb létszámgazdálkodásra kényszerültek. A '80-as évek végéig azonban a munkanélküliség még nem ért el jelentősebb nagyságrendet. A piacgazdaság kialakítása után a támogatások megszűnése, a vállalati átalakulások és felszámolások nyomán hirtelen lecsökkent a munkaerő-kereslet, tömeges létszámleépítésekre került sor. Az állam gazdaságpolitikájában háttérbe szorultak a szociális szempontok, a szociális feszültség széles körben érzékelhetővé vált. A vállalati szociális–jóléti ellátást az új vállalkozások jórészt lenullázták, arra hivatkozva, hogy az „nem vállalati/vállalkozási funkció", és nem fér össze a vállalkozások profitorientációjával. Ugyanez vonatkozott a szakszervezetek megítélésére is.

A piaci rendszerre történő áttéréssel megszűnt a foglalkoztatási biztonság, és magas szinten állandósuló munkanélküliség alakult ki. A piacosítás és a privatizálás megteremtette a gazdaságtól funkcionálisan elkülönülő, relatíve önálló szociális intézményrendszer iránti igényt, amely képes az új problémák kezelésére. A legnagyobb gondot a finanszírozás jelentette, hiszen a csökkenő források miatt a szociális kiadások részarányának növekedése ellenére romlott a szociális ellátások általános színvonala. Fokozta a nehézségeket, hogy az átalakuló szociálpolitika egy időben kényszerült gyors megoldásokat igénylő „tűzoltómunkára" és az új intézményrendszer kialakítására.

Az 1989–1990-es rendszerváltozás után gyakorlatilag megszűnt a többcsatornás lakáselosztási rendszer, az állami támogatások reálértéke csökkent, a lakásépítés visszaesett az 1950-es évek szintjére. A lakásállomány tulajdonviszonyai döntően megváltoztak, a bérlakások központi állami tulajdonból önkormányzati

[1] A részletekbe menő feltáró munkát gátolta, hogy a rendszerváltozással kapcsolatos dokumentumok egészségügyi vonatkozású iratanyagának nagy része még nem került a levéltárba.

tulajdonba kerültek. Az állami lakásépítés gyakorlatilag megszűnt, a magánerős építkezések száma pedig jelentősen lecsökkent. Nem volt érdemi lakhatási, lakásfenntartási támogatási rendszer sem. Ennek következtében a szociálpolitikában érdemi válasz nélkül maradtak az új kihívások, hiányoztak a megfelelő támogatási rendszerek, a munkaerő-piaci programok elégtelenek voltak. A folyamatos megélhetést biztosító munka, esetleg a lakhatás (lakás) elvesztése a fizikai és lelki egészség súlyos veszélyeztetettségét hozta magával. Bár az 1989-es rendszerváltozás a politikai, a társadalmi és a gazdasági változások mellett napirendre tűzte a szociálpolitika átfogó reformját is, ennek kialakítása több esztendőt vett igénybe.

Foglalkoztatáspolitika

A gazdaságpolitikában elkövetett hibák korrigálása, a gazdaságtalan tevékenységek felszámolása mindenekelőtt foglalkoztatási problémaként jelentkezett a rendszerváltozás idején.

A szocializmusban a teljes foglalkoztatást politikai döntések motiválták, hiszen Magyarországon gyakorlatilag minden családban egy, de általában két szülő is foglalkoztatott volt. Az 1973-as olajválság után elkezdődött hitelfelvételek csak az ország eladósodását növelték, de a gazdálkodás nem lett hatékonyabb. A teljes foglalkoztatás gazdasági alapját a tőkehiány és a technikai felszereltség alacsony színvonala jelentette. A munkanélküliség felszámolása lehetővé tette a foglalkoztatás kiszélesítését, és ezen keresztül elérhetővé tette a lét- és jövedelembiztonságot. A teljes foglalkoztatás konkrét értelmezése változott ugyan az ezt követő évtizedekben, de az alapvető célkitűzés változatlan maradt. Az egyre mélyülő gazdasági válság nyomán azonban megszűntek azok az eszközök és források, amelyekből korábban fenn lehetett tartani a teljes foglalkoztatottságot.

A gyors ütemű privatizáció, a jelentős létszámleépítések, a gazdaságtalan vállalkozások megszűnése a foglalkoztatottak számának jelentős csökkenésével, illetve a munkanélküliség drasztikus emelkedésével járt. Az átalakulási folyamatot a végbement társadalmi változások nagymértékben felgyorsították, és a '80-as évek végéhez közeledve már megjelent a nyílt munkanélküliség, ami a rendszerváltozás első éveiben tömeges méreteket öltött. Egyes ágazatok válságba kerülésével (mezőgazdaság, élelmiszeripar, nehézipar) csődközeli állapot alakult ki szinte minden ágazatban, emiatt a foglalkoztatás drasztikusan csökkent.

Mintegy másfél millió munkahely szűnt meg (az ország egyes régióiban eltérő mértékben), tömegével kerültek utcára a nehéziparban alkalmazott dolgozók, az alacsony iskolai végzettségűek és a szakképzetlenek. Ennek következtében a foglalkoztatottak száma jelentősen visszaesett, ezen belül a nők foglalkoztatási szintje elmaradt a férfiakétól. Problémát jelentett és az üres munkahelyek betöltését nehezítette a megfelelő szakképzettség hiánya, valamint a potenciális munkavállalók alacsony mobilitása, a területi egyenlőtlenség, és a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása.

A válságrégiókban (kistelepülések, hátrányos helyzetű elmaradott községek[2]) koncentrálódott a munkanélküliek magas száma. Az egykor ipari fellegvárként emlegetett vidékek a rendszerváltozást követően kártyavárként dőltek össze. A szakemberek érzékelték, hogy a nagy létszámú munkahely megszűnések „várhatóan olyan emberi feszültségekkel járnak, amelyek megoldása a jelenlegi normatív rendszerekkel nem biztosíthatók. Kezelésükre olyan intézkedések szükségesek, amelyek a kritikus körzetekben alkalmazhatók."[3] Ilyen kritikus körzetté nyilvánították például az összeomlás szélén álló Nógrádi Szénbányák Vállalatot,[4] amely magán viselte a megye korszerűtlen iparszerkezetének minden betegségét, vagy a Mátraaljai Szénbányák Egercsehi Bányaüzemét és a Recski Rézérc Művet.[5] A konzultációk során kialakult álláspont szerint „a rendezéshez szükséges a kritikus körzetté nyilvánítás és az ezzel együtt járó többlettámogatási eszközök igénybevétele".[6] A kritikus foglalkoztatási körzetekben különböző támogatásokat vezettek be. Ezek a következők: állami végkielégítés,[7] áttelepülési kölcsön,[8] vállalkozóvá válást elősegítő juttatás,[9] korengedményes nyugdíjazás költségeinek átvállalása[10] és egyéb támogatások.[11]

---

2 Elsősorban Borsod, Szabolcs, Heves és Nógrád megyék.

3 MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1990. A körzet a szénbányák felszámolása esetén megfelelt a 143/1989. (XII. 22.) MT sz. rendeletben foglalt kritikus foglalkoztatási körzetté nyilvánítás feltételeinek („egy éven belül legalább 1000 munkahely megszűnik, és ennek következtében az érintett dolgozók 25%-a részére megfelelő munkahely nem biztosítható").

4 MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1990. A Nógrádi Szénbányákat a veszteséges gazdálkodás miatt 1988-ban szanálták. Adósságállománya meghaladta a három milliárd forintot, vagyonának értéke mindössze 2,6 milliárd forint volt. A munkajogi létszám az 1988. december 31-ei 4494 főről 1989. december 31-ére 2852 főre csökkent. A hajdan jó hírű bánya nem volt képes fenntartani területi feladatokat is ellátó kulturális, egészségügyi és sportintézményeit, sőt már a nyugdíjasainak járó szénre sem volt fedezete.

5 MOL XIX–C–6–a–208–1990. A Mátraaljai Szénbányák és a Recski Rézérc Mű vezetése az egercsehi és a recski üzemben kialakult helyzetre tekintettel 1990-ben kérte, hogy az üzemek munkaerő vonzási területe kritikus foglalkoztatási körzet besorolást kapjon.

6 MOL XIX–C–6–a–208–1990. A Heves Megyei Tanács előterjesztése szerint „a dolgozók helyzetének rendezése során alkalmazható foglalkoztatáspolitikai eszközeink (átképzési támogatás, munkahelyteremtő pályázat, újrakezdők, pályakezdők vállalkozói kölcsöne, munkaerő-közvetítés, munkanélküli-segély) nem nyújtanak minden esetben kielégítő megoldást".

7 Az állami végkielégítés egy nagyobb összegű kárpótlást jelentett az egy munkahelyen hosszabb időt (legalább tíz évet) eltöltött olyan munkavállalók részére, akiknek munkaköre megszűnt.

8 Ez a támogatási forma a munkaerő mozgékonyságát volt hivatva elősegíteni. Áttelepülésre ösztönözték azt a munkavállalót, akinek munkaköre megszűnt, az illetékes munkaerő-közvetítő szerv nem tudott megfelelő munkahelyet felajánlani, a háromórás ingázási körzeten kívül munkaviszonyt létesített és az áttelepülést vállalta.

9 Az újrakezdők, pályakezdők vállalkozói kölcsönére jogosultságot szerzett munkavállalók a kritikus foglalkoztatási körzetekben 200 ezer Ft-ot meg nem haladó többletjuttatásban részesülhettek. Ezt a többletjuttatást csak vállalkozás céljára lehetett felhasználni.

10 A nyugdíjkorhatárhoz közel álló munkavállalók munkanélküliségtől való megóvását szolgálta. 1987-ben vezették be, amely kisebb változtatásokkal 1991-ig fennmaradt.

11 Az egyéb támogatások közé tartozott a munkáltató által fizetendő társadalombiztosítási járulék átvállalása.

1989 végén az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal (ÁBMH),[12] valamint az 1988-ban létrehozott Országos Érdekegyeztető Tanács (OÉT)[13] több alkalommal foglalkozott a kialakult helyzettel. Az ÁBMH 1989 októberében előterjesztést készített a Minisztertanács részére „A foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer működésének tapasztalatairól" címmel, amelyben meghatározta a rendszerváltozás időszakának foglalkoztatáspolitikai feladatát és célját, ismertette főbb jellemzőit, valamint javaslatot tett a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer fejlesztésére és finanszírozására. Az elkészült jelentés szerint a foglalkoztatáspolitika feladata, hogy „megelőzze, enyhítse, kezelje a munkaerőpiac feszültségeit", és gondoskodjon „a munka nélkül maradók szociális biztonságáról".[14] Az előterjesztés leszögezte, hogy a szocialista állam foglalkoztatáspolitikájának célja „csak a teljes foglalkoztatás minél teljesebb megközelítése lehet". A szerzők ebből indultak ki most is, a kormány azonban kényszerűen olyan gazdaságpolitikát folytatott, amely munkahelyek megszűnéséhez, a dolgozókkal szembeni követelmények fokozódásához, következésképpen a munkanélküliség növekedéséhez vezetett.

Az ÁBMH előterjesztése megállapította, hogy a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer működésének személyi és tárgyi feltételeit javítani kell, ugyanis az eddigi eszközök — az 1984-ben létrehozott Foglalkoztatási Alap,[15] a Munkaügyi Szolgáltató Iroda (MÜSZI),[16] az állami munkanélküli-segély rendszerének és az újrakezdők–pályakezdők vállalkozási kölcsönének bevezetése — nem elegendők a tömeges munkanélküliség kezelésére. Megoldatlan volt az Alap felhasználásának az ellenőrzése is. (Az 1990-es költségvetési évben az 1989-es 2,4 milliárdról nyolc milliárd forintra növelték a Foglalkoztatási Alapot, azonban kb. csak 4,5 milliárdot használhattak fel, mivel a fennmaradó részből a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatását támogatták.)[17]

További kritikaként fogalmazta meg az előterjesztés, hogy a munkaügyi lépéseket nem egészítette ki hatékonyan a vállalkozásra építő munkahelyteremtés ösztönzése, gyakorlata. Nem volt összhang az oktatás-, a lakás- és a szociál-

[12] Az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatalt az 1027/1981. (IX. 28.) MT határozat (*Magyar Közlöny*, 1981. 59. sz.) hozta létre, és az 1990. évi XXX. törvény (*Magyar Közlöny*, 1990. 46. sz.) szüntette meg. Jogutóda 1990–1998 között a Munkaügyi Minisztérium lett. A Hivatal a bér- és munkaügyi irányítás keretében a foglalkoztatáspolitika, a bérpolitika és a munkajogi szabályozás terén látott el feladatokat.

[13] Az Országos Érdekegyeztető Tanács (OÉT) 1988-ban alakult. A munkavállalók, munkaadók és a kormány háromoldalú egyeztető fóruma, amely a munka világával összefüggő kérdésekről, a jövedelemelosztásról, illetve ezzel összefüggésben a gazdaságpolitikai keretekről folytat tárgyalásokat, illetve köt országos megállapodásokat.

[14] MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1989.

[15] A rendszerváltozás idején a Foglalkoztatási Alapot (FA) a 32/1989. (IV. 15.) MT rendelet hozta létre. Az 1984-ben létrehozott Foglalkoztatási Alapot elsősorban a munkamegtartó képzések beindítására hozták létre.

[16] Munkaügyi Szolgáltató Iroda (MÜSZI) 1984 előtt is létezett, de akkor még a munkahelyet változtatók vették igénybe. Az irodák a megyeszékhelyeken működtek, hatékonyságuk nem volt kielégítő.

[17] MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1989.

politika vonatkozásában sem. Az emberi problémák kezelését munkaügyi és nem össz-kormányzati feladatként értelmezték. A leépítések és elbocsátások kezelésénél háttérbe szorult az átcsoportosítás, az átképzés és az új munkahelyek létesítése.

A munkaerőpiac fontos tényezőjének tartották a foglalkoztatásban érdekelt szervek bevonását a foglalkoztatáspolitika alakításába. Ennek érdekében alapvető követelményként fogalmazták meg, hogy „az állam hagyjon teret a társadalmi partnerek (szakszervezetek, munkáltatók) és különböző érdekcsoportok kezdeményezéseinek, és anyagilag is támogassa azokat, ha állami feladatokat vállalnak át", valamint kezdeményezze valamennyi jelentősebb érdekcsoport részvételével az érdekegyeztetés kialakulását.[18]

Az átalakulóban lévő munkaerő-piaci helyzet szükségessé tette a különböző társadalmi szervezetek aktivitását. Így a Hazafias Népfront[19] is reagált „azoknak a szükségszerű kormányzati lépéseknek a következményeire, amelyek a piacgazdaságra való áttérést, a gazdasági szerkezet átalakítását kísérték, és hátrányosan érintették a lakosság jelentős rétegeit".[20] Kulcsár Kálmán,[21] a Hazafias Népfront Országos Tanácsának elnöke alulról jövő kezdeményezésként Tanácsadó Segítő Szolgálat szervezését javasolta kísérleti jelleggel a Hazafias Népfront-mozgalom keretei között, mivel az „új helyzet új feladatokra kötelezi a mozgalmat. Elébe kell menni a teendőknek."[22] A helyi közösségeket segítő tanácsadó szolgálat létrehozását az ÁBMH is támogatta.

Az ÁBMH a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek foglalkoztatásának segítésére 1989-ben létrehozta a Munkaügyi Tanácsot, amely az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnöke mellett javaslattevő, érdekfeltáró, konzultatív testületként működött. Célként a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek és az elmaradott területek érdekérvényesítését határozták meg, így a munkaerőpiacon megjelent, valamint onnan kiszorult társadalmi rétegek (ifjúság, nők, cigányság, nemzetiségek, megváltozott munkaképességűek, állami gondozottak), elmaradott térségek helyzetének feltárását, mindezeknek integrálását a kormányzati munkaügyi döntési folyamatba. Feladata a munkaügyi folyamatok és a munkaügyi politika

[18] MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1989.

[19] Az 1954 őszén, társadalmi szervezetként alakult Hazafias Népfront (HNF) ún. tömegmozgalomként működött. Formálisan a politikai rendszer minden elemét, az MSZMP-t, a tömegszervezeteket, valamint a társadalmi és kulturális szervezeteket is egyesítette. 1989. október 15-én, a HNF kongresszusán Kulcsár Kálmán igazságügy-minisztert választották a mozgalom elnökévé és köztársasági elnök-jelöltté. Mint független mozgalom, Hazafias Választási Koalíció néven választási együttműködésre lépett 12 egyéb társadalmi szervezettel. Az 1990. évi országgyűlési választásokon sikerült országos listát állítania, azonban nem jutott mandátumhoz. 1990 júniusában megszűnt.

[20] MOL XIX–C–6–a–I/22–666–1990.

[21] Kulcsár Kálmán (1928–2010), jogász, szociológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1983–1986 között az MTA főtitkár-helyettese, 1988-tól 1990-ig igazságügy-miniszter, 1989–1990 között a Hazafias Népfront elnöke, majd 1990-től 1993-ig ottawai nagykövet.

[22] MOL XIX–C–6–a–I/22–1990.

értékelése volt, illetve a közreműködés a fejlesztésekre vonatkozó elgondolások kialakításában.[23]

A foglalkoztatáspolitikában használatos új formákat, intézményrendszereket az 1980-as évek második felétől kezdték bevezetni. A cél a munkanélküliek munkához jutásának elősegítése, a munkanélküliség megelőzése, hátrányos következményeinek enyhítése volt. A foglalkoztatási törvényt[24] megelőző időszakban különböző támogatási formák jelentek meg, ezeket a rendszerváltozás idején a „gyakorlati élet igényeinek a figyelembevételével, folyamatosan" bővítették.[25]

A foglalkoztatáspolitika működésének tapasztalatai alapján az ÁBMH javaslatot tett a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer fejlesztésére. Az előterjesztés készítői megállapították, hogy — alkalmazásuk problémái ellenére — valamennyi létrehozott foglalkoztatáspolitikai eszköz fenntartása indokolt, s tökéletesítésük elsősorban nem a jogszabályi előírások megváltoztatásával, hanem működésük feltételeinek javításával lehetséges. Stratégiai eszköznek tartották az átképzést (ideértve a kiegészítő képzést és továbbképzést),[26] a közhasznú munkát,[27] a munkahelyteremtő beruházások támogatását,[28] a felmondási idő meghosszabbítását, az elhelyezkedési támogatást, az újrakezdők, pályakezdők vállalkozói kölcsönét (újrakezdési kölcsön),[29] a munkanélküliek segélyezését, a társadalombiztosítási járulék átvállalását, a gyakornoki foglalkoztatást,[30] valamint különböző

[23] A Tanács feladata eltért az Országos Érdekegyeztető Tanácsétól. Amíg az előbbi konzultatív testület, addig az utóbbi döntéshozó fórum volt. Eltért a két testület összetétele is. A Munkaügyi Tanács tagjait (kb. 25 fő) a szakmai és rétegérdekeket képviselő, valamint a társadalmi szervezetek delegálták, az Országos Érdekegyeztető Tanács pedig a munkáltatók, a munkavállalók és a kormány képviselőinek fóruma volt.

[24] Az 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról.

[25] MOL XIX–C–6–a–I/21–2173–1989. Minderről Bukta László, az ÁBMH elnökhelyettese 1989. május 25-én keltezett levelében számolt be Raft Miklósnak, a Minisztertanács titkárság-vezetőjének.

[26] Az átképzések támogatásának első formája már 1983-ban megjelent. 1985-ben bevezetett változata a munkanélküliség munkáltatón belüli megjelenési formájának kezelését szolgálta. A támogatást olyan munkavállalóknak állapították meg, akik munkakörük megszűnése miatt új munkakörbe kerültek, vagy a szakképzettségük megszerzését követően kénytelenek voltak nem a képzettségüknek megfelelő munkahelyen elhelyezkedni. Az átképzési támogatás valójában a keresetcsökkenést volt hivatva ellensúlyozni.

[27] 1990 januárjában bevezették be. Célja a munkanélküliek foglalkoztatásának elősegítése olyan munkavégzés keretében, amely a lakosság vagy település általános szükségleteit elégítette ki. A foglalkoztatás a munkanélkülivé vált munkavállaló számára ideiglenes foglalkoztatást jelentett. A Foglalkoztatási Alapból támogatták.

[28] 1988 februárjától lehetőség nyílt munkahelyteremtés támogatására olyan területeken, ahol a munkaerő foglalkoztatása helyben vagy napi ingázással nem volt megoldható, vagy az elhelyezkedési lehetőségek nagymértékben romlottak.

[29] 1988 júniusától vezették be. Célja a munkanélküliek vállalkozóvá válásának elősegítése. A kölcsön összege kezdetben 300 ezer Ft, később 400 ezer Ft volt. A kamatot a kölcsönt folyósító pénzintézet részére a Foglalkoztatási Alap megtérítette. 1989 áprilisától szabályozták a támogatást, mivel a gyakorlatban a támogatással összefüggésben igen sok visszaélés fordult elő. A szabálytalanságok miatt 1990 júliusától felfüggesztették a jogosultság-igazolások kiadását. A kölcsön igénybevételének lehetősége 1991. január 1-jétől meg is szűnt.

[30] A pályakezdők munkához jutását segítette elő.

rétegprogramok kialakítását a fiatalok és a hátrányos helyzetűek, különösen a cigányság részére, hiszen „napjaink égető társadalmi gondjának egyike a cigányság szociális helyzetének romlása, beilleszkedésük tömeges megoldatlansága".[31]

A foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer működtetését, illetve az ellenőrzés hatékonyságának javítását különösen fontosnak tartották a Hivatal illetékesei. Ennek igénye legsürgetőbben a munkahelyteremtő beruházások esetében merült fel, hiszen: „E foglalkoztatáspolitikai eszköz alkalmazásának célja, hogy a gazdasági szervezet átalakítása során leépített gazdaságtalan tevékenységekből felszabaduló munkaerő számára új, perspektivikus munkahelyet biztosítson." Felsorolta azokat a problémákat, amelyek jelezték „az ellenőrzési tevékenység fejlesztésének kivételes" fontosságát. Ezek között szerepelt, hogy „a pályázatok elbírálásának bonyolult, hosszadalmas menete elsősorban a határidők csúszásához, a költségek növekedéséhez és a pályázók kedve szegéséhez vezetett, ugyanakkor sok esetben nem tudta megakadályozni, hogy olyan munkaerőre tervezzék a beruházást, amelyekből hiány van a területen. A pályázók jelentős része már folyamatban lévő fejlesztésekhez kért forrás-kiegészítő támogatást."[32]

A munkaerő-piaci szolgáltatások alkalmazása különösen előtérbe került. Ezek közé tartozott: a közvetítés, a kereslet–kínálat alakulásának figyelése, a munkavállalás elősegítése, a pályaorientáció, a munkajogi szolgáltatás, a tanácsadás, a munkahelyek feltárása és a munkaerő nyilvántartása. Ennek érdekében a „Szociális- és Egészségügyi Minisztériumnak[33] segítenie kell minden olyan kezdeményezést, amely a foglalkoztatási lehetőségek megteremtésével a szociális gondokat is enyhítheti".[34]

Munkaügyi szolgáltató irodákat hoztak létre, kialakították az átmeneti és gyakornoki foglalkoztatás rendszerét és elősegítették a vállalkozóvá válást. Mindezen intézkedések azonban nem akadályozták meg a munkanélküliség további emelkedését. Szélesebb körben biztosítottak lehetőséget a nyugdíjkorhatárt megközelítő dolgozóknak a korengedményes nyugdíjazásra, az előnyugdíj igénybevételére. A létszámleépítések hatására, akik tehették, a munkanélküli-segély helyett a rokkantsági nyugdíjazás lehetőségét választották. Ez azonban csupán az állam terheit növelte, nem javította a foglalkoztatási mutatókat.

Az ÁBMH a segélyezésen kívül támogatta az átképzést, a munkanélküliek igénybe vehették a megemelt, 400 ezer forintos újrakezdési, pályakezdő-kölcsönt. Hozzájárultak a munkahelyteremtő fejlesztésekhez. Bizonyos kritikus körzetekben több más támogatási forma is rendelkezésre állt. Az Országos Érdekegyeztető Tanács akkor minősíthetett egy vagy több gazdálkodó egységet kritikus körzetnek, ha az adott helyen legalább ezer munkahely szűnt meg, s e dolgozók 25%-a

[31] MOL XIX–C–a–6–I/21–1989.

[32] MOL XIX–C–13–a–11/56–1989.

[33] A Szociális és Egészségügyi Minisztérium (SZEM) 1986–1990 között működött, majd 1990. május 23-tól 1998. július 8-ig a Népjóléti Minisztérium fogta össze az egészségügy területének irányítását.

[34] MOL XIX–C–13–a–B/7–1989.

nem tudott elhelyezkedni, illetőleg a segélyezett munkanélküliek száma az aktív keresőkhöz képest elérte az 5%-ot. A kritikus körzetekben dolgozók igénybe vehették a maximálisan 24 havi átlagkeresetet jelentő állami végkielégítést, az 500 ezer forintos áttelepülési kölcsönt. A végkielégítést kiegészíthették a már említett 400 ezer forintos vállalkozó hitellel, és igényelhették a 200 ezer forintos, műhelyben vagy technikai eszközökben megnyilvánuló juttatást is. Ezeken a területeken a Foglalkoztatási Alapból a szokásosnál erőteljesebben támogatták a korengedményes nyugdíjaztatást, s átvállalta az Alap a társadalombiztosítási járulék fizetését azoktól a munkáltatóktól, ahol a megszűnő üzemekből vettek át dolgozókat.

Az Országos Érdekegyeztető Tanács 1989 végén megvitatta a kormány 1990. évi foglalkoztatáspolitikai koncepcióját és az eszközrendszer fejlesztésére teendő intézkedéseket. A kormánnyal egyetértésben az aktív foglalkoztatáspolitika megvalósítását tartotta szükségesnek, amely a hangsúlyt a munkanélküliség megelőzésére, a munkanélküliek újbóli foglakoztatásának elősegítésére helyezte, ugyanakkor gondoskodik a munka nélkül maradók szociális biztonságáról is. Ennek érdekében a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer 1990. évi változtatásaival kapcsolatban egyetértett a kormány korábbi döntéseivel, amelyek a foglalkoztatási feszültségek mérséklését szolgálták. Az OÉT felhívta a figyelmet arra is, hogy az új foglalkoztatási eszközöket egy átmeneti állapotban lévő gazdaságba kell beilleszteni, vagyis a fejlett piacgazdaságokban kialakult módszerek mechanikus átvételével nem értett egyet.

A kormány határozatával összhangban az OÉT úgy foglalt állást, hogy a munkanélküliek átmeneti foglalkoztatásának elősegítése érdekében kibővítik azoknak a szervezeteknek a körét, amelyek ilyen foglalkoztatás esetén a Foglalkoztatási Alapból támogatásban részesíthetők. A munkanélküliek és a munkanélküliségtől fenyegetettek vállalkozóvá válásának ösztönzése érdekében a munkaügyi szolgáltatásokon belül megteremtették a vállalkozási tanácsadás és képzés feltételeit, kiszélesítették az „újrakezdők, pályakezdők vállalkozói kölcsöne" után vállalt részleges állami kezességet.

A munkaügy kormányzati irányítása

A munkaügy a kormányzati struktúrában mindig is „mostohagyereknek" számított. A rendszerváltozás előtt 1957 és 1981 között működött a Munkaügyi Minisztérium, majd 1981-től az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal lett a munkaügyi igazgatási szervek központi irányítója. E szerv feladata körébe tartozott a munkaügyi jogszabályok előkészítése, az állami foglalkoztatáspolitikával kapcsolatos kormányzati tevékenység, a később kialakuló érdekegyeztetési mechanizmus szervezése és bonyolítása.

Az 1990-ben szabadon választott új kormány struktúraváltozást hozott a munkaügyi igazgatás központi szervét illetően. A munkaügy legfelsőbb irányítását — hét év szünet után — újból minisztériumi szintre emelte. Az új

Munkaügyi Minisztériumhoz került minden, ami a munka világához tartozott: a kormány foglalkoztatáspolitikai koncepciójának kidolgozása és képviselete, a foglalkoztatás folyamatainak figyelemmel kísérése, a munkaerő-keresletre és -kínálatra vonatkozó prognózisok elkészítése, a foglalkoztatás eszközrendszerének és programjának kidolgozása, elemzése, ellenőrzése, a munkaerő-piaci szolgáltatást nyújtó szervek hálózatának működésében való közreműködés, a munkanélküliség kezelése, a munkaügyi jogalkotás, a pályaválasztási tanácsadás irányítása, továbbá a bérpolitika és az érdekegyeztetés. Ez a szervezet 1998 közepéig maradt fenn. 1998-ban a FIDESZ vezette új kormány megszüntette a Munkaügyi Minisztériumot, és feladatait három, újonnan létrehozott tárca között osztotta szét.[35]

A munkanélküliekkel foglalkozó állami szervezet kialakítása

Ismeretes, a rendszerváltozás előtt tanácsrendszer működött Magyarországon. Az államigazgatás különböző szintjein (megye, város, község) tanácsok működtek és államigazgatási ügyekben az e rendszeren belül működő szakigazgatási szervek jártak el.

A munkaügyi igazgatás szervei a fővárosi (megyei) tanács végrehajtó bizottságának munkaügyi feladatot ellátó osztályai, az előbbi szervek irányítása alatt álló munkaügyi szolgáltató irodák,[36] a megyei (fővárosi), városi tanács munkaügyi osztályai voltak. Egyes esetekben munkaügyi igazgatási feladatokat az egységes községi szakigazgatási szerv, valamint a szolgáltató iroda kirendeltsége is ellátott.

A munkaügyi igazgatási szervezet feladata többrétű volt. A különböző szintű tanácsok végrehajtó bizottságának munkaügyi osztályai figyelemmel kísérték az illetékességi területük munkaügyi folyamatait. A szolgáltató irodák, valamint azok kirendeltségei ellátták az állami munkaközvetítéssel kapcsolatos feladatokat. Ebben az időszakban a munkaközvetítést csak állami szervek végezhették. Ugyancsak a munkaügyi igazgatási szervek feladata volt a munkanélküli ellátások és az egyes, foglalkoztatást elősegítő támogatások megállapítása.

A munkanélküliekkel foglalkozó állami szervezet a nyolcvanas évek közepétől fokozatosan épült ki, a volt megyei és városi tanácsok munkaügyi osztályai, illetve az azokból fokozatosan kivált Munkaerő Szolgálati Irodák (MSZI) [37] bázisán.

---

[35] A Gazdasági Minisztériumhoz kerültek a foglalkoztatás fejlesztési és bérpolitikai feladatok, valamint az érdekegyeztetés koordinálása. A munkaügyek nagyobb részét — munkaügyi szervezet, aktív és passzív eszközök, a stratégia kialakítása, jogalkotás és a Munkaerőpiaci Alap felügyelete — a Szociális és Családügyi Minisztérium, a szakképzést pedig az oktatási tárca kapta meg.

[36] Az ügynökség jellegű munkaügyi szolgáltató irodák a rendszerváltozás előtti években a tanácsi munkaügyi szakigazgatási szervek mellett működtek. Ezekben mintegy 200–300 munkatárs dolgozott, az éves forgalom néhány ezer közvetítés volt.

[37] 1986-ban jelentek meg a Munkaerő Szolgálati Irodák.

A rendszerváltozás idején háromszintű egységes állami munkaerő-piaci szervezet jött létre. A munkaügyi szervezet központi szerve az Országos Munkaerőpiaci Központ (később Országos Munkaügyi Központ, OMK) lett, ami alá megyei (fővárosi) munkaügyi központok és azok körzeti kirendeltségei tartoztak.

a) *Országos Munkaerőpiaci Központ*

Az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnökének 101/1988. (Mü. K. 18.) ÁBMH utasítása határozott az Országos Munkaerőpiaci Központ létesítéséről. Az OMK tevékenységi köre kiterjedt a szakmai tájékoztatás biztosítására, a munkaügy körébe tartozó, különösen a munkaerőpiacra vonatkozó főbb folyamatokról és azok várható alakulásáról, a munkaerőpiac előnyös működését elősegítő egyes ügynökségi szolgáltatások biztosítására, az állampolgárok közérdekű tájékoztatására munkaerő-piaci kérdésekben. Ennek keretében ellátott feladatai: a munkaügyi irányítás számára szükséges statisztikai adatgyűjtés, feldolgozások és elemzések készítése (különös tekintettel a munkaerőpiacra vonatkozó információk és az érdekegyeztetéshez szükséges adatok gyűjtésére, közreadására). Előrejelzéseket készített a munkaerőpiac helyzetéről, változásairól, ajánlatokat közvetített a megyéknek (fővárosnak) a más megyékben (fővárosban) igénybe vehető munkalehetőségekről, a felszabaduló munkaerőről, továbbá az egyes területeken szerezhető átképzésekről. Az Országos Munkaerőpiaci Központ Központi Ügyfélszolgálati Irodát[38] és információs rendszert működtetett, ennek érdekében kapcsolatot tartott a tanácsi szervekkel, irányította kirendeltségeit. Gondozta az állami irányítást segítő munkaügyi statisztikai rendszert az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal megbízatása szerint. A tényleges és a várható munkaerő-piaci körülményekről rendszeres időközönként közhasznú tájékoztatást adott az arra rászoruló egyének és a munkáltatók (vállalatok, intézmények, stb.) részére. Ügynökségi feladatokat látott el a munkavállalók külföldi foglalkoztatása érdekében. Az OMK feladatai folyamatosan bővültek. Erősödtek az állami feladatok, ezért „nem minősíthető a későbbiekben ún. háttérintézetnek". Olyan „félállami" szervezetté alakult, amelynek forrásai nagyobb részt az állami költségvetésből, illetve a Foglalkoztatási Alapból származtak. Az ehhez szorosan kapcsolódó egyéb tevékenységeket üzleti vállalkozásként látta el.[39]

b) *Megyei (fővárosi) Munkaügyi Központok*

A munkaerő-piaci szervezet helyi szerve a helyi önkormányzattól független szakhatóság volt, amely szoros kapcsolatot tartott az Országos Munkaerőpiaci Központtal. A központ legfontosabb funkciói: a

[38] Az ügyfélszolgálati irodát 1988. december 20-án hozták létre Budapesten, az Alkotmány utca 10. sz. alatt. Az ÁBMH Országos Munkaerőpiaci Központja Ügyfélszolgálati Irodájának funkciói: tájékoztatási és információs tevékenység, munka, jogi és vállalkozói tanácsadás, területi és speciális (szakmunkaerő) munkaerő-közvetítés és módszertani támogatás az MSZI-knek.

[39] MOL XIX–C–a–6–szám nélkül–1988.

munkanélküli-segély jogosultságának megállapítása, a folyósítási rend kialakítása, átképzések szervezése, pályaorientáció, vállalkozói tanácsadás, közhasznú munkák szervezése, tömeges leépítéseknél kedvezmények nyújtása a korengedményes nyugdíjakhoz, munkahelyteremtő beruházások preferálása, válságmenedzselés, munkaerő-közvetítés. A megyeközpontok a megyeszékhelyeken működtek és a megyei funkciókon kívül ellátták a megyeszékhely városainak ügyfélforgalmát is.

c) *Körzeti kirendeltségek*
Alapvető feladatuk az ügyfélkiszolgálás és meghatározott alapszolgáltatások nyújtása volt. A települések munkaerő-piaci körzetesítésével biztosíthatónak látták, hogy a települések dolgozói szélesebb körben tájékozódhassanak az álláslehetőségekről. 1989 őszéig mintegy 80 területi központ jött létre, de a tervek szerint mintegy 150 városban kívántak ilyen irodát nyitni. A körzeti kirendeltségek dolgozói a megyei központ állományában álltak, az önkormányzat azonban elsősorban a technikai feltételek biztosításával járult hozzá a helyi lakosok érdekeit szolgáló megyei és országos intézményhálózat helyi működéséhez.

Munkaerő-piaci érdekegyeztetés

1988 decemberében hozták létre az Országos Érdekegyeztetési Tanácsot (OÉT), mely évente ajánlást fogalmazott meg a magánszektor következő évi átlagos béremelésére, illetve megállapodást kötött a minimálbér következő évi szintjéről (béremelési ajánlásait ritkán tartották be). A Tanács legfőbb fóruma a plenáris ülés, de számos döntésnek az előkészítő szakbizottsága volt. Egyes témák behatóbb vizsgálatára egyedi („ad hoc") bizottságokat hoztak létre. Az igazi érdekegyeztetés azonban csak 1990-ben kezdődött, amikor a Tanács létszámát kibővítették, és feladatköreit újra meghatározták. Ekkor jött létre az OÉT-ből az Érdekegyeztető Tanács (ÉT). A fórum jelentős szerepet játszott abban, hogy a rendszerváltozás hozta társadalmi–gazdasági átmenet jelentős feszültségek nélkül ment végbe.

A munkaerő-piaci érdekegyeztetésben a megyei központok és a körzeti kirendeltségek tevékenysége felett a területi érdekegyeztető tanácsok gyakoroltak érdemi felügyeletet, ahol a hagyományos rend szerint szerepet kapott a tanács, a munkáltató és a munkavállalói érdekképviselet. Az érdekegyeztető tanácsok tartalmi és személyi változtatásokat kezdeményezhettek, amennyiben ezek a munka javítását szolgálták.[40]

[40] MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1989.

Munkanélküliség

Mint említettük, a munkanélküliség már a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időszakban megjelent, tömeges méretűvé azonban csak az 1990-es évek elején vált, és olyan problémákat, drámákat hozott felszínre, amelyek szinte megoldhatatlan feladat elé állították a döntéshozókat és a munkanélküliséggel sújtottakat egyaránt. A rendszerváltozás ugyanis láthatóvá tette a valódi munkaerőigényt, egész szakmák váltak fölöslegessé, elsősorban azokban a földrajzi körzetekben, amelyekben a nehézipar koncentrálódott.

A rendszerváltozás előtti időszakban a munkanélküliekre vonatkozóan évtizedeken keresztül nem volt szabad információkat gyűjteni, s a kérdéskört a népszámlálások összeírási programjában sem szerepeltették, mivel a munkanélküliség nem volt összeegyeztethető a szocialista gazdálkodás elveivel. A politikai vezetés mindent elkövetett a munkanélküliség elkerülésére, vállalva akár a rejtett, „kapun belüli" munkanélküliséget is.[41]

Közveszélyes munkakerülés

A Kádár-korszakban a teljes foglalkoztatás „politikai cél" volt, így hivatalosan nem létezett munkanélküliség. A munkától önkényesen távolmaradókat büntették, közveszélyes munkakerülő („kmk")[42] címmel bélyegezték meg őket. Ennek

[41] Az 1949. évi népszámlálás után először 1990-ben tartalmazott adatokat a munkanélküliek számáról a népszámlálási összeírás.

[42] A közveszélyes munkakerülés fogalma már a századfordulón érvényben volt. Még József Attilát is előállították (többek között) ilyen címszó alatt. A közveszélyes munkakerülésről („kmk") szóló 1913. évi XXI. törvénycikk így szólt: „Az a keresetre utalt munkaképes egyén, aki munkakerülésből csavarog vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat, kihágás miatt nyolc naptól két hónapig terjedhető elzárással büntetendő." Tehát nem bűncselekményként, hanem kihágásként (ma: szabálysértés) könyvelték el a munkakerülést. Ugyanezen törvény szerint „kmk"-nak minősült a tiltott szerencsejátékból való haszonszerzés és a prostitúció is. Az 1961. évi V. törvény is büntetni rendelte a közveszélyes munkakerülést. 214. § (1) bekezdése értelmében „Az a munkaképes személy, aki munkakerülő életmódot folytat, két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés három évig terjedő szabadságvesztés, ha az elkövető visszaeső; ebben az esetben mellékbüntetésként kitiltásnak is helye van. A törvény a továbbiakban meghatározza, hogy „visszaeső az, akit közveszélyes munkakerülés, tiltott szerencsejáték szervezése, üzletszerű kéjelgés, üzletszerű kéjelgésre rábírás, üzletszerű kéjelgés elősegítése, kitartottság vagy kerítés bűntette miatt szabadságvesztésre ítéltek, és e büntetés kiállásától, vagy végrehajthatósága megszűnésétől az újabb bűntett elkövetéséig öt év még nem telt el. Az 1978-ban elfogadott IV. törvény így rendelkezett a „kmk"-ról: „Az a munkaképes személy, aki munkakerülő életmódot folytat, ha korábban közveszélyes munkakerülés vétsége vagy szabálysértése miatt megbüntették, és a büntetés kitöltésétől vagy végrehajthatóságának megszűnésétől két év még nem telt el, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel, javító–nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő. Mellékbüntetésként kitiltásnak is helye van." A közveszélyes munkakerülés az 1989. évi XXIII. törvény (a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról) hatálybalépésével kikerült a bűncselekmények és szabálysértések sorából.

megfelelően a közveszélyes munkakerülés törvényileg büntetendő cselekmény volt, évente mintegy 2–300 embert ítéltek szabálysértési eljárás keretében szabálysértési elzárásra. Az 1984. évi törvény[43] bevezetése után a bírói ítélettel sújtott, ún. közveszélyes munkakerülők száma kétezer fölé emelkedett. A '80-as évek végére azonban megváltozott a munkakerülés megítélése. Erre utal László Jenő, az Igazságügyi Minisztérium miniszterhelyettese 1989. április 26-án keltezett átirata Halmos Csabához, az ÁBMH elnökéhez, melyben „indokoltnak tartja a közveszélyes munkakerülés bűncselekményi és szabálysértési tényállásának a megszüntetését". Ezt a felfogást megerősítette az 1989. évi XXIII. törvény hatálybalépése, amely a „kmk"-t nem minősítette bűncselekménynek.[44]

További érdekes dokumentum olvasható Halmos Csaba államtitkár tollából, aki 1989. április 2-án keltezett, Németh Miklós miniszterelnöknek írt levelében reagált a hazai beruházások esetleges amerikai kormánygaranciáinak megadásával kapcsolatban az Amerikai Egyesült Államok részéről korábban is felmerült aggályra, mely szerint Magyarországon büntetni rendelik a közveszélyes munkakerülést. Az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségének két munkatársával folytatott megbeszélésről készült feljegyzésben[45] „a jelenlegi nyílt munkanélküliséget elismerő helyzetben az önhibáján kívül munka nélkül maradó személyt véleményünk szerint emberi jogaikban sérti közveszélyes munkakerüléssel való vádolhatóság, illetve az ehhez kapcsolatos esetleges hatósági (rendőri) zaklatás lehetősége". A nagykövetség munkatársai célszerűnek vélték a rendelkezés hatálytalanítását, ugyanakkor Halmos Csaba államtitkár sem tartotta „indokoltnak" az érvényben levő szabályok betartását, ezért 1989. március 31-én kelt levelében kezdeményezte a közveszélyes munkakerülés büntetésének mellőzését.[46]

A rendszerváltozást követően a munkaerő-piaci átalakulás kihívásaira intézményesült formák sora alakult ki, de a munkaügyi hivatalok nem voltak képesek minden egyes emberhez eljutni, ezért egy idő után állandósult azoknak a hátrányos helyzetű embereknek a köre, akikhez nem jutott el az információ a rendelkezésre álló lehetőségekről, így a munkanélküli-segélyről sem.

[43] Az 1984. évi 19. számú törvényerejű rendelet vezette be a szigorított javító–nevelő munkát, amelyet fő büntetési tételként határoztak meg. Célja a munkakerülő, parazita életmódot folytató személyek munkára szoktatása, kötelezése. A rendeletet a közveszélyes munkakerülés vétségét elkövetőkkel szemben szabták ki, tartama 1–2 évig terjedt, halmazati és összbüntetés esetén három év lehetett. A közveszélyes munkakerülést az 1989. évi XXIII. törvény iktatta ki a magyar büntetőjogból, de maga a szigorított javító–nevelő munka csak az 1993-as Btk. módosításával szűnt meg, miután a 13/1992. (VIII. 7.) IM rendelet annak végrehajtását határozatlan időre felfüggesztette.

[44] MOL XIX–C–6–a–I/5–1989.

[45] A Tengerentúli Magánberuházási Társaság beruházásvédelmi garanciáinak a Magyar Népköztársaságra történő kiterjesztésével kapcsolatos tájékoztatásról van szó.

[46] MOL XIX–C–6–a–I/5–1830–1989.

Munkanélküli-segély

Magyarországon a tömeges munkanélküliség megjelenésével egyidőben vezették be a munkanélküli-segélyt. Az 1989. január 1-jén 114/1988. (XII. 31.) MT számú rendelettel bevezetett munkanélküli-segélyt kezdetben igyekezett mindenki elkerülni, az érintettek szégyellték sorsukat, hiszen a munkanélküliség megítélése kezdetben önhibaként jelentkezett, csak később vált az átalakulás természetes velejárójává. Széles körben elterjedt az a felfogás, mely szerint „aki munkáját elveszti, csak maga tehet róla, bizonyára rosszul dolgozott".[47]

A közvélemény is mélységesen elítélte a munkanélkülieket. További kellemetlen tapasztalat volt az érintettek számára, hogy a probléma enyhítését kezelni hivatott szervek sem álltak a helyzet magaslatán. Az önkormányzatok munkatársai csak hosszadalmas tanakodás és egyeztetések során tudtak a munkanélküliek részére átmeneti segélyt folyósítani, nem ismerték az ügyfélkezelés alapvető szabályait, etikáját, nehezen tudták kezelni a kialakult helyzetet. Munkaügyi kérdésekben sem volt jobb a helyzet, hiszen ekkor még mindenki tanulta a segítő–támogató szakmát. Ugyanakkor a helyzet súlyosbodását jelezte, hogy a munkanélküliek közül mind többen kíséreltek meg öngyilkosságot, s „a példa arra figyelmeztet, hogy az emberek nincsenek felkészülve a rájuk váró reális problémákra".[48]

Az 1989. január 1-jén életbe lépett rendelet értelmében segélyre az szerzett jogosultságot, aki három éven belül 18 hónap munkaviszonnyal, munkavégzési kötelezettséggel járó dolgozói jogviszonnyal rendelkezett, utolsó munkaviszonya megszűnése óta egy évnél hosszabb idő nem telt el, s akinek az illetékes munkaerő-közvetítő szerv nem tudott megfelelő munkahelyet biztosítani. A munkanélküli-segély összegének maximuma a minimálbér háromszorosa lehetett,[49] amit három éven belül 365 naptári napra folyósítottak. Társadalombiztosítási szempontból a munkanélküli a folyósítás idejére biztosítottnak minősült.

A munkanélküli-segély pontos mértékének nyomon követését azonban lehetetlenné tették a statisztikai számbavétel visszásságai. 1989 őszére mintegy 22 ezer fő volt a nyilvántartott munkanélküliek száma, a valóságban azonban ennél jóval több, egyes becslések szerint mintegy 100 ezer, a guberálókat, kéregetőket, alkalmi feketemunkából élő hajléktalanokat is ide számítva.

---

[47] Az Országos Családvédelmi Tanács 1988. június és 1989. november között vizsgálatot folytatott több megyében, köztük Békés, Csongrád, Szabolcs-Szatmár és Zala megyékben. A vizsgálat arra kereste a választ, hogy a családok jellegzetes helyzetű csoportjait hogyan érintették a súlyosbodó gazdasági viszonyok, és kíváncsiak voltak arra is, hogy milyen védekezési, túlélési stratégiák jelentek meg az emberek körében. (MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1990.)

[48] Egy „Pest megyei községben nemrég öngyilkossági kísérletet tett egy fiatalasszony, akinek munkahelyén felmondtak, s akit férje a hírre azzal vádolt, hogy bizonyára ő az oka, nem dolgozott elég jól és szorgalmasan. A feszültséget és a vádakat nem tudta elviselni [a fiatalasszony], és pillanatnyi elkeseredésében öngyilkosságot kísérelt meg". (MOL XIX–C–6–a–szám nélkül–1990.)

[49] A minimálbér összege 1989-ben 3658 Ft volt, 1990-ben 5017 Ft.

A munkanélküli-segéllyel kapcsolatos operatív és adminisztratív munkát döntően a megyeszékhelyeken működő munkaügyi szolgáltató irodák és egyéb közvetítő helyek végezték. A feladatokat 300 fő teljes munkaidőben, és további 25 fő osztott munkaidőben látta el. Sok helyen bővítették a létszámot, de „ez a megyei tanácsok szemléletétől és a pénzügyi helyzettől függően meglehetősen esetleges volt".

A megyék többségében hiányzott a jól képzett, a „részletekben és az összefüggésekben is gondolkodni, cselekedni képes szakembergárda", amit felerősített az információáramlás megoldatlansága. Az irodák technikai felszereltsége és módszertani apparátusa kezdetleges volt, a személyi feltételek elégtelenek voltak, a közvetítő hálózat sem volt alkalmas arra, hogy az ügyfeleknek differenciált, személyre szóló szolgáltatásokat nyújtson, így a foglalkoztatási és a szociális intézményrendszer összekapcsolódása is meglehetősen esetleges maradt.

Az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal 1989-ben több alkalommal prognosztizálta a várható munkanélküliek számát. „Ma úgy látjuk, hogy az átképzendő munkanélküli pályakezdők száma 4–6 ezer fő lesz. Egy–két ezer főre tehető azon pályakezdők száma, akik ennek ellenére nem tudnak elhelyezkedni, a munkanélküliek száma 1990 végén kb. 20 ezer fő lesz és a válságkörzetekben (Ózd, Pécs) különlegesen kezelendők száma pedig kb. 4000 fő. Az újrakezdési vállalkozói kölcsönt kb. 10 000 fő fogja igénybe venni."[50] Ha figyelembe vesszük, hogy az 1990. évi népszámlálás 126 ezer munkanélkülit talált az országban, ami 2,7%-os munkanélküliségi rátát jelent, akkor a tényszámok teljesen ellentmondtak az ÁBMH prognózisának.

Az Országos Munkaerőpiaci Központ negyedévente tájékoztatást küldött Halmos Csabának, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnökének az országos munkaerő-piaci helyzetről és a munkanélküli-segélyről. A tájékoztató szerint 1989 IV. negyedévében 70 000 munkát kereső — akik közül 42 000 munkaviszony nélküli volt — 122 000 esetben kereste fel a munkaerő-közvetítő irodákat. Ez a forgalom az 1988. évihez viszonyítva háromszoros növekedést mutatott. 1989 IV. negyedévében 46 609 betöltendő állást jelentettek a munkáltatók, 13 627 állással (23%-kal) kevesebbet, mint egy negyedévvel korábban. Ugyanezen időszak alatt a 42 000 munkaviszony nélküli állást keresőből 28 484 fő regisztráltatta magát, 6344 fővel (29%) több az előző negyedévinél, ami kétszerese az egy évvel korábban regisztráltaknak. A regisztrált munkanélküliek 49%-a az év utolsó napján már nem volt a nyilvántartottak között, de ez nem jelentette azt, hogy mindannyian elhelyezkedtek, csak azt, hogy valamilyen oknál fogva nem jelentkeztek többé az irodáknál. A jelentés szerint 1989-ben több mint 192 millió forintot fordítottak a Foglalkoztatási Alapból a munkanélküli-segélyekre. Ebből az összegből összesen 12 064 főt részesítettek segélyben. Az év utolsó napján, 1989. december 31-én 7874 segélyezettet tartottak nyilván. Rajtuk kívül 4190 fő vette igénybe még az év során ezt a támogatást, de ők időközben kiléptek a segélyezettek köréből,

[50] MOL XIX–C–6–a–I/5–1990.

mert közülük 2785 fő elhelyezkedett, 445 főt pedig kizártak a segélyezésből az együttműködési készség hiánya miatt, 960 segélyezettnél pedig egyéb okok (elhalálozás, gyed, gyes, nyugdíjazás, ügyintézés stb.) miatt megszüntették vagy szüneteltették a támogatást.

A segélyezés átlagos időtartama 110 nap, egy napra a segély átlagos összege 145 Ft, az átlagos havi munkanélküli-segély pedig 4344 Ft volt. A segélyezettek 4%-a 2000 forint alatti, 48%-a 2000–4000 forint, 28%-a 4000–6000 forint, 15%-a 6000–10 000 forint közötti segélyben részesült. Öt százalékuk kapott tízezer forint feletti segélyt.[51] Az e támogatási formára jogosultak 20%-a szakmunkás, 20%-a betanított munkás, 33%-a segédmunkás és 27%-a szellemi foglalkozású volt. Ebbe az utóbbi csoportba tartoztak a csak gimnáziumi érettségivel rendelkezők is. A segélyezettek többsége tanulatlan, szakképzetlen munkaerő volt, akik számára a „munkahely elvesztése már reális veszély, és reményük sincs az újra elhelyezkedésre".[52] Az a kölcsönkonstrukció, amit a munkájukat elvesztettek és állást nem találó pályakezdők számára alakított ki a kormányzat, jórészt azért nem funkcionált, mert a vállalkozásra kapott kölcsönt esetenként felélték. Egy részük tanulni sem akart, így átképzésük meghiúsult.

A munkanélküliséggel különösen sújtott, illetve veszélyeztetett társadalmi rétegek a nők, a szakképzetlenek, a pályakezdők, a 45 év felettiek, a romák és a megváltozott munkaképességű munkavállalók közül került ki. Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint a bevallás alapján magukat munkanélküliként meghatározó személyek kétharmada a férfiak közül került ki, és csak egyharmad volt a nők hányada. Ismert tény, hogy a szakképzettség nélkülieket nagyobb arányban érintette a munkanélküliség, ugyanis a munkásszállások megszűntek, a „szociális foglalkoztatókat" felszámolták, az állam gyakorlatilag kivonult az anyagi termelésből.

1990 végére a bányászat megszűnése miatt Baranya megyében komoly foglalkoztatási gondok keletkeztek.[53] Az országon belüli területi eltérések ekkor már tükrözték azokat a sajátosságokat, amelyek a későbbiekben még inkább láthatóvá váltak. A keleti és északkeleti térség egyes megyéiben a munkanélküliségi ráta lényegesen meghaladta az országos átlagot. Az év elején (1990) két megye, Borsod-Abaúj-Zemplén, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye adta a segélyezettek 46%-át. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében például az arány (5%)

[51] MOL XIX–C–6–a–HCs/219–1990. Ezek az adatok szinte állandóan változtak.

[52] MOL XIX–C–6–a–1990.

[53] A baranyai válsághelyzet megoldására 1990 januárjában a Baranya Megyei Tanács a helyi szakemberek által kidolgozott, rövidebb és hosszabb távra szóló fejlesztési koncepciót dolgozott ki a válság sújtotta baranyai térség gazdasági szerkezetének átalakítására. A kormány döntése alapján megszüntették a mecseki uránbányászatot, ezzel egyidejűleg számottevően korlátozták a mecseki szénbányászatot. Nehéz, egyes esetekben kritikus helyzetbe kerültek a KGST-piacra termelő baranyai üzemek, s az élelmiszergazdaság sem volt már húzóágazat. Mindezek következtében több ezer ember munkahelye került veszélybe, családtagjaik révén pedig több tízezer ember sorsa vált bizonytalanná. A Baranya Megyei Tanács jóváhagyta a válsághelyzet megoldására készített tervet, amelyet a kormány elé terjesztettek.

megközelítette az országos szint kétszeresét. Viszonylag jelentős munkanélküliséget mutattak ki Borsod-Abaúj-Zemplén (3,5%), valamint Hajdú-Bihar megyében (3,3%). A nyugat-dunántúli régióban (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala megye) a relatíve kedvező gazdasági feltételek az alacsony (2% alatti) munkanélküliségben is kifejeződtek.

Az 1990. évi népszámlálás szerint az összeírt munkanélküliek száma lényegesen meghaladta a munkaközvetítő szervek által 1990 januárjában regisztráltakét. Jelentős volt a „rejtett" munkanélküliség, amelyről a munkaközvetítő szervek ekkor még nem tudtak, vagy nem vettek tudomást. A népszámlálás tehát bizonyos mértékben „előre vetítette" a regisztrált munkanélküliség későbbi alakulását.

Bánfalvi István[54] egészségügyi minisztériumi államtitkár irányításával készült az az előterjesztés, amit a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer értékeléséről és a Foglalkoztatási Alap 1990. évi felhasználásáról készítettek. A tervezethez Bukta László, az ÁBMH elnökhelyettese fűzött észrevételeket.[55] Leszögezte, hogy a munkanélküli-segélyezés átfogó továbbfejlesztését 1991-től kívánta végrehajtani az ÁBMH, 1990-ben csak a segély minimális összegének megállapítását tervezték. A Szociális és Egészségügyi Minisztérium szorgalmazta, hogy a segély minimális összege érje el a létminimum szintjét. Ezzel egyetértett az ÁBMH, de „ugyanakkor el kell fogadnunk, hogy a minimálbér és létminimum sajátságos viszonya miatt a munkanélküli-segély alsó korlátja nem lehet magasabb a bérminimumnál".

Az előterjesztés javasolta a „segélyezés 1 éves maximális időtartamának feloldását". Szakmai egyeztetés során az ÁBMH véleménye az volt ebben a kérdésben, hogy „a jelenleg tartósan segélyen lévők döntő többsége munkavállalási hajlandósága nem valós, ezért a kiterjesztett segélyezés nem elsősorban foglalkoztatási, hanem nagyrészt szociális ellátás szerepét vállalná fel".[56] Bukta arra a veszélyre is utalt, hogy „egy juttatás liberalizálást nem lehet a későbbiek során visszafordítani". Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy „mivel a jelenlegi munkanélküliek jelentős része a marginális csoportokból kerül ki, munkavégzéssel, munkavállalással kapcsolatos viselkedésük nem általánosítható. Ezért nem lehet egyetérteni olyan döntéssel, amely a jelen és jövő »munkaszerető« munkanélkülijét kedvezőtlenül érinti egy sajátságos réteg attitűdje miatt."

---

[54] Bánfalvi István szociálpolitikai szakértő. 1980 és 1985 között szervezője volt (egyebek mellett) a társadalmi beilleszkedési zavarok feltárását, valamint egy egységes kormányzati szociálpolitikai koncepció megalapozását szolgáló kiemelt kutatásoknak. 1988 márciusa és 1990 áprilisa között a Csehák Judit vezette Szociális és Egészségügyi Minisztériumban a szociálpolitikáért felelős államtitkár. Tagja volt az ENSZ mellett működő EUROSOCIAL (European Center for Social Welfare Policy and Research) igazgató tanácsának. 1990-től szakértőként, tanácsadóként dolgozik a szociális védelmi politikák szakterületein.

[55] A foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer továbbfejlesztéséről készített előterjesztés-tervezetet a Minisztertanács 1989. október 19-ei ülésén tárgyalta.

[56] MOL XIX–C–13–a–11/56–1989.

Az 1989. október 6-án készült előterjesztés megállapította, hogy „még nem épült ki a munkanélküliek komplex ellátási rendszere", mely biztosíthatná az ellátási formák hézagmentes kapcsolódását. Leszögezte, hogy „a jelenlegi szociális segélyezési rendszer nem alkalmas — a munkanélküliség jogán — rendszeres ellátásban részesíteni a munkanélkülieket", javasolta, hogy a komplex ellátórendszer megvalósításáig — átmenetileg — a munkanélküli-segély legyen meghosszabbítható abban az esetben, ha megfelelő munkahely vagy átképzési lehetőség nem biztosítható a dolgozónak.[57]

Nyugdíjak, jövedelmek, árak és bérek

A statisztikák szerint a rendszerváltozás időszakában a lakosság felének romlott a jövedelmi helyzete. A gazdasági–társadalmi válság hatásait azok is megérezték, akik korábban biztonságban és viszonylagos jólétben éltek. Így jártak a nyugdíjasok, hiszen az infláció következtében rohamosan csökkent a nyugdíjak vásárlóértéke. Mind többen kényszerültek lemondani az olyan Kádár-kori státusszimbólumokról, mint a hétvégi ház, az autó vagy az IBUSZ utazás. Míg 1988-ban a felnőtt népesség 9%-a élt a létminimum alatt, addig két évvel később már 15%-a. Azoknak, akik korábban kevéssel a létminimum felett éltek, most megélhetési gondokkal kellett szembenézniük.

Nyugdíjak

Az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság akkori vezetője 1988 januárjában előterjesztést készített a Terv- és Gazdasági Bizottság részére a nyugdíjrendszer változtatásának elveiről. Az előterjesztés-tervezet leszögezte: „politikai állásfoglalás és állami határozat kötelez arra", hogy 1988-ban „törvényjavaslat készüljön a nyugdíjrendszer módosítására".[58] A módosítást indokolja, hogy a nyugdíjrendszerben és a nyugdíjasok helyzetében „belső feszültségek, ellentmondások vannak", ezért a nyugdíjrendszert „hozzá kell igazítani a kialakult és a jövőben várható társadalmi–gazdasági viszonyokhoz, össze kell hangolni a gazdaságirányítási rendszerrel, a foglalkoztatáspolitikával, a társadalmi és egyéni érdekekkel". A tervezet leszögezte, hogy egyes kérdésekben „hangsúlybeli, felfogásbeli változásokra van szükség", ez azonban nem jelent eltérést a politikai

[57] MOL XIX–C–6–1990.

[58] A korszerűsítést célzó intézkedések előkészítése során a Minisztertanács 1988. március 22-én a nyugdíjrendszert érintő két határozatot hozott: a 2005/1988. sz. határozat a finanszírozási és gazdálkodási rendszer kialakítását jelölte meg feladatként, a 2006/1988. sz. határozat a folyamatban lévő munkálatok folytatására adott további szempontokat, nevezetesen arról rendelkezett, hogy az 1989. évi népgazdasági terv előkészítése keretében készüljön javaslat a régi nyugdíjak emelésére és a nyugdíjak értékmegőrzésének a javítására.

állásfoglalás elveitől. A kérdés „hosszabb ideje napirenden van", és a módosításokat fokozott társadalmi „várakozás előzi meg".[59]

A Minisztertanács számára a nyugdíjintézkedésekről 1988 novemberében készített előterjesztés megállapította: „Az elmúlt időszakban a rohamosan növekvő nyugdíjkiadások mellett a nyugdíjasok többségének helyzete tovább romlott. Ennek fő oka, hogy a 70 éven aluli korosztályok bevonása az árindexhez igazodó értékmegőrzés rendszerébe — a szükséges források hiánya miatt — nem valósult meg." Ez a tény — és a nyugdíjrendszer korszerűsítésének halasztása is — a rendszer belső feszültségeit a magas fogyasztói árindex mellett különösen felerősítette. Az alacsony — a létminimum alatt, illetve annál alig magasabb — összegű nyugdíjból élők rétege fokozatosan tovább nőtt. Szociális helyzetük — különösen a városokban egyedül élőké — egyre kritikusabbá vált. A közepes és magasabb nyugdíjak értékvesztése miatt is nagy volt az elégedetlenség.[60] Ennek megoldására szükségessé vált a „nyugdíjrendszer feszültséget okozó, valamint a gazdasági–társadalmi viszonyoknak már nem megfelelő rendelkezéseinek, gyakorlatilag a nyugdíjrendszer valamennyi elemének az alapos vizsgálata, részletes elemzése és széles körű vitája".[61]

A politikai és társadalmi életben bekövetkezett változások szinte kikényszerítették a korengedményes[62] és korkedvezményes nyugdíjak rendszerének felülvizsgálatát, korszerűsítését, hiszen „érezhetően felerősödött a korengedményes nyugdíjazás iránti igény", ugyanakkor „a foglalkoztatáspolitikai érdekek és a társadalmi elvárások egyaránt azt igénylik, hogy a nyugdíjkorhatár rugalmas legyen", elsősorban a „jelenlegi korhatártól »lefelé« való rugalmasság volna indokolt". A szociális és egészségügyi tárca felé is érkeztek olyan jelzések, melyekben kifogásolták, hogy a korhatár betöltése előtti nyugdíjazás „kedvezménye" csak egy nagyon szűk körben érvényesül, s „a jelenlegi szabályozás kizárólag a magasabb vezető pozícióban levőket preferálja".[63] Csehák Judit[64] egészségügyi miniszter egyetértett Halmos Csaba[65] államtitkár azon javaslatával, hogy ezt a feszültséget fel kell oldani, azonban úgy vélte, hogy „a probléma megnyugtató rendezése az említett MT határozat[66] személyi hatályának kiterjesztésével nem érhető el". A korengedmény ugyanis a jövőben sem ölelhetné fel valamennyi réteget,

[59] MOL XIX–C–14–a–11–1987.

[60] MOL XIX–C–14–a–13112–1988.

[61] MOL XIX–C–14–a–1988.

[62] A korengedményes nyugdíj rendszere legfeljebb öt évvel a korhatár betöltése előtt volt lehetséges. Ez a későbbiekben gördülékenyebbé vált, és kölcsönös megállapodáson alapult.

[63] MOL XIX–C–13–a–1989.

[64] Csehák Judit (1940–), 1984 decemberétől 1987 végéig miniszterelnök-helyettes, 1986-tól szociális és egészségügyi miniszter. A tárca vezetését 1990. május 23-ig, az Antall-kormány megalakulásáig látta el.

[65] Halmos Csaba (1944–), 1987–1990 között államtitkárként az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnöke volt.

[66] A korengedményes nyugdíjazásról szóló 3405/1980. MT számú határozatban foglaltakról van szó.

bizonyos korhatárok ezután is fennmaradnának, emiatt a kedvezményekből „kirekesztettek" körében az ilyen módon kialakított rendszer továbbra is ellenérzést váltana ki. Álláspontja szerint a kérdésre a nyugdíjrendszer átfogó korszerűsítése során célszerű visszatérni. Ennek keretében a „rugalmas nyugdíjkorhatár bevezetésével látok lehetőséget egy, a társadalom valamennyi rétegével elfogadtatható, igazságosabb rendszer kialakítására" — írta válaszában Halmos Csaba.[67] A nyugdíjrendszer korszerűsítésének előkészítő munkálatait „koncepcionális szinten" már elkezdték, tényleges szabályozásra azonban csak később került sor.

A nyugdíjasok tarthatatlan helyzetük miatt több alkalommal tiltakoztak a nyugdíjkorhatár emelése ellen. Tanulmányunkban egy 1989. május 11-én, Szűrös Mátyásnak, az Országgyűlés elnökének küldött tiltakozó levélből idézünk, melyben a KISZ Balassagyarmati Városi Bizottsága emelte fel szavát a nyugdíjkorhatár felemelése ellen. A levél megállapította, hogy ma Magyarországon a férfilakosság átlagéletkora 65,7 év, a nyugdíjkorhatár emelésével mind kevesebbek „kiváltsága" lesz a nyugdíj. Az egész életen át fizetett nyugdíjjárulék így „az államnak nyújtott, soha vissza nem térített kölcsönné vagy pótadóvá válik". A fiatalok számára is elfogadhatatlan lenne ez a döntés, mivel mind erőteljesebben jelentkezik az ifjúsági munkanélküliség, napi problémává válik az iskolából kikerült, elhelyezkedni nem tudó fiatalok ügye, akik ráadásul — a hivatalos értelmezés szerint — nem munkanélküliek, így munkanélküli-segélyre sem jogosultak. Felemelve a nyugdíjkorhatárt, fiatalok ezrei számára válna elérhetetlenné az első munkahely megszerzése, „a munkához való jog csupán deklaráció lenne".[68]

A nyugdíjasok szóvá tették, hogy a parlamentben nincs érdekképviseletük, ezért a Nyugdíjasok Budapesti Szövetségének vezetői azzal a kéréssel fordultak Szűrös Mátyáshoz, hogy „a többszörösen hátrányos nyugdíjasok érdekvédelme céljából új parlamenti képviselőcsoport" alakuljon. Mindezzel azt kívánták elérni, hogy a „nyugdíjasok érdekvédelmének és érdekképviseletének ügye súlyának megfelelően szerepeljen a kormányprogramokban és a gazdaságpolitikai döntésekben", sokkal nagyobb figyelmet kapjanak, és ne fordulhasson elő olyan antiszociális intézkedés, mint 1989-ben, amikor a nyugdíjasok jelentős csoportját érintő „tízévenkénti nyugdíjkarbantartást" elodázták. Szűrös Mátyás válaszlevelében közölte, hogy a javaslat megvalósítására nem lát lehetőséget, és a levelet továbbította az Országgyűlés egészségügyi és szociális bizottságának azzal, hogy alakítsanak a bizottságon belül külön e kérdéskörrel foglalkozó csoportot. Az Országgyűlés elnöke elképzelhetőnek tartotta, hogy az új Országgyűlésben „kifejezetten nyugdíjasok érdekvédelmére állandó bizottságot" alakítsanak, bár a beadványra kézírással megjegyezte: „Meleghangú válasz — az új parlamentben kellene megvalósítani!", ami egyértelműen a kérdés megoldásának elodázását jelentette.[69]

[67] MOL XIX–C–13–a–1989.
[68] MOL XVIII–6–n–OE/1254–1989.
[69] MOL XVIII–6–n–OE/875–1989.

Árak és bérek

A szocializmusban az árakat és a béreket szigorúan szabályozták. 1968-tól kezdődően egyenetlen mértékben ugyan, de rugalmasabbá vált a bérszabályozás, majd 1989-től kezdve az állami vállalatok is szabadon emelhettek bért, az állami szektorban azonban bizonyos bérkorlátozás érvényesült. 1989-ben mintegy 200 vállalati vezető prémiuma meghaladta a kétmillió forintot, sőt néhol az 5–8 milliós nagyságrendet is elérte akkor, amikor a bruttó átlagfizetés 13 ezer, az átlagnyugdíj ötezer forint körül volt.[70] A munkanélküli-segély havi összegét 4200–4300 forintban határozták meg.

Nemcsak az állami felső vezetők, de a vállalati rend szerint működő gazdálkodó szervezetek első számú vezetőinek éves kereseti és jövedelmi viszonyairól is képet kaphatunk az Országos Munkaerőpiaci Központ 1989 májusában az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal és a felsőbb szervek informálására készített Tájékoztató az első számú vezetők 1988. évi keresetéről és jövedelméről című gyorsjelentéséből, valamint az Országos Munkaerőpiaci Központ által készített jelentésből. A jelentés megállapította, hogy az 1988. évi jövedelmek alakulását nagyon nehéz a korábbi évek adataival összevetni, mivel a bruttósítás és a személyi jövedelemadó[71] bevezetése nem teszi lehetővé a korrekt összehasonlítást az előző években megállapított jövedelmekkel. Ennek ellenére — a nagyságrendek érzékeltetésére — az elkészült jelentés szerint a vezetők bruttó keresete, jövedelme, illetve az azokat kialakító egyes tényezők erőteljes — és egyre növekvő — differenciálódást jeleztek, ugyanis a vezetők legnagyobb jövedelmű, 10%-ának átlagos jövedelme a legalacsonyabb jövedelmű 10% átlagos jövedelmének 8,4-szerese volt. Az egyes jövedelemelemekből azonban nem mindenki részesült, prémiumot például — különböző jogcímeken — az 5471 főből 4743 fő kapott.[72]

1988-ban a vezetői érdekeltségi rendszer megváltoztatása és a személyi jövedelemadó hatásának ellensúlyozása céljából végrehajtott bruttósítás hatására az első számú vezetők bruttó jövedelme nagymértékben megnőtt, és összetétele is jelentősen megváltozott. Az átlagos nettó jövedelem lényegében a szellemi dolgozókéval azonos ütemben növekedett, ami 1987-ről 1988-ra 15%-kal nőtt.

Az eltérő gazdálkodási és más lehetőségek következtében (bruttó) jövedelmüket tekintve a korábbiaknál markánsabb differenciálódást figyelhetünk meg az első számú vezetők között. A jövedelmen belül csökkent az alapbér súlya, és növekedett az adózott eredmény terhére kifizethető egyéb tételeknek, elsősorban

[70] A kormány tagjai — nem számítva a természetbeni juttatásokat — havonta 48 és 65 ezer forint között kerestek 1988. április 1-jén. (MOL XIX–C–6–HCS–szám nélkül–1989. május)

[71] Az Országgyűlés 1987. évi őszi ülésszakán elfogadták a VI. sz. törvényt a magánszemélyek jövedelemadójáról, amelynek végrehajtási rendelete, a 37/1987. (X. 12.) MT rendelet tisztázott minden olyan kérdést, amelyet a törvény a végrehajtási rendeletre ruházott át. A magánszemélyek 1988. január 1. után megszerzett jövedelmeit össze kellett vonni, és személyi jövedelemadót kellett utána fizetni.

[72] MOL XIX–C–6–HCS/2323–1989.

a prémiumnak a részaránya, ami a vezetők anyagi ösztönzésének, a nyereség növelésében való érdekeltségüknek fő eszköze volt. A jelentés szerint 1988-ban az első számú vezetők átlagos évi jövedelme 706,4 ezer Ft volt, amit a vezetők több mint a fele nem ért el. A köztük lévő differenciálódást jelzi, hogy 17%-uk viszont egymillió Ft feletti jövedelemmel rendelkezett 1988-ban. Az Országos Munkaerőpiaci Központ vizsgálta a vezetők jövedelmének nagyságát népgazdasági áganként is, mely szerint 1988-ban a kereskedelemben dolgozó vezetők átlagos jövedelme volt a legmagasabb (ellentétben a korábbi évekkel). Az iparban foglalkoztatott vezetők jövedelmük szerint csak a 4. helyen álltak, míg a legrosszabb jövedelmi pozícióban a mezőgazdasági vezetők voltak. A budapesti és vidéki vezetők jövedelme között is jelentős különbség volt, természetesen a budapestiek javára.[73] A jelentés kitért az első számú vezetők létszámösszetételére és jövedelmének alakulására nem, kor és iskolai végzettség szerint is. A nemek szerinti arányok tekintetében az első számú vezetők 93%-a férfi, jövedelmük átlagosan 8,3%-kal magasabb, mint a női vezetőké. Az életkor szerinti arányoknál megállapította a jelentés, hogy a női vezetők átlagéletkora néhány évvel alacsonyabb, mint a férfiaké (45,9 év a nőknél, 48,4 év a férfiaknál). Iskolai végzettség tekintetében az első számú vezetők 96,8%-a legalább középiskolai, több mint háromnegyedük pedig felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezett.

Vezetői prémiumok kifizetésének korlátozása

Az 1988-at megelőző húsz évben a vállalatok és szövetkezetek első számú vezetői központilag előírt mutató és központilag meghatározott mértékrendszer szerint kapták prémiumukat. A prémiumok jelentősen szóródtak ugyan, de a szélső értékek között nem volt elfogadhatatlanul nagy különbség, a prémiumok összegei a korlátozott nyilvánosság és az általában javuló életkörülmények mellett nem keltettek visszatetszést.

1988-ban — az érdekképviseleti szervek egyetértésével — ugyancsak a fenti elveken alapuló rendszer működött. Érdemi eltérést a személyi jövedelemadó bevezetése jelentett, amelynek következtében a bruttó prémium átlaga (változatlan nettó érték mellett) közel kétszeresére nőtt. Mindezek következtében — ha szűk körben is — indokolatlanul magas prémiumok alakultak ki. Felismerve ennek veszélyeit, 1989-ben gyökeresen megváltoztatták a vezetői érdekeltség rendszerét úgy, hogy megszüntették a legtöbb központi előírást és a munkáltatóra (vállalati tanács, közgyűlés vagy államigazgatási szerv) bízták a prémiumfeladat és mérték meghatározását. Így „megszűnt annak lehetősége, hogy a szélsőséges prémium okául államigazgatási intenciók szolgáljanak" — olvasható az Állami

[73] A jelentés ezt azzal magyarázta, hogy a vidéki vezetők jó része az alacsonyabb átlagjövedelmű szövetkezeti szektorban dolgozott, pl. a legalacsonyabb átlagjövedelmű mezőgazdasági vezetők 99%-a.

Bér- és Munkaügyi Hivatal egy dátum, és aláírás nélküli tájékoztató jelentésében. A változtatás hatására azonban már „az 1989. évi prémiumelőlegek fizetésekor olyan esetek is megismerhetővé váltak, amelyek a társadalmi közvéleményt, a vállalati kollektívát és a vezetők nagy részét is irritálták". Ezért jelentette meg az év utolsó harmadában az ÁBMH és a gazdasági vezetők érdekvédelmi szervezete azt a közös ajánlást, amely a prémium elfogadható irányértékét az alapbér kétszeresében jelölte meg. Mindez azonban kevésnek bizonyult azoknak a konfliktusoknak a megelőzéséhez, amelyeknek a romló gazdasági feltételek és az ehhez rugalmatlanul alkalmazkodó vállalaton belüli elosztási viszonyok voltak a kiváltói. „A kormány nem nézheti tétlenül ezt a folyamatot, nem várhatja meg, amíg a kollektívák és az igazgatók között jelenleg szórványos konfliktusok a gazdasági kilábalás és a politikai konszenzus esélyeit veszélyeztető tényezővé növekednek. Indokoltnak tartja, hogy a munkáltatók a szolidáris bérpolitika elveit az igazgatói keresetek meghatározásakor se tévesszék szem elől." Ezért a kormány az állami tulajdonú vállalatoknál „időlegesen korlátozni kívánja a munkáltatók mozgásterét az igazgatói kereset, s ezen keresztül a prémium mértékét illetően. Javasolja, hogy 1990-ben az igazgatói kereset prémiummal együtt számított felső határa bruttó értékben havi 100 ezer, éves szinten 1,200 ezer Ft legyen. Ennek nettó értéke 588 ezer Ft/év, havi kb. 50 000 Ft. A kormány bízik abban, hogy ezt az átmenetileg szükséges korlátozást az állami vállalatok igazgatói megértéssel fogadják.[74]

A közvéleményt irritáló, kiugróan magas vezetői keresetek és jövedelmek igen szűk körre korlátozódtak. „Mintegy 120-ra tehető azon első számú vezetők köre, akiknek az éves bruttó keresete meghaladta a kétmillió forintot. A kétmillió forint nettója pedig — az 1988-as adótáblával számolva — 725 ezer forintnak felelt meg, ami hozzávetőleg 60 000 Ft/hó nettó keresetet" jelentett. A gyorsjelentés leszögezte, hogy a „közvéleménnyel eddig nem sikerült elfogadtatni (esetleg még megértetni sem), hogy a bruttó keresetek csupán a bruttósítás következtében is — tehát a nettó arányok megtartásával — jelentősen differenciálódtak".[75]

Nagy Lajos, a Hazafias Népfront Mezőtúri Városi Bizottságának elnöke 1989. február 24-én panaszos levelet írt Németh Miklósnak, a kormány elnökének. Levelében kifejtette, hogy „indokolatlannak tartja a közvélemény annak a rendeletnek a megszüntetését pár évvel ezelőtt, amelyik megszabta, hogy a vezetők prémiuma nem haladhatja meg az alapkereset 50%-át". Majd így folytatta: „Rendkívül irritáló, hogy hallani milliós prémiumokról, de két-háromszázezres adat szinte mindennapos, ugyanakkor ugyanannál a vállalatnál dolgozó fizikaiaknak csak száz forintok jutnak. Még akkor is óriási összegek ezek, ha ennek felét elviszi a SZJA." A városi bizottság elnöke kérte, hogy a „korlátozó tényezőt, a felső határt" ismét jogszabállyal rendezzék. Levelének második felében megállapította, hogy „takarékosabban kellene bánni az állami költségvetés pénzével"

[74] MOL XIX–C–6–IX/19–1990.
[75] MOL XIX–C–6–szám nélkül–1990.

a különböző tanfolyamok, értekezletek, eligazítások szervezésénél is, mivel a „tanfolyamok jó része is öncélú, üdülésjellegű, a szállodák forgalmát gyarapítja, és esetleg még a szeszfogyasztást is növeli. Nincs követelmény, színvonal." Levelének végén Németh Miklós segítségét kérte a probléma megoldásában.

Tóth Gábor megbízott osztályvezető 1988. március 28-án beszámolót készített Rottler Ferencnének, a Minisztertanács Hivatala mellett működő Bejelentések és Panaszok Irodája vezetőjének arról, hogy egyre több olyan megkeresést kapnak, amelyekben kifogásolják a vezetői prémiumok nagyságát. Az osztályvezető elismerte, hogy „esetenként előfordul, hogy a prémium nincs kellően teljesítménynyel alátámasztva, s a magas prémium esetleg véletlenszerű tényezők hatására keletkezett". Beszámolt arról, hogy több helyütt konkrétan megvizsgálták a millió forintos nagyságrendű bruttó prémiumok mértékét. Általában azt állapították meg, hogy „azok a jogszabályi előírások betartása mellett keletkeztek". Véleménye szerint a megoldás nem abban keresendő, hogy adminisztratív eszközökkel korlátozzák a prémiumok kifizetését, hiszen 1989-ben a vezető dolgozók premizálási rendszerének szabályozásában alapvető változások történtek. E változások szerint a vezető dolgozók prémium feladatának és mértékének a megállapítása munkáltatói jog-, illetve felelősségi körbe került. Ezzel megszűnt a központi szabályozás, az adózott jövedelemből fizethető prémium feltételei és mértéke pedig a helyi döntésektől függött, melynél messzemenően figyelembe kellett venni a helyi sajátosságokat. Ennek érdekében a munkáltatóknak (pl. a vállalati tanácsoknak) kellett viselni a felelősséget abban a tekintetben, hogy „a megállapított vezetői prémium összhangban van-e a vállalati teljesítménnyel, valamint a vállalati kollektíva értékítéletével".[76]

Életszínvonal csökkenés, romló életkörülmények

A családok életében bekövetkezett jövedelemcsökkenés, a romló életkörülmények az országgyűlési képviselőket is arra késztették, hogy tájékozódjanak és meghallgassák választókerületük tagságát. Dr. Kőrös Gáspár[77] országgyűlési képviselő 1989 januárjában levélben fordult Stadinger Istvánhoz,[78] az Országgyűlés elnökéhez, melyben javasolta, hogy az Országgyűlés 1989-ben tárgyalja meg „komplex módon az ország lakosságának életszínvonal- és életkörülményeinek helyzetét és jövőbeni alakulását". A képviselő levelében utalt arra, hogy már az Országgyűlés 1988. novemberi ülésszakán „A stabilizációs program első évében várható gazdasági fejlődésről és az 1989. évi gazdaságpolitikai feladatokról"

[76] MOL XIX–C–6–I/5–1145–1989.

[77] Bács-Kiskun megye 4. számú országgyűlési választókerületének képviselője.

[78] Stadinger István (1927–), 1988. június 29. és 1989. március 10. között az Országgyűlés elnöke volt. 1989. február végén mondott le pozíciójáról. Döntését azzal indokolta, hogy az Országgyűlés munkája felgyorsult, annak megszervezéséhez fiatalabb képviselőre van szükség. 1990-ben végleg visszavonult a politikától.

szóló napirend vitájában kérte a kormányt, hogy vizsgálja meg a lakosság rendkívül differenciált anyagi helyzetét, életkörülményeit és megélhetési lehetőségeit. Ennek alapján a gazdasági stabilizációval együtt járó terheket úgy ossza meg az állam a vállalatok és a lakosság között, hogy megállítsák a további drasztikus életszínvonal-csökkenést.[79]

Horn Gyula[80] 1990. február 6-án levelet írt Németh Miklósnak, a Minisztertanács elnökének az áremelésekkel összefüggésben kialakult helyzetről. Levelében megemlítette, hogy megszaporodtak a hozzá intézett levelek és egyéb úton szerzett információk, amelyekben az állampolgárok a mindennapossá vált áremelésekkel összefüggésben kialakult helyzet tarthatatlanságára hívták fel a figyelmet. Véleménye szerint ezek a jelzések hűen tükrözik a lakosság tűrőképességének jelentős csökkenését, a kormány gazdaságpolitikája iránti bizalomvesztést. Megállapítja, hogy „robbanásveszélyes helyzet közelébe érkeztünk". Tulajdonképpen ez késztette őt arra, hogy hangot adjon aggodalmának, és cselekvésre szólítsa fel a kormányt. Úgy vélte, hogy „az áremelések terén tapasztalható kaotikus viszonyok […] már nem illeszthetők semmiféle gazdasági stratégiába. Ellenkezőleg, a rögtönzés és a kapkodás érzetét keltik, s aláássák a kormány munkáját eddig kísérő bizalmat. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a hangulatot különféle politikai erők demagóg frázisokkal ki akarják használni, s ez tovább növeli a bizonytalanságot." Javasolta, hogy a „kormány határolja el magát az árképzés területén […] felszínre kerülő anomáliáktól", és vizsgálja meg, milyen lehetőségei vannak adminisztratív intézkedésekre. De amíg mindez megtörténik, „haladéktalanul be kell fagyasztani az árakat, hogy az amúgy is feszült belpolitikai helyzetet a választásokig további terhelések ne súlyosbítsák. Ellenkező esetben félő, hogy a választási küzdelem központjába nem az ország gyökeres gazdasági és politikai átalakításának kérdései, hanem a napi gondoktól fűtött indulatok kerülnek, ami az ország destabilizálásához és teljes irányíthatatlanságához vezethet." Végezetül leszögezte: „Egy ilyen helyzet kialakulása szükségszerűen új, alapvetően negatív megvilágításba helyezi kormányzatunk egész eddigi működését, ma még vitathatatlan eredményeinket, s az átalakításban játszott kulcsszerepet tragikusan leértékelné."[81]

[79] A képviselő felkereste választókerületének több községét, s a lakossági fórumokon szerzett tapasztalatai is segítették abban, hogy megismerje a lakosság széles körének véleményét a nehezedő életkörülményekről. „A felsorolt községek lakosságának 22–25%-a nyugdíjas, és azok több mint 80%-ának nyugellátása nem éri el a 4000 Ft-ot, illetve jelentős részük mezőgazdasági járadékos. Sokan rendszeres szociális segélyből és közel 1500-an eseti segélyből élnek." MOL XVIII–6–m–St. 632–1989.

[80] Horn Gyula (1932–), 1985-ben külügyi államtitkár, 1989-ben külügyminiszter a Németh Miklós vezette kormányban. Nyugati elismertségét a keletnémet menekültek előtti 1989. szeptemberi határnyitás körül játszott szerepének köszönhette.

[81] MOL XIX–C–6–HCS/273–1990.

Hajléktalanság[82]

A rendszerváltozás időszakának sajátos szociálpolitikai gondjaként jelentkezett a hajléktalanság, ami a szocializmusban lényegében nem volt látható. A Kádár-korszakban a hajléktalanságot, mint „csöves" jelenséget tartották nyilván, ezt azonban rendőri intézkedésekkel visszaszorították.[83] Az 1980-as népszámlálás[84] adataiból kiderül, hogy a népességből több mint 360 ezren nem lakásban éltek. 191 ezren csecsemő- és gyermekotthonokban, nevelőintézetekben, gyermekvárosokban, diákotthonokban, 92 ezer ember munkásszállókon, barakkokban, mintegy 60 ezren munkaterápiás, alkoholelvonó intézetekben, továbbá 33 ezren szociális otthonokban és szeretetházakban. Az épületek számbavétele során „emberi lakóhelyként" találtak garázst, mosókonyhát, kunyhót, lakókocsit, vagont, présházat, barlangot, bódét stb. Ilyen helyen lakott kb. 28 ezer ember, Budapesten több mint hétezer fő. Az 1980-as években készült statisztikák azt mutatják, hogy mintegy 200 ezer ember (a népesség 2%-a) élt Magyarországon a hajléktalanság közvetlen veszélyzónájában.[85]

Az 1987. évet az ENSZ a Hajléktalanok Nemzetközi Évének[86] nyilvánította, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a hajléktalanságról beszélni lehetett Magyarországon. Egymás után jelentek meg különböző cikkek a napi- és hetilapokban a hajléktalan emberekről, akik pincékben, barlangokban, bódékban, kazánházakban, nyaralókban, öltözőkben, pályaudvarokon húzták meg magukat, vagy alkalmi ismerőseiknél aludtak. Önkényes lakásfoglalókról, kilakoltatott díjhátralékosokról, emberi tartózkodásra alkalmatlan szükséglakásokról lehetett olvasni. Írtak az átmeneti szállók életéről, s az is kiderült, hogy a budapesti „Lordok Háza"[87] fapriccsein kívül (16 férfi és 8 női hely) semmi nem volt a hajléktalan emberek számára. A halmozottan hátrányos helyzetű emberek között sok

---

[82] A hajléktalanság fogalmának meghatározása folyamatosan változott, bővült. Kezdetben a lakásviszonyokra, a lakhatás hiányára korlátozódott, majd kiterjedt a szociális kapcsolatok hiányára is. A mai, korszerű megközelítések már magukban foglalják a hajléktalanság kockázati és oksági viszonyait is, és a társadalmi kirekesztettség egyik formájaként határozzák meg.

[83] A „csövesprobléma" nagy hulláma hazánkat 1978–1982 között érte el. Első megjelenésében kulturális indíttatású volt, de már látszott mögötte egy jelentős ifjúsági szegénység. Ezt a hullámot különböző rendőri intézkedésekkel szorították vissza. Egy 1980–1985 között, fiatal csövesek körében végzett vizsgálatból kiderült, hogy a fiatalok 31%-ának nem volt otthona, és nagy volt közöttük az állami gondozottak száma.

[84] 1980. január 1-jén az ország népessége 10 709 463 fő volt, 387 364 fővel több, mint az 1970-es népszámlálás idején.

[85] Győri, 1990. 430–446.

[86] A világszerte megtartott rendezvények célul tűzték ki, hogy javítsanak az embertelen körülmények között élő emberek sorsán, és a hajléktalanság 2000-re megszűnjön. Becslések szerint a Föld lakosságának mintegy ötöde nem rendelkezett minimálisan megfelelő lakással, mintegy 100 millió embernek pedig semmilyen hajléka nem volt.

[87] Az Üdvhadseregtől államosított Dobozi utcai szállásról van szó. Itt elsősorban azok a börtönből szabaduló emberek húzódtak meg, akiknek nem volt otthonuk, családi kapcsolataik felbomlottak. Maga a „Lordok Háza" egyike lett a főváros munkásszállóinak, ahol számos lakásnélküli ember élt évtizedeken keresztül.

volt a mozgás-, hallás-, látás- és lelki sérült.[88] Nem talált meghallgatásra Bognár Szabolcsnak az *Ötlet* oldalain[89] megírt javaslata sem, amely felvetette, hogy kerületenként légópincéket, óvóhelyeket nyissanak meg a hajléktalan emberek számára. 1987-ben megjelent egy hajléktalansággal foglalkozó műhelytanulmány,[90] amely harminc–hatvanezerre becsülte a hajléktalanok számát, és átfogó képet adott a hajléktalanság akkori jellemzőiről.

A Szociális és Egészségügyi Minisztériumban Bánfalvi István elnökletével 1988 márciusa és 1990 áprilisa között egy széles körű szakértői bizottság kidolgozta, és vitára bocsátotta a szociálpolitika távlati fejlesztési koncepcióját. A koncepcióban hangsúlyos szerepet kapott a hajléktalanság ügye. Bánfalvi rendszeresen tájékoztatta Csehák Judit szociális és egészségügyi minisztert „a hajléktalanok ügyének rendezésére tett" intézkedésekről. Ennek érdekében „a válság kezelése, az okok feltárása, a feladatok szakszerű meghatározása és koordinálása érdekében" az államtitkár több alkalommal szakmai megbeszélésre hívta a fővárosi tanács és az érintett (fő)hatóságok képviselőit, valamint több, a hajléktalanok ügyével foglalkozó szakembert. Bánfalvi 1989. december 5-ére összehívott egy „gyakorlati szakemberekből és az érintett tárcák képviselőiből álló bizottságot", amely a probléma megoldásának kimunkálása érdekében nyílt szakmai műhellyé alakult. E fórum működésével „a hajléktalanok ügyének tartós megoldását" kívánták elérni, hiszen, mint Bánfalvi kijelentette:[91] közel „4000 hajléktalannak nem tudtak a meglévő 920 férőhelyen szállást biztosítani",[92] így ideiglenes megoldásokat kerestek. Az ülésen hozzászóló szakemberek többek között megállapították, hogy mintegy 8–10 000-re tehető a fővárosban a 10–40 év közötti hajléktalanok száma, akiknek nagy része nem rendelkezik okmányokkal, állandó lakóhellyel, egészségük, megélhetésük veszélyben van. A helyzet megoldása érdekében elengedhetetlennek tartották a szakemberek összefogását, az állami, a társadalmi szervek, az egyesületek és az egyházak együttműködését.

Ide kapcsolható a Szociális és Egészségügyi Minisztérium néhány nappal korábban, 1989. november végén készült összefoglalója, amelyben megállapították, hogy Budapesten „a helyzet kritikussá vált". Budapest Főváros Tanácsa komoly erőfeszítéseket tett a hajléktalanok ideiglenes elhelyezésére és elsődleges gondozásuk biztosítására. Az intézkedések hírére egyre több vidéken élő hajléktalan és munkanélküli utazott Budapestre, ami a probléma hosszabb távú rendezése érdekében nem volt kívánatos, sőt a kialakult helyzet emiatt tarthatatlanná vált. A folyamatot természetesen adminisztratív eszközökkel nem lehetett megállítani, ezért sürgették, hogy „az ország valamennyi területén egy időben szülesse-

[88] Oross, 2001. 15.
[89] Dobszay, 1988. 14–15.
[90] Gyuris–Oross, 1999.
[91] MOL XIX–C–13–a–657–1989.
[92] Egy 1990-es adat szerint mindössze 280 ágy állt rendelkezésre az egész országban, ami arra utal, hogy nem készült megbízható nyilvántartás ezekben az években.

nek hasonló átfogó intézkedések a hajléktalanok sorsának megoldására", mivel a helyzet „országos összefogást" igényel.

A minisztérium javasolta, hogy minden megyeszékhelyen, valamint szükség esetén a tízezer lakosnál nagyobb városokban biztosítsák, illetve kezdeményezzék átmeneti szállások létrejöttét, és — a társadalmi szervezetek, egyházak bevonásával — a gondozóhálózat bővítését, vagy kiépülését. Az átmeneti szállások létesítését „úgy célszerű megoldani, hogy az hosszabb távra is alkalmas legyen e feladatok ellátására". Ehhez a Munkásőrség épületeit, illetve a bennük található berendezési tárgyak egy részét akarták felhasználni a szállások bebútorozására.

Ugyancsak felmerült, hogy a gyermek- és ifjúságvédő intézetek átmeneti otthonaiba ideiglenesen fogadjanak be volt állami gondozottakat, intézeti vagy állami nevelt hajléktalanokat, továbbá természetbeni és pénzbeli segéllyel lássák el őket. A levelet szignáló Bánfalvi István kérte továbbá, hogy „nemcsak a lehetséges érintetteknek (és szűkebb környezetüknek), hanem a széles nyilvánosságnak" is adjanak tájékoztatást.[93] Mint látni fogjuk, a későbbiekben e javaslatok beépültek az intézkedésekbe.

Visszatérve a szakértői bizottság december 5-ei ülésére, a szociálpolitikai koncepció kialakítása érdekében tíz „feladatpontot" állapítottak meg, amelyet a december 7-ei újabb ülésen továbbiakkal egészítettek ki. Ezek a következők: a fővárosban a hajléktalanok átmeneti elhelyezésére ideiglenesen vagy véglegesen alkalmas újabb épületeket kutassanak fel, illetve azok megszerzésére tegyenek javaslatot azzal a kiegészítéssel, hogy a fővárosban és a megyékben a hajléktalanok elhelyezésére alkalmas létesítmények hosszabb távon is alkalmasak legyenek e feladatkör ellátására. Állást foglaltak amellett, hogy hasznosítani kell a polgári védelem céljait szolgáló objektumok, így a Munkásőrség, illetve az MSZP tulajdonát képező ingatlanok, a honvédség használatában lévő megüresedett laktanyák egy részének felhasználását, az üres férőhellyel rendelkező kollégiumok, az üresen álló nevelőotthonok, lebontásra ítélt, de átmenetileg még hasznosítható épületeit, a munkásszállók üres férőhelyeinek, illetve a pályaudvarokon lévő szolgálati szállásoknak az igénybevételét. A hajléktalanok elhelyezését szolgáló létesítmények berendezése során igénybe kell venni a Munkásőrség bázisain található, a felszámolás során a Bizományi Áruház Vállalat (BÁV) részére nem értékesíthető berendezési tárgyakat is. Az átmeneti szállások létrehozásáért a minisztérium körlevélben fordult a megyei tanácsok elnökeihez.

A kiegészítő pontok között szerepelt, hogy a hatályos jogszabályok alapján nehézségekbe ütközik a hajléktalanok segélyezése, a rokkantosítással kapcsolatos eljárás és a szociális otthoni elhelyezés. Javasolták, hogy a rendkívüli helyzetre való tekintettel meg kell keresni „a méltányosság alkalmazásának" módozatait. Elengedhetetlennek tartották a hajléktalanok összetételének elemzését és a hajléktalanság okának felderítését, valamint az így nyert országos adatok feldolgozását, hiszen a hajléktalanság komplex szociális krízis, melyet a lakás-,

[93] MOL XIX–C–13–a–657–1989.

a jövedelemhiány és a baráti kapcsolatok megszűnése stb. jellemez. A hajléktalanná válás legsúlyosabb következménye, hogy az érintett elveszti társadalmi, kapcsolati tőkéjét, behozhatatlan hátrányba kerül a munkaerőpiacon, szociálisan elszigetelődik.

A szakmai műhely javaslatait figyelembe véve, a szociális és egészségügyi miniszter a belügyminiszterrel egyetértésben körlevelet adott ki a megyei tanácsok elnökei részére, melyben kívánatosnak tartották a megyei operatív bizottságok felállítását. A körlevél leszögezte, hogy a megyei gyermek- és ifjúságvédő intézetek átmeneti otthonaiban biztosítani kell azoknak a 3–18 esztendős kiskorúaknak az átmeneti elhelyezését, akik engedély nélkül eltávoztak, illetve távol tartózkodnak a szülőjük vagy gyámjuk által részükre meghatározott tartózkodási helytől, és ezért felügyelet nélkül, ellátatlanul maradtak. A Fővárosi Fürdőigazgatóság kádfürdőibe bérleteket biztosítottak a különböző hajléktalanokat gondozó központokon keresztül. Kezdeményezték, és tárgyalásokat folytattak a MÁV vezérigazgatójával, hogy a Magyar Államvasutak — a tisztaság elemi követelményeinek biztosítása mellett — a pályaudvarokon tegyék lehetővé a hajléktalanok éjszakai tartózkodását. Fontosnak tartották, hogy megteremtsék a büntetés-végrehajtási intézetekből szabaduló elítéltek utógondozásának mechanizmusát és feltételeit (szükség esetén átmeneti elhelyezés, valós munkalehetőség biztosítása). Támogatták az olyan gondozóbázisok kialakítását, ahol az érintettek valamennyi problémájuk megoldásában segítséget kaphatnak. A gondozóbázisok ideiglenes gondozásba vételi okmánnyal látnák el a személyi igazolvánnyal nem rendelkező személyeket, ezzel számukra mintegy érdekvédelmet, a velük foglalkozók számára pedig megfelelő együttműködő partnert adva.[94] Kezdeményezések történtek a hajléktalanok orvosi és kórházi ellátásának, gyógykezelésének a gyakorlati megvalósítására.[95]

1989. december 21-én kelt levelében Novák Péter, a SZEM Titkárság vezetője tájékoztatta a szakmai műhely tagjait, hogy a fővárosban a különböző okok következtében kialakult kritikus helyzet miatt — a szűkös pénzügyi lehetőségek ellenére — a minisztérium „3 000 000 Ft-ot el tudott különíteni hozzájárulásként a hajléktalanok élelmezésének, alapvető ruházati ellátásának, pénzbeli támogatásának céljaira. Az említett összegből a Szegényeket Támogató Alap,[96] illetve az általa képviselt Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság[97] és az Oltalom

[94] MOL XIX–C–13–a–657–1989. december 22.

[95] MOL XIX–C–13–a–657–1989. december 5.

[96] A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) 1979 októberében alakult civil szervezet, amely a kommunista rendszer viszonyai között ellenzékinek és illegálisnak számított. A demokratikus ellenzék legfontosabb mozgalma volt. Szervezését Solt Ottília kezdeményezte. Alapítói voltak: Iványi Gábor, Havas Gábor, Lengyel Gabriella, Matolay Magdolna, Nagy András, Nagy Bálint, Pik Katalin, és részt vett a munkában többek közt Demszky Gábor is. A mozgalomhoz csatlakozók pénzt, ruhát gyűjtöttek, segélycsomagokat készítettek és az alap javára kulturális rendezvényeket szerveztek.

[97] Az alapítók a Hajléktalanokért Társadalmi Bizottságot állampolgári kezdeményezésként hozták létre 1989. február 28-án. Alapítói: négy szakértő, Győri Péter, Gosztonyi Géza, Bognár Szabolcs,

Karitatív Egyesület[98] 1 000 000 Ft-ot, a Menedék Alapítvány[99] és a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédő Intézet Utcai Gondozó Szolgálata[100] 300–300 000 Ft-ot, a Római Katolikus Egyházi Szeretetszolgálat,[101] illetve Szenvedélybetegeket Mentő Szamaritánus Egyesület[102] 200 000 Ft-ot kapott, 1 000 000 Ft-ot pedig tartalékba helyeztünk. Az említett bázisok a jelzett összegeket készpénzben a Nyugdíjas Egészségügyi Dolgozók Otthona Módszertani Osztályánál (Budapest, XIV. Ida u. 7.) vehették és vehetik fel igényük szerinti ütemezésben. A kifizetésekről kimutatást kell készíteni, de a pénzfelhasználásról bizonylatokkal nem szükséges elszámolni." A levél végén a titkárság vezetője leszögezte: „Remélem, hogy a pénz szabad felhasználását illetően a minisztériumi gyakorlatban ezidáig egyedülálló intézkedésünkkel, ha csekély mértékben is, de sikerült hozzájárulni a probléma enyhítéséhez."[103]

A szakmai műhely a rendszerváltozás idején egy komplex gondozóbázist kívánt létrehozni, amely magában foglalta volna a hajléktalan emberek felkarolását és gondozását. A tervek — anyagi lehetőségek híján — azonban nem valósultak meg. Helyettük hajléktalan menhelyeket és szállókat nyitottak, amelyek rövid idő alatt zsúfolásig megteltek.

A rendszerváltozás felszínre hozta az elkendőzött problémákat. A hajléktalanság nyílt, látványos és tömeges jelenséggé vált. A hajléktalanok között megtalálhatók voltak a családi kapcsolatok lazulása miatt otthonról elszökött fiatalok, az állami gondozásból kikerültek, a vidékről a munka reményében a nagyvárosokba vándorló munkanélküliek, a válások menekültjei, az eladósodás,

Morvai Bea, továbbá egy hajléktalan ember, Ungi Tibor, két egyetemista, Sas Magdolna és Bódis Lajos voltak. A magyarországi hajléktalanságra vonatkozó információkat rendszeres, kis példányszámú „Helyzetjelentésben" tették közzé. Ez volt az első olyan civil kezdeményezés, amely a hajléktalan emberek érdekeinek védelmében kiállt és cselekvési program készítését szorgalmazta. Alapítóin keresztül kapott először sajtónyilvánosságot a hajléktalanság kérdésköre.

[98] Az Oltalom Karitatív Egyesület olyan személyek közösségeként jött létre 1989-ben, akik lelkiismereti ügyüknek tekintették a kiszolgáltatott vagy veszélyeztetett élethelyzetben levő egyének (szegények, hajléktalanok, hátrányos helyzetű gyermekek és családok, katasztrófa által sújtottak, betegek, idősek és menekültek) együtt érző támogatását. Céljuk a rászoruló, a társadalom perifériájára jutott emberek anyagi, természetbeni és lelki támogatása, valamint érdekükben a közvélemény figyelmének és szolidaritásának felkelése.

[99] A Menedék Alapítvány 1986. december 1-jétől alapítványként működött, 1988. január 8-ától önálló jogi személy. Költségeiket magánszemélyek, gyülekezetek és gazdálkodó szervek adományai révén, valamint pályázatokon keresztül fedezték.

[100] A Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédő Intézet (GYIVI), illetve jogelőde, a budapesti Állami Gyermekmenhely 1901-ben jött létre a talált és elhagyottnak nyilvánított gyermekek védelmére. 1989-től „Utcai Gondozó Szolgálat" néven új szervezeti egységet hozott létre. A szolgálat kezdeti tevékenysége az ún. „utca-lakók" felderítésén, életkörülményeikre vonatkozó adatgyűjtésen túl, azok hideg és meleg élelmezésére szorítkozott. 1990-ben a GYIVI létszámában 2671 intézeti nevelt és 415 állami nevelt, tehát összesen 3086 gyermek volt. 1997 őszétől nevét Budapest Főváros Önkormányzatának Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálata elnevezésre változtatta.

[101] A Római Katolikus Egyházi Szeretetszolgálat a magyar katolikus egyház egyházi személyek szociális gondjait enyhítő szerve. 1951-ben jött létre.

[102] Országos egyházi segítő szervezet, a Magyar Katolikus Egyház szociális intézménye.

[103] MOL XIX–C–13–a–657–1989. december 21.

az eladott szociális bérlakások következtében lakás- és munka nélkül maradók, akik éjszakáikat utcákon, pályaudvarokon, aluljárókban, parkokban, barlangokban, üres épületekben, pincékben és kazánházakban töltötték. Növelte az utcára kerültek számát a munkásszállók[104] egyik napról a másikra történő bezárása és más célú hasznosítása, az 1989-es részleges amnesztia[105] és a fel nem derített bűnelkövetők számának gyors növekedése, valamint egyes csoportokban a kábítószer-fogyasztás elterjedése, az ideggyógyintézetek és az alkoholelvonó osztályok betegei. Számukat 1989-ben 30–40 ezerre becsülték, ebből 15–20 ezer ember a fővárosban élt. Átlagos életkoruk 38–44 év, háromnegyedük 30–60 év közötti és többségük férfi.

A probléma kezelésének első lépései a hajléktalan emberek jelenlét-demonstrációinak hatására indultak meg. A döntéshozók — eszközök hiányában — a korábban politikai távolságtartással kezelt társadalmi szerveződések és karitatív csoportok, egyházi és világi segítők együttműködésére számíthattak. Az ő közreműködésükkel nyíltak meg az első menhelyek 1989–1990 telén, és indult el a hajléktalanság kezelése kényszerűen a „tűzoltó" megoldások útján.

A kormányzat a hajléktalan emberek problémáira késve reagált, így a hajléktalanellátó rendszer csak fokozatosan alakulhatott ki. A kezdeti időszakban szálláshelyek és népkonyhák nyíltak. Az ellátás differenciálódása csak lassan indult el, és egyfajta sodródás jellemezte. 1989-ben, a Blaha Lujza téren demonstráló hajléktalanok számára megnyílt az első menhely egy csepeli tornateremben, majd átadtak két volt munkásőr bázist a VIII. és X. kerületben. 1990 januárjában a Déli pályaudvaron összeszerveződő hajléktalan emberek ideiglenes menedéket kaptak a Csillebérci Úttörő Táborban, Budaörsön, egy volt katonai laktanyában pedig létrejött az első hajléktalanszálló.

A társadalom perifériájára szorultak egy része átmenetileg valamilyen intézményben lakott, de e biztonság látszata mögött a legteljesebb otthontalanság jellemezte az itt élőket. Ezek közé tartoztak a munkásszállók, az állami gondozás intézményei, a börtönök, az alkoholelvonók, az elmegyógyintézetek, a kórházak, a szociális otthonok, az átmeneti szállások stb. lakói.

Az intézményrendszer kialakulása és jogi szabályozásának főbb pontjai

1989–1990-ben a politikailag sérülékeny központi kormányzat rugalmasan reagált a jelenségre. Úgynevezett „hajléktalan műhelyt" hozott létre a hajléktalan-

[104] Az 1982-es munkásszállókra vonatkozó vizsgálatból kitűnt, hogy a szállók menedékház funkciót is betöltöttek, ahol mintegy 15 ezer ember élt. A lakók ötödére volt jellemző, hogy állandóan a szállón lakott, magas volt körükben az állami gondozottak és a szakképzetlen munkások aránya. Egy 1985-ben megjelent tanulmány szerint a munkásszállón élők 20%-ának gyakorlatilag nincs lakása, a lakók háromnegyede halmozottan hátrányos helyzetűnek tekinthető.

[105] Szűrös Mátyás, a Magyar Köztársaság ideiglenes elnöke hirdetett amnesztiát. A törvény nem vonatkozott a visszaeső bűnözőkre és az emberellenes bűncselekmények elkövetőire.

ellátásban résztvevő szakemberek, intézmények, különféle szakmai szerveződések, társadalmi szervezetek és egyházak részvételével.

1990 elején „a főváros a hajléktalan-kérdést a nagy társadalmi nyomás hatására ma már menhely felállításával is kezelni kívánná, úgy gondoljuk, hogy ezen állami és helyhatósági feladat ellátását a megfelelő feltételek biztosításával átruházhatja és kontrollálhatja egy alapítványi menhely létrehozásában való közreműködéssel is". Ez volt a Menhely Alapítvány, amely azzal a céllal jött létre, hogy segítséget nyújtson a Budapesten élő hajléktalan embereknek. Az alapító öt szervezet között volt a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága, mint a Fővárosi Önkormányzat elődje, továbbá az Újpesti Családsegítő Központ, az Oltalom Karitatív Egyesület, a Szegényeket Támogató Alap és a Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság. Az alapítvány működését egy rövid kitérő után Budapesten a VIII. kerület Vajdahunyad utca 3. szám alatti épületben kezdte meg, amely korábban a Munkásőrség laktanyája volt. [106]

1990 őszén az új kormány létrehozta a Népjóléti Minisztériumon[107] belül a Szociális Válságkezelő Programok Irodáját, amelynek többek között egyik feladata lett a hajléktalan-ellátás kezeléséhez szükséges intézményrendszer kiépítése. Az Iroda az 1990–1991 telén szükséges válságlépések megtétele mellett, a korábbi szakmai műhely ajánlásainak megfelelően előterjesztést készített a hajléktalanság jogi rendezését szolgáló szakmai–szabályozási kérdésekről. Az előterjesztés jogi szabályozásként a törvény szintet javasolta, és jelezte az egyéb kapcsolódó jogszabályok átgondolásának szükségességét is. A törvényi szintű szabályozásra azonban ekkor még nem kerülhetett sor.[108] A hajléktalanügy a modern jogállamiságnak megfelelően átkerült a rendészeti kérdések köréből a szociális ügyek közé. Ekkor még eldöntetlen maradt az a kérdés, hogy ki a felelős a hajléktalan emberek ellátásáért.

A hajléktalan ellátórendszer kiépítéséhez a lökést a hajléktalan emberek már említett demonstrációi adták. Ezek mentén alakult ki szakmai összefogás a különféle szervezetek, szolgáltatók, civilek, egyházak és állami szereplők összefogásával. A fővároson kívül több vidéki nagyvárosban is hasonló események játszódtak le, amelyek után átmeneti szállások, népkonyhák, nappali melegedők jöttek létre. Krízisvonal létesült és napirendre került az utcai szociális munkások foglalkoztatásának és képzésének ügye is.

A szociális munkások képzéséről már a Németh-kormány alatt megkezdődtek az előkészületek. Csehák Judit miniszter megbízására, Bánfalvi István

[106] MOL XIX–C–13–a–657–1989. december 13.

[107] A SZEM jogutóda, a Népjóléti Minisztérium 1990. május 23-ától 1998. július 8-áig működött.

[108] A hajléktalan-ellátás első központi szabályozása az előterjesztést követően több mint egy évet váratott magára. Az első hajléktalanügyi jogszabály A hajléktalanokról gondoskodó egyes szociális intézmények feladatáról és működéséről szóló 2/1992. (I. 6.) NM rendelet volt, amely nem tett kísérletet arra, hogy definiálja a hajléktalanságot, csupán a hajléktalan-ellátások két év alatt kialakult formáit írta le.

— Ferge Zsuzsával[109] társelnökként — 1988-ban létrehozott egy szakértői szakképzési bizottságot, amely kidolgozta a szociális munkás képzés koncepcióját és vázát. Ezt a tervezetet vitatták meg Sopronban 1989-ben a szociális képzést indítani szándékozó iskolák képviselői és más szakemberek egy országos konferencián. Az elfogadott dokumentum, a „Soproni norma" lett sokáig a képzés tartalmának vezérfonala. 1989-ben Szekszárdon, majd 1990-től már tucatnyi más intézményben is elindult a felső- és középfokú szociális munkások képzése, amelynek szakmai intézményrendszere fokozatosan bővült.

Deviancia jelenségek a társadalom peremén

A politikai változással párhuzamosan megjelentek és felerősödtek a társadalom általános normáit megszegő egyének és csoportok deviáns viselkedési formái, melynek okai elsősorban a bizonytalan léthelyzetben, a társadalmi kapcsolatok romlásában, a család szerepének, értékének változásában keresendők. A szakemberek a deviancia kialakulását alapvetően a társadalom egészének működésében keletkező zavarokkal hozták összefüggésbe.[110]

A Magyar Tudományos Akadémia Orvosi Tudományok Osztálya 1988 májusában előterjesztést készített az Akadémia Elnöksége részére a lakosság egészségi állapotára ható tényezők vizsgálatáról. Az összefoglaló több egészségkárosító tényezőt sorolt fel, mint pl. a túlmunka, a szabadidő helytelen kihasználása, a mozgáshiány, a túlzó alkoholfogyasztás, a dohányzás és — egyelőre még szűkebb körben — a kábítószerek fogyasztása.[111] A deviáns jelenségek előretörése elsősorban a társadalom perifériáján elhelyezkedők körében volt tapasztalható. A bűnözés, az öngyilkosság, az alkohol- és drogfogyasztás, a dohányzás, valamint a depresszió és a lelki betegségek területén történt a legjelentősebb — negatív — változás.

Bűnözés

A rendszerváltozás idején a deviáns viselkedési formák között az egyik legsúlyosabb probléma a büntetőjogi normák, a társadalmi együttélés szabályainak megszegése, vagyis a bűnözés drámai előretörése volt.

A szocialista társadalom viszonyai között a bűnözést a diktatúra sajátos eszközeivel képes volt sokáig alacsony szinten tartani. Hazánkban 1965-től működött a bűnözés számbavételére szolgáló egységes statisztikai nyilvántartási

[109] Ferge Zsuzsa (1931–) szociológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A szegénység, a kirekesztés és a társadalmi rétegződés szociológiai aspektusának kutatója. 2006-tól az MTA Gyermekszegénység Elleni Programiroda vezetője.

[110] Pethő, 2008. 44–53.

[111] MOL M–KS 288. f. 36. cs. 1988/37. ő. e.

rendszer, amely egzakt módon fogalmazta meg a hazai bűnözés alakulását, helyzetének gyökeres változásait. 1965 és 1980 között Magyarországon évente átlagosan 120 ezer bűncselekmény vált ismertté, a bűnözés enyhe hullámmozgással végeredményben stagnált. 1980-tól kezdődően azonban évről évre emelkedett az ismertté vált bűnelkövetők száma, s ez az emelkedés egyenletes, jelentősebb visszaesésektől mentes volt.

Magyarországon a rendszerváltozás következtében a bűnözés szerkezetében és nagyságrendjében is lényeges változások történtek. A rendszerváltozás következményeként megjelenő munkanélküliség és hajléktalanság, valamint az általános biztonságérzet megrendülése felgyorsította a bűnelkövetők számának emelkedését, valamint a bűnözés mennyiségi és minőségi átalakulását. A bűnügyi statisztikák szerint 1976-ban a bűncselekmények száma még 129 424 volt, 1981-ben mintegy 130 ezer bűncselekményt regisztráltak, 1989-ben ez a szám már 225 393-ra nőtt, s ezek elkövetői közül csak minden harmadikat sikerült felderíteni. A 10 000 lakosra jutó bűncselekmények száma 1976-ban 122,4 volt, 1989-ben pedig már 212,9.[112]

A rendszerváltozás magával hozta új bűnözési formák kialakulását. Megjelent a szervezett bűnözés, megszaporodtak a nagy összegű, vagyon elleni bűncselekmények. Új bűnelkövetési módként jelentkezett a megélhetési bűnözés. Ennek ellentettjeként virágzott a fehérgalléros bűnözés, melynek elkövetői a gazdasági vagy politikai hatalommal, tekintéllyel, elismertséggel rendelkezők köréből kerültek ki. Az elkövetők éppen hatalmukat, tekintélyük bástyáit használták fel különböző bűncselekmények megvalósítására. Új bűncselekmény-kategóriák jöttek létre, mint például az ittas vezetés, a garázdaság, a gyermektartás fizetésének elmulasztása.

A bűncselekmények jelentős, számszerű emelkedése mellett a bűnözés minőségében is nagy horderejű változások következtek be, ami együtt járt a fokozódó és állandósulni látszó erőszakkal, amely már nemcsak a vagyon, hanem az élet elleni bűncselekmények számát is növelte, hiszen a legsúlyosabb erőszakos bűncselekményeket egyre gyakrabban szervezett csoportok hajtották végre. A korábban ritkán előforduló bűncselekményfajták (pl. bankrablás, pénzhamisítás) is jelentős mértékben elszaporodtak.

Az agresszió növekedése, a fokozódó brutalitás nemcsak a felnőttekre, hanem a fiatalkorúak bűnözésére, sőt a tizennégy év alatti, a büntetőjog által nem büntethető gyermekek normaszegéseire is jellemzővé vált. A bűnelkövetők között egyre nagyobb számban jelentek meg a hátrányos helyzetű, hajléktalan, munkát, lakást és családot vesztett emberek, akik a nyugtalan társadalmi környezetben egyre nagyobb veszélynek voltak kitéve.

[112] Az adatok forrása a Legfőbb Ügyészség Számítástechnika-alkalmazási és Információs Központja által kiadott „Tájékoztató az ismertté vált kiemelt bűncselekmények sértettjeiről, valamint a sértettek és az elkövető kapcsolatairól az 1976–1996. években".

A tényekre és az előzetes számításokra utalva a Belügyminisztérium és az Országos Rendőr-főkapitányság aggasztónak minősítette a bűnözés várható alakulását. A bűnmegelőzés érdekében, a bűnözés leküzdésére új módszereket és eszközöket vetettek be, ezek azonban nem bizonyultak hatásosnak, mivel a bűnelkövetők és a felderítetlen esetek száma továbbra is drasztikusan emelkedett, ami egyre inkább növelte az aggodalmat a lakosság körében.[113]

Öngyilkosság

Az 1960-as évektől kezdődően készített statisztikai adatok egyértelműen bizonyították, hogy Magyarország évtizedeken keresztül a világranglista élén állt az öngyilkosságok számát tekintve. A '80-as évek elejére a 100 000 lakosra jutó, halállal végződő öngyilkosságok száma több mint duplájára nőtt a 20 évvel korábbiakhoz képest. 1984-ben közel 4600 ember halt meg ilyen módon, 1985-ben pedig a lakosság számához viszonyítva nálunk vetettek véget legtöbben az életüknek.[114] A magas arányszám a gazdasági–társadalmi változásokat követelő rendszerváltozás után is megmaradt, aminek pontos okát nem ismerjük. A jelenséget sokan és sokféleképpen értelmezték: egyesek a magyarság történelmi múltjában gyökerező eseményekben keresték és találták meg a választ, mások a rendszerváltozás komplex gazdasági, társadalmi és morális értékváltásaként értelmezték. A rendszerváltozás után pedig a társadalom tagjai csalódásként élhették meg, hogy a kapott szabadság mégsem olyan csodálatos, mint ahogy azt elképzelték.

A nők és a férfiak különbözőképpen reagáltak a rendkívül reménytelennek tűnő helyzetekre. A munkanélküliség, az egzisztenciális problémák, az identitáskrízisek, valamint az ezekből eredő reménytelenség és magányosság érzése, a családok felbomlása, a szociális helyzet romlása, továbbá a munkahely elvesztése olyan válsághelyzetet teremtett az emberek életében, ahonnan kivezető utat csak az öngyilkosságban látták.

A rendszerváltozás idején az öngyilkosságok kétharmadát férfiak követték el, számuk a házasok körében a legalacsonyabb, s leggyakoribb előfordulási helyük Hajdú-Bihar, Szolnok, Borsod és Szabolcs-Szatmár megyében volt. A befejezett öngyilkosságok száma a férfiak körében gyakoribb, az áldozatok 65–75%-a férfi, a nőknél az öngyilkossági kísérlet a gyakoribb. A „legnépszerűbb" önpusztítás még mindig az önakasztás (főként férfiaknál), ezt követi a különböző mérgek beszedése, illetve a magas helyről való leugrás.

Az öngyilkosok számának elemzésekor számba kell vennünk, hogy az adatok nem teljesen pontosak, mivel nehéz hiteles statisztikai adatokat szerezni. A statisztikákat torzíthatja például, hogy az öngyilkosságot elkövető személy

[113] Gönczöl, 1991. 646–653.

[114] A szakemberek számára meglepetésként hatott, hogy 1988-ban 30%-kal csökkent a befejezett öngyilkosságok száma.

hozzátartozói időnként érdekből, vagy más indítékból eltitkolják az öngyilkosság tényét, illetve, hogy egyes országok a kedvezőbb kép kialakítása érdekében korrigálják, illetve nem közlik adataikat.

Alkoholizmus

A szocializmus évei alatt az alkoholfogyasztás és az alkohol által kiváltott problémák megsokszorozódtak. Az MSZMP vezetése már az ötvenes évek végén érzékelte a problémát, s 1960-ban súlyos társadalmi és egészségügyi problémává nyilvánította az alkoholizmust. A '60-as évek elejétől számos határozat, törvényrendelet, jogszabály született az alkoholbeteg-ellátás többlépcsős rendszerének kialakítására. Ennek érdekében módosították a büntető törvénykönyvet, kényszerelvonó kezeléseket alkalmaztak, és kórházi jellegű munkaterápiás intézményeket (Pomáz, Nagyfa) hoztak létre. Ebben a döntő lépést annak a szemléletnek az elfogadása jelentette, hogy „az alkoholizmus gyógyítható és gyakori visszaeséssel fenyegető, több okú, az egyént nem csupán testben és lélekben, hanem személyiségében, szociális körülményeinek és társadalmi helyzetében is károsító betegség, ezért gyógykezelése társadalmi közreműködést igénylő, nehezen szervezhető orvosi feladat, amelynek hatékonyságát adminisztratív eszközökkel is biztosítani kell".[115] A folyamat azonban nem állt meg, annak ellenére, hogy számos adminisztratív rendelettel igyekeztek lassítani (pl. reggel 9 óra előtt nem lehetett szeszes italt vásárolni) az alkoholizmus terjedését.

A rendszerváltozás körüli években Magyarországon valamelyest csökkent az alkoholfogyasztás, ugyanakkor új alkoholfogyasztó rétegek jelentek meg, illetve erősödtek meg: a nők és a fiatalok. A fiatalok egyre korábbi időpontban kezdtek inni, és ellentétben az országos trenddel (ami a tömény szesz visszaszorulását és a sör egyre kedveltebbé válását mutatja) a fiatalok körében a tömény szesz fogyasztása különösen nagy népszerűségnek örvendett. Az italozás eredményeként nemcsak az ittasan elkövetett bűncselekmények, de — természetes módon — az alkoholos májzsugorban elhunytak száma is riasztó mértékben növekedett. A fiatalkorú bűnözők 15–20%-a alkoholos mámorban követett el bűncselekményt.

Amíg 1960-ban 76 ezerre becsülték az alkoholisták számát, addig 1980–1988 között a becsülhető alkoholisták száma megduplázódott, 224 ezerről 509 ezerre emelkedett. 1987-ben az egy főre jutó tiszta alkoholfogyasztás 11,7 liter volt, s ez a szám állandó növekedést mutatott. Míg a májcirrózisban meghalt betegek száma az '50-es évek elején 1000-ből még csak 5–6 főt tett ki, addig ez a szám 1991-re 56,9-re nőtt. A becslések és számítások bizonytalansága ellenére elmondhatjuk, hogy nemzetközi összehasonlításban Magyarország az alkoholfogyasztás tekintetében a '80-as években a világelsők között szerepelt.

[115] MOL XIX–C–13–a–405–1989.

Az alkoholfogyasztás összetételére jellemző, hogy borivó országból sört és égetett szeszes italokat fogyasztó országgá váltunk. Az alkoholfogyasztás elsősorban a férfiakra jellemző deviancia, és az alkoholgondozókban nyilvántartott betegek között legmagasabb a 35–54 éves korúak és a kedvezőtlenebb társadalmi helyzetűek aránya. A hátrányos társadalmi helyzet és az alkoholfogyasztás között azonban nem mutatható ki ok-okozati összefüggés, mert a társadalmi státusz romlása sok esetben az egyén mértéktelen alkoholizálásának a következménye.

A Szociális és Egészségügyi Minisztérium 1989-ben készült jelentése megállapítja, hogy a „különféle becslések szerint 400 ezer körülire tehető az alkoholbetegek száma, félmilliót meghaladó a nagymértékben ivó, visszaélő veszélyeztetettek száma, és mivel az alkoholizmus nem csupán az egyén betegsége, problémája, hanem az ilyen családoké is (és ilyen környezeté), ezáltal ez a probléma legalább 1,2 millió embert érint, közvetve pedig az egész társadalmat". Ezért nyilvánvaló, hogy „az olyan társadalmi mértékű probléma, mint az alkoholizmus, nem gyógyítható, és nem rendezhető megfelelően kiépült, hatékony betegellátó rendszer és a társadalom önvédelme, egészségvédelme, a megelőzés tevékenysége nélkül". [116]

A Szociális és Egészségügyi Minisztérium levéltári dokumentumai között több cím és aláírás nélküli jelentés, feljegyzés található, melyek mindegyike megállapítja, hogy az alkoholizmus és az alkoholfogyasztással kapcsolatos egészségkárosodások mind tömegesebb előfordulása miatt a körzeti egészségügyi szolgálat hatékonyabb közreműködése „égető szükségletté vált". A dokumentumok egyike leszögezi, hogy „a körzeti egészségügyi szolgálatok nem képesek érdemben javítani a rábízott lakosság egészségi állapotán, és várható élettartamán", ezért szükséges az Országos Körzeti Orvosi Intézet (OKOI)[117] és az Országos Alkohológiai Intézet együttműködése.[118].

A rendszerváltozás időszakában az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság 1989 végén „Újrakezdés" elnevezéssel az alkoholbetegek rehabilitációját segítő alapítványt hozott létre. A csaknem 100 ezer kórházi ágyból mintegy 15 ezret a mértéktelen alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható betegek foglaltak el, s ez évente több milliárd forinttal terhelte meg az egészségügyi intézmények költségvetését. Az alapítvány legfőbb céljának az alkoholizmussal kapcsolatos megelőzési, gondozási és utógondozási teendők összehangolását tekintette. Támogatta az önfinanszírozó rehabilitációs tevékenységet, segítette az alkoholbetegek szakmai képzését, átképzését, és ösztönözte a gondozó, utógondozó intézményhálózat fejlesztését. [119]

---

[116] MOL XIX–C–13–a–405–1989.

[117] Az Egészségügyi Minisztérium 1979-ben alapította meg Pécsett, vezetője Tényi Jenő professzor lett. Az intézet feladata módszertani, szervezési és kutatási feladatok ellátása. Létrejötte fontos állomása volt annak a folyamatnak, amely az 1990-es évek átalakítását megalapozta.

[118] MOL XIX–C–13–b–31394–1988.

[119] Az alapítvány ötmillió forintos alaptőkéjét a Társadalombiztosítási Alap 1989-es befektetéséből származó eredményből különítették el. Csatlakozott az alapítványhoz a Budapest Bank

Drogfogyasztás

A fiatalok drogfogyasztásával kapcsolatban nehéz megbízható statisztikai adatokhoz jutni, mivel a statisztikákba csak azok kerültek be, akiket az orvosok vagy a rendőrség regisztrált. A különböző kábítószer-fogyasztással összefüggő statisztikák azonban a probléma jelentős növekedését jelzik. A rendszerváltozást közvetlenül megelőző időszakban egyre szélesebb rétegek körében terjedt el a drogfogyasztás (legalább a kipróbálás szintjén). A hetvenes–nyolcvanas években a fiatalok körében leginkább a „szipuzás",[120] az oldószerek (nitrohígító) gőzének a belélegzése volt a kábítószerezés leginkább elterjedt formája, elsősorban azért, mert Magyarország zárt ország volt, nehezebben lehetett hozzájutni a kemény drogokhoz, és a fiataloknak pénzük sem volt ezek megvásárlására. A kábítószer ekkor még a fiatalok problémájának tűnt.

A rendszerváltozás idején a fiatalok körében egyre terjedt a klasszikus drogok élvezete, miközben a szipuzás jelentősen visszaszorult. Úgy tűnt, a rendőrség későn vette észre, hogy a határok megnyitásával, a droghálózat kiterjedésével a drogozás oly mértékben előretört, hogy 1990-ben a felnőtt népesség 5,5%-a már kipróbált valamilyen drogot. Az altatókkal, nyugtatókkal való visszaélés minden korosztályban egyenletes gyakorisággal fordult elő, míg a „klasszikus" drogok és a szipuzás kizárólag a 30 év alatti korosztályra volt jellemző.[121]

A kilencvenes évek elején a középiskolások harmada–negyede ítélte meg úgy, hogy Magyarországon könnyű hozzájutni a klasszikus drogokhoz (marihuána, LSD, amfetamin-származékok, heroin). A kemény drogok megjelenése után pár évvel a hatóságok észlelték a problémát, s különböző szankciók bevezetésével igyekeztek szigorítani a kábítószerhez való jutást.[122]

Dohányzás

Mind az aktív, mind a passzív dohányzás egészségre káros hatását már korán felismerték, mindezek ellenére Magyarországon — a forgalmi adatokból származó becslések szerint — közel három millióan dohányoztak. A '60-as évek elején tettek erőtlen kísérleteket a dohányzás visszaszorítására, ezek az akciók azonban elszigeteltek maradtak. A nyolcvanas években, de különösen az évtized végén, a

kétmillió forinttal, a Szociális és Egészségügyi Minisztérium ötmillió forinttal, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal egymillió forinttal és az Alkoholizmus Elleni Bizottság kétmillió forinttal.

[120] A szerves oldószerek (ragasztók, hígítók, csavarlazítók, lakkok) gőzének belélegzése, használata először az 1960-as években az Egyesült Államokban kezdett elterjedni, majd tíz évvel később más országokban is szokássá vált. Hazánkban 1973-ban jelentek meg az első közlemények, amelyek a megjelenés formáit írták le. Gyorsan teret hódított, és egyre nagyobb népszerűségnek örvendett a fiatalok és a gyermekek körében.

[121] MOL XIX–C–13–a–277–1990.

[122] Kocsis, 2010.

dohányzást ellenzők táborában egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a társadalom széles rétegei vágynak a dohányfüst-mentes levegőre, és egyetértenek a dohányzás visszaszorítását célzó intézkedésekkel. Bár önmagában az állami fellépés kevés, az emberekben tudatosulnia kell annak, hogy a dohányfüst mennyire ártalmas és mekkora pénzügyi terhet jelent nemcsak az egyénnek, de a társadalomnak is.

A témával kapcsolatban különböző elképzelések, tervezetek, összefoglalók láttak napvilágot, amelyek közül kettőt emelünk ki. Az egyik dr. Mezey Károly[123] országgyűlési képviselő, a nemdohányzók védelmében 1988. január 25-én keltezett törvényjavaslat-tervezete, melyben jelezte: „Mint képviselőt, és mint orvost gyakran tájékoztatnak arról a feszültségről, ami az egy helyiségben tartózkodó dohányzók és nemdohányzók között kialakult." Megállapította: „Nem vitatható, hogy alapvető emberi jog a tiszta levegő belégzése, a mások káros szenvedélye folytán keletkező ártalmas dohányfüst elkerülése. Ezt az emberi jogot jogszabálynak kell biztosítani."[124] A másik írás Hutás Imre[125] egészségügyi minisztériumi államtitkár a Dohányzás és egészségkárosítás című, 1988-ban készült összefoglalója, melyben leírta, hogy Magyarországon a dohányosok aránya nemek és korosztályok szerint változik, de férfiaknál meghaladja az 50%-ot. Ilyen elterjedtség mellett „foglalkozni kell a passzív dohányzás jelentőségével".

A rendszerváltozás éveiben kezdődött el az 1987-ban alapított Országos Füstmentes Egyesület[126] harca a dohányzás visszaszorításáért, bár e téren kevés eredményt sikerült elérnie. Az Egyesület akkori elnöke, Illyésné Gyenizse Erzsébet[127] levelekkel bombázta Csehák Judit egészségügyi minisztert és a hivatalos szerveket, melyekben leszögezte, hogy „az egészségmegőrzés társadalmi programja dohányzással kapcsolatos célkitűzéseit kívánja támogatni, ezen belül az egyén egészségének védelmét és az egészséges, tiszta levegő megteremtését, megőrzését". Az egyesület arra törekedett, hogy „hazánkban az ezredfordulóig a dohányzók száma négymillióról kétmillióra csökkenjen". Az elnök asszony türelmetlensége, sok esetben helytelen taktikája, sérelmi politikája azonban oly mértékben taszította az illetékes szerveket, hogy nem sikerült hathatós eredményt, támogatást elérnie.[128]

Az Országos Egészségvédelmi Tanács titkára, dr. Ajkay Zoltán[129] 1988 májusában javaslatot terjesztett az Országgyűlés Szociális és Egészségügyi Bizottsága

[123] Mezey Károly (1939–) orvos, országgyűlési képviselő.

[124] MOL M–KS 288. fond. 36. cs. 1988/93. ő. e.

[125] Hutás Imre (1926–), 1978. október 1-jétől az egészségügyi miniszter helyettese, 1984. december 1. és 1987. december 16. között államtitkárként dolgozott az Egészségügyi Minisztériumban.

[126] Az Országos Füstmentes Egyesület 1987-ben alakult. Alapszabálya a dohányzás visszaszorításának törvényekkel és jogszabályokkal történő elősegítését, a nemdohányzók érdekeinek védelmét fogalmazta meg.

[127] Illyésné Gyenizse Erzsébet az Országos Dohányfüstmentes Egyesület alapító főtitkára.

[128] A témával kapcsolatban lásd: Kocsis, 2009.

[129] Ajkay Zoltán (1939–2008), az Országos Korányi Tbc és Pulmonológiai Intézet igazgató-helyettese, majd 1995-től főigazgatója. Tevékenyen részt vett az Egészségügyi Szakdolgozók Szakszervezete, valamint az Egészségügyi Minisztérium szakmai munkájában.

elé a nem dohányzók védelme érdekében kiadni tervezett jogszabály kidolgozásához. A javaslatban kérte az Országgyűlés Szociális és Egészségügyi Bizottságát, hogy vitassa meg, és foglaljon állást a szabályozás szintjéről, az előkészítés további feladatairól, az országgyűlési előterjesztés időpontjáról és a kérdésben esetleg tartandó népszavazásról. Leszögezte: „mivel egészségre igen káros szokásról van szó, az emberek — különösen a nem dohányzók — védelmében az államnak kötelessége a lehető legszélesebb körben tiltatni a dohányzást". Éppen azért, mert az állampolgárok széles körét érinti a tervezett jogszabály, elsősorban a törvényi szabályozás jöhet szóba.[130]

A szabályozás célja a dohányzás további terjedésének megelőzése, a nem dohányzók, különösen a gyermekek és fiatalok, a terhes anyák védelme, a passzív dohányzás ismert hátrányainak csökkentése, az egészségre kevésbé ártalmas dohánytermékek előállítása, a kedvezőbb dohányzási szokások kialakítása, a dohányféleségek forgalmának, valamint a dohányzók számának hosszú távú csökkentése. Ugyanakkor „tudatában kell lennünk, hogy a jogi szabályozás csak kedvező helyzetet biztosíthat egy dinamikus dohányzás elleni mozgalomnak, propaganda-hadjáratnak, önmagában azonban nem lehet alkalmas a kitűzött célok elérésére".[131] A jó szándékú javaslatból végül is nem lett semmi, mivel a '80-as évek végén a dohányzás ellen hozott adminisztratív, tiltó lépések még elfogadhatatlanok voltak, hiszen a közfelfogás szerint a dohányzás sokkal kevésbé minősült káros szenvedélynek, mint ahogy ezt a ma embere megítéli.

Depresszió és lelki betegségek

A rendszerváltozás kísérő jelensége volt a depresszió és a különféle lelki betegségek számának emelkedése. Az 1990-ben végzett vizsgálatok egyértelműen rámutattak arra, hogy a szocializmus végére meghatározó lett az elhidegülés, értelmetlenség és kiszolgáltatottság érzése, növekedtek a beilleszkedési zavarok.[132] Az 1980-as évek eleje óta folyamatosan nőtt a pszichiátriai gondozottak száma. A kezelésre szoruló depressziós betegek aránya 1988-ban 2,9% volt, ami folyamatosan növekedett.

Tagadhatatlan, hogy a bűnözés, az alkoholizmus, az egyre mélyülő szegénység, a tartós munkanélküliség, a hajléktalanság, a családi kapcsolatok lazulása, a negatív értékek felerősödése, az egészségi állapot általános romlása, az anyagi biztonság megrendülése, a szociális támogatások csökkenése, a lakhatás költségeinek drasztikus emelkedése, az infláció növekedése, a fizetési nehézségek, az egzisztenciális problémák jelentkezése, vagyis a „szociális háló" szétszakadása

[130] Törvényi szabályozásra csak 1999-ben került sor. (1999. évi XLII. törvény a nemdohányzók védelméről és a dohánytermékek fogyasztásának, forgalmazásának egyes szabályairól.)
[131] MOL M–KS 288. f. 36. cs. 1988/92. ő. e.
[132] Pethő, 1992. 91–97.

jelentős mértékben az emberek fizikai és mentális egészségének romlásához vezettek a rendszerváltozás idején. Ennek következtében mintegy 50%-kal növekedett a mortalitás a '90-es évek első felében, s csak 1995–1996-ra állt vissza a halálozások aránya a normálisnak nevezhető, azaz a rendszerváltást megelőző évek szintjére. A szegény és társadalmilag kirekesztett emberek, családok megrendült biztonságát a szociális ellátórendszer egyre kevésbé volt képes ellensúlyozni, ezért körükben a kiszolgáltatottság, a reménytelenség és kétségbeesés érzése vált meghatározóvá, ami testi és lelki tünetekben is megnyilvánult. Mindezek társadalmi kihatása pedig beláthatatlan következményekkel járt.

A fentiekből is látható, hogy a rendszerváltozás idején, a '80-as évek második felének átalakulásai legnagyobb mértékben munkaügyi, illetve szociális téren érintették az embereket, mivel a napi megélhetésük, biztonságuk került veszélybe Ez a fajta sokkszerű hatástömeg százezreket érintett tragikusan, mivel jövedelemcsökkenést, fogyasztáscsökkenést, alkalmasint javak (pl. autó, lakás, egzisztencia stb.) elvesztését vagy feladását is magával hozta. A szociális háló folyamatos és egyre fokozódó szétszakadása előtt az emberek többsége értetlenül állt. Megindult a kiútkeresés, a túlélési stratégiák kidolgozása, azonban az emberek jövőbe vetett hite nagymértékben megrendült, ami sokak számára tartós élethelyzetté vált a rendszerváltozás utáni években.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MOL		Magyar Országos Levéltár (Bp.)
	XVIII–6–m	Az államhatalom felsőbb szervei. Országgyűlés. Stadinger István elnök
	XVIII–6–n	Az államhatalom felsőbb szervei. Országgyűlés. Szűrös Mátyás elnök
	XIX–C–6–a	Az államigazgatás felsőbb szervei. Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal. Elnöki, elnökhelyettesi iratok
	XIX–C–13–a	Az államigazgatás felsőbb szervei. Szociális és Egészségügyi Minisztérium. Miniszteri és miniszterhelyettesi titkárság
	XIX–C–13–b	Az államigazgatás felsőbb szervei. Szociális és Egészségügyi Minisztérium. Gyógyító–Ellátási Főosztály
	XIX–C–14–a	Az államigazgatás felsőbb szervei. Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság. Forgács Ádám főigazgató-helyettes
	M–KS 288. f. 36. cs.	MSZMP Központi Szervei. Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály

2. Kiadott források

Magyar Közlöny

1981 *Magyar Közlöny*, 25. (1981) 59. sz. 1981. szeptember 28.

1990 *Magyar Közlöny*, 34. (1990) 46. sz. 1990. május 16.

3. Szakirodalom

DOBSZAY

1988 DOBSZAY JÁNOS: Párbeszéd a hajléktalanokról dr. Bognár Szabolcs jogásszal. *Ötlet*, 7. (1988) 321:14–15.

GÖNCZÖL

1991 GÖNCZÖL KATALIN: A bűnözés és a bűnmegelőzés a rendszerváltás időszakában. *Magyar Jog*, 1991. 646–653.

GYŐRI

1990 GYŐRI PÉTER: Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon. 1990. *Társadalmi Riport* (Szerk.: ANDORKA RUDOLF–KOLOSI TAMÁS–VUKOVICH GYÖRGY). TÁRKI, 1990. 430–446.

Gyuris–Oross

1999 Gyuris Tamás–Oross Jolán: *Tények és hátterük. Rövid áttekintés a magyarországi hajléktalan ellátásról*. 1999. Kézirat.

Kocsis

2009 Kocsis Piroska: Az Országos Füstmentes Egyesület a rendszerváltás előtt. *ArchívNet,* 2009. 3. sz.

2010 Kocsis Piroska: A rendszerváltozás hatása a kábítószer fogyasztásra. *ArchívNet,* 2010. 6. sz.

Oross

2001 Oross Jolán: *A hajléktalanság kezelése Magyarországon. Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához*. Szociális Szakmai Szövetség, Bp., 2001.

Pethő

1992 Pethő Bertalan: Korszakváltozás és antipszichiátria — Magyarországról szólva. *Magyar Tudomány*, 99. (1992) 1:91–97.

2008 Pethő Bertalan: Deviancia és rendszerváltozás. *Polgári Szemle*, 4. (2008) 1:44–53.

KOVÁCS TAMÁS

ÁTMENTETT VAGY MEGMENTETT LÉGIÓ?
A MAGYAR ÁLLAMBIZTONSÁG METAMORFÓZISÁHOZ 1989–1990

„Azt gondolom, hogy itt tudás- és ismeretzavar van."
Pallagi Ferenc válasza Demszky Gábornak az Országgyűlés Nemzetvédelmi Bizottságának 1990. július 19-ei ülésén.

PRESERVED OR RESCUED LEGION? *THE METAMORPHOSIS OF HUNGARIAN STATE SECURITY, 1989–1990:* One of the most interesting questions was in 1989–1990 what would be happen the communist Hungarian state security, the III. Chief of the Main Team of the Ministry of Interior. This article contains some foreign example for handling of this question in our region (especially former Czechoslovakia and Democratic Republic of Germany »East Germany«). The paper describes the organizational structure of the III. Chief of the Main Team of the Ministry of Interior and the historical main events of the years of 1989–1990. Emphasize those activity and events which brought about the changing in this system as well. At the end there is a description about the latter life of the state security documents.

Titkosszolgálatok voltak, vannak, lesznek…[1]

Országtól és történelmi korszaktól függetlenül érdekelte és érdekli az embereket a különböző néven nevezett titkosszolgálatok, politikai rendőrségek és/vagy állambiztonsági szervek története. Ez érthető, hisz ezek a szervek általában sokkal többet tudtak/tudnak az adott országról, mint bármelyik másik állami szerv (hiszen gyakorlatilag mindenhová belátnak); a különböző nyilvántartásaik pedig valóságos kincsesbányák. Különösen megélénkül az érdeklődés irántuk — hangsúlyoznám: konkrét országtól és korszaktól függetlenül — a különböző okból bekövetkezett hatalomváltások idején. Nem volt ez máshogy Magyarországon sem, beszéljünk akár az 1945 utáni vagy az 1989–1990-es időszakról.[2]

Ugyanakkor látnunk kell: a szolgálatok működése roppant szenzitív téma. Jóval többről van szó, mint hogy X vagy Y besúgó vagy éppen ügynök volt-e,

[1] A szerző ez úton szeretné megköszönni mindazoknak, akik akár személyes találkozások, akár telefonbeszélgetések vagy levélváltások alkalmával ötleteikkel segítették, tanácsaikkal pontosították az elkészült tanulmányt.

[2] A folyamatot „belülről" írta meg: Galambos, 1997; Pajcsics, 2010.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 61–76.

vagy sem. Az állambiztonsági szervek — az ország hivatalos szövetségi politikájától gyakran függetlenül — együttműködtek más államok szolgálataival, különösen, ha azok baráti vagy akár ellenséges baráti államok voltak. Addig az ún. baráti ellenséges államokkal csak a kötelező együttműködésben merültek ki a kapcsolatok. Talán már az előbbiekből is kitűnt, hogy a szolgálatok működése nem erkölcsi, hanem praktikus, szakmai kérdés. Számukra a jó, vagyis az értékes információ megszerzése a legfontosabb, nem pedig annak módja. Az információ megvásárlása vagy megszerzése jobb belátásra bírással, esetleg kettős ügynökké tétel időtlen idők óta bevett és elfogadott módszerek a titkosszolgálatok világában. Különösen igaz volt ez a hidegháború éveiben, amikor kevés információt lehetett nyíltan beszerezni. Ugyanakkor ma ennek az ellenkezőjével kell megbirkózni: információdömpingből kell a valós és a releváns adatokat elválasztani a hamis, vagy éppen dezinformációs céllal közzétettektől (all sources probléma).[3]

A titkosszolgálatok átalakulása és/vagy átalakítása különösen izgalmas, ha az éppen egy diktatórikus-autoriter rendszer összeomlása közben történik. Így 1989–1990-ben, amikor a közép-kelet-európai régió szovjet érdekszférába tartozó államaiban összeomlott a kommunista rendszer, s a múlttal való szembenézés egyik módozata lett a titkosszolgálatok tevékenységének feltárása és nem egyszer szinte teljes újraértelmezése. Ez azonban — tekintettel arra, hogy a különböző országokban a titkosszolgálatok is különböző intenzitással működtek — minden országban másképpen, más szempontok alapján, más és más időpontban ment végbe. Ezáltal a társadalmi reakciók is meglehetősen széles skálán mozogtak.

Magyarországon általában két országot hoznak fel pozitív példaként, hogy lám, így kell(ett volna) rendezni a kérdéskört. Egyik, az egykori Csehszlovákia, pontosabban a Cseh Köztársaság. Itt valamennyi egykori titkosszolgálati alkalmazottat elbocsátottak, senkit sem vettek át az új szolgálatok. Mi több: 2010 februárjáig az egykori polgári hírszerzés tisztjeinek kartonjait (összesen mintegy 1350 darabot), az objektum-, az operatív- és a levelező-dossziék nyilvántartását, valamint a polgári és katonai elhárítás operatív dossziéinak — fedőneveket és valódi neveket is tartalmazó — nyilvántartását közzé tették.[4] Mindezek eredménye egy valóban új szolgálat lett, amelynek azonban semmilyen kapcsolata nem volt senkivel. Ugyanakkor az elbocsátottak jelentős részét a szervezett alvilág szívta fel.

A másik bezzeg ország az egykori NDK, amiről az a közkeletű tévedés él, hogy mindent nyilvánosságra hoztak. Tény, hogy az NDK-ban valóban jogutód nélkül szűntek meg a szervek. Ennek azonban az volt oka, hogy az NDK és az NSZK egyesülése után az NSZK-ban működő szervek vették át az immár egységes Németország valamennyi állambiztonsági feladatát. Az egykori NDK-beli állambiztonsági iratok közül pedig csak és kizárólag az egykori NDK állampolgárokról szóló jelentések olvashatók (Ministerium für Staatssicherheit

[3] Izsa, 2009. 72.
[4] Cseh, 2010.

[Állambiztonsági Minisztérium], ismertebb nevén: Stasi), igaz: mindenféle kitakarás vagy egyéb korlátozás nélkül. A katonai vonatkozású anyagok nyilvánosságra hozatala azonban fel sem merült senkiben sem… Ezeket az iratokat ugyanis a BND (Bundesnachrichtendienst) lezárt vagonokban, fegyveres őrök kíséretében vitte el. Az NDK hírszerzésének (Hauptverwaltung Aufklärung) iratai azonban meglehetősen kalandos — és ezért mai napig tisztázatlan — úton és körülmények között az USA-ba kerültek (Rosenholcz dossziék név alatt). Ezeket 2003-ban az amerikai társszerv visszaszolgáltatta ugyan a német szervnek — egy szerény tárolási költségtérítés felszámítása után —, de talán nem megalapozatlan az a kijelentés sem, hogy erősen megszűrt állapotban, s egy biztonsági másolatot elkészítve azokról…[5]

A Magyar Népköztársaság állambiztonsági szervei és szervezete

Bár a magyar állambiztonság története mind a történészeket, mind pedig a közvéleményt foglalkoztatta és foglalkoztatja, mégis sajnálattal kell megállapítanunk, hogy számos — mondhatni már-már tipikus — pontatlanság fordul elő a zsurnaliszták, de még a történészek írásaiban is. Egyik és talán leggyakoribb hiba a szerv pontos neve. A Magyar Népköztársaság állambiztonságáért — legalábbis 1963 és 1990 között — elsősorban a Belügyminisztérium III. főcsoportfőnöksége volt a felelős, amelynek élén tábornoki rendfokozatú rendőrtiszt állt főcsoportfőnöki beosztásban, aki egyben a belügyminiszter állambiztonsági helyettese is volt. A BM. III. főcsoportfőnökség az alábbi csoportfőnökségekre tagolódott (ezek osztályokra, azok pedig alosztályokra):

- III/I. csoportfőnökség (hírszerzés)
- III/II. csoportfőnökség (kémelhárítás)
- III/III. csoportfőnökség (belső elhárítás)
- III/IV. csoportfőnökség (katonai elhárítás)
- III/V. csoportfőnökség (technikai háttér)

A BM III. főcsoportfőnökségén a csoportfőnökségek mellett önálló osztályok is működtek, a ’80-as évek közepén az alábbiak:

- III/1. Vizsgálati Osztály
- III/2. Operatív Figyelő és Környezettanulmányozó Osztály
- III/3. K ellenőrzés
- III/4. Operatív Technika Ellenőrző Szerv (X ellenőrzés)
- III/5. Rádióelhárítási osztály
- III/6. Operatív Rövidhullámú Rádiószolgálati Osztály (1985. január 16-án megszűnt, állománya a III/V. csoportfőnökségbe tagozódott be.)
- III/7. Országos Rejtjel Központ (1979-től 1985. január 15-ig, majd beolvadt a III/I. csoportfőnökségbe)

[5] Uo.

1989-ben III/6-os szám alatt a Figyelő Környezettanulmányozó Osztály, amíg a III/7-es alatt az Operatív Technikai Lehallgató Osztály dolgozott. Szám nélkül, de önálló osztályként működött még 1967-től az Operatív Hír- és Akcióközpont is. Bár nem volt önálló osztály, de fontos szerepet töltött be a főcsoportfőnök titkársága is, amelynek vezetője szintén osztályvezetői besorolású rendőrtiszt volt.[6]

A BM. III. főcsoportfőnökség struktúrája egy szovjet mintára szervezett titkosszolgálatot mutat. Ennek megfelelően a katonai hírszerzés nem a Belügyminisztérium feladata volt, hanem a Honvédelmi Minisztérium, illetve a Magyar Néphadsereg Vezérkarának (MNVK) 2. (felderítő) csoportfőnökségéé. A katonai hírszerzés elkülönülése azonban szinte hagyományosnak mondható. A néphadseregben erősen élt az a tudat, s amikor tudták ezt artikulálták is, hogy a katonai hírszerzés speciális feladat, amely különleges felkészültséget és tudást igényel. Az MNVK 2. csoportfőnöksége 1960-tól (!) 1990. február 14-ig működött, a következő osztályokkal:

- Operatív Szolgálat
- Rádiófelderítő Szolgálat
- Tájékoztató Szolgálat
- Személyügyi Osztály
- Biztonsági Osztály
- Pénzügyi Osztály
- Hadtáp Szervezet
- Csapatfelderítő Osztály

A változó világban

A '80-as évek közepétől alapvető változások következtek be mind a világ, mind pedig a Magyarország gazdasági–társadalmi–politikai életében. Ennek egyik előszele volt 1986. március 15-e, a „lánchídi csata" napja, amikor a Petőfi térről egy több — becslések szerint kb. öt — ezres, elsősorban fiatalokból álló tömeg indult el a Batthyány-örökmécseshez, de a rendőrség erőszakkal megakadályozta a felvonulást.[7] Mindez azért is tűnt furcsának, mert egy évvel korábban a rendőrség némán figyelte a hasonló jellegű felvonulást. A BRFK Közbiztonsági Osztálya eleinte igazoltatással és előállításokkal akarta kvázi feloszlatni a tömeget. Később azonban — magasabb párt és belügyi vezetői parancsra — a rendőrség erőszakkal oszlatta fel a tömeget. A budapestivel hasonló megmozdulásra számítottak Szegeden is, ahol a helyi III/III-as kirendeltség így látta a helyzetet: „a belső ellenség által befolyásolt fiatalok a hivatalos március 15-ei események megzavarására törekednek és politikailag káros cselekmények elkövetésétől sem riadnak vissza".[8]

---

[6] Cseh, 1999. 73–90.

[7] Az eseményről több filmfelvétel, illetve dokumentumfilm is készült.

[8] http://mult-kor.hu/20110315_a_lanchidi_csata?print=1 (a letöltés ideje: 2011. május 30.)

1988-tól kezdve pedig már szinte rendszeressé váltak a különböző új — és jogi értelemben még gyakran illegális — társadalmi szervezetek demonstrációi a fővárosban. A különböző ellenzéki csoportok egyre nyíltabban tartottak olyan összejöveteleket, amelyek nem csupán tiltakozó demonstrációk voltak, hanem a későbbi politikai pártok szerveződéseinek csírái is. A talán legismertebb, az első lakitelki találkozó volt 1987. szeptember 27-én. A számos résztvevő kiemelt figyelemmel hallgatta Pozsgay Imrét, aki ekkor a Hazafias Népfront főtitkára, de „csak" az MSZMP KB tagja volt. Ugyanakkor Pozsgay részvételéről a III/III csoportfőnökség is tudott. Mi több: Horváth József III/III-as csoportfőnök — Horváth István belügyminiszter utasítására (!) — találkozott Pozsgayval, s ösztönözte — bár mint utólag kiderült, erre nem volt szükség — a lakitelki találkozón való részvételre és aktív közreműködésre. Horváth József így emlékezett Pozsgay reakciójára: „Ha nem csal emlékezetem, valami olyasmit válaszolt, hogy harcát az országért és a nemzetért ő a párton belül akarja megvívni. Nem »ellenhatalmat« szervez. A párton és a párteliten belül keresi a szövetségeseket, az ügy támogatóit."[9]

A Németh-kormány 1989. január 11-én elfogadta az új egyesülési törvényt (1989. évi II. tv.), ami alapjaiban változtatta meg a helyzetet. Innentől kezdve a korábbi ellenséges vagy legalábbis megfigyelendő szervezetek működése legálissá vált. Hasonlóan fontos esemény volt, hogy a korábban masszívan egységesnek mondható MSZMP-n belül is nyíltan megjelentek a kritikus hangok a reformkörök formájában 1989-ben. Az MSZMP utolsó kongresszusán, 1989. október 7-én a párt vezetése és a kongresszusi küldöttek egy új párt létre hozatala mellett döntöttek (Magyar Szocialista Párt név alatt), míg az MSZMP néven külön vonulók, illetve a párt elvesztette minden politikai és társadalmi befolyását. Az 1989-es esztendő egyik csúcspontjaként október 23-án Szűrös Mátyás kikiáltotta a Magyar Köztársaságot. Ez utóbbi azért lényeges, hiszen az állami alkalmazottak, így a rendőrök és a katonák is, még a Magyar Népköztársaságra tették le esküjüket! Érdekes kérdéskör, hogy milyen lelki állapotban, és milyen parancsra engedelmeskedtek 1989 utolsó hónapjaiban azok, akik majd csak 1990 januárjában tették le az esküt a Magyar Köztársaságra.

A magyar események mellett a nemzetközi élet is alapvetően befolyásolta Magyarország, illetve az egész európai szovjet érdekszféra (és magának a Szovjetuniónak) a történetét. Az 1989-es év egyik, ha nem a legfontosabb eseménye George Bush USA elnök és Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár ún. máltai találkozója volt 1989. december 2–3-án.[10] A megbeszélések során a szovjet fél lényegében elismerte, hogy képtelen fenntartani európai birodalmát, s így kénytelen volt szabad utat engedni a változásoknak Közép- és Kelet-Európában. Fontos hangsúlyozni, hogy ekkora ugyan már ledőlt a berlini fal, és megtörtént az ún.

[9] Horváth, 1990. 224.

[10] Valójában egy szovjet felségjelű hajón, de máltai vizeken zajlottak le a kérdéses tárgyalások.

páneurópai piknik is,[11] de a szovjet fél kínosan kerülte a legkényesebb problémát, vagyis a német kérdést. A tárgyalásokat, amelyek mindvégig a sajtó teljes kizárásával zajlottak, közös sajtótájékoztató követte. Bush és Gorbacsov elmondták, hogy a következő kérdésekben jutottak egyetértésre:

- Mindketten nagy jelentőségűnek ítélik meg a kelet-európai eseményeket.
- 1990 júniusáig aláírják a stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló szerződést (START) és 1990 végéig a hagyományos fegyverekről szóló megállapodást is. (Erre sor is került 1990. május 31–június 3. között Washingtonban.) A csúcstalálkozót 1990. január–februárban a külügyminiszterek találkozója készíti elő;
- mindkét fél lépéseket tesz a kémiai fegyverek globális betiltása érdekében;
- fejleszteni fogják a szovjet–amerikai kereskedelmi kapcsolatokat.

A változások és a magyar titkosszolgálatok

A BM III. főcsoportfőnökség sajátos helyzetbe került 1989 nyarára. A korábbi ellenséges kategóriák megszűnőben voltak, mi több: látszott, hogy egyik-másik még komoly politikai hatalomra is juthat. Ebben az időszakban már a nyugati szervek is megérezték a változásokat: a CIA '89 nyarán együttműködést kezdeményezett a magyar Belügyminisztériummal bizonyos, mindkét országot érintő kérdésekben (nemzetközi pénzmosás és a terrorizmus ellen harc stb.). Mindezek mellett a „cég" vezetésében is változás történt 1989 nyarára: az addigi főcsoportfőnök, Harangozó Szilveszter nyugdíjba ment, utódja Pallagi Ferenc lett, aki korábban a III/V. csoportfőnökséget irányította. Kétségtelen, Pallaginak nem voltak olyan magas szintű MSZMP-s kapcsolatai, mint például Harangozónak, de tapasztalata, kompromisszumkészsége, a szervezeten belüli ismertsége és a belügyminiszterrel való jó viszonya végső soron indokolhatóvá tette kinevezését, személyét pedig alkalmassá. Érdemes megjegyezni azt is, hogy 1989-ben a budapesti rendőrfőkapitány is új állambiztonsági helyettest kapott dr. Stefán Géza rendőr ezredes személyében.[12]

Ebben az összetett nemzetközi és magyar helyzetben robbant be 1989 decemberében az ún. megfigyelési botrány (más néven Duna-gate-ügy) vagyis, hogy a BM III/III. csoportfőnökség továbbra is figyeli az ellenzéki — elsősorban FIDESZ-

[11] Megjegyezzük, hogy 1989. augusztus 19–20-án a belügyminisztériumi vezető ügyeletes Horváth József III/III-as csoportfőnök volt. Saját szerepét — nyilván nem eljelentéktelenítve — is olvashatjuk egyik memoárjában: Horváth, 1990. 241.

[12] Ebbéli minőségében kulcsszerepe volt Nagy Imre újratemetésének engedélyeztetésében és biztosításában. Stefán 1994-től egészen 2009. június 21-én bekövetkezett haláláig a Katonai Biztonsági Hivatal főigazgatója volt rendőr-vezérezredesi rendfokozatban. Érdemes azt is megjegyezni, hogy Stefán Géza 1988-ban a hadtudomány doktora lett, miután megvédte A Magyar Néphadsereg állam- és szolgálati titkainak operatív védelme érdekében foganatosított dezinformáció elvi és gyakorlati kérdései című értekezését.

es és SZDSZ-es — politikusokat, s az elkészült napi jelentéseket az MSZP felső vezetése is megkapja.[13] 1990. január 5-ei nyilatkozatában Fodor Gábor a FIDESZ és Kis János az SZDSZ nevében nem csak a megfigyelések abbahagyását és felelősségre vonást követelt a Németh-kormánytól, hanem egyenesen a III/V-ös — vagyis nem a III/III-as — csoportfőnökség felszámolását is! Ugyanakkor a III/III. csoportfőnökséggel kapcsolatban csak a beszerzett információk tárolását és zárolását követelték![14] Válaszként a Miniszterelnöki Titkárság 1990. január 7-én nyilatkozatot tett közzé: „A Kormány elkötelezte magát a régi, antidemokratikus módszerek felszámolása mellett. A Minisztertanácsot ez vezérelte, amikor múlt év november 19-én a 114/1989. MT-rendelettel módosította a belügyminiszter feladat- és hatáskörét. A Minisztertanács már hónapokkal ezelőtt elhatározta, és a parlamentben be is jelentette, hogy törvényben kívánja szabályozni az állambiztonsággal kapcsolatos kérdéseket."[15]

Az említett skandalumot csakhamar követte 1990 januárjában az ún. iratmegsemmisítési ügy. E szerint a főcsoportfőnökség iratait — hol írásbeli, hol pedig szóbeli parancsra (!) — elkezdték megsemmisíteni.[16] Minderről a Pesty Fekete Doboz felvételeket készített, így a sajtón keresztül mindenki tudomást szerzett róla. A két eset összeroppantotta a Belügyminisztérium vezetését. Előbb Pallagi Ferenc r. vezérőrnagy, belügyminiszter-helyettes (egyben a III. főcsoport főnöke), majd Horváth István belügyminiszter adta be lemondását. Előbbi 1990. január 18-án, utóbbi alig egy héttel később: 1990. január 23-án. A Belügyminisztériumot a tárca államtitkára, Gál Zoltán vezette 1990 tavaszáig. Magát a BM. III. főcsoportfőnökségét 1990. január 21-én oszlatta fel a kormány. Ezzel párhuzamosan Gál elkezdte az immár egykori III. főcsoportfőnökség átszervezését, bár erre már Horváth István belügyminiszter is tett bizonyos lépéseket még 1989 nyarán. Így például megpróbálta újra fogalmazni az ellenségképet, oly módon, hogy feladatként immár az alkotmányos rend védelmét határozta meg:

„a.) olyan információk, értesülések, adatok gyűjtése, értékelése, amelyek – az alkotmányos rend, a társadalom biztonsága ellen irányulnak;

---

[13] Az ügy egyik kulcsfigurája Végvári József őrnagy volt, akinek megítélése meglehetősen ellentmondásos. Míg a cégnél csak cirkuszos Józsiként emlegetett rendőrtisztet árulónak tartják a mai napig egykori kollégái, addig jó páran egyfajta sajátos hőst látnak benne. Végvári 2010. március 15-én, a hivatalos indoklás szerint a jogállami Magyarország megteremtéséhez való hozzájárulásáért, személyes kockázatvállalásának elismeréseként megkapta a Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét. Ugyanezen a napon, ugyanilyen kitüntetést kapott Kaposvári Bertalan nyugállományú ezredes, bíró, aki 1990-ben elítélte Végvárit. — Végváriról roppant elfogult stílusban lásd: Havas–Végvári, 1990.

[14] Révész, 2004/a.

[15] A vonatkozó dokumentumot fakszimile közli: Horváth, 1990. 315–320.

[16] Az ügy súlyát mutatta, hogy Horváth István belügyminiszter is vizsgálatot rendelt el. Az ezzel megbízott bizottságot teljhatalmú miniszteri megbízottként Diczig István vezette, tagjai pedig Szikinger István, a BM akkori programiroda-vezetője és Kolláth György, a BM közjogi főosztályának vezetője lettek, később azonban csatlakozott a testülethez Finszter Géza, az ORFK akkori bűnügyi osztályvezetője.

- az intézményrendszer működését, tagjainak hivatalos tevékenységét akadályozzák, jogellenesen befolyásolják;
- idegen állam ellenséges speciális szolgálatának tevékenységére utalnak;

b.) olyan törekvések felderítése, amelyek
- erőszak, terror-diverzió előkészületeire, annak alkalmazására utalnak;
- állami érdekeinket sértik, vagy veszélyeztetik.

Közreműködnek továbbá:

a.) azon személyek védelmében, akikre közérdekből titokvédelmet igénylő tényeket, adatokat, tárgyakat vagy ismereteket bíznak; ilyenekhez hozzájutási lehetőséget kapnak, illetve azok ellenőrzésében, akik ezt maguknak megteremtik, akikre a törvénysértés gyanúja merült fel;

b.) azon személyek védelmében, akiket stratégiai, illetve kiemelkedő honvédelmi jelentőségű létesítmények biztonsági szempontból érzékeny helyein alkalmaznak vagy alkalmaztak;

c.) olyan biztonságtechnikai intézkedésekben, amelyek közérdekből titokvédelmet igénylő, tárgyak vagy ismeretek jogosulatlanok elleni védelmét célozzák."[17]

Horváth belügyminiszter másik fontos lépése a törvényi háttér és szabályozás pontos kidolgozása volt. Ekkor már többen is jelezték, hogy az addigi törvényi keretek és szabályozás (1974. évi 17. törvényerejű rendelet és a 39/1974. MT sz. rendelet) nem felelnek meg a kor — alkotmányos és demokratikus — kihívásainak, új, specifikus törvény(ek) alkotása elkerülhetetlen.[18] Pallagi első, nyári próbálkozása ugyan sikertelen volt, mert bár az ezzel megbízott emberek össze-összejöttek, de eredmény, vagyis törvénytervezet nem született. Pallagi azonban nem hagyta elsikkadni tervét: „Kiadta: mind az öt csoportfőnök köteles hozzá vezényelni két-két emberét. Maximum alosztályvezetőket, minél fiatalabbakat, de olyanokat, akik kellő rálátással bírnak a saját Cég egészére. S ők egy hónapon át semmi mással nem foglalkozhatnak, csak ennek a koncepciónak, pontosabban a lehetséges alternatíváknak a kidolgozásával. Ámde bent a BM épületében, lényegében bezárva. Aminek az volt a fő értelme: elzárva saját parancsnokaiktól, hogy a főnökeik ne lássák a készülő terveket, ne tudják naponta befolyásolni azok alakulását. Mindaddig, amíg meg nem alakult ez a csapat, azt sem volt hajlandó elárulni, ki fogja vezetni a teamet, ne tudják leszúrni idő előtt."[19]

Ennek az ad hoc bizottságnak a vezetője — Pallagi személyi titkára — Szövényi György r. őrnagy volt, aki mint tapasztalt vizsgálati tiszt dolgozott már mind kémelhárítási, mind pedig belső elhárítási ügyekben. A testület összegyűjtötte és elemezte az amerikai, a német, az olasz, a francia titkosszolgálatok törvényi beágyazottságát, struktúráját, irányítási rendjét, keresgélték a jogállamiság

[17] Idézi: Révész, 2004/b. 314–320.
[18] Részletesen lásd: Pajcsics—Finszter, 1990.
[19] Idézi: Kende, 2004. 91.

garanciáit. Áttekintették — természetesen csak ebből a szempontból — a már lezajlott jelentősebb európai rendszerváltások gyakorlatát. Spanyolországban (Franco megdöntése után) és Görögországban (a junta leverését követően) a rendszerváltó elit porig rombolta az előző rezsim titkosszolgálatait. A hírszerzést és a kémelhárítást egyetlen tollvonással megszüntették, összes szakemberét elzavarták, és teljesen új szervezeteket állítottak fel. Mindezeket tetézte, hogy mindkét országban a titkosszolgálatok összes iratanyagát elégették. Eltüzelték a kémelhárítás munkadossziéit, a hírszerzés valamennyi hálózati jelentését, ügynök-nyilvántartását stb.

Igaz az első elképzelések, vagy legalábbis néhány vezető (például Horváth József) szerint a BM III/III. csoportfőnökség nem szűnt volna meg, hanem Belső Biztonsági Szolgálat néven — új feladatokkal megbízva — működhetett volna tovább.[20] Ezt az ideát a már említett Duna-gate-ügy alapjaiban zúzta porrá. Ugyanis az eredeti tervek szerint a Szövényi vezette bizottságnak 1989. december 30-áig kellett tervezetét elkészítenie, s ennek belső, vagyis főcsoportfőnökségi vitája pont 1990. január 5-ére lett kitűzve…

Ugyanakkor az egyik rég óta tervezett, és a rendszerváltáskor realizált lépés volt a hírszerzés kiszervezése a III. főcsoportfőnökség keretéből, s közvetlenül a miniszter alá rendelése. A hírszerzők — akik amúgy is mindig büszkék voltak arra, hogy „idegen pályán játszanak" — megkönnyebbültek, hogy el-, illetve leszakadnak az egyre rosszabb hírűvé váló III/III-ról… Ennek megfelelően az Országgyűlés 1990. január 25-én elfogadta az 1990. évi X. törvényt. Ez átmenetileg (!) szabályozta a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezését, a miniszterelnök felügyelete alá helyezte a nemzetbiztonsági szolgálatokat, amelyek feladatát és működését külön törvényben kellett meghatározni. A későbbi törvény hatályba lépéséig kormányrendeletben szabályozhatták ezeknek a feladatkörét és szervezetét. A Németh-kormány a törvényi felhatalmazás birtokában 1990. február 2-án, a 3039/1990. sz. MT határozatával (1990. február 14-ei hatállyal) létrehozta az új titkosszolgálati struktúrát (megszüntetve a III. főcsoportfőnökséget), illetve nevesítette az új szolgálatokat:

- Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH — feladata: elhárítás)
- Információs Hivatal (IH — feladata: hírszerzés)
- Magyar Honvédség Katonai Biztonsági Hivatal (MH KBH — feladata: katonai elhárítás)
- Magyar Honvédség Katonai Felderítő Hivatal (MH KFH — feladata: katonai hírszerzés)

Mint látható a III/I-ből lett az IH, a III/II-ből az NBH. A III/III. ugyan megszűnt, de bizonyos feladatait — amelyeket 1990. január óta a III/II. látott el — az NBH tovább vitte. Ilyen kiemelt és új keletű feladat volt a '80-as évek derekától a terrorizmus elleni harc és védekezés. Ugyanakkor a politikai elit hamar belátta, hogy az állam védelme igenis szükséges. Ezért már 1990-ben elkezdték

[20] Vö. Horváth, 1990. 314–320.

az NBH keretein belül megszervezni a Magyar Köztársaság belső védelmét is, de immár az alkotmány védelmét nevesítve feladatként (alkotmányvédelmi főosztály). Fontos kiemelni, hogy kínosan ügyeltek arra, hogy a volt III/III-as állományban szolgált személy ne kerülhessen az NBH ezen osztályára. Itt jegyezzük meg, hogy akit csak lehetett, nyugdíjaztak a III/III-as csoportfőnökségről. Akit nem lehetett, vagy nem tudtak átvenni az új szolgálatok, azt közrendvédelmi vonalra irányították át (sokan kerültek így a Ferihegyi repülőtérre), ami az esetek jelentős részében az áthelyezett karrierjének a végét is jelentette.

Az új polgári szervek felett nem állt egyetlen párt sem, csak a kormány, illetve az Országgyűlés. (Ne feledjük, hogy az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályán belül működött egy külön belügyi alosztály! Megyei szinten pedig a megyei első titkárok olvashatták a különböző állambiztonsági jelentéseket.) Az már egy más — és e cikk keretein belül nem megválaszolható — kérdés, hogy ki(k)nek és milyen szinten kell a felügyeletet gyakorolni a szolgálatok felett.

A katonai vonalon az amúgy is külön álló hírszerzés mellett megjelent az önálló katonai elhárítás. Előbbi az MNVK 2. csoportfőnökségből, utóbbi a III/IV-ből jött létre. Új elemként értékelhetjük — bár már az 1989-es tervezetben is szerepelt –, hogy immár nem csak a katonai hírszerzés (KFH), hanem a katonai elhárítás (KBH) felett is a honvédelmi miniszter gyakorolta a felügyeletet.

De mi történt a III/V. csoportfőnökséggel? Ezt Szakszolgálati- és Operatív Technikai Igazgatóság (SZOTI) néven szervezték újjá, s az 1990-es törvényi szabályozás ekkor az NBH alá rendelte. Tán nem érdektelen megemlíteni, hogy az NBH első — a hírszerzéstől igazolt — igazgatója és a SZOTI első vezetője egy évig sem maradt hivatalban, hasonlóan a KBH első főigazgatójához és az IH első elnökéhez. Ugyanakkor a KFH első főigazgatója, Kovács János vezérőrnagy kitöltötte 4 éves hivatali idejét.

A ’90-es évek derekán ismét átszervezték a magyar titkosszolgálatokat. Az 1995. évi CXXV., a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvény, amellett hogy szabályozta az egyes szolgálatok feladatkörét, 1996. március 1-jei hatállyal a SZOTI-ból létrehozta a Nemzetbiztonsági Szakszolgálatot. Az így kialakult titkosszolgálati struktúra — amelyben a katonai és a polgári, illetve a hírszerzés és az elhárítás teljesen elkülönülnek egymástól — 2010 tavaszáig létezett. A rendszer hatékonyságát nem ennek a cikknek feladata elemezni. Az tény azonban, hogy a világ számos országában (különösen 2001. szeptember 11. óta) inkább centralizációja, mintsem decentralizációja folyik az adott ország szolgálatainak. A kormány 2073/2004. sz. határozata, a Magyar Köztársaság Nemzeti Biztonsági Stratégiája, rendelkezik az ország 21. századi nemzetbiztonsági kihívásairól és feladatairól. Ezt bizonyos értelemben a magyar titkosszolgálatok rendszerváltásának végeként is értelmezhetjük: immár a Magyar Köztársaság szolgálatairól beszélünk, amelyek feladatait törvények, a kormány és az or-

ság euroatlanti szövetségi rendszere határozza meg.[21] 2010-ig a polgári titkosszolgálatok fölött egy tárca nélküli miniszter gyakorolta a felügyeletet, amíg a katonaiak felett a honvédelmi miniszter. Ez módosult 2010 tavaszán. A katonaiak ugyan maradtak a honvédelmi miniszter felügyelete alatt, de a polgáriak közül az Alkotmányvédelmi Hivatalnak átkeresztelt NBH és a Nemzetbiztonsági Szakszolgálat a belügyminiszter, míg az Információs Hivatal a külügyminiszter felügyelete alá került. Ez az átszervezés, különösen az IH esetében, komoly szakmai és politikai vitákat generált.

Hol vannak az iratok?

Az, hogy hol vannak/hova kerültek a BM III. főcsoportfőnökség iratai, szintén az örökzöld témák közé sorolható. Gyakorta érzékeltetik, lebegtetik, hogy az egykori állambiztonsági tisztek közül sokan ki- vagy ellopták egy részüket, hogy aztán megzsarolhassanak 1990 után közszereplővé vált személyeket. Ugyanakkor érdemes jelezni, hogy a főcsoportfőnökség egykori alkalmazottai is meglehetősen ellentmondásos nyilatkozatokat tettek a sajtóban, különösen a rendszerváltás első éveiben az állambiztonsági iratok sorsáról, megsemmisítésükről. Az egyik ilyen nyilatkozatban Bajcsi István főhadnagy (BRFK III/III-A[22] alosztály vezetője) 40-50 mázsára becsülte (!) az általa megsemmisítésre kiválogatott iratanyagot.[23]

Összességében azt kell mondanunk, hogy ezeket a népszerű városi legendákat nehéz tényekkel cáfolni, azt azért érdemes megjegyezni, hogy eddig ezt soha, senkire, egyetlen esetben sem bizonyították rá, illetve be. Ugyanakkor tény, hogy bizonyos irattípusok, dossziéfajták szinte teljes mértékben megsemmisültek (a B dossziék több mint 90%-a).

Másrészt látni kell, hogy a BM III. főcsoportfőnökségnél is szigorú iratkezelési rend uralkodott, a keletkezett iratok nagy része pedig eleve államtitoknak minősült. Ugyanakkor az ott dolgozók nem történészek voltak, akik azt tartották (volna) szem előtt, hogy majd 20, 30, 40 év múlva kutatni — horribile dictu számonkérésre használni — akarják az iratokat. Azokat, amelyekre már nem volt szükségük — bizonyos szigorú selejtezési szabályok betartása mellett — valóban megsemmisítették.[24]

Az iratok ellenőrizhetősége, megtekinthetősége, kutathatósága gyakorlatilag a rendszerváltás idején keletkezett igény. Ennek már a Németh-kormány is igyekezett megfelelni, s 1990. május 10-én utasítást adott ki a BM Történeti Irattára létrehozására. Az 1990 és 1995 között ezt vezető Sersli Sándor próbált megfelelni a különféle igényeknek és vágyaknak — de talán a korszaknak is köszönhetően

[21] Izsa, 2009. 82–83.

[22] A III/III-A volt a felelős a magasabb pártfunkcionáriusok és a kormánytagok operatív védelméért.

[23] Havas, 1990. Az interjúban szereplő Bajcsi István elbeszélései erős (forrás)kritikával kezelendők.

[24] Vö. Révész, 2005.

— nem mindig osztatlan sikerrel. A BM Történeti Irattára évekig kvázi levéltári kutatóhelyként működött, jóllehet a valódi levéltári működés minimális előfeltételeit sem sikerült biztosítani. 1990. május 31-én az Antall-kormány belügyminisztere, Horváth Balázs adott ki utasítást — a 3107/1990. Mt. sz. határozat alapján — a titkosszolgálatok személyi állományára vonatkozó iratok védelméről. Ezeket harminc évre zárolták, és a betekintést személyes engedélyhez kötötték.

Az iratok és főleg kutathatóságuk, hozzáférhetőségük körül azonban nem oldódott meg minden kérdés, sőt, újabbak generálódtak. Az új, Antall József vezette kormánynak szembesülnie kellett azzal, hogy a hivatásos állomány döntő része, de a hálózati személyek — becslések szerint — mintegy 20%-a továbbra is szolgált. A velük kapcsolatos iratok védelme és a közelmúlt megismerésének joga és igénye harcolt egymással.[25]

Az 1990 utáni kormányok — hosszú politikai alkuk és társadalmi nyomás hatására — több alkalommal rendelkeztek arról, hogy történészekből, levéltárosokból és jogászokból álló bizottságok ellenőrizzék a szolgálatokat, hogy iratátadásukat a hatályos törvénynek megfelelően hajtják-e végre az arra kijelölt (szak) levéltárnak.

1995-ben több, szempontunkból fontos törvény is született a már élő adatvédelmi (1992. évi LXIII. tv.) és „ügynöktörvény"(1994. évi XXIII. tv.) mellé: a levéltári törvény (1995. évi LXVI. tv.) és a titokvédelmi törvény (1995. évi LXV. tv.). De szintén ebben az évben született meg — mint ahogy arra már utaltunk — a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló CXXV. törvényt.

Az 1996. évi LXVII. törvénnyel létrehozott Történeti Hivatal a törvényalkotó szándéka szerint arra volt hivatott, hogy az állambiztonsági iratok hozzáférhetősége révén biztosítsa az információs önrendelkezési jog gyakorlását és a tudományos kutatást. A 2001. évi XLVII. törvény a Történeti Hivatalt állami szaklevéltárrá minősítette át. Majd a 2003. évi III. törvény a Történeti Hivatal jogutódjaként létrehozta az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát, amelynek — bizonyos kivételekkel — a törvény hatálya alá tartozó iratok őrzése és kezelése lett a feladata.

Az intézményi háttér kialakításával párhuzamosan különböző bizottságok igyekeztek, próbálták feltárni az egykori állambiztonsági iratok sorsát, helyét. Az első ilyen munkát 1995-ben a Belügyminisztérium Iratfeltáró Bizottsága végezte el (az 5/1995 sz. belügyminiszteri utasítás alapján). Kuncze Gábor belügyminiszter megkereste a Magyar Országos Levéltárat, az MKM Levéltári Tanácsát, a Magyar Levéltárosok Egyesületét, az Önkormányzati Levéltárak Tanácsát, az MTA Történettudományi Intézetét, az MTA Jelenkorkutató Bizottságát, az 1956-os Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézetét, Budapest Főváros Önkormányzatát és a Nyilvánosság Klubot, hogy delegáljanak egy-egy szakértőt az általa létrehozni tervezett iratfelmérő bizottságba. Az így kinevezett bizottság tagjai Bikki István, G. Vass István, Hajdú Tibor, Hegedűs B. András,

[25] Kenedi János et al, 2008. 4–15.

Kenedi János, Markó György, Rainer M. János, Tyekvicska Árpád és Varga László lettek, a titkári feladatokat a BM képviseletében Baczoni Gábor Miklós, a BM Adatfeldolgozó Hivatal Történeti Irattárának vezetője látta el.[26]

A 2003. évi III. tv. kidolgozásakor gondolta azt a jogalkotó, hogy a szolgálatok iratátadási, irattározási és minősítési gyakorlatát ellenőrizze. Erre a törvény 12. § (1) bekezdésének alapján a Magyar Köztársaság Kormánya, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat elnöke jelölte ki és kérte fel az iratátadást felügyelő bizottság leendő tagjait, akiket — a C típusú nemzetbiztonsági ellenőrzést követően — Szili Katalin, az Országgyűlés elnöke 2003. február 27-én nevezett ki. A bizottság tagjai Gálszécsy András, Sipos Levente és Vida István lettek.[27] Bár a bizottság hatásköre végül messze nem lett olyan széles, mint ahogyan azt eredendően tervezték, ennek ellenére is komoly munkát tudtak végezni. A „kiszemelt" iratok több mint 75%-a került át az arra hivatott levéltárba.[28]

Végül, de megítélésem szerint nem utoljára, 2007-ben jött létre az ún. iratfeltáró bizottság, Kenedi János vezetésével. Tagjait kormányrendelet jelölte ki: Varga László, a Fővárosi Levéltár volt főigazgatója, Ungváry Krisztián, az '56-os Intézet munkatársa, Sipos Levente, a Politikatörténeti Intézet tudományos tanácsadója, Ripp Zoltán, a Politikatörténeti Intézet osztályvezetője, Palasik Mária, a Történeti Levéltár tudományos kutatója, valamint Reisz T. Csaba, a Magyar Országos Levéltár főigazgató-helyettese, aki később lemondott a bizottsági tagságáról, helyette a Történeti Levéltár osztályvezetőjét, Baráth Magdolnát nevezték ki. A bizottság létét és működését megalakulásától fogva komoly, nem egyszer politikai színezetű viták kísérték, sokan kritizálták nem csak összetételét, hanem a tagok kiválasztásának módját is. A testület eredményeiről és vitáiról maga a testület, illetve a sajtó is részletesen beszámolt. A bizottság jelentését a nyilvánosság is megismerhette, az ugyanis több honlapon elérhető és letölthető volt.[29]

***

A vita lezárásához előbb azt az alapkérdést kellene tisztázni, hogy meddig tart a történelem, s hol kezdődik a ma. Szemmel látható: mindaddig, amíg ez nem történik meg, ez a parttalan vita fog tovább hömpölyögni.

---

[26] Uo. 40.

[27] Vida István közlése szerint a szolgálatok és a bizottság együttműködése korrektnek volt minősíthető, mindkét fél a hatályos törvények maximális betartására törekedett, a munka pedig valóban a magyar közelmúlt történelmének minél teljesebb megismerésének elősegítéséről szólt.

[28] Kenedi János et al, 2008. 44–46.

[29] http://m.hvg.hu/ugynok/20081008_kenedi_bizottsag_ugynok (a letöltés ideje: 2011. május 30.)

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Források

1000 év törvényei
www.1000ev.hu
3039/1990 sz. MT. http://www.parallelarchive.org/document/1833
(a letöltés ideje: 2011. június 3.)
Belügyminiszteri utasítás az irattári, illetve államtitkot és szolgálati titkot tartalmazó anyagok kezelésével kapcsolatban.
http://www.parallelarchive.org/document/2279
(a letöltés ideje: 2011. június 3.)
1990 február 5-ei miniszteri értekezlet emlékeztető.
http://www.parallelarchive.org/document/1835
(a letöltés ideje: 2011. június 3.)
Horváth István belügyminiszter lemondása.
http://www.parallelarchive.org/document/1825
(a letöltés ideje: 2011. június 3.)
A belügyminiszter 2/1990. sz. parancsa titkos operatív eszközök és módszerek alkalmazásának felfüggesztéséről.
http://www.parallelarchive.org/document/1810
(a letöltés ideje: 2011. június 3.)
26/1990 MT rendelet a nemzetbiztonsági feladatok ellátásának átmeneti szabályozásáról.
http://nemzetbiztonsag.com/nemzetbiztonsagi_jogszabalyok/Torvenyek/26_1990.%20(II.%2014.)%20MT%20rendelet%20(mar%20hatalyon%20kivul%20helyezve).doc
(a letöltés ideje: 2011. június 3.)

2. Szakirodalom

Cseh
1999 Cseh Gergő Bendegúz: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve*. Szerk.: Gyarmati György. Bp., 1999. 73–90.
2010 Cseh Gergő Bendegúz: Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. Titkosszolgálati iratok nyilvánossága az egykori szocialista országokban. *Betekintő,* 2010/1. http://www.betekinto.hu/2010_1_cseh (a letöltés ideje: 2011. május 22.)

GALAMBOS

1997 GALAMBOS LAJOS: *A magyar polgári nemzetbiztonsági szolgálatok feladatrendszerének tartalmi módosulása a rendszerváltozás folyamatában*. Bp., 1997. (kandidátusi értekezés)

HAVAS

1990 F. HAVAS GÁBOR: A belső elhárítás belső szemmel — Beszélgetések Bajcsi István volt állambiztonsági tiszttel. *Beszélő*, 10. (1990) 5., 6., 7. sz.

HAVAS–VÉGVÁRI

1990 HAVAS HENRIK–VÉGVÁRI JÓZSEF: *A Cég árulója*. Szféra Kulturális Szolgáltató Kft., Bp., 1990.

HORVÁTH

1990 HORVÁTH JÓZSEF: *A tábornok vallomása. Meztelenül a Duna-gate ügyben*. Bp., 1990.

IZSA

2009 IZSA JENŐ: A hírszerzés céljáról és rendszeréről. *Hadtudomány*, 2009. 1–2:72–83.

KENDE

2004 KENDE PÉTER: *Titkos magyar szolgálatok*. Hibiszkusz, Bp., 2004.

KENEDI JÁNOS ET AL.

2008 KENEDI JÁNOS ET AL.: A Szakértői Bizottság jelentése, 2007–2008. http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf (a letöltés ideje: 2011. május 30.)

PAJCSICS–FINSZTER

1990 PAJCSICS JÓZSEF–FINSZTER GÉZA: Az állambiztonsági tevékenység alkotmányos szabályozása. *Magyar Jog*, 37. (1990) 1:100-123.

PAJCSICS

2010 PAJCSICS JÓZSEF: Ó, az a békés átmenet! Visszaemlékezés a rendszerváltozás körüli időkre. *Belügyi Szemle*, 54. (2010) 7–8:100–123.

RÉVÉSZ

2004/a RÉVÉSZ BÉLA: Dunagate I. http://beszelo.c3.hu/04/12/08reveszb.htm (a letöltés ideje: 2011. május 30.)

2004/b RÉVÉSZ BÉLA: Dunagate II. http://beszelo.c3.hu/cikkek/dunagate-ii (a letöltés ideje: 2011. május 30.)

2005 RÉVÉSZ BÉLA: Dunagete III. http://beszelo.c3.hu/cikkek/dunagate-iii (a letöltés ideje: 2011. május 30.)

KATONA KLÁRA

A HATÁRŐRSÉG A RENDSZERVÁLTÁS IDŐSZAKÁBAN (1987–1990)

THE BOARDER-GUARDS DURING THE PERIOD OF REGIME CHANGE (1987–1990): The essay starts with the supposition that the changes of the Boarder-Guard system and the defence of the frontiers between 1987–1990 were primarily caused by the massive number of border crossings. This process started with the growth of tourism and the increasing number of Romanian refugees. Both phenomenons were further intensified by two factors: the suspension of the travelling restrictions of Hungarian citizens; and the decision made by the Political Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party, dated 9th February 1988, that helped the settlement of Romanian citizens already living in Hungary. Similarly, in order to improve the situation of the Romanian refugees, Hungary joined the Geneva Refugee Convention in March 1989. This act and the decision of the Hungarian Socialist Workers' Party dated 28th February regarding the demolition of the electronical signal system, sky-rocketed the illegal border crossing attempts by East Germans.

„Most összességében megmondhatjuk elvtársak, hogy északról, kelet egy részéről és délről nyugodt fuvallatok vannak. Nincs olyan széljárás, ami a határőrség tevékenységét más irányba terelné, jelentősen befolyásolná vagy befolyásolhatná. Ami befolyásolja, elvtársak, az az előző időszakban kialakult folyamat, tendencia, a határforgalom növekedése."[1]

Ez a Földesi Jenő rendőr altábornagy, belügyminisztériumi államtitkár 1987. március 13-ai országos parancsnoki értekezleten elhangzott beszédéből kiemelt rövid szakasz arra enged következtetni, hogy a Határőrség felső vezetése ebben az időszakban elsősorban a növekvő határforgalom okozta adminisztrációs terheket érzékelte.

A „széljárás" azonban változóban volt, a „fuvallatok" fokozatosan felerősödtek, mígnem 1990-re alapjaiban változtatták meg a határőrizet rendszerét és vele együtt a Határőrség szervezetét. Ebben a dolgozatban ennek a folyamatnak rövid vázolására törekszem. Kutatásaim során az 1987 és 1990 között keletkezett forrásokat dolgoztam fel, természetesen annak tudatában, hogy az átalakulás folyamata nem szűkíthető e néhány évig tartó időszakra.

Az államhatár

A felidézni kívánt történések óta már felnőtt egy generáció, és bár lehet vitatkozni a rendszerváltás valódiságán, mibenlétén vagy éppen e fogalom létjogosultságán,

[1] MOL XIX–B–10 1987. I./21. fsz., 020/4/1/1987.

tagadhatatlan, hogy az 1980-as évek végén olyan mélyreható változások zajlottak, amelyek megváltoztatták az ország bel-, kül- és gazdaságpolitikai berendezkedését. Ezért nem tartom haszontalannak, ha említést teszek egykor magától értetődő tényekről.

Magyarországot 2 211 691 m hosszú államhatára öt országtól választotta el. A „baráti" államoktól: Csehszlovákiától (673 km hosszú határszakasz), a Szovjetuniótól (ez volt a legrövidebb szakasz: 135 km), Romániától (442 kilométeres szakasz) és a „különutas" Jugoszláviától (610 kilométeres szakasz), valamint az egyik katonai tömbhöz sem tartozó, tehát semleges, ám Nyugat-Európa kapujának tekintett Ausztriától (a nyugati határszakasz hossza: 350 km).

Annak ellenére, hogy a szomszédos országok többsége deklaráltan baráti állam volt, ez az államhatár egyes szakaszain nem mutatkozott meg. Leginkább átjárhatónak a csehszlovák határszakasz tűnhetett. Itt 1987-ben egyoldalú útlevél- és határellenőrzés volt érvényben, a belépő magyar állampolgárok zömét a csehszlovák határőrizeti szervek ellenőrizték. A román határ romániai oldalán megerősített határőrizet működött, egyes elemeinek lebontására csak 1989 júniusától került sor. A román oldalon drótkerítéseket, határsorompókat, vizes- és egyéb, mozgást gátló árkokat alkalmaztak. A Sebes-Körös medrét kimélyítették, a magasfigyelőkön nagy teljesítményű látcsöveket helyeztek el, emellett használtak jelző- és éjjellátó készülékeket is. A határvonalhoz közel eső települések kijáratait éjjelre lezárták.

A szovjet és az osztrák szakasz e tekintetben is rendhagyónak számított. Ennek magyarázata, hogy e két terület nem pusztán egy közép-európai ország egy-egy határszakasza volt. A magyar–szovjet határ egy világbirodalom határszakaszának része, míg a magyar–osztrák határ a birodalom európai védelmi gyűrűjének határszakasza is volt. A magyar fél gyakran szembesült a szovjetek részéről megnyilvánuló bizalmatlansággal, vagy tudatos dezinformálással. A szovjet határőrizeti szervek ellenőrzéseiket az államhatárhoz vezető utakon 20–30 kilométeres mélységben végezték. A román félhez hasonlóan alkalmazták a magasfigyelőket és a nyomsávos ellenőrzést. (A nyomsáv a határvonal mentén húzódó, szántott, boronált, a határsértők számának, mozgásának követésére szolgáló terület.) A határőrizetet pedig a Szovjetunió európai határainál (is) megépített elektromos jelzőrendszer (a továbbiakban: EJR) használatával tették teljessé.

Ehhez hasonló szigorú védelmi rendszert működtetett a magyar határőrség az Ausztriával határos területen. A belpolitikai és a nemzetközi viszonyok változásai megmutatkoznak a határőrizetben alkalmazott módszerekben. Ezt az állítást a nyugati határszakasz különösen jól szemlélteti. Az 1950-es évek első felében ezen a határszakaszon aknamező, drótakadályok (külső-belső drótkerítés) és egyéb, mozgást gátló akadályok, valamint 15 kilométeres határövezet[2] szolgál-

[2] A 15 kilométeres határövezet intézményét 1950. július 1-jétől vezették be a déli határszakaszon. A korlátozó intézkedéseket 1952. november 1-jétől terjesztették ki a nyugati határrészre.

ták a szocialista blokk védelmét. Az aknamezőt 1956-ban felszámolták ugyan, de 1957-ben a nyugati területre újra telepítették.[3] Az MSZMP Politikai Bizottsága 1965. május 11-ei határozata[4] alapján 1965 augusztusától megkezdődött a 318 km hosszú[5] aknamező felszedése[6] és az elektromos jelzőrendszer kiépítése, amit 1971-ben fejeztek be.

A magyar szakaszon létesített EJR része volt annak az SZ-100-as kódjelű, gyengeáramú jelzőrendszernek, ami az európai népi demokratikus országok alkotta — a Szovjetunió külső védelmi övezetéhez tartozó — „szürke zóna" nyugati határa mentén, Jugoszlávia felé nyitottan húzódott.

1971 után az EJR-t helyenként átépítették: 1981-ben Szentpéterfánál, majd 1986-ban Brennbergbányánál végeztek nagyobb átalakítást, kikerülve a két települést. A jelzőrendszer nem közvetlenül a határvonalon, hanem attól általában két kilométerrel távolabb épült. A köztes terület, ahová a belépés szabályozott, az ott tartózkodás pedig engedélyhez kötött volt: a határsáv. Mind a belépéshez, mind az állandó vagy ideiglenes letelepedéshez a lakóhely szerint illetékes rendőrkapitányság, vagy a határőrizeti szervek engedélyére volt szükség. A határsávban — a lakott települések kivételével — csak a napkeltétől napnyugtáig terjedő időszakban lehetett tartózkodni. Ennek az intézménynek a bevezetéséről, egyidejűleg a 15 kilométeres határövezet[7] megszüntetéséről a nyugati határszakaszon az 1969. május 1-től életbe lépett 2002/1969. Korm. sz. határozat rendelkezett.

A határsávba kezdetben 33 település és a Fertő tó üdülőövezete tartozott.[8] A belépést a határsávba 1985-ben — némi könnyítés bevezetésével — módosították. Egyszerűsítették az utasok beléptetését a határátkelőhelyre vezető utak és az EJR találkozásánál. Lehetővé vált csoportok számára a nemesmedvesi felszabadulási emlékmű határsáv-engedély nélkül látogatása, egyszerűbbé vált a belépés a Fertő tóhoz, [9] és engedélyezték a hétvégi házakban, pincékben az éjszakai tartózkodást.[10]

A határőrizetnek ezen a területen része volt a magasfigyelők, kitörésgátlók, sorompók, drótkerítések és a belső-külső vadterelő kerítések használata. Mindezeken túl a védelmi rendszert a nyomsáv egészítette ki. Szélessége a nyugati szakasz mentén elérhette a 20–25 métert is.

---

[3] L. bővebben: Gecsényi, 2007.

[4] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 365. ő. e.

[5] MOL XIX–B–10 1987. XIII/5. fsz., 0022/43/1987.

[6] Az aknamentesítést hivatalosan 1971. szeptember 2-án befejezték, de időjárási és más természeti tényezők (pl. az eső kimosta az aknát az eredeti helyéről) miatt számoltak azzal, hogy helyenként hátramaradt akna vagy aknadarab. Ezért az EJR felszámolása idején ismételten elrendelték a terület aknamentesítését.

[7] A köznyelv és esetenként az adminisztráció zsargonja is a határövezet helyett a határsáv fogalmát használta.

[8] A határsávban lévő települések lakossága 1987-ben 7096 fő volt. (MOL XIX–B–10 1987. XIII/5. fsz., 0022/43/1/1987.)

[9] 012/1985. HOP intézkedés: a belépés a Fertő tó körzetébe nappal a helyi lakosság számára személyi igazolvánnyal lehetővé vált.

[10] MOL XIX–B–10 1987. XIII/5. fsz., 0022/43/1987.

A jugoszláv határszakaszon magyar részről alkalmaztak némileg megerősített, de különleges műszaki berendezéseket nem használó határőrizetet,[11] amihez az 500 méteres határsáv intézménye, valamint nyolc méter széles nyomsáv is tartozott.[12]

A Határőrség feladatai és szervezete

Az államhatár őrizetét, a határforgalom ellenőrzését és a határrend fenntartását, mint alapfeladatát a Határőrség végezte. A Magyar Népköztársaság államhatáráról szóló 40/1974. sz. tvr. szerint „feladatait a határvonaltól számított 20 km-en belüli területsávban, továbbá a határforgalom számára megnyitott repülőtereken és kikötőben, illetve kijelölt vasútvonalakon és vízi utakon látja el". A Határőrség feladatai közé tartozott az ország területének védelmén kívül a hátországvédelem, a polgári- és a katasztrófavédelem. Állambiztonsági, igazgatásrendészeti, közlekedésbiztonsági tevékenységet végzett, gondoskodott a közrend és a közbiztonság fenntartásáról, valamint nevelési feladatokkal is foglalkozott. A BM Karhatalom 1971. évi megszüntetése[13] után a Határőrség őrzött egyes belügyi, külügyi és munkásőr objektumokat, továbbá részt vett a Belügyminisztérium lakásépítési és objektum-felújítási munkáiban is.

Az 1980-as években működő szervezet keretei az 1970. októberi PB határozatok nyomán alakultak ki.[14] A BM Határőrséget a Belügyminisztérium felügyelte, vezetését az Országos Parancsnokság végezte. A szervezetet 13 magasabbegység alkotta, amibe a 11 határőrkerület, a Budapesti Határőrezred és a Budapesti Légi és Folyami Forgalomellenőrző Pont (a továbbiakban: FEP) tartozott. A határőrkerületek alárendeltségében 168, a határ mentén elhelyezett őrs működött, ez volt a határőrizet első lépcsője. A második lépcsőt a déli és a nyugati határszakaszon a határvonaltól kissé távolabb, a határsértők mozgásának valószínűsíthető irányaiban elhelyezett 15 mélységi őrs alkotta.

[11] A déli határövezetet 1956. március 15-én megszüntették, majd 1957. február 2-án visszaállították. Mélységét 8–10 km-re csökkentették, ami helyenként — a földrajzi viszonyoktól függően — akár öt km-nél is kevesebb lehetett. A déli határövezet megszüntetéséről és a határsáv rendszerének bevezetéséről a 2007/1965. Korm. sz. határozat rendelkezett, ami 1965. május 1-től lépett életbe.

[12] A nyomsáv szélességét a földrajzi, illetve a terepviszonyok befolyásolhatták. Számítások szerint a nyugati határszakasznál húzódó nyomsáv 650 hektár, míg a jugoszláv határnál lévő 490 hektár alapterületű volt. (MOL XIX–B–10 1989, I/27. fsz., 022/23/1989.)

[13] A BM Karhatalom megszüntetéséről és a Készenléti Rendőri Ezred létrehozásáról a Honvédelmi Bizottság 2/221/1971. sz. határozata rendelkezett.

[14] Az MSZMP PB 1970. október 20-ai ülésének 3. napirendi pontja foglalkozott a fegyveres erők és testületek békelétszámának csökkentésével, szervezeti átalakításával és az állomány illetményrendezésével. (MOL M–KS 288. f. 5. cs. 529. ő. e.) Az ezzel kapcsolatos jogszabályokat 1971–1975 között adták ki.

Egy határőrkerülethez 12–20 őrs, valamint 2–5 FEP tartozott. Az átléptetés összességében 38 FEP-en keresztül történt[15]. A határőrizeti és határforgalom-ellenőrzési feladatokat a vezetési és végrehajtási szinten egyaránt integrált szervezetek hajtották végre. Az országos parancsnokságon a törzs, a politikai csoportfőnökség és a pénzügyi-anyagi csoportfőnökség szakosztályai mindkét területet egységesen irányították. A kerületekben működött a törzs és a különböző (szállító, ellátó, híradó, műszaki, vegyvédelmi és építő) szakalegységek, felderítő szervek, kiképző alegységek és pártpolitikai szervek. A szervezet létszámát a következőképp részletezi egy, 1989-ben készített minisztertanácsi előterjesztés: „A határőrség rendszeresített létszáma jelenleg 18 433 fő (ez kiegészül a mintegy 3000 fő kiképzésben lévő újonccal és az 500 fő biztonsági hányaddal, így mindösszesen 21 930). […] Ebből határőrizeti feladatokkal foglalkozik mintegy 13 200 fő, a határforgalom ellenőrzését végzi 3000 fő. A többi mintegy 2300 fő nem a határforgalom és a határőrizet ellenőrzésével kapcsolatos feladatokat lát el, hanem főként a Belügyminisztérium és objektumai kiszolgálását, biztosítását és őrzését végzi."[16]

A Határőrség szorosan együttműködött a különböző szintű pártszervekkel, a tanácsokkal, valamint a másik fegyveres erővel,[17] a Magyar Néphadsereggel, hiszen szervezetének döntő többségét 17 291 fő sorállományú katona alkotta a 3148 hivatásos és 1602 polgári állományú személy mellett.[18]

A határőrizet ellátásában 1975-től[19] az önkéntes határőr csoportokba szervezett lakosság is részt vett. E csoportok száma 1987-ben — hivatalosan — 912 volt, összesen több mint tízezer fős tagsággal.[20]

A forgalom növekedése

A szervezetet 1985-től kezdődően olyan hatások érték, amelyek következtében felépítése és tevékenysége az 1990-es évekre megváltozott. A közvetlen kiváltó ok a nagy létszámú embertömeg megjelenése volt a határon. Ez a folyamat spontán módon, illetve a magyar belpolitikai élet történéseitől részben függetlenül indult, de társadalmi reakciók olyannyira felerősítették, hogy a politikai vezetés további, gerjesztő hatású lépésekre kényszerült.

---

[15] A 38 FEP-ből hat az osztrák, tizennégy a jugoszláv, hat a román, egy a szovjet, tíz a csehszlovák határszakaszon volt, egy pedig Budapesten (Budapesti Légi és Folyami Forgalomellenőrző Pont).

[16] Kerekített adatok. (MOL XIX–B–10 1989. I/27. fsz., 022/23/1989.)

[17] A honvédelemről szóló 1976. évi I. tv. meghatározása szerint fegyveres erő a Magyar Néphadsereg és a Határőrség. A rendőrség, munkásőrség és a büntetés-végrehajtási testület a fegyveres testület kategóriájába tartozott. Rendészeti szerveknek nevezte viszont a vám- és pénzügyőrség és a tűzoltóság egységeit. A polgári védelem körébe az államigazgatási és üzemi szervek tartoztak. Szintén ez a jogszabály írta elő, hogy a fegyveres erők tényleges állományát hivatásosok, továbbszolgálók, sorkatonák, szolgálatot teljesítő tartalékosok és a katonai tanintézetek hallgatói alkotják.

[18] MOL XIX–B–10 1989. I/27. fsz., 022/23/1989.

[19] L. a 26/1975. MT sz. r.-t!

[20] MOL XIX–B–10 1987. IV/1. fsz., 00288/1/1987.

A folyamat egyik része az idegenforgalom növekedése, és az ezzel (is) összefüggő politikai döntés, aminek következtében kiadták a külföldre utazásról és az útlevélről szóló 1987. évi 25. sz. törvényerejű rendeletet, ami 1988. január 1-én lépett hatályba. Ebben rögzítették, hogy a külföldre utazás alapvető állampolgári jog, és elrendelték a világ összes országába többszöri utazásra jogosító világútlevelek kiadását. Az utazásokat némiképp korlátozó minimális valutaellátási kötelezettség[21] is megszűnt 1988. október 1-től.

A magyar állampolgárok utazásainak száma dinamikusan növekedett, különösen a nyugati viszonylatban: az osztrák szakasz forgalma 49%-os emelkedést mutatott 1988-ban az előző évihez képest. Szintén növekedett a szovjet szakasz forgalma (18,7%-kal). A csehszlovák oldal forgalma ebben az évben nem változott, a várakozásokkal ellentétben viszont csökkent a jugoszláv és a román szakasz forgalma; az előbbi 15,9%, míg az utóbbi 13,6%-kal.[22]

1989-ben minden szakaszon növekedett a forgalom. Az osztrák viszonylat — az év első 11 hónapjának adatait tekintve — 65%-os, a jugoszláv szakasz 95%-os, míg a szovjet határforgalom 437%-os emelkedést mutatott.[23]

Összességében az útlevél-ellenőrzések száma az 1960. évi 2,4 millió esetről 1988-ban 62,6 millióra, 1989-ben már 91,7 millióra nőtt. A gépjármű-ellenőrzések száma hasonló ütemben emelkedett, az 1960. évi 2,8 millióról 1988-ban 18, majd 1989-ben 25,3 millióra.[24]

Ezt a rohamos változást Grósz Károly főtitkár az MSZMP PB 1989. február 28-ai ülésén a következő szavakkal kommentálta: „Mi magunk sem gondoltuk néhány évvel ezelőtt, hogy ekkora dinamizmussal robban be életünkbe a turizmus, és hát ugye, igazán, valljuk be, mint ahogy más területen, itt sem voltunk erre felkészülve."[25]

A forgalom emelkedése ugyanis az adminisztrációs terhek olyan mértékű növekedésével járt együtt, amivel a Határőrség nem tudott lépést tartani. A határforgalom-ellenőrzés technikája az 1960-as években alakult ki, eszerint végre kellett hajtani a magyar állampolgárok figyelőztetését[26], valamint priorálását[27], ez utóbbit az ún. 2-es számú statisztikai lap segítségével.

---

[21] A valutaellátási kötelezettség közvetve az állami adminisztrációra is jelentős terheket rakott. A világútlevél elvesztése esetén az új okmány kiadásakor a valutakeret nulláról indult, így az állampolgárok gyakran „éltek" ezzel a lehetőséggel; nemritkán romániai magyaroknak adták át az okmányt. Az elveszett útleveleket öt évig „figyelőztetni" kellett, ami rendkívüli mértékben megnövelte a határfigyelőztetések számát.

[22] MOL XIX–B–10 1988. I/42. fsz., 0022/43/1988.

[23] Ez utóbbi eredményhez hozzájárult az a tény is, hogy 1989. március 1-től a szovjet fél életbe léptette a könnyített határforgalom-ellenőrzést. (MOL XIX–B–10. 1989, I/24. fsz., T-20/3/1989.)

[24] MOL XIX–B–10 1989. I/27. fsz., 0022/23/1989.

[25] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1054. ő. e.

[26] A határfigyelőztetés célja, hogy az állambiztonsági szervek időben értesülhessenek az őket érdeklő személyek határátlépéséről.

[27] Az eljárás során azt vizsgálták, hogy a határátlépést megkísérlő személy kapcsolatban áll-e az állambiztonsági szervekkel.

A Határőrség vezetése tisztában volt azzal, hogy a világútlevelek kiadása miatt várható forgalomnövekedéssel az ellenőrző rendszer nem tud lépést tartani, hiszen az érvényben lévő szabályzat szerint az állampolgárok ki- és beléptetésével egy időben kellett elvégezni a szükséges „határfigyelőztetést" és adatrögzítést, de a teljes körű jelentőszolgálatnak sem személyi, sem tárgyi feltételei nem voltak adottak.[28]

A jelentőszolgálati lemaradásokkal kapcsolatos aggodalmak beigazolódtak. A FEP-ek állományának szolgálati megterhelése jelentősen megnőtt: 1988 júliusában a Hegyeshalomban és Sopronban felgyűlt, feldolgozatlan adatmennyiség meghaladta a 150 ezret,[29] egyes átkelőknél kritikus helyzet alakult ki, mivel a forgalom nagysága esetenként meghaladta a maximális áteresztő képességet.[30]

A határőrizeti szervekben ezért felmerült az igény, hogy a totális ellenőrzés helyett csak relatív figyelőztetést és jelentőszolgálatot lássanak el. Már 1987-ben ki kellett adni a határfigyelőztetés időszakos felfüggesztését lehetővé tévő rendelkezést.[31] Kezdeményezték a túlbiztosított ellenőrzés radikális csökkentését, a 2-es számú statisztikai lap megszüntetését. A szervezet saját lehetőségeivel annyiban tudott élni, hogy belső átcsoportosításokat hajtott végre, növelte a FEP-eken dolgozók létszámát.[32]

További nehézséget okozott, hogy az útlevél-ellenőrzéseket gyakorlatilag képzetlen — mindössze tizenegy hetes tanfolyami kiképzést kapott —, gyakran csak nyolc általános iskolai végzettséggel, ám tapasztalattal és idegennyelv-ismerettel nem rendelkező sorkatonák látták el.[33]

A professzionalizmus hiánya leginkább a végrehajtó szolgálatoknál nyilvánult meg, és a korszakban egyre erőteljesebben jelentkezett. Előfordult, hogy sem a szolgálatot teljesítő járőr, sem annak közvetlen felettese, az őrsparancsnok nem tudta a kellő intézkedéseket — a gyanús személy feltartóztatásán kívül — illetékesség, vagy szakértelem hiányában végrehajtani, hanem a döntést felsőbb szintű szakelőadó (a felderítőtiszt) hozta meg.

A menekültek számának emelkedése

Az idegenforgalom által indukált forgalomnövekedés mellett a menekültek tömeges megjelenése volt a folyamat másik tényezője. A menekültek egy része

[28] 1987 augusztusában a 63 határátkelőhely közül mindössze tíz rendelkezett közvetlen adatátviteli összeköttetéssel. (MOL XIX–B–10. V/4. fsz., 00363/1/1987.) 1989-ben is csupán nyolc FEP-en működött kisszámítógép. (MOL XIX–B–10. 1989, VII/1. fsz., 00125/25/1989.)

[29] MOL XIX–B–10 1989. I/37. fsz., 022/8/1989.

[30] MOL XIX–B–10 1989. I/24. fsz., T–20/3/1989.

[31] 26/1987. BM utasítás a határforgalom ellenőrzés gyorsításáról (MOL XIX–B–1–az 10-21/26/1987.)

[32] A változás különösen szemléletes, ha a FEP-ek létszámának 1960. évi és 1988-as adatait vetjük össze. Az előbbi esetben 584 fő látott el szolgálatot az ellenőrző pontokon, míg 1988-ban az itt dolgozók létszáma 2918 fő volt. (MOL M–KS 288. 5. cs. 1054. ő. e.)

[33] MOL XIX–B–10 1986. I/28. fsz., 020/1986.

illegálisan jutott az országba, és mivel tranzitországnak tekintette, illegálisan is kívánt távozni innen. Más részük szintén illegálisan jutott be, de itt kívánt letelepedni, ezért helyzetét idővel jogi úton rendezni kívánta. A határőrizeti szervekkel kapcsolatba kerültek azok a személyek is, akik legálisan, érvényes okmányok birtokában jutottak az országba, de illegálisan hagyták el, vagy erre tettek kísérletet.

Ez a jelenség először a Határőrségtől — később a kormányzattól — egy új gyakorlat kialakítását követelte. Az 1980-as évek második feléig a tiltott határátlépést elkövetők, vagy megkísérlők döntően magyar állampolgárok voltak, próbálkozásaik nagyrészt a nyugati, kismértékben a déli határszakaszt érintették. A belpolitikai élet változásainak hatására részarányuk csökkent.[34]

A Határőrség létszámviszonyainak elemzésénél már idézett, 1989-ben készített minisztertanácsi előterjesztés szerint: „A határsértést megkísérlők száma az 1960-as években 2500 fő/év körül alakult, az 1980-as évek elején 1000–1300 fő/évre csökkent. […] 1987-ben 84%, az elmúlt években pedig már több mint 97% külföldi."[35]

A tiltott határátlépés bűncselekménynek minősült.[36] A határőrt fegyverhasználati jog illette meg e cselekmény, valamint az embercsempészés és a külföldre szökés elkövetője és az ezzel gyanúsítható személyek elfogása esetén.[37]

Más országok állampolgárai által elkövetett tiltott határátlépés jogi következményeit nemzetközi szerződések szabályozták; általában azzal a lényegi előírással, hogy az elfogottakat át kell adni hazája határőrizeti, vagy azt felügyelő szervének.

Az elfogottak összetétele már 1987 nyarán vegyes képet mutatott: „A határsértést megkísérlők között tovább folytatódott a külföldiek arányának növekedése 513 fő, 81%. A külföldiek 56%-a román állampolgárságú volt, de jelentős a csehszlovák, az NDK-s, a lengyel elkövetők aránya, továbbra is számottevő a törökök és újdonságként 21 kínai állampolgár is kísérletet tett a tiltott határátlépésre."[38]

---

[34] Részben ez a magyarázata annak, hogy a két- vagy több fős járőröket 1958-ban az északi és keleti, majd az 1960-as évek elején a déli határszakaszon az egyfős járőrök váltották fel. 1973-ban a nyugati viszonylat egyes szakaszain is egyfős járőröket alkalmaztak, 1988-ra ezt általánossá tették a nyugati határ teljes vonalán. (MOL XIX–B–10 1987. I/24. fsz., 022/47/1987.)

[35] MOL XIX–B–10 1989. I/27. fsz., 022/23/1989. Más forrásból megállapítható, hogy tiltott határátlépés miatt 1987-ben 310, míg 1988-ban 211 fő magyar állampolgárt fogtak el. (MOL XIX–B–10 1989. I/23. fsz., 0020/1989.)

[36] Ez csak 1989. október 19-étől, az 1989. évi XXVIII. tc. hatályba lépésétől változott. Lásd lent!

[37] A 40/1974. sz. tvr. szerint kivételt képezett az az eset, ha az akció „átlövést" eredményezne, vagy ha a határúton közlekedik valaki.

[38] MOL XIX–B–10 1987. I/21. fsz., 020/4/1/1989. A Határőrség 1987. július 2-án tartott féléves parancsnoki értekezlete.

Romániai menekültek

A Romániából politikai nézeteik vagy nemzetiségük miatt üldözött, esetleg a szegénység elől menekülő, döntően magyar nemzetiségű személyek nagyobb számban 1985-től jöttek át — legális és illegális módszerekkel egyaránt — Magyarországra. Iránt kezdetben csak a magyar lakosság, később a politikai vezetés is megértéssel viseltetett. A keleti határszakaszon ebben az időszakban gyakori volt az embercsempészet, a magyarországi lakosságnak a menekülőket segítő tevékenysége, illetve egyes határőrök velük kapcsolatos, korántsem szabálykövető magatartása.[39]

A Határőrség önállóan nem tudott megbirkózni a nagyobb számú, hazautazni nem akaró román állampolgár megjelenése okozta problémával, amihez nagyban hozzájárult a hivatalos román fél elutasító, vagy akadályozó magatartása. A határforgalom ellenőrzésénél felmerült problémákat azért is nehéz volt megoldani, mert román részről ez a terület nem a határőrséghez, hanem a Belügyminisztérium Állambiztonsági Főigazgatóságához tartozott, így a felmerülő kérdéseket az illetékes román szervekkel a Határőrség nem tudta közvetlenül rendezni, az ezt a helyzetet kezelni kívánó szabályozás pedig kudarcot vallott: „A román határforgalom ellenőrző szervekkel történő kapcsolattartás alapját a két belügyminiszter 1977-ben aláírt jegyzőkönyvében foglaltak képezik. Ennek alapján a határforgalmi osztályvezetők évente munkaértekezleten értékelték a helyzetet, beszélték meg a feladatokat, de ez 1984-ben a román fél hibájából megszakadt."[40]

Az ország vezetésének csúcsszerve, az MSZMP Politikai Bizottsága 1988. február 9-ei ülésén tárgyalta a Magyarországon legálisan vagy illegálisan tartózkodó román állampolgárok helyzetét. A PB tagjai abban egyetértettek, hogy Magyarországnak nem érdeke a tömeges áttelepülés, de abban is, hogy az emberségesség szempontját sem hagyhatják figyelmen kívül. Az ekkor hozott döntés ezért provizórikus jellegű volt, és a már itt lévők letelepedésének elősegítésére, szociális helyzetük javítására irányult — bevallottan[41] az ekkoriban formálódó ellenzék bázisának csökkentése érdekében is.

A PB határozatot hozott a lakhatási és munkavállalási engedély megadásáról, valamint az itt tartózkodók egészségügyi és iskolai ellátásának lehetővé tételéről. A menekült státust viszont külpolitikai okokból nem kívánták alkal-

[39] Az elfogottakat — ellentétben a vonatkozó nemzetközi egyezménnyel — nem minden esetben adták vissza a román határőrizeti szerveknek. A határforgalom ellenőrzésénél pedig mind gyakrabban léptettek ki Ausztria vagy Jugoszlávia felé román állampolgárságú személyeket, abban az esetben is, ha útlevelük területi vagy időbeli hatálya nem volt érvényes, vagy lejárt. Ezeket az eseményeket az illetékes román szerveknek nem jelentették.

[40] MOL XIX–B–10 1988. IV/128. fsz., 0350/6/1988.

[41] Az ülésen Havasi Ferenc a romániai magyar nemzetiségű menekültekről mondta a következőket: „mert ideengedjük [őket], utána ezeknek a legfőbb szociálpolitikai patrónusuk a magyar ellenzék lesz. És aki őértük harcol ilyen szempontból, lehet, hogy azokat fogják támogatni."

mazni: „Nem tisztázódott egyértelműen nemzetközi jogilag a menekült kérdés. Általában egyértelműen politikai menedékjogot adnak, mi azért kerültük ezt meg, mert Románia a Varsói Szerződés tagállama, KGST tagállam, egy szövetségi rendszerhez tartozunk, és Román Szocialista Köztársaság, tehát ezért nem akartuk itt ezt a szót kimondani, hogy politikai menedék (jog)."[42]

A Határőrség 1988. évi jelentése szerint[43] 4929 fő román állampolgár kapott tartózkodási engedélyt, a román határőr szerveknek 1613 főt adtak vissza. A politikai és a szakmai vezetés elméletileg számolt azzal, hogy a PB február 9-ei döntése a magyar–román határon a befelé irányuló tiltott határátlépések számának ugrásszerű emelkedésével jár, de erre vonatkozó intézkedéseket nem hoztak, eltekintve attól, hogy az érintett határszakaszokat megerősítették.

Az elméleti lehetőség valósággá vált, a román állampolgárok 1988-ban 3–5 fős csoportokban, naponta 15–20-an szöktek át Magyarországra,[44] a lehető legváltozatosabb módon: gyalog, lovaskocsival, személyautóval, mezőgazdasági gépekkel, vitorlázó repülőgéppel; de megtörtént, hogy a menekülő személy birkákat terelgetve jött át a határon.

A Politikai Bizottság az említett, februári döntésével nem tudta megkerülni a menedékjog kérdését; a menekülők száma, a román szerveknek a magyar intézkedések iránti fokozott érdeklődése és a be nem tartott kétoldalú egyezmények miatti szemrehányásai arra késztették az ország vezetését, hogy előkészítse a csatlakozást a Genfi Menekültügyi Egyezményhez. Az Egyezmény szerint a faji, vallási, nemzetiségi hovatartozás vagy politikai meggyőződés miatt üldözött személyt — vagy azt, aki családegyesítésre hivatkozik — tilos visszaküldeni oda, ahol élete és szabadsága veszélyben forog. A csatlakozás 1989 márciusában történt meg azzal a kitétellel, hogy az egyezmény rendelkezései csak 1989. június 12-én lépnek hatályba.[45]

Német menekültek

Ez a jogi aktus viszont nem csak a romániai, hanem a Német Demokratikus Köztársaság (a továbbiakban: NDK) állampolgárai hazájukból való menekülési kedvének fokozódásához is hozzájárult. Az elfogott NDK-s menekültek száma a kritikus 1989-es évet közvetlenül megelőző években is növekvő tendenciát mutatott: 1987-ben 236 fő; 1988-ban 459 fő; 1989-ben (szeptember 11-ig) 7427 fő.[46]

Az NDK állampolgárai esetében viszont a Genfi Konvenció szerint csak akkor lehetett menekültstátust adni, ha családegyesítésre hivatkoztak, hiszen nemzetiségi szempontból nem lehettek üldözöttek, politikai nézeteik miatt szintén

[42] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1019. ő. e.
[43] MOL XIX–B–10 1989. I/23. fsz., 0020/1989.
[44] MOL XIX–B–10 1989. IV/128. fsz., 0350/6/1988.
[45] L. az 1989. évi 15. tvr.-t!
[46] MOL XIX–B–10 1989. I/24. fsz., T-20/3/1989.

nem menekülhettek egy másik, hasonló berendezkedésű népi demokratikus országba. Indokaik között leggyakrabban az utazási korlátozások és családegyesítés szerepelt, de az előbbi nem volt számításba vehető tényező, az utóbbit pedig nem minden esetben sikerült a kérelmezőknek bizonyítaniuk.

A Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozás mellett egyéb politikai döntések is közrejátszottak a menekültek és az általuk elkövetett határsértések számának további emelkedéséhez. Ezek a döntések az 1989. február 28-ai PB-ülésen születtek meg. Az ülés 2. pontja a Néphadsereg helyzetével és hosszú távú fejlesztési feladataival, míg a 3. pont ezzel összhangban, a határőrizet jövőbeni feladataival foglalkozott. Előzményei: az 1987. december 18-ai belügyminisztériumi államtitkári értekezlet, aminek témája a Határőrség létszámhelyzete, korszerűsítése, fejlesztési lehetőségeinek vizsgálata, valamint a Minisztertanács Honvédelmi Bizottságának — szintén ebben az időszakban hozott — 10/386/1988. sz. határozata.

A határozat a Határőrség felülvizsgálatát és korszerűsítésére irányuló javaslattételt írt elő a felettes szerv részére. Ezen rendelkezések kiváltó okaként a külföldre történő utazással kapcsolatos jogszabályok megváltozását, az idegenforgalom növekedését és a Magyarország külkapcsolataiban bekövetkezett változásokat jelölték meg.[47]

Az 1989. február 28-ai PB ülésen összegezték az utóbbi évek tapasztalatait, a vezetés pedig az aktuális bel- és külügyi információk birtokában döntést hozott a Határőrség szervezeti és technikai korszerűsítéséről, valamint a határforgalmat és a határőrizetet meghatározó intézkedésekről. A „pártvonalon" ekkor hozott döntéseket az állami adminisztráció feje, a Minisztertanács — a korabeli gyakorlatnak megfelelően — utólag, 1989. május 18-ai ülésén legalizálta.

A sorállomány helyett hivatásos állomány foglalkoztatását tűzték célul,[48] új határátkelőhelyek nyitásáról és a FEP-ek számítástechnikai eszközeinek korszerűsítéséről is határoztak. Megszüntették a 2-es számú statisztikai adatlapot, és csökkentették a figyelőztetést és a jelentőszolgálatot, emellett elhatározták az EJR teljes felszámolását 1991-ig, a nyugati és déli határszakaszokon működő határsáv és nyomsáv intézményével együtt.

Az EJR ekkor már évek óta elavultnak, korszerűtlennek és voltaképpen haszontalannak számított. Aláásással, szigeteléssel leküzdhető, a határsértők által könnyen észrevehető és kiismerhető volt. A vadterelő kerítések[49] és az ún. „bolgár lécek"[50] használata ellenére a jelzőrendszer érzékelte a vadállatok mozgását

[47] MOL XIX–B–10 1989. VII/7. fsz., 00125/29/1989.

[48] A tervek szerint 1990-től évi 200 sorkatonai beosztás vált volna hivatásossá. A teljes átállást 1998-ra tervezték.

[49] Az EJR-nek az ország mélysége felé eső részén, annak vonalában az állatok terelésére egysoros drótkerítést húztak 1983 és 1986 között.

[50] A bolgár határőrségtől átvett módszer: mentesítő lécek, amivel a jelzőkerítés alsó szálait erősítették meg. Elsősorban a kisvadak jelzésének megakadályozására szolgált, de sem ez, sem a vegy-

is, emellett az időjárás is befolyásolta. Ezért évente több mint tízezer alkalommal feleslegesen rendeltek el razziát, ami az állományra demoralizáló hatással volt.

Karbantartásával 178 fő foglalkozott,[51] működése évi 22–25 millió Ft költséggel járt, és mivel alkatrészeit nyugati importból lehetett csak fedezni, ezek utánpótlása jelentős devizát kötött le. Emellett a Belügyminisztériumnak és a Honvédelmi Minisztériumnak — kisajátítás, az elmaradt termelés haszna és termelési többletköltség címén — kártalanítást kellett fizetnie azoknak a gazdasági szervezeteknek, termelőszövetkezeteknek és magánszemélyeknek, amelyek működését, illetve gazdálkodását az EJR akadályozta. Ennek összege évi 23–25 millió Ft[52] volt. Felmerült ugyan a korszerűsítés lehetősége — amit a Szovjetunió és az NDK már végrehajtott — de ez a variáció számítások szerint 780–1220 millió Ft kiadását jelenthette.[53] Létezésének jogosságát állami, társadalmi és pártszervek egyaránt megkérdőjelezték.

Nehezen képzelhető el, hogy a vezetés ne a Szovjetunió illetékeseinek legalább hallgatólagos beleegyezésével cselekedett volna, amikor az EJR felszámolásáról döntött, de erre vonatkozó információk egyelőre nem állnak rendelkezésre. Ami bizonyos, hogy pár nappal a februári PB ülés után, 1989. március 3-án *Németh Miklós* magyar kormányfő[54] Moszkvában közölte Mihail Gorbacsovval a határzár lebontásáról szóló magyar döntést. Az ebben a kérdésben látszólag határozatlan szovjet pártfőtitkár reakciója Németh Miklós közlése szerint — a Szovjetunió nyitottabbá válásának említésén kívül — mindössze annyi volt: „Nem is tudom, mit mondjak."[55]

Nem egészen két héttel később a Határőrség vezetőinek szovjetunióbeli tapasztalatcseréjén a szovjet tárgyalópartner, Sislov kijelentette: „a közeljövőben várható, hogy a szocialista államok határain, egyes szakaszokon vagy teljes egészében megszüntetik az elektromos jelzőrendszert, a határsávot, szélesítik a határ menti településen lakó állampolgárok utazási lehetőségeit".[56]

Az EJR bontását 1989. május 2-án kezdték meg, a művelet nem várt sebességgel haladt, így a rendszert 1989. október 1-jén teljes hosszában kikapcsolták. 1989. május 1-jei hatállyal a déli viszonylatban, majd 1989. augusztus 1-től a nyugati határszakaszon is felszámolták a határsáv intézményét. A nyomsáv művelését nyugaton és délen is befejezték. Lebontottak 20 db magasfigyelőt,[57] aknamentesítést végeztek, a határsáv területén feloldották az éjszakai tartózkodás tilalmát.

szeres vadriasztás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. (MOL XIX–B–10 1987. XIII/8. fsz., 076/3/1987.)

[51] MOL XIX–B–10 I/27. fsz., 022/23/1989.

[52] MOL XIX–B–10 1988. XIII/1. fsz., T-76/7/1988.

[53] MOL XIX–B–10 1989. I/24. fsz., T-20/3/1989.

[54] Ebben az időszakban a Minisztertanács elnöke, valamint az MSZMP PB tagja.

[55] Oplatka, 2008.

[56] MOL XIX–B–10 1989. VI/27. fsz., 0234/3/1989.

[57] MOL XIX–B–10 1989. XIII/5. fsz., T-7671989.

A tömegközlekedési eszközökön megszüntették az igazoltatást, csakúgy, mint az utasok többszöri és a személyvonatok menet közbeni ellenőrzését. 1989. július 1. és október 31. között a kisrepülőtereken[58] megindították a belföldi és nemzetközi légi közlekedést.[59]

1989. július 8-án vezették be a gyorsított ellenőrzést nyugati és déli viszonylatban.[60] Ennek lényege, hogy abban az esetben, ha az utasvárakoztatás meghaladta a 30 percet, és az áteresztőképesség más módon már nem volt növelhető, fel kellett függeszteni a figyelőztetést, a személygépkocsikat elegendő volt megszemlélni, és a sorompókat nyitva kellett tartani.

A további gyorsítás érdekében augusztus 17-én átfogó intézkedést[61] adtak ki, ami október 1-től lépett életbe. Ezzel az átkelőhelyeken csökkentették a nyílt fegyveres jelenlétet, a hivatásos állománynál a pisztoly viselését engedélyezték, de az útlevélkezelő sorállománynál megszüntették a lőfegyver viselését.[62] A lövész „beosztottak" egy részét az útlevélkezelőkhöz csoportosították.

Az állomány fegyverhasználati jogát tovább szűkítették. A vizsgált korszak elején még egy 1984-ben kiadott utasítás volt érvényben,[63] aminek 11/a. pontja értelmében a határőr fegyvert használ „nyugati és déli viszonylatban azzal a személlyel szemben, aki kifelé irányuló tiltott határátlépés vagy embercsempészés, illetőleg a külföldre szökés bűncselekményét kísérli meg". Ezt az utasítást 1988-ban módosították,[64] az idézett pont helyébe a következő lépett: a határőr fegyvert használ „nyugati és déli viszonylatban a külföldre szökés bűncselekményét megkísérlő katonával szemben". Ezen kívül a határőr jogosult volt fegyverhasználatra fegyveres határsértő ellen, csoportos határsértés esetén, ellenszegülés leküzdésére és abban az esetben, ha a határőrt támadás veszélye fenyegette.

1989. október 19-én megjelent a külföldi utazásról és az útlevélről szóló 1989. évi XXVIII. tc., aminek 201. § 2. bekezdése szerint csak a fegyveresen elkövetett tiltott határátlépés, az azzal összefüggő embercsempészés és segítői magatartás számít bűncselekménynek. A fegyvertelenül elkövetett tiltott határátlépés viszont csupán szabálysértés. A jogszabály utal arra, hogy ekkor már csak önvédelem és jogos védelem esetén van a határőrnek fegyverhasználati joga, de erre vonatkozó írásos rendelkezést az 1989-ben keletkezett iratokban nem sikerült felkutatnom. Az ilyen értelmű, általam ismert legkorábbi rendelkezés az 1990. március 26-án kiadott Határőrizeti Szabályzat.[65]

---

[58] Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba, Pécs, Szeged, Siófok-Kiliti, Szombathely, Budaörs.

[59] 20/1989. BM HŐR Törzsfőnöki intézkedés a vidéki kisrepülőtereken történő határátlépés végrehajtására, 1989. június 26. (MOL XIX–B–10 1987. I/1. fsz., Szn/1989.)

[60] MOL XIX–B–10 1989. I/1. fsz., 0018/1989. HOP intézkedés.

[61] MOL XIX–B–10 1989. I/1. fsz., 020/1989. HOP intézkedés.

[62] MOL XIX–B–10 1989. I/29. fsz., T-286/15/1989.

[63] MOL XIX–B–1–az, 10-21/20/1984., 20/1984. Belügyminiszteri utasítás.

[64] MOL XIX–B–1–az, 10-21/36/1988., 36/1988. Belügyminiszteri utasítás.

[65] MOL XIX–B–10 1990. I/1. fsz., 10/1990. HOP parancs.

A határsávi korlátozások feloldása jelentős propagandát élvezett, ami a Határőrség szempontjából károsnak bizonyult: „A határvonalig való jogszerű lejuthatóság túlhangsúlyozása szinte provokálta a nyugati és a hazai sajtótársadalmat. Ezzel szemben pedig nincs meg a Határőrség fellépésének elméleti jogszerű alapja, hiszen a határvonalig bárki elmehet."[66]

A Határőrség állománya számára nyilvánvaló volt, hogy az új rendelkezések legfőbb következménye az illegális határátlépések számának emelkedése lesz. Az új intézkedések természetesen a külföldiek körében is hamar ismertté váltak, a tiltott határátlépések száma megtöbbszöröződött: „1989. december 4-ig az előző év azonos időszakához viszonyítva 7539 főről 31 739 főre emelkedett a tiltott határátlépést megkísérlők száma,[67] akik közül 99% külföldi volt. […] A román menekültek befelé irányuló tiltott határátlépése az előző évi 5861 főről 13 272 főre emelkedett. A növekedés másik oka az NDK állampolgárok tömeges megjelenése az osztrák határszakaszon. […] Csehszlovák viszonylatban 2942 fő NDK állampolgárt fogtunk el, szemben a tavalyi egész évi 172 fővel. Az aktív időszakban ugrásszerűen megnövekedett az embercsempészek, segítők száma. Ilyen cselekmények miatt 866 fő, zömében NSZK állampolgárral szemben intézkedtünk."[68]

A keletnémet állammal kötött egyezmény értelmében az elfogottakat át kellett adni az NDK Állambiztonsági Minisztériuma képviselőjének. Az átadások 1989. július 31-ig vélhetően meg is történtek.[69] Augusztus hónapban azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. A Belügyminisztérium ORFK III/2 osztályának 1989. augusztus 4-én kiadmányozott jelentése[70] a további feszültségek lehetőség szerinti minimalizálása végett javasolta az átadások beszüntetését, illetve a differenciált eljárás bevezetését. Ennek lényege, hogy ha a szökevény nem kísérel meg újabb tiltott határátlépést, a magyar szervek ne értesítsék az NDK illetékeseit.

Az augusztus 25-én kiadott belügyminiszter-helyettesi intézkedés értelmében törekedni kell arra, hogy legálisan lépjék át a határt, de azon keletnémetek esetében, akik ezt nem teszik „a büntetőeljárás mellőzésével figyelmeztetést kell alkalmazni".[71] Mindez azonban nem jelentette, nem jelenthette a probléma megnyugtató, tartós rendezését.

Augusztusban a politikai vezetés is kénytelen volt szembesülni az itt tartózkodó keletnémetek helyzetének tarthatatlanságával. Ekkor már más állami szervek sem tudtak lépést tartani a menekültek létszámnövekedésével. A Határőrségtől

[66] MOL XIX–B–10 1990. I/43. fsz., 0389/1990.

[67] 1989. egész évi adatok szerint több mint 33 000 fő követett el tiltott határátlépést. „A határsértők 99,00%-a külföldi, 59,9%-a román, 33,0%-a NDK-beli állampolgár, 3% NSZK és osztrák segítő volt. Ugyancsak magas — az elmúlt évi 148-ról közel 700 főre emelkedett — a közel- és távol-keleti országok állampolgárainak határsértési kísérlete." (MOL XIX–B–10 1990. I/20. fsz., 0020/1990.)

[68] MOL XIX–B–10 1989. I/24. fsz., T–20/3/1989.

[69] MOL XIX–B–10 1989. V/16. fsz., 0347/1989.

[70] Uo.

[71] MOL XIX–B–1–az 10-27/8/1989.; 8/1989. BMH intézkedés „A tiltott határátlépések megakadályozásáról."

a rendőrség már nem vette át az elfogott személyeket, az ügyészség sem indított eljárást.[72] A hónap végén halálos áldozatot is követelő baleset (1989. augusztus 21., Kőszeg[73]) és tömegjelenetek (augusztus 19.: páneurópai piknik; augusztus 23.: Sopronpusztánál 200 fő erőszakos kitörési kísérlete) is lejátszódtak az államhatáron, ahol a normális határőrizeti viszonyoknak már a látszatát sem lehetett fenntartani.

Ehhez nagyban hozzájárult, hogy az NDK-s menekültek kérdése a „német egység" összeurópai ügye volt, és ennek megfelelő érdeklődés és szervezés kísérte: „Információink szerint maga az NSZK nagykövetsége is szervezett tömeges kiszöktetést, katonai attaséja több helyen is megjelent a határnál, nyugati rádiós és tv-s társaságok éppen mindig és véletlenül tartózkodik [!] a határátlépés helyén.

Ausztria Magyarországgal határos területein a tapasztalatok szerint a várható tiltott határátlépés körzetében osztrák vöröskeresztes sátrak, ellátó helyek kerültek telepítésre, éjszaka reflektoros kamerák várják a határsértőket."[74]

A bel- és külföldi személyek, szervezetek által szervezett szöktetési akciók azonban nem jelenthettek sem legális megoldást, sem a helyzet egyértelmű, elfogadható rendezését. Ez csak hivatalos úton, a legfelső szinten volt lehetséges. Leszögezhető, hogy a német menekültek ügye 1989. szeptember 11-ig, a határnyitásig rendezetlen volt.[75]

A határnyitás nem jelentette azt, hogy a határőrizeti viszonyok normalizálódtak volna, mivel a határszakaszok többségén továbbra is nagy volt a határsértők aktivitása. Az osztrák szakasznak az NDK-beli menekültekkel kapcsolatos feszültsége a csehszlovák oldalra terelődött, magas volt a romániai határsértők száma a román, a szovjet és az osztrák szakaszon egyaránt. A határőrök remélték, hogy a romániai belpolitikai élet konszolidálódása után ez megváltozik.

Az eleve kusza, nehezen átlátható és kiszámíthatatlan helyzetet tovább nehezítette a Határőrség vezetőinek hozzáállása. Döntéseiket úgy igyekeztek meghozni, hogy őket a későbbiekben — számolva a bel- és külpolitikai élet esetleges irányváltásával — a lehető legkevesebb kritika érhesse. Ezért sok esetben nem adtak egyértelmű utasítást, vagy késlekedtek a már elavultnak, túlhaladottnak tekinthető szabályzatok megújításával, illetve egyes gyakorlati kérdésekben nem nyújtottak segítséget az alsóbb szinten dolgozók részére.

A felülről, az MSZMP legfelső szintjéről jövő iránymutatáshoz szokott vezetők tanácstalanságát mi sem illusztrálja jobban, mint az 1989. január 31-én tartott országos parancsnoki értekezleten Székely János vezérőrnagy, a Határőrség országos parancsnoka által elmondottak: „A bonyolult helyzetben — Földesi és Kun elvtárs is azt mondta — tisztánlátást kell, hogy biztosítsunk, hát én is azt

[72] MOL XIX–B–10 1989. XIII/3. fsz., 0076/18/1989.

[73] Az incidens pontosabban a szombathelyi határőrkerület zsirai őrsének szakaszán történt. Egy háromtagú keletnémet család szökése közben dulakodásra került sor, ami alatt a határőr véletlenül elsülő fegyvere halálosan megsebesítette a családfőt. MOL XIX–B–10 1989. IV/69. fsz., 0219/1989.

[74] MOL XIX–B–10 1990. I/43. fsz., 0389/1990.

[75] A határnyitásról lásd bővebben: Oplatka, 2008.

szeretném. Először az kell, hogy mi lássunk tisztán, aztán mi biztosíthassuk a tisztánlátást az állomány felé. Álljunk ki a párt politikája mellett, ezzel én egyetértek, csak hogyan? Melyik a párt politikája, amit a Grósz elvtárs mondott, vagy amit a Németh Miklós elvtárs mondott, vagy amit a Pozsgay elvtárs mondott? Melyik a párt politikája, mindegyik elvtárs a Politikai Bizottság tagja — persze mondják, hogy hozzászokhattunk ehhez — és mindenki mást mond, de akkor melyik mögé sorakozzunk fel, ezt is el kell dönteni. Nagyon nehéz, hogy erre menjünk, mert ott viszik a zászlót, arra menjünk."[76]

A felelősséget nem vállaló és kiváró vezetői magatartásnak a keletnémet menekültekkel kapcsolatos kérdést illetően az lett a következménye, hogy az államhatáron szolgálatot teljesítők úgy érezték, feletteseik magukra hagyták őket, így az elfogottakkal, vagy a határt átlépni szándékozókkal való bánásmódot az éppen szolgálatot teljesítő parancsnok személye, hozzáállása és embersége határozta meg.

A Határőrség szervezeti változásai

1989 őszén a határőrizetben és a határforgalomban alkalmazott új eljárásokkal összhangban zajlott a Határőrség szervezetének átalakítása. Ez a folyamat az MSZMP PB 1989. februári döntésével indult,[77] a Minisztertanács 1989. május 18-ai ülésén pedig kimondták azt is, hogy új határőrizeti törvényre van szükség. A 3141/1989. MT. sz. határozat előírta, hogy — bár az alapfeladat változatlan, de a jogi, anyagi feltételrendszer és a végrehajtás módszerei módosultak — a Határőrség szervezetére vonatkozó elképzeléseket a valószínűsíthető költségkihatásokat figyelembe véve kell kidolgozni.

Főként arra a kérdésre kerestek választ, hogy a Határőrség milyen alárendeltségben működjön. Négy variációt mérlegeltek:

a) A szervezet marad a Belügyminisztérium alárendeltségében. Ennek előnyét abban látták, hogy nem kell megbontani egy működő struktúrát, a belső tartalékok feltárása révén lehetőség van a további korszerűsítésre. A Belügyminisztérium álláspontja szerint: „a határőrizet és a határforgalom-ellenőrzés nem védelmi, hanem alapvetően biztonsági, rendészeti, igazgatási és tömegkiszolgálási feladat".[78]

b) A Honvédelmi Minisztérium égisze alatt működik a szervezet egésze. A HM meglátása szerint ez a megoldás abból a szempontból előnyös, hogy egységbe tömörítené a védelemmel foglalkozó erőket. A belügyminisztérium viszont kiemelte, hogy a határforgalom-ellenőrzés állambiztonsági tevékenység. „Ezen feladat bonyolult, áttételes irányítói szervezetet hozna létre, amely ko-

[76] MOL XIX–B–10 1989. I/23. fsz., 0020/1989.
[77] A sorállomány fokozatos felváltása hivatásos határőrökkel. Lásd fent!
[78] MOL XIX–B–10 1989. I/25. fsz., 0022/23/1989.

moly veszélyt hordoz magában."[79] Fontosnak tartották megjegyezni, hogy az EJR lebontásának és a határsávi korlátozások megszüntetésének bel- és külföldön egyaránt kedvező volt a fogadtatása, de ezeket a pozitív visszajelzések a fegyveres jelenlét növelésével megszűnnek. A Belügyminisztérium felhívta arra is a figyelmet, hogy ha a HM nem tudja átvenni a Határőrségnek a BM részére végzett munkáit (pl. építés, objektumőrzés), akkor a belügy részére erre a célra külön anyagi forrás biztosítandó.

c) Felmerült a szervezet megbontásának lehetősége. Az elképzelés szerint a forgalom-ellenőrzést a Belügyminisztérium, míg a határőrizettel kapcsolatos feladatokat a Honvédelmi Minisztérium irányítja. Ez a megoldás azonban — az új irányító rendszer és a kellő infrastruktúra kiépítésének szükségessége miatt — a számítások szerint több milliárd forint többletköltséggel járhatott.[80]

d) Kemenes Ernő, az Országos Tervhivatal elnöke a Minisztertanács 1989. május 18-ai ülésén felvetette annak a lehetőségét, hogy a Határőrség közvetlenül a Minisztertanács felügyelete alatt működjön. Véleménye szerint ehhez adott az eszközrendszer, a szervezeti felépítés, az irányítás pedig a Védelmi Irodán keresztül megvalósítható lenne.

Az elemzés következtetése, hogy a szervezet és a feladatrendszer megbontása költséges és a hatékonyságot károsan befolyásolja.

Sem erre, sem az irányító felettes szerv megváltoztatására nem került sor.[81] Nincsenek információink arra vonatkozólag, hogy érdemben mennyire foglalkoztak a fent vázolt lehetőségekkel. A döntéshozók 1989 nyaráig meg voltak elégedve a Határőrség tevékenységével, 1989 nyarán viszont már oly mértékben felgyorsultak és váltak kiszámíthatatlanná az események, hogy újabb intézkedések váltak szükségessé.

1989 szeptemberében, kinyilvánítva azt, hogy a feladatrendszerben a védelmi jelleg helyett az igazgatásrendészet vált meghatározóvá, ennek megfelelő szervezetfejlesztési változtatásokat kezdeményeztek: a mélységi határőrizet megszüntetését, ezzel együtt néhány első vonalbeli őrs felszámolását,[82] és az ily módon felszabaduló státusoknak a határforgalmi feladatokat ellátó egységekhez való csoportosítását. Az ekkor megfogalmazott elgondolások között szerepelt egy kísérleti hivatásos őrs felállítása 1990. január 1-jétől a győri kerület csehszlovák határszakaszán, az őrsök és az irányító egységek állományának csökkentése, va-

[79] Uo.

[80] Az elképzelés nem volt példa nélküli. Románia, Jugoszlávia és az NDK esetében a zöldhatár őrzése a hadsereg alárendeltségében működött.

[81] A honvédelemről szóló 1976. évi I. tv. módosítása, az 1990. évi XXI. tv. 3. §. (7): „A Határőrséget és a polgári védelmi feladatok teljesítését a Belügyminisztérium irányítja."

[82] Győr, Mosonmagyaróvár, Jánossomorja, Sopron, Szombathely, Körmend, Őriszentpéter, Nagykanizsa, Siklós, Magyarbóly, Mohács, Baja, Kiskunhalas, Szeged mélységi őrsök megszüntetése, Lovászi mélységi őrs átszervezése első vonalbeli őrssé, Ásványráró, Kútvölgy, Péterhida, Gara őrsök megszüntetése.

lamint a járőrök és az útlevélkezelők számára tíz hónapos alaptanfolyam bevezetése.

Tervezték egy átfogó határőrizeti törvény kiadását, ennek tervezetét a miniszteri értekezlet 1989. október 16-án tárgyalta. Célként jelölték meg az őrsök számának és állományának csökkentését (70–75 őrs létrehozását szorgalmazták, átlagosan 12–15 fős hivatásos állománnyal). A PB döntésének megfelelően a FEP-eken dolgozó 2075 fő sorállományú helyett 1400 hivatásos beállítását szorgalmazták. 1997-re tervezték az 5000 hivatásos, 1600 polgári és 2400 sorállományú, összesen 9000 fős szervezet létrehozását.

Törvény hiányában alacsonyabb szintű jogszabályok rendelkeztek a szervezet átalakításáról. Az 1990. január 19-én kiadott, február 1-től hatályos országos parancsnoki parancs[83] deklarálta azt, hogy a határőrizetet egy lépcsőben, a határvonaltól számított öt kilométeres távolságban szervezzék meg oly módon, hogy a fő erőkifejtést az 1–3 kilométeres sávban összpontosítsák. Ugyanez a parancs ütemezte a magasabb egységek számára a hivatásos határőrizeti rendszerre való áttérést, aminek befejezését 1995. március 1-jére tervezték.

A megszűnt Politikai Csoportfőnökség helyett Nevelési és Szociálpolitikai csoport alakult. 1989. december 31-ig — párhuzamosan a teljes pártapparátus leépítésével — felszámolták a Határőrség pártszerveit.

Átalakult a viszony a határ közelében élő lakossággal, a gyanakvást és az időnkénti kölcsönös szembenállást kezdte felváltani az együttműködés: „Lényeges változás, hogy míg korábban a határ közelében dolgozók biztosítása gondot okozott, most a viszonyok megváltozása következtében a határőrizetet erősíthetik munkájuk közben, biztosítás helyett az időnkénti ellenőrzés szükséges, illetve a folyamatos kapcsolattartás. […] Az együttműködő szervek a határőrizeti-operatív tevékenységbe történő bevonásának az eddigieknél sokkal nagyobb jelentősége lesz. A rendőrséggel szorosabb kapcsolatot kell tartani."[84]

A megváltozott kapcsolat a helyi lakossággal abban is megmutatkozott, hogy a településeken (sok esetben csak papíron) létező határőr csoportokat megszüntették, helyettük az önkéntes alapon működő, kisebb, klubszerű egyesületek létrehozását ösztönözték.

Törekedtek a közvetlenebb kapcsolat kialakítására a szomszédos államokkal. 1989 folyamán több intézkedést hoztak a kapcsolattartás javítására az osztrák és a jugoszláv határforgalom-ellenőrző szervekkel, a fentiekben idézett 1990. évi 001. sz. parancs j.) pontja pedig a következőképp rendelkezett: „szovjet, csehszlovák és román viszonylatban a nemzetközi egyezmények, szerződések alapján működjenek együtt a szomszédos határőrizeti szervekkel. Legyenek kezdeményezők, de tartózkodjanak az egyéni — főként negatív — vélemény nyilvánításától".

Az intézkedések elrendelése nem jelentette azt, hogy egyik napról a másikra teljes körű, mindenre kiterjedő szervezeti átalakulás ment volna végbe. Nem

[83] MOL XIX–B–10 1990. I/1. fsz., 001/1990. HOP parancs.
[84] MOL XIX–B–10 1989. XIII. 5. fsz., T-76/7/1989.

lehetett egyszerű megváltoztatni a megszokott szemléletet: „A kerületek hivatásos állományánál, beleértve a kerületparancsnokokat és a kerület vezetőit is, gyors és jelentős szemléletváltozást kell elérni. Meg kell szüntetni a totális határőrizetre, a határőrizet eredményességére mindenáron való törekvést és az azzal együtt járó felesleges feszültséget."[85]

A szemléletváltás mellett a Határőrség szigorúan szabályozott, katonai struktúrájának rugalmasságát is fokozni kellett. Egy változó helyzetben, ami megköveteli a gyors alkalmazkodást, a rugalmatlan szervezetnek kicsi a hatékonysága. A szervezeti rendszer alkalmatlanságára már 1987-ben is tettek utalást: „a határőrség szervezeti felépítése kifejezett katonai szervezeti struktúrára épül, ami a mai helyzetben már nem minden téren felel meg a megváltozott körülményeknek. Az országos parancsnokság és a magasabb egységek törzskari típusú vezetési rendszere esetenként nem biztosítja kellőképpen az olajozott működést. Időnként funkcionális zavarok jelei mutatkoznak."[86]

A rugalmatlan struktúra jellemzője, hogy az alárendelt egységek nem önállóak, tevékenységüket szigorúan szabályozzák. A döntési illetékesség központosított, a vezető szerv a hozzá tartozók cselekvésének miként jét és eszközrendszerét részletesen előírja, ugyanakkor tájékoztatásukat korlátozza és differenciálja. A központ sok és részletes információt követel, és a lehető legteljesebb ellenőrzésre törekszik; ezért gyakori, hogy a vezetőnek nincsen koncepciója, napi ügyekkel foglalkozik, az alárendeltekből viszont hiányzik a kreativitás.

A beosztottak önállóságára, kreativitására — elvi szinten legalábbis — egyre inkább igényt tartottak: „Biztosítsanak nagy önállóságot a végrehajtóknak a feladatok megszervezésében és végzésében. A követelmények pontos meghatározásával, következetes ellenőrzésével és számonkéréssel növeljék felelősségérzetüket."[87]

A környező országokban zajló politikai változások, különösen a délszláv fegyveres konfliktus és a globalizáció mindinkább érezhetőbbé válása a későbbiekben is arra késztették a Határőrséget, hogy gazdag tapasztalatai birtokában, rugalmasan végezze feladatát.

[85] MOL XIX–B–10 1989. I/29. fsz., 0286/13/1989.
[86] MOL XIX–B–10 1987. VII/4. fsz., 0025/18/9/1987.
[87] MOL XIX–B–10 1990. I/1. fsz., 001/1990. HOP parancs.

Forrás

Faxjelentések az 1989. augusztus 19. és 23. között történt Sopron környéki határincidensekről

1.
Kovács Gyula alezredes jelentése Székely János, a Határőrség országos parancsnoka számára Sopron, 1989. augusztus 24.

Székely János vezérőrnagy bajtárs
BM. Határőrség Országos Parancsnoka
Budapest

Vezérőrnagy Bajtárs!

Jelentem, hogy 1989. augusztus 19–23. között soproni kerületnél lezajlott események (piknik alkalmából bekövetkezett incidens 220 NDK állampolgár által, az osztrák állampolgárok türelmetlen magatartása a pikniken, az erőszakos kitörések és kísérletek Fertőrákos és Sopron FEP körzetében, a 23-i sopronpusztai erőszakos kitörési kísérlet 200 fő által, annak az erőszakos megakadályozás, a soproni FEP-re vezető úton 100 fő kitörési kísérletének a megakadályozás, Kópháza községben 70 fő figyelmeztető lövés útján történő elfogás, és ennek negatív lakossági visszhangja, stb.) több olyan komoly kérdést vet fel, amelynek megvizsgálása, elgondolás kialakítása elengedhetetlen szükségszerűvé vált.

Jelentem a soproni kerület törzsállományának (parancsnokság) a véleménye szerint ezek a kérdések az alábbiak:

1.) Az NDK határsértők tömeges kiszökésének oka politikai ok, ezért annak katonai, határőrizeti, karhatalmi módszerekkel való megakadályozása illogikus, előbb-utóbb komoly következményekkel járhat, megoldása csak a politika eszközeivel lehetséges.

2.) Erre való tekintettel a megoldás az érintett (NDK, NSZK) kormányokkal való tárgyalás útján oldható meg, amelynek kormányszerve nem a Belügyminisztérium, hanem a Külügyminisztérium.

3.) A Külügyminisztérium illetékességét támasztja alá az is, hogy az információink szerint maga az NSZK nagykövetsége is szervezett tömeges kiszöktetést, katonai attaséja több helyen megjelent a határnál, nyugati rádiós és tv-s társaságok éppen mindig és véletlenül tartózkodik a határátlépés helyén.

Ausztria Magyarországgal határos területein a tapasztalatok szerint a várható tiltott határátlépés körzetében osztrák vöröskeresztes sátrak, ellátóhelyek kerültek telepítésre, éjszaka reflektoros kamerák várják a határsértőket. Tehát NSZK és osztrák szervek által összehangolt, kívülről is irányított akció folyik ellenünk.

4.) A nagy létszámú csoportok elleni határozott fellépéssel a lakosság egy része nem ért egyet, szimpatizál a tiltott határátlépést megkísérlőkkel, Kópháza körzetében kimondottan ellenséges hangulat alakult ki a határőrséggel szemben. Jelentősen megnőtt a jogilag is minősíthető embercsempész és bűnsegédi magatartás nemcsak az NSZK és osztrák, hanem a magyar állampolgárok részéről is. Ez veszélyeztetheti a határterületi lakosság körében a határőrség tekintélyét. Nincs szinkronban a nagy létszámú csoport elfogása

érdekében tett intézkedések súlya, valamint az elfogott határsértőkkel (tömeg) szembeni szóbeli figyelmeztetés jelentősége.

5.) Az MNK kormánya a genfi konvencióhoz való csatlakozással ellentétesen cselekszik, amikor erőszakos úton is megakadályozza a hazánkba legálisan beutazó NDK állampolgárok kijutását.

Általános vélemény, hogy egyszeri alkalommal, hivatalosan, a határátkelőhelyeken, szervezetten biztosítani kellene az NDK állampolgárok kijutását Ausztriába. Még akkor is, ha ezáltal a jelenleg sem problémamentes NDK–magyar viszony tovább romlana, ugyanakkor jelentősen javítaná a magyar–NSZK viszonyt. Megoldható lenne, ha az NSZK hivatalos NSZK útlevéllel látná őket el, amit a határőrség a kiutazás jogosságához elfogadhat. Ez az út kizárná mind a tiltott határátlépést megkísérlő tömeg, mind a határőrség által alkalmazott erőszakot vagy törvényesen biztosítani minden menekültnek a menekültstátust, ezáltal harmadik, fogadó országba való kiutazását.

Ezzel párhuzamosan tudomásul venni az NDK kormánya várható szigorító intézkedéseit. Ezzel kiküszöbölhető lenne az az érzés, hogy úgy érzi állományunk, hogy az ún. „piszkos munkát" a határőrséggel kívánják végrehajtani jelenleg.

6.) A BM. Határőrség alapvetően magára maradt ennek a bonyolult helyzetnek a megoldásában, a Belügyminisztérium részéről munkája melletti nyilvános kiállást, aktív segítőkészséget nem tapasztaltunk, még az együttműködő szervek részéről is csak 23.-án, amikor feléjük aktívabb elöljárói ráhatásra került sor

A BM Határőrség országos pk. et.[88] által kiadott intézkedés tartalmi kérdései párhuzamosan csak késve (ha lejutottak) jutottak le a rendőri szervekhez. (A határsértőkkel való eljárás rendjére vonatkozó tg. [?]). Intézkedés hiányában az együttműködésben értetlenség és zavar keletkezett.

7.) Ugyanakkor a határőrség saját maga a hazai és nyugati sajtóvisszhangja ösztönzést adott a tiltott határátlépések elkövetéséhez, amelyet az EJR lebontása, a határsáv és nyomsáv megszüntetésének propagandája tovább erősített. A határvonalig való jogszerű lejuthatóság túlhangsúlyozása szinte provokálta a nyugati és a hazai sajtótársadalmat. Ezzel szemben pedig nincs meg a határőrség fellépésének elméleti jogszerű alapja, hiszen a határvonalig bárki elmehet.

8.) Jelentem, hogy az államhatár őrzésének jelenlegi megerősítése egyes területeken sorállománnyal tovább növelte a totalitást az erő alkalmazásában, ezzel együtt a tömeggel való összeütközés lehetőségét.

Jelentem, a fenti kérdéseket tájékoztatás céljából felterjesztem vezérőrnagy bajtársnak, és kérjük a határőrség érdekeinek következetes képviseletét.

Sopron, 1989. augusztus 24.

a szabadságon távollévő
kerpk.[89] helyett
Kovács Gyula alezredes
hőr. ker. töf.

[88] Parancsnok elvtárs

[89] Határőrkerület parancsnoka

2.
Kovács Gyula alezredes jelentése Nováky Balázs, a Határőrség országos parancsnoka számára Sopron, 1990. szeptember 27.

Nováky Balázs vezérőrnagy úr!
BM Határőrség mb.[90] országos parancsnoka
Szigorúan titkos![91]
Rejtjelzett okmány!
5 napon belül visszakézbesítendő!
Budapest

Vezérőrnagy úr, jelentem a politikai életben felmerült Németh Miklós és Horn Gyula közötti vitás ügy a keletnémet állampolgárok 1989. évi határon történt kiengedése tárgyában.

Jelentem, a döntéselőkészítés folyamatában a BM Határőrség szerepe nem elhanyagolható, melynek hiteles bizonyítására a mellékelt géptávirat másodpéldányát felterjesztem, amelynek felhasználását kellő alkalom esetén javaslom épp annak bizonyítására, hogy a határőr közvélemény alkotó módon működött közre a számára oly kényelmetlen helyzet megoldásában. A géptávirat 1989. augusztus 23-án éjszaka készült, amikor meghatározó volt az NDK állampolgárok durva, agresszív, tömeges kitörési kísérlete.

Szóbeli utasításnak megfelelően az anyagot felterjesztem.

Sopron, 1990. szeptember 27-én.

Kovács Gyula alezredes
11. hőr. ker. töf.[92]

[90] Megbízott
[91] A Határőrség Titokvédelmi Felügyelője a 3-5/7-20/1998. számú irat alapján a kiadmányozáskor alkalmazott minősítést megszüntette.
[92] 11. határőrkerület törzsfőnöke

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Források

MOL		Magyar Országos Levéltár (Bp.)
	XIX–B–1	Belügyminisztérium
	XIX–B–1–a	Belügyminisztérium. Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye
	XIX–B–10	Belügyminisztérium. Határőrség Országos Parancsnoksága
	M–KS 288. f. 5. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Politikai Bizottság

2. Szakirodalom

GECSÉNYI
2007 GECSÉNYI LAJOS: A második vasfüggöny. *ArchívNet* 2007. 3. sz.

OPLATKA
2008 OPLATKA ANDRÁS: *Egy döntés története – Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. Nulla óra.* Bp., 2008.

SOÓS VIKTOR ATTILA

HIVATALBÓL TITKÁRSÁG
AZ EGYHÁZAK FELETTI ÁLLAMI ELLENŐRZÉS ÁTALAKÍTÁSA 1988–1990 KÖZÖTT

FROM A SUPERIOR OFFICE TO A SECRETARIAT. *REORGANIZATION OF STATE SUPERVISION OVER THE CHURCHES BETWEEN 1988–1990.* By the end of the 1980s, the Hungarian government led by Miklós Németh wished to perform different church politics from the previous regime. The Prime Minister desired to establish a connection between church and state that he would control. In order to reach this goal the State Office for Church Affairs was dissolved without a legal successor in June 1989.
This paper describes the process that led to the liquidation of the State Office for Church Affairs, the reorganization of state supervision over churches and denominations regarding the period between 1988 and 1990.

Tanulmányomban az Állami Egyházügyi Hivatal[1] (ÁEH) megszüntetéséhez vezető folyamatot, az egyházak, felekezetek feletti állami ellenőrzés átalakítását mutatom be 1988 és 1990 között.

Az ÁEH 1951-es megalakulásától kezdve kis kivétellel — 1957–1959 között a Művelődésügyi Minisztérium egyik főosztályaként működött — a Minisztertanács felügyelete alatt álló önálló intézmény volt. Működése, tevékenysége sok vitát okozott és problémát vetett fel, de tény, hogy a kezdetektől a Hivatalban dolgozó és 1971-től elnökként, államtitkári rangban tevékenykedő Miklós Imre[2] olyan légkört teremtett az egyházak és a pártállam között, ami mindkét fél vezetőinek elfogadható volt. A '80-as évek végére a Németh Miklós vezette kormány és kifejezetten a miniszterelnök a korábbiaktól eltérő egyházpolitikát, sokkal inkább saját személye által vezetett és irányított egyház és állam közötti kapcsolatot kívánt megvalósítani, ezért 1989 júniusában sor került az ÁEH jogutód nélküli megszüntetésére.[3] Az 1989-es esztendő, a rendszerváltás szempontjából különösen kiemelkedő, de az egyházpolitika szempontjából is mozgalmas év volt, hiszen az Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB)

[1] Az ÁEH történetére, működésére l.: Szántó, 1990; Köpeczi, 2004; Köbel, 2005.

[2] Miklós Imre (Budapest, 1927. március 7. — Budapest, 2003. március 17.) 1946–1949 között a BSZKRT-nál villamoskalauz, 1949–1951 között a Szakszervezeti és Ifjúmunkás Tanoncmozgalom, a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége, majd a Dolgozó Ifjúság Szövetsége tagja, politikai munkatársa. 1951-ben került az ÁEH állományába. 1953. november 14-én Horváth János elnök kinevezte az ÁEH egyházpolitikai osztályvezetőjévé. 1956. május 31-én Hegedüs András miniszterelnök föl mentette Varga Józsefet, az ÁEH elnökhelyettesét, és helyére Miklós Imrét nevezte ki. 1971. május 16. és 1989. április 30. között államtitkári rangban az ÁEH elnöke.

[3] Fazekas, 2004.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 101–118.

első ízben tárgyalt egyházpolitikáról[4], a Politikai Bizottság (PB) kétszer is napirendjére tűzte az egyházpolitika kérdését[5] és az MSZMP KB Társadalompolitikai Bizottsága is megtárgyalta[6] ezt a kérdéskört. Emellett a Minisztertanács,[7] és a Minisztertanács Kabinetje[8] is foglalkozott az egyházak állami irányításának, felügyeletének megvalósításával.

Előzmények — Amikor még minden rendben volt

Miklós Imre — az ÁEH elnöke — 1987 decemberében előbb az Országgyűlés Külügyi Bizottsága előtt tartott beszámolót *Egyházpolitika és külkapcsolatok* címmel[9], majd 1987. december 17-én az Országgyűlés 22. ülésén — az ÁEH fennállása óta első ízben — tehetett jelentést az Országgyűlésnek az állam egyházpolitikájáról, a Hivatal munkájáról[10]. Az országgyűlési beszámoló arról árulkodott, hogy minden rendben van, megfelelő az egyházpolitika, melyről utoljára 1983. február 15-én tárgyalt és hozott határozatot az MSZMP KB Politikai Bizottsága.[11]

Miklós Imre 1989. január 4-én megküldte az ÁEH 1989. évi munkatervét Németh Miklós miniszterelnöknek.[12] Ennek a munkatervnek a végrehajtásáról, kivitelezéséről tartották a szokásos országos értekezletet a vidéki és a központi munkatársak részére 1989. január 19-én az ÁEH Lendvay utcai székházában.[13] Napirenden a lelkiismereti szabadságról és a vallás szabad gyakorlásának jogáról szóló törvény irányelveinek előkészítése, valamint az ÁEH 1989. évi munkaterve szerepelt, hogy a Hivatal tevékenységének korszerűsítése érdekében és az új követelményeknek megfelelően módosítsák az ÁEH szervezeti és működési szabályzatát,[14] és elkészítsék a Hivatal ötéves személyzeti tervét.[15]

---

4 MOL M–KS 288. f. 4. cs. 246–247. ő. e. MSZMP KB 1989. július 28-ai ülése. Állásfoglalás-tervezet az MSZMP viszonyáról, az egyházakhoz és a valláshoz. Javaslat a lelkiismereti és vallásszabadság elveire.; L. még: MSZMP KB 1989, 1993. 1291–1412.

5 MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1061. ő. e. és M–KS 288. f. 5. cs. 1065. ő. e.

6 MOL M–KS 288. f. 41. cs. 519. ő. e.

7 MOL XIX–A–83–a. 1989. április 27-ei (soron kívüli) MT ülés. (792. d.)
MOL XIX–A–83–a. 1989. június 5-ei MT ülés. (797. d.)
MOL XIX–A–83–a. 1989. június 26-ai MT ülés. (799. d.)

8 MOL XIX–A–83–a. (1498. d.)

9 MOL XIX–A–21–a–M–5–10/a–1987. (76. d.)

10 Az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének beszámolója a kormány egyházpolitikájáról, a hivatal munkájáról. MOL XIX–A–21–a–M–5–10/a–1987. (76. d.); Fazekas, 2003.

11 MOL M–KS 288. f. 5. cs. 874. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1983. február 15-i határozata egyházpolitikánk néhány fontosabb kérdéséről.

12 MOL XIX–A–21–d–0010/1–1/1989.

13 MOL XIX–A–21–a–19–1–1989

14 Az Állami Egyházügyi Hivatal működése során nyolc Szervezeti és Működési Szabályzatot (SZMSZ) fogadtak el, és alkalmaztak. Az utolsót 1988-ban léptették életbe.; MOL XIX–A–21–e. ÁEH Szervezeti Szabályzatok.

15 MOL XIX–A–21–a–19–1–1989

Az országos értekezlet 2. napirendi pontja is mutatja, hogy javítani kell az ÁEH működésén, szervezeti struktúráján, de a Hivatal dolgozói közül senki nem gondolta — Miklós Imre sem — hogy a Minisztertanács, pontosabban Németh Miklós miniszterelnök meg kívánja szüntetni az Állami Egyházügyi Hivatalt.

Az 1989-es év első felében az ÁEH az évek, évtizedek alatt megszokott és bejáratott rend szerint működött. Nemzetközi delegációkat fogadott, a Hivatal vezetői külföldön tárgyaltak egyes egyházi vezetőkkel, valamint a szocialista országok egyházügyi hivatalainak vezetőivel.[16] A Hivatal koordinálta az 1990. évi IV. törvény előkészítését.[17] Ezen szakmai munkák mellett kellett megvalósítani Németh Miklós miniszterelnök és kormányának elképzelését.

Az ÁEH megszüntetése

Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter[18] 1989. február 8-án Londonban a kelet-európai egyházak helyzetét kutató intézetben egy egyházakkal kapcsolatos konferencián vett részt, ahol előadásában kifejtette, hogy az ÁEH megszüntetését tervezik, mert a jogi és politikai rendszer reformja szükségessé teszi az egyházak ellenőrzésére, tevékenységük korlátozására létrehozott intézmény felszámolását. Előadásában síkra szállt az állam és az egyházak viszonyában az alkotmány és az összes törvény előírásainak szigorú betartásáért. Elmondta, hogy az ezektől eltérő eddigi gyakorlatot a budapesti kormány meg akarja szüntetni. A konferencián elhangzottakról a Szabad Európa Rádió (SZER) számolt be.[19] A SZER-től és a Magyar Távirati Irodától kapott információkra alapozva Miklós Imre, az ÁEH elnöke finom hangvételű, de ugyanakkor számon kérő levelet írt február 14-én Németh Miklós miniszterelnöknek, melyben felhívta a kormányfő figyelmét, hogy „egyre inkább dezorganizálódik és demoralizálódik a hivatal".[20] Miklós Imre, mint jó „káder Kádáricus" tájékoztatást kért Németh Miklóstól, hogy miként álljon a felvetett kérdéshez, miszerint megszűnik a Hivatal, és hogyan tevékenykedjen. A miniszterelnöki válasz elmaradt, azonban a gyors politikai döntések, események utat mutattak a közel húsz éve a Hivatalt vezető elnöknek.

A fennmaradt, hozzáférhető és a levéltárba került források arra utalnak, hogy az ÁEH megszüntetése nem az igazságügy-miniszter saját ötlete volt, hanem a kormányé, sőt személyesen Németh Miklósé. A kor közhangulata, a politikai változások sokak számára egyértelművé tették, hogy a pártállam egyik emblematikus intézménye, az egyházak felügyeletét ellátó szerv nem működhet sokáig, de

[16] Erről nemcsak az ÁEH Elnöki (MOL XIX–A–21–a) és TÜK iratai (MOL XIX–A–21–d) tanúskodnak, hanem az MSZMP KB Társadalompolitikai Osztályának megküldött jelentések is. (MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1989. 19. ő. e.)

[17] Köbel, 2005. 58–59.

[18] Kulcsár, 1994. 265.

[19] MOL XIX–A–21–d–002/4/1989 (161. d.)

[20] MOL XIX–A–21–d–002/4/1989 (161. d.)

mégis jelzésértékű, hogy akkor kezdeményezték a jogutód nélküli megszüntetést, amikor még tovább működhetett volna.

Miklós Imre kihagyása, megkerülése ugyancsak üzenet volt, hiszen Németh Miklós kormányfő önálló politikai útra lépett, próbálta magát kiszakítani az MSZMP erős embereinek gyűrűjéből, és a kormány tevékenységét el kívánta választani az állampárttól.

Az egyházpolitikát, az egyházak működésével, tevékenységével kapcsolatos tennivalókat az MSZMP Központi Bizottság részéről az Agitációs és Propaganda Osztály felügyelte, bizonyos fontosabb kérdésekben az Agitációs és Propaganda Bizottság döntött. Az 1988. november 22-ei MSZMP KB ülésen döntés született az MSZMP KB és PB munkarendjének, munkamódszerének, a KB munkabizottságainak és az apparátus feladatkörének átszervezéséről.[21] Ennek következtében az Agitációs és Propaganda Osztály a Társadalompolitikai Osztály, az Agitációs és Propaganda Bizottság a Társadalompolitikai Bizottság nevet kapta. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1988. december 6-án tartotta utolsó ülését, ahol Berecz János, a Bizottság vezetője bejelentette, hogy a jövőben az APB feladatait az új struktúrában létrejövő Társadalompolitikai Bizottság fogja ellátni.[22]

Egy nappal Miklós Imre Németh Miklósnak küldött számon kérő levele után az ÁEH elnöke elküldte Andics Jenőnek, az MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály vezetőjének a Társadalompolitikai Bizottság ülésére készített jelentését: „Jelentés a Politikai Bizottság 1983. február 15-i határozatának végrehajtásáról, az egyházpolitika helyzetéről és megújításának feladatairól", valamint „Javaslat a lelkiismereti szabadságról, a vallás szabad gyakorlásának jogáról és az egyházügyekről szóló törvény politikai irányelveiről"[23] címmel, amelyeket a Társadalompolitikai Bizottság 1989. március 1-jei ülésén[24] tárgyalt meg. A javaslat az egyházügyi igazgatásra a következőt ajánlotta:

„A lelkiismereti szabadságról, a vallás szabad gyakorlásáról és az egyházügyekről szóló törvény hívja életre az Országos Egyházpolitikai (Egyházügyi) Tanácsot. (Az elnevezés további konzultációk során módosítható).

A tanács a társadalmi konzultáció és érdekegyeztetés legfőbb szerveként és fórumaként működne. Alapvető feladata a lelkiismereti szabadsággal, a vallás szabad gyakorlásával, valamint az egyházügyekkel kapcsolatban a társadalmat érintő kérdések megvitatása, az eltérő nézetek, érdekek kompromisszumos egyeztetése. A tanács konzultatív testület, amelynek ajánlási joga van az egyházügyi igazgatás alkotmányos felügyeletét — a törvény rendelkezései szerint — ellátó szerv (államfő, kormányfő) felé. Tevékenységében az egyházak, politikai pártok (társadalmi szervezetek) képviselői és az állami egyházügyi szerv vezetője vesz részt.

[21] MOL M–KS 288. f. 4. cs. 246–247. ő. e.
[22] MOL M–KS 288. f. 41. cs. 516. ő. e.
[23] MOL XIX–A–21–d–001/3/1989. (161. d.)
[24] MOL M–KS 288. f. 41. cs. 519. ő. e.

Az egyházügyi irányítás szervezeti felépítése:

„a" változat

Az államfő mellett — a konzultatív, érdekegyeztető szervként — Országos Egyházpolitikai (Egyházügyi) Tanács működik. A tanács elnöke az államfő. Az állami egyházügyi szerv

- önállóan, az államfőnek közvetlenül alárendelve működik;
- a köztársasági elnöki hivatalba tagozódva végzi munkáját.

„b" változat

A kormányfő (államminiszter) mellett — konzultatív, érdekegyeztető szervként — Országos Egyházpolitikai (Egyházügyi) Tanács működik. A tanács elnöke a kormányfő. Az állami egyházügyi szerv:

- önálló államigazgatási szervként, a kormányfőnek (államminiszternek) közvetlenül alárendelve működik;
- a Minisztertanács hivatalába tagozódva a kormányfő felügyeletével végzi munkáját.

„c" változat

A kormányfő mellett — konzultatív, érdekegyeztető szervként — Országos Egyházpolitikai (Egyházügyi) Tanács működik. A tanács elnöke a kormányfő. Az állami egyházügyi szerv a Belügyminisztériumba (Belpolitikai és Államigazgatási Minisztériumba) tagozódva végzi munkáját — államtitkár (miniszterhelyettes) vezetésével.

A területi egyházpolitikai feladatokat a megyei (fővárosi) tanácsok szervezetében tevékenykedő megyei (fővárosi) egyházügyi titkárok végzik, a helyi sajátosságoknak megfelelő felügyeleti rendben. A megyei (fővárosi) tanácsok — mint népképviseleti szervek mellett — alakuljanak konzultatív, érdekegyeztető szervként, megyei (fővárosi) egyházpolitikai (egyházügyi) tanácsok."[25]

Az ÁEH elnöke a kormányfő irányítása mellett működő önálló szervet, tehát a „b" változatot javasolta.

A Társadalompolitikai Bizottság egyetértett az előterjesztés alapelvével, és támogatta a lelkiismereti szabadságról, a vallás szabad gyakorlásának jogáról és az egyházügyekről szóló törvény megalkotását. A kialakult politikai helyzetben szükségesnek tartották, hogy az MSZMP korszerűsítse szövetségi politikáját, és előterjesztés készítéséről határoztak a Politikai Bizottság számára, amelynek értékelnie kellett az addigi tapasztalatokat és a tendenciákat, továbbá az MSZMP egyház- és valláspolitikájának legfontosabb vonásait. A határozat megszabta, hogy az előterjesztés tegyen ajánlásokat az állam és intézményei jövőbeni szerepére az egyházakkal és a hívőkkel kapcsolatos tevékenységekben, valamint a lelkiismereti szabadságról, a vallás szabad gyakorlásának jogáról és az egyházügyekről szóló törvény létrehozására.[26] Az MSZMP KB Politikai Bizottsága

[25] MOL M–KS 288. f. 41. cs. 519. ő. e.

[26] MOL M–KS 288. f. 41. cs. 519. ő. e.

1989. április 5-ei ülésén tárgyalta[27] a Társadalompolitikai Osztály előterjesztését, amely az egyházpolitika helyzetét és annak megújítási lehetőségeit tárgyalva a politikai gyakorlat átfogó felülvizsgálatát és megváltoztatását javasolta. A jelentés szerint: „Az Állami Egyházügyi Hivatal munkája a társadalmi mozgások, folyamatok változásának függvényében rugalmasan módosult, fejlődött. A Hivatal tevékenységében a taktikai elemek fokozatosan háttérbe szorultak, s előtérbe került az érdemi politizálás, az állami szervek egyházpolitikai munkájának koordinálása." Az előterjesztés azonban viszonylag kis mértékben foglalkozott az ÁEH működésével, inkább az MSZMP egyházpolitikája, a pártállam előtt álló helyzet, feladatok foglalkoztatták a PB tagjait. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága a következő határozatot hozta a jelentéssel kapcsolatban: „A Politikai Bizottság tudomásul veszi az egyházpolitika helyzetéről készült jelentést. Az állami egyházügyi munka központi és területi szervezeteinek felépítésével foglalkozó javaslatot — mint a Minisztertanács hatáskörébe tartozó kérdést — nem tárgyalja."[28] Ez az állásfoglalás egyúttal a párt és az állami feladatok szétválasztásának és az MSZMP térvesztésének tendenciájára is utal, míg a határozat későbbi része arra, hogy a fontosabb kérdések eldöntésébe igyekeznek a Központi Bizottságot is bevonni: „Az MSZMP vallás- és egyházpolitikájának időszerű feladataival, valamint a lelkiismereti szabadságról, a vallás szabad gyakorlásának jogáról és az egyházügyekről szóló törvény irányelveivel foglalkozó javaslatot a vitában elhangzott észrevételek figyelembevételével a további munka alapjául elfogadja.

Úgy határoz, hogy a témát a Központi Bizottság elé terjeszti. Megbízza Andics Jenő elvtársat, hogy a Központi Bizottság elé kerülő állásfoglalás-tervezet szövegét készítse el, s terjessze a Politikai Bizottság elé."

A jelentés a következő szervezeti változásokat helyezte előtérbe: a kormány mellett alakuljon meg az Országos Egyházpolitikai Tanács, ami a társadalmi konzultáció és érdekegyeztetés legfőbb szerve legyen, ajánlási joggal az egyházügyi kormányzás alkotmányos felügyeletét ellátó kormányfőhöz. Elnevezéseként a Minisztertanács Egyházügyi Titkársága javaslatot fogalmazták meg.

A Minisztertanács 1989. április 27-ei ülésén — Miklós Imrét ekkor mentették fel ÁEH elnöki tisztsége alól — Németh Miklós megemlítette, hogy készül egy javaslat az ÁEH megszüntetéséről.[29] A Hivatal vezetésével Miklós Imre nyugdíjba vonulása után Sarkadi Nagy Barna[30] általános elnökhelyettest bízták meg.

---

[27] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1061. ő. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak az egyházpolitika helyzetéről és javaslat megújításának feladataira.

[28] A PB vitájában, már a napirend tárgyalásának kezdetén Grósz Károly, a párt főtitkára hívta fel a figyelmet: „javaslom, hogy az állami munka szervezeti rendszerére vonatkozó részt ne tárgyaljuk. […] A Politikai Bizottság a politikai kérdésekben foglaljon állást, a szervezeti kérdéseket pedig az állami szakterületen érintett vezető testületek majd eldöntik."

[29] MOL XIX–A–83–a. 1989. április 27-ei (soron kívüli) MT ülés. (792. d.)

[30] Sarkadi Nagy Barna (Nagyvárad, 1944. augusztus 30. — Budapest, 2009. október 22.) A moszkvai Lomonoszov Finomkémiai Technológiai Egyetemen tanult, vegyészmérnök diplomát szerzett 1968-ban. A Mecseki Ércbányászati Vállalatnál dolgozott 1968–1972 között kutatómérnökként,

Németh Miklós miniszterelnök 1989. május 10-ei parlamenti beszédében bejelentette az ÁEH felszámolására vonatkozó indítványát és az Országos Vallásügyi Tanács megalakításának tervét.[31]

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága — az április 5-ei határozatnak megfelelően —1989. május 16-ai ülésén ismét napirendre tűzte az egyházpolitikai kérdéseket, bár ezúttal elsősorban az MSZMP egyházpolitikáját értékelték. Az anyag megfogalmazásai sok tekintetben a régi „bevált" gyakorlatot követik, bár a következtetések a teljes átalakulás igényét tükrözik. Eszerint: „A Magyar Szocialista Munkáspárt három évtizedes egyházpolitikája történelmi mércével mérve s a nemzetközi összehasonlítás tükrében egyaránt sikeresnek bizonyult.[32] Az adott politikai rendszer keretei között normalizálta a szocialista államhatalom és az egyházak viszonyát, véget vetett a korábbi, gyakran politikai indítékú konfrontáció gyakorlatának. A szövetségi politika jegyében és keretében pártunk együttműködésre törekedett az egyházakkal a társadalmi élet számos területén. Az állam biztosította az egyházak autonóm működését, a vallás szabad gyakorlását, az alapvető hitéleti igények kielégítését. Érvényesítette a felekezeti egyenlőség elvét. Megszüntette a vulgáris ateista propagandának a vallásos érzületűeket sértő vadhajtásait, oldotta a vallásossággal szembeni politikai bizalmatlanságot. Mindennek következtében társadalmunkban nőtt a kölcsönös világnézeti tolerancia. Eredményként könyvelhetjük el, hogy a társadalom világnézeti tagoltsága ma már nem fejez ki markáns politikai megosztottságot. Vallásosak és marxisták számos fontos társadalmi és politikai kérdésben egy véleményen vannak, és közösen cselekszenek a problémák megoldásában. Ugyanakkor az egyházakban és a vallásos emberek között sincs az alapvető világnézeti beállítódáson túl homogén egység. A szekularizáció széles társadalmi folyamata — ami korántsem csak tudatos politikai törekvések, hanem a modernizáció spontán hatásainak eredménye is volt — felerősítette körükben a progresszív vonulatokat, és jelentősen megváltozott a vallásosság tartalma. Különösen az utóbbi években előtérbe kerültek a kulturális hagyományőrzés, az erkölcsi integritás védelme és a karitatív tevékenység elemei. […]

---

majd a KISZ Baranya megyei Bizottságának titkára 1972–1975, megyei első titkára 1975–1977 között. Az MSZMP Központi Bizottság Külügyi Osztályának munkatársa 1977–1982 között. Az Országos Béketanács főtitkára 1982–1983-ban, majd az Állami Egyházügyi Hivatal elnökhelyettese 1983–1989 között. 1990-től a Horizont Rt. vezérigazgatója, a Dollar Land Fejlesztési Kft., majd a Microsystem Karrier Tanácsadó Kft. ügyvezető igazgatója. 2002–2007 között az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Zrt. humánpolitikai és igazgatási vezérigazgató-helyettese, 2008-tól az Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. humánpolitikai és koordinációs igazgatója.

[31] Fazekas, 2011. 18.

[32] A PB ülés vitájában Szűrös Mátyás a megfogalmazás ezen részénél nagyobb önkritikára hívta fel a figyelmet: „ talán az értékelés túl szép képet mutat", mert „a Magyar Szocialista Munkáspárt három évtizedes egyházpolitikája" csak a szocialista világban tekinthető sikeresnek. „Tehát itt lehetnénk szerényebbek, miközben el kell ismerni azt, hogy ez egy sikeres egyházpolitika volt, de azért túlzásokba sem szabad esni, mert azért ez is hullámzott." A jóval később a KB elé került változat némileg árnyalta a megállapítást.

Az egyházpolitikában elért eredményeink azonban nem adhatnak okot önelégültségre. Önkritikusan el kell ismernünk, hogy nem sikerült mindenben meghaladni a múlt hibáit. Az egyházak autonómiáját és mozgásterét különböző bürokratikus rendelkezések és jogszabályok korlátozták. Nem tagadhatók a vallásos meggyőződés miatti, politikai indítékú diszkrimináció egyes esetei sem, amelyek gyakran súlyos lelkiismereti konfliktushoz vezettek. A párbeszéd és együttműködés elveinek megfelelő politikai kultúra nem vált elég általánossá sem a pártban, sem a társadalomban. A pártvezetés nem kérte számon következetesen valláspolitikai elveinek érvényesítését. Így különösen a középkáderek szint[j]én fennmaradhatott egy intoleráns magatartás a vallásosság megnyilvánulásaival szemben. A társadalom egyes rétegeinél a tolerancia gyakran csak a világnézeti kérdések iránti közönyön alapult, s nem azon a felismerésen, hogy a közös cselekvéshez egymás véleményének ismeretére és meggyőződésének kölcsönös tiszteletben tartására van szükség.

A társadalmi és politikai válság kibontakozása nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai rendszer reformjával és a párt belső megújulásával párhuzamosan politikánknak ezt az elemét is alaposan újra kell formálni. A reform egyúttal alkalmat nyújt arra, hogy meghaladjuk egyházpolitikánknak és a vallási és lelkiismereti szabadság érvényesülésének a korábbi politikai rendszer monolitikusságából eredő korlátait és fogyatékosságait."[33]

A Politikai Bizottság úgy határozott, hogy az állásfoglalás-tervezetet a Központi Bizottság elé terjeszti. Andics Jenőt pedig megbízta a testület, hogy a vitában elhangzott észrevételek figyelembevételével dolgozza át az anyagot.[34]

Sarkadi Nagy Barna, az ÁEH elnök-helyettese 1989. május 18-án levélben fordult Nyers Rezsőhöz, aki ekkor államminiszteri posztot töltött be, hogy támogassa az ÁEH-t vezető Sarkadi javaslatát az egyházpolitika átalakításával kapcsolatban.[35] Nyers Rezső — Németh Miklós, Glatz Ferenc, Horváth István és Kárpáti Ferenc mellett — részt vett az ún. Kabinetülésen,[36] amely 1989. május 23-án az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetésére vonatkozó, Raft Miklós által előterjesztett javaslatot tárgyalta.[37] Mivel Sarkadi Nagy Barna ezen a kabinetülésen nem vehetett részt, kérte az államminisztert, hogy képviselje a következő szempontokat:

[33] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1065. ő. e.

[34] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1065. ő. e. A vita során az előterjesztést bírálók közül Sarkadi Nagy Barna véleménye volt talán a legmarkánsabb: „Ez az állásfoglalás-tervezet nem jó, az első öt és fél oldalát teljesen újra kell csinálni. Magyarul nem a Központi Bizottságnak szól, nem a terem falai között kell maradjon, hanem kijusson a társadalom elé, s ha oda kerül, akkor ennek agitatívnak, meggyőzőnek, szépen, magyarul megírottnak kell lennie. Ez most nem olyan, ezt meg kell csinálni, hogy ennek feleljen meg."

[35] MOL XIX–A–21–d–002–4–1/1989. (161. d.)

[36] A hatékonyabb minisztertanácsi működés érdekében Németh Miklós létrehozott egy ún. Kabinetülést, ahol a Minisztertanács ülése előtt megtárgyalták a fontosabb kérdéseket.

[37] MOL XIX–A–83–a. 1989. május 23-ai MT Kabinetülés, 8. sz. Emlékeztető. (1498. d.)

– Az állam és az egyházak teljes szétválasztása érdekében olyan szervezeti megoldás kell, amely eleve lehetetlenné teszi az apparátus számára a hatósági jogkörök gyakorlását. A hatósági jogkörökkel rendelkező minisztérium keretei közötti működés ennek ellenkezőjét tenné lehetővé.
– Nem rendelhető egy tárcához az egyházakkal kapcsolatos munka. Nem irányító, hanem koordináló és politizálni is képes központi szervre van szükség.
– Kezdeményezője az ÁEH megszüntetésének, az állami egyházpolitika és a kormányzati munka érdekében helyes a Minisztertanács mellett működő titkárság létrehozása.[38]

A kabinetülésen tárgyalt előterjesztés lényege a következő volt:

- Az állami egyházpolitika, az állami egyházigazgatási tevékenység felülvizsgálata és a megváltozott politikai helyzettel összhangot teremtő szervezeti és tartalmi reform.
- Az állami egyházpolitika nyilvánosságának megteremtése.
- Az állam és az egyház kapcsolata párbeszéden alapuljon, az adminisztratív eszközöket minimalizálni kell.
- Az ÁEH megszüntetése és egy új állami egyházügyi igazgatás kialakítása. Országos Vallásügyi Tanács felállítása.
- Nincs szükség önálló egyházügyi szervezetre. Központi rendszer részeként olyan kis létszámú egység szükséges, amely egyházigazgatási és vallásügyi tárgyban államigazgatási hatásköröket gyakorol.
- Az ÁEH helyett új szervezeti egység felállítására két elképzelés mutatkozott.

A megfogalmazottak alapján az előterjesztő a következő szervezeti megoldásokat látta elképzelhetőnek:

1.) Meglévő minisztérium szervezeti keretében — Művelődési Minisztérium vagy Szociális és Egészségügyi Minisztérium — kell elhelyezni az egyházigazgatási szervet. Ennek az elképzelésnek a pozitívuma, hogy az egyházi ügyek képviselete miniszteri szintre emelkedne. Negatívuma, hogy az egyházügyek igazgatása olyan speciális ismereteket igényel, melyekkel egyik minisztérium sem rendelkezik.

2.) Minisztertanács Hivatalán belül létrejönne a Minisztertanács Egyházügyi Titkársága, amely az Országos Vallásügyi Tanáccsal kapcsolatos teendőket látná el. Ennek az elképzelésnek a pozitívuma, hogy közvetlenül a kormány szintjén, az ÁEH apparátusára szerveződne 10–12 fő, akiknek van ez irányú ismeretük. Negatívuma, hogy tovább tagolná a már amúgy is túlfeszített Minisztertanács Hivatala szervezeti kereteit.[39]

---

[38] MOL XIX–A–21–d 002–4–1/1989. (161. d.)

[39] Sarkadi is az utóbbi változatot támogatta Nyers Rezsőnek írt levelében: „Magam is kezdeményezője vagyok az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetésének, de éppen az állami egyházpolitikai és a kormányzati munka érdekében tartom helyesnek a Minisztertanács mellett működő

A Minisztertanács Kabinetje elfogadta az előterjesztést és úgy döntött, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetésére vonatkozó törvényerejű rendeletet elő kell készíteni. Javaslatot kell készíteni a Minisztertanács részére az Országos Vallásügyi Tanács megalakítására. Az Egyházügyi Titkárság a miniszterelnök közvetlen felügyelete mellett működjön maximum 5–8 fővel.

A Minisztertanács 1989. június 5-ei ülésén foglalkozott az ÁEH utáni szervezeti kérdésekkel, a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény elveivel. Elfogadták a „lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény elveiről" szóló 1072/1989 (VI. 15.) MT. sz. határozatot,[40] és döntöttek arról, hogy az ÁEH után megmaradó közigazgatási eljárásokat a Művelődési Minisztérium végzi el.

Az Állami Egyházügyi Hivatal jogutód nélküli megszüntetésével,[41] az Országos Vallásügyi Tanács létrehozásával, és a művelődési miniszter feladatkörének módosításával kapcsolatos javaslatokat a Minisztertanács 1989. június 26-ai ülése tárgyalta, és június 30-ai hatállyal megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt. Az 1092/1989. számú határozattal felállította az Országos Vallásügyi Tanácsot,[42] kibővítette a művelődésügyi miniszter jogkörét azzal, hogy az egyházak működésével és a vallás gyakorlásával kapcsolatos igazgatási jogköröket lássa el, gazdálkodjon az egyházpolitikai célú központi pénzeszközökkel, továbbá működjön közre az állam és az egyház közötti kapcsolatok kialakításában.[43]

Egyik furcsa záróakkordja az 1956–1990 közötti időszaknak, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt „csúcsszerve" a Központi Bizottság, a párt létének utolsó időszakában, 1989 júliusában tárgyalt először a egyházakhoz és a valláshoz való viszonyról.[44] Az értékelés lényegében megmaradt a PB előterjesztések vonalán, azaz a párt évtizedeken keresztül sikeres egyházpolitikát folytatott, s a hibák jobbára bürokratikus rendelkezésekhez és jogszabályokhoz kötődtek: „A Magyar Szocialista Munkáspárt kiemelkedő fontosságot tulajdonít annak, hogy hazánkban következetesen érvényesüljön a lelkiismereti és vallásszabadság. Az emberi és erkölcsi értékek, valamint a nemzeti érdekek érvényesüléséhez szükségesnek és lehetségesnek tartja, hogy erősödjék a különböző világnézetű emberek között a kölcsönös tiszteleten és megbecsülésen alapuló párbeszéd és együttműködés.

titkárság létrehozását. Nem helyeselhető, hogy csak államigazgatási, szervezési alapon szülessen döntés az ügyben."

[40] A Minisztertanács 1072/1989. (VI. 15.) határozata a „lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény elveiről". MOL XIX–A–83–a–944. 1989. június 5-i MT ülés. (797. d.)

[41] Az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetéséről szóló 1989. évi 14. törvényerejű rendelet, a Minisztertanács 65/1989 (VI. 30.) rendelete egyes szervezeti intézkedések végrehajtásáról. *Magyar Közlöny,* 1989. 43. sz. MOL XIX–A–83–a–946. 1989. június 26-ai MT ülés. (799. d.)

[42] A Minisztertanács 1092/1989. (VI. 30.) határozata az Országos Vallásügyi Tanácsról. MOL XIX–A–83–a–946. 1989. június 26-ai MT ülés. (799. d.)

[43] A Minisztertanács 66/1989 (VI. 30.) rendelete a művelődési miniszter feladatköréről szóló 1028/1980. (VII. 23.) MT határozat kiegészítéséről. *Magyar Közlöny,* 1989. 43. sz. MOL XIX–A–83–a–946. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1989. június 26-i üléséről. (799. d.)

[44] MOL M–KS 288. f. 4. cs. 266–267. ő. e.

Az MSZMP ezen az alapon ajánl együttműködést az egyházaknak, felekezeteknek, vallási közösségeknek. Ez az együttműködés hatalmas alkotóenergiát szabadíthat fel és hozzájárulhat nemzetünk erkölcsi felemelkedéséhez.

1. A Magyar Szocialista Munkáspárt három évtizedes egyházpolitikája — mely nem volt mentes feszültségektől, megtorpanásoktól — történelmi mércével mérve s a nemzetközi összehasonlítás tükrében egyaránt sikeresnek bizonyult. Az adott politikai rendszer keretei között normalizálta a szocialista államhatalom és az egyházak viszonyát. Véget vetett a korábbi, nemegyszer politikai indítékú szembenállás gyakorlatának. A szövetségi politika jegyében és keretében pártunk együttműködésre törekedett az egyházakkal a társadalmi élet számos területén. Államilag biztosította az egyházak önálló működését, a vallás szabad gyakorlását, az alapvető hitéleti igények kielégítését. Érvényesítette a felekezeti egyenlőség elvét. Megszüntette a vallásos érzületűeket sértő, leegyszerűsítő ateista propaganda vadhajtásait, oldotta a vallásossággal szembeni politikai bizalmatlanságot. Mindennek következtében társadalmunkban nőtt a kölcsönös világnézeti türelem. Vallásosak és nem vallásosak számos lényeges társadalmi és politikai kérdésben hasonló véleményen vannak, és közösen cselekszenek a problémák megoldásában.

Egyházpolitikánk eredményei a belpolitikai stabilitás fontos elemét képezték az egész elmúlt időszakban. Ebben jelentős szerepük volt azoknak a mértékadó egyházi köröknek is, akik legjobb meggyőződésük alapján, az általuk képviselt vallási közösségek érdekeit szem előtt tartva, e politika partnereivé váltak.

Az egyházpolitikában elért eredményeink ellenére nem sikerült mindenben meghaladni a múlt hibáit. Az egyházak önállóságát és mozgásterét különböző bürokratikus rendelkezések és jogszabályok korlátozták. Nem tagadhatók a vallásos meggyőződés miatti, politikai indítékú hátrányos megkülönböztetés egyes esetei sem, amelyek gyakran súlyos lelkiismereti konfliktushoz vezettek. […]"[45]

Miklós Imre felmentése az ÁEH elnöki pozíciójából

„Hazánk felszabadításának 44. évfordulója alkalmából" a Minisztertanács jutalomban részesítette Miklós Imrét, amelyet Raft Miklós a Minisztertanács Hivatalának vezetője 1989. március 21-én közölt az ÁEH elnökével.[46]

Az ÁEH megszüntetésének bejelentése után bő két hónappal, 1989. április 17-én Miklós Imre kérte Németh Miklóst, hogy mentse fel az ÁEH elnöki pozíciójából.[47] Az ÁEH elnöke levelében így írt: „Ez év márciusában betöltöttem 62. életévemet. Közel negyvenéves egyházpolitikai szolgálatom, 18 éves hivatalvezetői tevékenységem után előterjesztem, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa

[45] MOL M–KS 288. f. 4. cs. 266–267. ő. e.
[46] MOL XIX–A–21–a–M–5–5–1989 (80. d.)
[47] MOL XIX–A–21–a–M–5–5/b/1989 (80. d.)

államtitkári, a Minisztertanács pedig az Állami Egyházügyi Hivatal elnöki tisztségéből, nyugdíjba vonulásom miatt, saját kérésemre felmenteni szíveskedjék.

Köszönöm a bizalmat, amelynek képességeim szerint tisztességgel igyekeztem eleget tenni, hazánk és népünk iránti elkötelezettséggel hazai és a nemzetközi élet minden területén."[48]

Miklós Imrének, az ÁEH elnökének természetes volt, hogy ugyan a Minisztertanács felügyeli a Hivatalt, felmentését kérő levelét nemcsak Németh Miklósnak, hanem Grósz Károlynak, az MSZMP főtitkárának is el kell juttatnia.[49]

A Minisztertanács 1989. április 30-ai hatállyal saját kérésére, nyugállományba vonulása miatt, érdemei elismerése mellett felmentette Miklós Imrét az ÁEH elnöki pozíciójából.[50]

Az Állami Egyházügyi Hivatal helyzete 1989-ben — alternatívák az ÁEH utáni életre

Mint említettük, elnökhelyettesi rangban Sarkadi Nagy Barna lett az ÁEH utolsó vezetője. Viszonylag rövid ideig, két hónapig állt az ÁEH élén, de a Hivatalról való felfogását, az utolsó napok eseményeit érdemes rekonstruálni. Nyers Rezsőnek írt leveléről már szóltunk. A következőkben szükséges szót ejteni a Németh Miklós részére készített feljegyzéséről, amelyben az állami egyházpolitika kereteiről vallott nézeteit foglalta össze.[51]

Eszerint: „A Kormány június 5-i ülésén több javaslat elhangzott az állami egyházpolitika szervezetének ügyéről. Egyes miniszter elvtársak véleménye szerint csak a Művelődési Minisztérium keretei között és teljesen új apparátussal képzelhető el a munka továbbvitele. Hivatkoztak egyházi személyek véleményére is.

Németh elvtárs összefoglalójában hangsúlyozta, hogy az előkészületeket a kabinetülésen kialakított álláspont szerint kell végezni, azaz előterjesztést kell készíteni a miniszterelnök vezetésével működő Országos Vallásügyi Tanács, a kormány Egyházügyi Titkársága létrehozására és számba kell venni a Művelődési Minisztériumnak átadandó hatósági jogköröket. Ez a munka folyik.

A döntés-előkészítés folyamatát ugyanakkor hangulati elemek is befolyásolják. Ezért fontosnak tartom, hogy Németh elvtárs szíves figyelmébe ajánljak néhány tényt.

1. *Az egyházi vezetők véleményének meghallgatása* és figyelembe vétele kétségkívül fontos. E nélkül az ügyben nem szabad döntést hozni. Azonban két idetartozó kérdést is látnunk kell:
   – Mit tekintünk az egyházak véleményének? Úgy gondolom mindenképpen figyelnünk kell azokra *a vezetőkre, akik a következő 5–10 évben*

[48] MOL XIX–A–21–a–M–5–5/b/1989 (80. d.)
[49] MOL XIX–A–21–a–M–5–5/b/1989 (80. d.)
[50] MOL XIX–A–83–a–939. 1989. április 27-ei (soron kívüli) MT ülés. (792. d.) 57/1989 (V. 2.) Minisztertanács 1056/1989. számú határozata. NET *Magyar Közlöny,* 1989. 27. sz.
[51] MOL XIX–A–21–d–002–4–2/1989. (161. d.)

funkcionálni fognak. (Az érvényes pápai kinevezések és a közelmúlt választási eredményei alapján ez a kör meghatározott.)

Természetesen szükség van a *vezetéssel szembenálló körök* véleményének meghallgatására is, de úgy, hogy lássuk, valójában mekkora befolyással rendelkeznek!

Mérlegelni kell a kormány (az állam) érdekeit is. Az egyházi vezetők között ugyanis természetesen vannak olyanok, akiknek személyes érdeke is, hogy teljesen új, őket és korábbi tevékenységüket nem ismerő állami apparátussal dolgozzanak együtt. (Bár a mai Egyházügyi Hivatalban vannak olyanok, akiknek neve és munkája összefonódott egy letűnt politikával, jelen vannak azok is, akik kidolgozták a reform csomagtervet, a törvényjavaslatot, és akiknek szakértelmét kár volna nélkülözni. Őket becsülik az egyháziak is.)

Másrészt: a legharmonikusabb együttműködés esetén és demokratikus keretek között sem esnek egybe állandóan az állami és egyházi érdekek.

Döntéseinknek tehát nem lehet kizárólagos feltétele az egyházi körök véleménye (bár természetesen figyelnünk kell erre).

Ezért nagyon fontos — miként az a legutóbbi megbeszélést végén elhangzott —, hogy *Németh elvtárs a döntés előtt személyesen találkozzék és konzultáljon az egyházi vezetőkkel*.

(A kormány tagjai közül többen rendszeresen kapcsolatokat tartanak fenn különböző egyházi körökkel.)

2. A kormányzati munkát illetően olyan szervezeti megoldás kell, amely *eleve lehetetlenné teszi* az apparátus számára a *hatósági jogkörök gyakorlását*. Törekvéseink hitelességét is bizonyítaná a kormány mellett létrehozandó egyházügyi titkárság. A hatósági jogkörökkel rendelkező minisztérium keretei közötti működés ennek ellenkezőjét tenné lehetővé.
3. Természetes, hogy az egyes tárcáknak foglalkozniuk kell a területükre eső egyházi tevékenység szakmai felügyeletével (pl. iskolák, egészségügyi és szociális intézmények, műemlékvédelem, környezetvédelem, nemzetközi kapcsolatok), de éppen ezért *nem rendelhető ez a munka csak egy tárcához*. Ebben kiemelt szerep kell, hogy jusson a Művelődési Minisztériumnak.

   Szükség van az állami munka összehangolására, *tehát nem irányító, hanem koordináló és politizálni is képes központi szervre,* valamint tárcaközi egyeztetésre.
4. Az iskolák államosítása előtt ezernél több egyházi iskola működött az országban, tehát az oktatásügy volt az állam és az egyházak együttműködésének legfőbb területe. Ez igazolta a Vallás- és Közoktatási Minisztérium létét. Ma ez nem így van és a közeljövőben sem várható, még akkor sem, ha nőni fog az egyházi iskolák (ma tíz ilyen iskola működik) száma. (Az egészségügyi és szociális intézmények száma többszöröse az iskolákénak.)
5. Egy tárca keretei között az egyházak nem találnának olyan partnerekre, akik az adott minisztérium hatáskörén kívül eső ügyekről is tudnának

tárgyalni. Ezért teljesen önálló kapcsolatrendszert építenének ki az államigazgatás minden ágával. Ez állami szempontból nem kívánatos. (Nem ellenőrizni és irányítani kell őket, ellenkezőleg: segíteni és koordinálni a kapcsolatokat, *ugyanakkor egyértelműen képviselni az állami érdekeit*.)
A miniszterelnök csak akkor kaphat hatékony segítséget az állami egyházpolitikai irányításhoz, ha közvetlenül támaszkodhat egy kis létszámú szakértői apparátusra."

Sorsdöntő volt Sarkadi Nagy Barna véleménye, ezért is éreztem fontosnak teljes terjedelmében közölni, hiszen az ÁEH-ban 1983-tól elnökhelyettesként tevékenykedő politikus belülről ismerte azokat a folyamatokat, eljárásokat, ahogy az egyházakkal szemben felléptek, és ahogy az egyházakkal együttműködtek.

A kormány június 26-ai ülésén döntött az Országos Vallásügyi Tanács, a Miniszterelnök mellett működő Egyházpolitikai Titkárság létrehozásáról, amelynek vezetésével Sarkadi Nagy Barnát bízták meg,[52] továbbá néhány napon belül a Művelődési Minisztérium szervezeti keretében felállították az Egyházi Főosztályt.[53] Az Állami Egyházügyi Hivatalban 1989 júniusában már csak 27 fő dolgozott, többségük átkerült az új szervezeti egységekbe.[54]

Az Országos Vallásügyi Tanács létrehozása és működése

Fazekas Csaba 2011-ben publikált munkája[55] megkönnyíti az események rekonstruálását, de úgy gondolom, hogy érdemes bizonyos eseményeket rögzíteni, hogy teljes képet kapjunk a rendszerváltás idején történt folyamatokról, ezért mutatom be röviden az Országos Vallásügyi Tanács (OVT) létrejöttét, működését.

Az Országos Vallásügyi Tanács[56] alakuló ülésére csak hónapokkal megalakítása után, 1989. október 20-án került sor.[57] Az OVT felállításáról szóló határozat úgy rendelkezett, hogy az OVT szükség szerint, de legalább félévente ülésezik. A Tanács maga határozza meg ügyrendjét. A Tanács az egyházak és felekezetek önállóságának tiszteletben tartásával végzi tevékenységét. A Tanács konzultatív testület, nem hoz döntéseket. Feladata a következő volt:

---

[52] A Minisztertanács 1088/1989. (VI. 30.) határozata miniszterhelyettes kinevezéséről. MOL XIX–A–83–a–946. 1989. június 26-ai MT ülés. (799. d.)

[53] MOL XIX–I–9–ss.

[54] MOL XIX–A–21–a–M–5–8–1989. (80. d) Az ÁEH létszáma munkakörökként így oszlott meg: Egy általános elnökhelyettes, egy elnökhelyettes, egy főosztályvezető, négy főosztályvezető-helyettes, egy osztályvezető, egy tanácsos, négy csoportvezető, három főelőadó, négy előadó, egy ügyviteli alkalmazott, hat fizikai alkalmazott. A korábbi közel 50 fős hivatali létszámkeret jelentősen lecsökkent.

[55] Fazekas, 2011.

[56] A Minisztertanács 1092/1989. (VI. 30.) határozata az Országos Vallásügyi Tanácsról. MOL XIX–A–83–a–946. 1989. június 26-ai MT ülés. (799. d.)

[57] Fazekas, 2011. 33.

- Figyelemmel kíséri a lelkiismereti- és vallásszabadság érvényesülését, időszakonként átfogóan értékeli e jogok megvalósulásának helyzetét.
- Megvizsgálja a Kormány, illetve a Tanács tagjai által fontosnak tartott, és a lelkiismereti- és vallásszabadság érvényesülésével összefüggő kérdéseket.
- Elősegíti az állam és az egyházak, felekezetek közötti kapcsolatok ápolását, javaslatokat tesz az ezzel kapcsolatos állami feladatokra.
- Elősegíti az egyházak, felekezetek közötti együttműködést, véleménycserét.

Az OVT elnöke a Minisztertanács elnöke (Németh Miklós), elnökhelyettese a művelődési miniszter (Glatz Ferenc), titkára a Minisztertanács Egyházpolitikai Titkárságának vezetője (Sarkadi Nagy Barna), tagjai a társadalompolitikai feladatokat ellátó államminiszter; a Minisztertanács elnökének felkérése alapján, a Tanács munkájában részt venni kívánó valamennyi magyarországi egyház, felekezet, vallási közösség képviselői, azaz 16 katolikus püspök, nyolc református, két evangélikus, két izraelita egyházi személy, továbbá a többi felekezet és kisegyház egy–egy képviselője. Az OVT munkájában nem vett részt a Jehova tanúi és a Krisztusban Hívő Nazarénus Gyülekezet.

A Tanács tényke dése elsősorban abból állt, hogy megvitatta és véleményezte az egyházakat érintő miniszteri előterjesztéseket, beszámolókat. Az Országos Vallásügyi Tanács az új kormány megalakulása után, 1990. június 13-án szűnt meg.

Mint említettük, az Elnöki Tanács 1989. június 30-ai rendelete jogutód nélkül felszámolta az Állami Egyházügyi Hivatalt, emellett megszüntette az állami hozzájárulás kötelezettségét az egyházi állásokhoz, az csak olyan tisztségeknél maradt meg, amelyek nem magyar, hanem pápai joghatóság alá tartoztak.[58] Július 1-jével megszűnt az egyházi kiadói tevékenység és az egyházi sajtótermékek ellenőrzése, illetve az egyházak azon kötelezettsége, hogy istentiszteletre szánt épület kialakításánál meg kellett szerezni a helyi tanácsok egyetértését. Külföldi állampolgárok magyar egyházi főiskolai felvételéhez szintén nem kellett ettől kezdve előzetes állami hozzájárulás. Mindezek következtében az állam nem rendelkezett a továbbiakban speciálisan egyházi területre érvényes igazgatási jogokkal. Ugyanekkor a 66/1989. MT sz. rendelet kibővítette a művelődési miniszter feladatkörét: mindazokat a jogokat, amelyeket az egyházakkal kapcsolatban az állam gyakorolhat, a művelődési miniszterre ruházta. (Ezek: az állami költségvetésből az egyházpolitikai célú eszközökkel való gazdálkodás, a felekezetek állami bejegyzése, az egyházak és az állam közötti kapcsolatok alakítása, az állam egyházpolitikai céljainak megvalósítása.) E feladatokat koordinálta az 1989. július 1-jén felállított Egyházi Főosztály, aminek elnevezése 1990-ben Egyházi Kapcsolatok Főosztályára, majd Egyházi Kapcsolatok Titkárságára módosult.

[58] Ezek a következők: a katolikus megyéspüspökök, az esztergomi, kalocsai és egri érsek, a pannonhalmi Szent Benedek-rendi nullius főapát, a püspöki koadjutor, a segédpüspök, az apostoli adminisztrátor, a római Pápai Magyar Intézet igazgatója és a címzetes püspök.

A magyarországi egyházak, felekezetek szabad működésének utolsó formai akadályai az 1948-ban és 1950-ben kötött ún. „megállapodások" voltak. Először a katolikus egyházzal kötött egyezmény felbontására került sor. 1990. február 6-án Németh Miklós miniszterelnök és Paskai László bíboros, esztergomi érsek, prímás közös nyilatkozatban hozták nyilvánosságra, hogy kölcsönösen semmisnek tekintik az 1950. augusztus 30-án aláírt egyezményt. Ezt követően 1990. március 19-én hasonló módon felbontották az 1948-ban megkötött szerződéseket a református, az evangélikus, az unitárius egyházzal és az izraelita felekezettel.

A rendszerváltozás idején megváltozott az egyház és az állam kapcsolata. Németh Miklós miniszterelnök és kormánya igyekezett saját hatáskörébe vonni az egyházpolitika irányítását, ezért is szüntették meg az ÁEH-t. A felállított OVT konzultatív testület volt, míg a Művelődési Minisztérium Egyházi Főosztálya adminisztratív jellegű feladatokat látott el az egyházakkal kapcsolatban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MOL	Magyar Országos Levéltár (Bp.)
M–KS 288. f. 4. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt. Központi Bizottság
M–KS 288. f. 5. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt. Politikai Bizottság
M–KS 288. f. 22. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt. Agitációs és Propaganda Osztály
M–KS 288. f. 41. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt. Agitációs és Propaganda Bizottság
XIX–A–21–a	Az államigazgatás felsőbb szervei. Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek. Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok
XIX–A–21–d	Az államigazgatás felsőbb szervei. Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek. Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK iratok
XIX–A–21–e	Az államigazgatás felsőbb szervei. Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek. Állami Egyházügyi Hivatal. Tematikusan rendezett iratok
XIX–A–83–a	Az államigazgatás felsőbb szervei. Minisztertanács. Jegyzőkönyvek és mellékleteik
XIX–I–9–ss	Az államigazgatás felsőbb szervei. Művelődési Minisztérium. Egyházi Főosztály

2. Kiadott források

Magyar Közlöny

1989 *Magyar Közlöny*, 33. (1989) 27. sz., 43. sz.

3. Szakirodalom

Fazekas

2003 Fazekas Csaba: Kultúrbéke, 1987. „Vita" a Kádár-kormány egyházpolitikájáról a parlamentben. *ArchivNet*, 2003. 1. sz.

2004 Fazekas Csaba: Dokumentumok Miklós Imre lemondásának történetéhez (1989–1990). *Egyháztörténeti Szemle*, 5. (2004) 2. sz.

2011 Fazekas Csaba: *Az Országos Vallásügyi Tanács* 1989–1990. METEM–MOL, Bp., 2011.

KÖPECZI

2004 KÖPECZI BÓCZ EDIT: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége.* Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.

KÖBEL

2005 Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!" Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között.* Rejtjel Kiadó, Bp., 2005.

KULCSÁR

1994 KULCSÁR KÁLMÁN: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990.* Bp., 1994.

MSZMP KB 1989

1993 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei* 1–2. kötet. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: S. KOSZTRICZ ANNA–LAKOS JÁNOS–NÉMETHNÉ VÁGYI KAROLA–SOÓS LÁSZLÓ–T. VARGA GYÖRGY. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 24., Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993.

SZÁNTÓ

1990 SZÁNTÓ KONRÁD OFM: *Az Egyházügyi Hivatal titkai.* Mécses Kiadó, Bp., 1990.

KERESZTES CSABA

AZ OKTATÁS ÉS A KULTÚRA IRÁNYÍTÁSÁNAK ÁTALAKULÁSA A NYOLCVANAS ÉVEK VÉGÉN

CHANGE OF THE EDUCATIONAL AND CULTURAL MANAGEMENT AT THE END OF THE 1980s: At the end of the 1980s, the educational system and the cultural politics of the socialist era went through a crisis. Unfavourable economical factors had a direct effect on the conditions of education, or more accurately, there was significant financial resource withdrawal from the cultural field. The official cultural politics slowly began to disintegrate, and more and more individual initiatives were implemented. The gradual change of the political system triggered the demand for changing the culture too. New ideas were born regarding cultural demands and the role of the state. The basic principal of these reforms was the abandonment of the old centralized management. The projects dated between 1987–1990, that focused on the change of education and culture, also reflect the general feeling of this short period.

A számos, és egymástól jól elkülöníthető területből álló művelődési ágazat mindegyikére gyökeres hatást gyakoroltak az 1987-től egyre gyorsuló társadalmi és politikai folyamatok, a pártállami rendszer bomlása, és az ideológiai–elméleti alapok módosulása. Az alsó- és középfokú oktatás, a felsőoktatás, a nemzetiségi ügyek, a vallási jellegű ügyek, valamint a kultúrán belüli részterületek tevékenységének ekkor bekövetkező jelentős változásait főként külső hatások okozták. A politikai környezet módosulásaira a művelődésügy többnyire passzív alanyként válaszolt, bár számos nagy jelentőségű kezdeményezés indult ki a kulturális élet valamely szegmenséből. A külső hatásokra egyrészt kényszerből, másrészt önként kellett megtanulni az új, a korábbitól eltérő válaszadási technikákat.

Az oktatást és a kultúrát irányító Művelődési Minisztérium működése mindezzel párhuzamosan változott, levéltári iratanyaga pedig tükrözi az átalakulás okait és folyamatát.

A művelődési alaprendszer problémái

A politikai és gazdasági szerkezetváltás a művelődés működési körére is átalakító hatást gyakorolt, és az utolsó, 1987–1990 közötti időszakban e terület általános helyzete minden tekintetben érezhetően romlott. E kedvezőtlen és egyre rosszabbodó körülmények a szélesebb társadalom számára sem maradtak rejtve, és a szakmabeliek is számos fórumon és különböző formában fejezték ki véleményüket. A sajtóban, a rádióban, vagy éppen az egyedi kiadványokban megjelent korabeli elemzések közül bevezetésként csak egy ún. „öntevékeny szakértői munkaközösség" által 1988-ban megjelentetett vitaanyagot emelünk ki, amely

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 119–160.

mélyreható, alapos és nyílt bírálatát adta az akkori helyzetnek, illetve az odáig vezető körülményeknek. E munkában erősen bírálták a bürokratikus tervgazdaság tevékenységének a művelődésügyre gyakorolt hatását, amelynek az elmúlt évtizedekben sikerült a kulturális szférát „a saját képére és hasonlatosságára formálnia." Sőt azt is kijelentették, hogy a „sztálini tervgazdasági módszer és ágazati elv itt maradt legtovább életben. A '70-es, '80-as évekre a »kiművelt emberfők« társadalma helyett a magyar társadalom műveltségszerkezete szétszakadttá vált, polarizáltan a kultúrából kitaszítottak egyre nagyobb tömegére és a civilizáltságunk fügefaleveleként ügyeskedő »kiművelt csirkefogók« elitjére. A kettő között, az apátiába süllyedt értelmiségi rétegből kitörve született meg az ellenzékiek, alternatívok, másként gondolkodók sokszínű, egyre terebélyesedő mozgalma. […] A mai magyar kultúrpolitika »emberközpontú« értékrend helyett »ideológiaközpontú« értékrendet képvisel. Nemcsak, hogy elszakadt a néptől, nemzettől, közösségektől, de elvesztette alanyát, az embert. A ma már nem titkolható bajok, tünetek rohamos növekedéséről szóló katasztrofális méretű deviancia tényének »bátor« feltárása vagy általános szinten mozog, vagy ami még rosszabb, a társadalomra, az alanyokra hárítja a felelősséget." Erős kritikát mondtak a „napi szólammá vált" marxizmus elméleti tételeiről, a monopolhelyzetű kulturális apparátusról, a központosításról, a privilégiumokról, vagy éppen a felülről jövő gazdasági eszközöktől való függésről. Következtetésként és megoldásként kulturális reformot sürgettek. A reform alapfeltételeit a demokratizálásban, az önszerveződésben, a lokális megújulásban, a pénzforrások új elosztásában stb., vagy éppen a piacorientált és „társadalmilag ellenőrzött" gazdaság kiépítésében vélték kivihetőnek.[1]

A bajokat a művelődési tárcánál is észlelték, de csak a pártirányítás fokozatos lebomlása után nyilvánították ki egyértelműen. 1989-ben viszont már drámai hangvételű megfogalmazásban fejezték ki a művelődésügyi változások szükségességét. „A magyar közoktatás kritikus helyzete, felhalmozódott hiányai már-már működőképességét veszélyeztetik, belső — szakmai és morális — tartalékai kimerülőfélben vannak. A válság felszámolásához átfogó és valóságos reformra van szükség. […] A rendszerváltás szakítást követel a »nem termelő szféra« eddig követett szűk látókörű és szűkmarkú megítélésével és a maradékelv alapján történt fokozatos elsorvasztásának gyakorlatával, de az oktatás állami monopóliumával, az intézményes nevelés cél- és eszközrendszerének ideologikus tartalmú etatista kisajátításával is."[2]

A tárca illetékesei azt is kijelentették, hogy a „szellemi munka, az értelmiségi tevékenység — minden deklaráció és határozat ellenére — évtizedek óta tartó leértékelődési folyamatát nem csak meg kell állítani, hanem radikális fordulattal az első számú stratégiai céllá is kell tenni. Magyarország sajátosságai miatt csak a tudás, a szellemi erők gyarapítása jelenthet reális reményt a nemzetközi

[1] Reform és művelődés, 1988.
[2] MOL XIX–I–9–r–3. tétel-sz. n.–1989.

fejlődéshez való felzárkózásra, ellenkező esetben a fejlődés szélső perifériáira kerülünk."[3]

A kiművelt főket biztosítani hivatott oktatási szférában ekkoriban kb. 314 ezer különböző végzettségű pedagógus foglalkozott a majdnem 2,2 millió gyermek, tanuló, vagy éppen főiskolai vagy egyetemi hallgató nevelésével és oktatásával.[4]

Az alapfokú iskolák gondjai

1986 után az általános iskolai tanulólétszám folyamatosan csökkent: az 1989-es évben az 1 millió 280 ezer főnyi tanulónak 3526 iskolát tartott fenn az állam, egy általános iskolai diák oktatásának évi költsége 1989-ben kb. 15 ezer forintot tett ki.[5]

A nyolcosztályos alapképzés számos gondja közül a következők voltak a legégetőbbek: a központi helyektől távol eső településekre nem jutott szakképzett pedagógus, a működő pedagógusok továbbképzése akadozott, élet- és munkakörülményeik is elmaradtak a kívánatostól. Az iskolák szociális ellátásában a „sok éves fejlődés után az utóbbi két évben mindenütt hanyatlás tapasztalható". A diákotthonban elhelyezett tanulók száma is csökkent (bár ez az ellátás minőségi javulását hozta magával). A '70-es évek közepétől, a demográfiai hullám hatásának kiküszöbölésére megindított iskolafejlesztési program keretében jelentős beruházásokat és fejlesztéseket kezdeményeztek, növelni tudták az osztálytermek számát és a pedagógus létszámot is. „A működési feltételek fejlesztése azonban a tanulólétszám-növekedés által előidézett szükséglet-növekedést nem tudta teljes mértékben ellensúlyozni. A '80-as évek közepéig mind a tárgyi, mind a személyi feltételek tekintetében visszaesés volt tapasztalható az ellátásban. Azt, hogy nem lett még kedvezőtlenebb a helyzet, csak a minőségi követelmények liberalizálásával lehetett elérni. Az intézményhálózat ellátó képességének bővítését nagyrészt szervezési megoldásokkal sikerült biztosítani." Ez utóbbi többek között azt jelentette, hogy a statisztikai kimutatásokban lehetővé tették minden tanításra használt helyiség osztályteremként való feltüntetését „függetlenül annak eredeti rendeltetésétől". Ezen kívül „igen sok helyen kényszerültek, illetve kényszerülnek jelenleg is meglévő létesítmények 100%-on felüli, illetve több műszakos kihasználására".[6]

Az 1989-es év második felében az anyagi bajokról már kendőzetlenül fogalmaztak. „A kistelepüléseken lévő általános iskolák épületeinek nagy része, és a nagyvárosok belső kerületeiben lévő iskoláink zöme olyan rossz állapotban van, hogy ha rövid időn belül (egy-két év) nem kerülnek felújításra, életveszély miatt be kell zárnunk őket. […] A helyi fenntartók iskoláknak biztosított költségvetése

[3] MOL XIX–I–9–j–33. tétel-sz. n.–1989.

[4] MOL XIX–I–9–d–3879–1989. Ebbe beletartoztak ún. diákszociális ügyeket (étkeztetés, napközi, diákotthon) intéző személyek is.

[5] MOL XIX–I–9–d–3879–1989., valamint XIX–I–9–r–2. tétel-sz. n.–1989.

[6] MOL XIX–I–9–r–2. tétel–sz. n.–1989.

szinte lehetetlenné teszi a működést. Évek óta nem követi az áremelkedéseket (energia, tisztítószerek, stb.) a dologi automatizmus. A tanácsi egységes pénzalap mindent elsüllyeszt. […] Tanácsi és iskolai kezdeményezések nem valósulhatnak meg, mert központi segítséget nem tudunk adni a helyi kezdeményezések kiegészítésére."[7]

A nevelési ügyek kapcsán kijelentették, hogy „egyre több helyen vetődik fel a kérdés, hogy miért vannak a központi szakmai intézetek, ha nem tudják a tananyagot tanulhatóvá tenni, ha évek óta nem sikerül a követelményszinteket meghatározni, ha nem tudnak alternatív programokat biztosítani, ha nem tudnak jó mérési rendszert kialakítani". A tanítók szerint a pedagógiai kutatások „messze vannak a valóságtól", és azokból semmit sem tudnak felhasználni. Az utóbbi években alig volt ellenőrzés, emiatt „szétesik az iskola, megbomlik a rend, a fegyelem. A vezetők elbizonytalanodtak (tanulmányi felügyelet nincs, szakfelügyelet nincs, a tantestület csak önellenőrzéssel nem sokra megy)." Az iskolákból „hiányzik az érzelmi nevelés, iskoláink sivárak, gyermekeink elemi viselkedéskultúrát nem tanulnak sem otthon, sem az iskolában". Az akkor hivatalosan 5,9%-os arányban iskolába került cigánytanulók esetében számukra, valamint az egyéb hátrányos helyzetű (veszélyeztetettnek nevezett) diákok neveléséhez külön speciális programok bevezetésének szükségességét hangsúlyozták.[8]

A középfokú iskoláztatás problémái

E többrétegű képzési formát szintén több nehézség sújtotta. A rendszerváltás előtti évben számszerűen 460 ezer fő tanult középfokú intézményben: 118 ezer gimnazista, 145 ezer szakközépiskolás és 197 ezer szakmunkástanuló. Egy gimnáziumi tanuló oktatásának (állami) költsége 21 ezer Ft volt, míg egy szakmunkástanulóé 17–18 ezer Ft.[9]

A közvélemény szerint jó teljesítményt nyújtó gimnáziumi oktatás sem volt mentes a bajoktól. A kimutatások szerint „a továbbtanulni szándékozó gimnazisták száma magas, de közvetlenül az érettségi után a felvételi vizsgán megfeleltek és felvettek aránya — a javuló tendencia ellenére — sem megnyugtató (kb. 30–35%). Az érettségit követő években kb. ugyanilyen arányban jutnak be tanulónak a felsőfokú intézményekbe. A tovább nem tanulók — kb. 40% — általános műveltségük révén rövid idő alatt képesek felkészülni bizonyos munkák ellátására." A '80-as években számos új gimnázium nyitotta meg kapuit, az osztályok létszáma a demográfiai hullám ellenére stabilizálódott, és a tanári ellátottság is javult. A gondok közé sorolták viszont a tantervek túlméretezettségét, egyes

[7] MOL XIX–I–9–d–3655–1989.
[8] Uo.
[9] MOL XIX–I–9–r–2. tétel–sz. n.–1989., valamint: XIX–I–9–d–3879–1989.

esetekben ennek korszerűtlenségét, a központi irányítás túlszabályozottságát, a helyi önállótlanságot és az idegennyelv oktatásának elégtelenségét.[10]

A középfokú oktatásban leginkább a szakmunkásképzés gondjai váltak akuttá. „A hazai szakképzés általános helyzete rendkívül elszomorító. Az ipar és a gazdaság évek óta válsággal küzd, sok cég a szanálás és a csőd áldozata lett. A »szegény rokont«, a szakképzést épp hogy csak élni hagyják."[11]

Mindezeken túlmenően a szakmunkásoktatást „zsákutcás jellegűnek" és strukturálisan elmaradottnak minősítették, amelynek „feltételrendszere nem tekinthető kielégítőnek. További romlása ma már az alapvető képzési funkciókat veszélyezteti. Az oktatási ráfordítások abszolút értékének emelkedése ellenére a szinten tartás sem valósítható meg, amiben szerepe van annak is, hogy az oktatásra fordítható költségekből a középfokú szakképzés részesedésének aránya a legutóbbi évtizedben csökkenő." Az általános iskolák kiemelt fejlesztése miatt csökkentek ennek a képzési formának a beruházási arányai. A középfokú iskoláknak csak egy része képes megfelelő színvonalon oktatni. „Ebben nem elhanyagolható szerepet játszik az általános iskolai előképzettség alacsony színvonala, a pályaorientáció fogyatékosságai, az elavult tananyagtartalom, valamint a középfokú oktatási intézmények oktatási feltételeinek fogyatékosságai." A szakmunkásképző intézményekbe a tanulók eleve gyenge tanulmányi eredményekkel kerültek, és a közismereti tárgyak oktatásának tartalma e helyen sem haladta meg az általános iskola kötelező tananyagát. „A szakmai oktatás döntő hányada a gyakorlati képzés, melynek során a tanulók egy-egy szűk szakmának a gyakorlati oktatást ellátó vállalat igényeire szabott ismereteit sajátítják el. A szakmunkástanulók lemorzsolódása a teljes képzési idő (1982–1985) alatt átlagosan 24,3% volt."[12]

A szakoktatás bajai tehát már korábban jelentkeztek, de csak 1988–1990 között, a pénzügyi válság és szerkezetváltás körülményei között váltak égető problémává. A gazdasági viszonyok átrendeződése miatt ebben az időszakban észlelték egyre erősebben a globálisnak nevezett munkaerő-kereslet csökkenését, a növekvő munkanélküliséget. 1989-ben a pályakezdő fiataloknak 16%-a már nem tudott elhelyezkedni. Ezt a demográfiai hullám is befolyásolta. (A hetvenes évek első felének viszonylag magasabb születési arányszámából adódóan a nyolcvanas évek végére a korábbinál több tizenéves került ki a munkaerőpiacra). Jellemzően az alapfokú oktatásból kikerült, de továbbtanulni nem akaró fiatalok szakképzettséget nem igénylő fizikai munkába való elhelyezése ütközött nehézségekbe.[13]

Mindezekkel párhuzamosan a szakképzés irányítása áttekinthetetlenné vált, a pénzügyi források csökkentek, magát a szakoktatást a Minisztérium is korszerűtlennek nyilvánította. Kiemelten hangsúlyozták, hogy jelentősen elavulttá vált az iskolák szerszámgépparkja. Egy 1982-es felmérésre utalva elismerték, hogy

[10] MOL XIX–I–9–r–2. tétel–sz. n.–1988.

[11] Uo.

[12] MOL XIX–I–9–r–3. tétel-sz. n.–1989., valamint uo. 2. tétel–sz. n.–1988.

[13] MOL XIX–I–9–r–6. tétel–sz. n. 1990. A fiatalok munkába állásának időtartama már ekkor érezhetően megnövekedett.

„az akkor már 50%-ban leírt állomány fejlesztésére az eltelt időszakban nem került sor". Pedig ezzel szemben „a szakmunkásképzés a gazdaság igényeit csak akkor tudja teljesíteni, ha az a gazdálkodó szervezetek technikai, szellemi erőforrásaira épül". Mindeközben a különböző gazdálkodó szervek a gazdasági helyzet romlása, illetve „a tanulóképzés növekvő költségei, továbbá a munkaerő-gazdálkodás bizonytalanságai miatt vonakodnak gyakorlati oktatást vállalni, mivel az számukra veszteséges".[14]

„Ma már senki sem mondja itthon, hogy a szakmunkásképzés a párt élcsapatának adja a közvetlen utánpótlást. A támogatások elfogytak, elkoptak, megszűntek. Ezzel egyidejűleg megjelent a munkanélküliség. A gyárak jó része munkaerő felesleggel rendelkezik, akiket vagy át kell képezni, vagy el kell bocsátani. Miért költsön az üzem új tanulóra?"[15]

A felsőoktatás helyzete a nyolcvanas évek végén

Aggasztó problémák nehezítették az egyetemek és főiskolák politikailag amúgy is kényes helyzetét. Az ország gazdasági teljesítőképességének romlása közvetlen hatást gyakorolt a felsőoktatásra. A pénzügyi nehézségek (kifejező korabeli megfogalmazásban: „nyomorúságos helyzet") befolyásolták az oktatás körülményeit is, és a hallgatók életszínvonala számottevően romlott. Az egy főre jutó közvetlen pénzbeli állami támogatás 1988-ra fokozatosan 14 460 Ft-ra nőtt — azonban reálértéken 14%-kal kevesebbet ért. Ez a csökkenés a felsőoktatásban „súlyos helyzetet teremtett, feszültségek forrásává vált. Természetes következmény, hogy felerősödött a támogatások elosztás-politikájának bírálata, mind a személyek közötti megosztás mechanizmusáé, mind felhasználhatóság szerinti megoszlásé."[16]

A felsőoktatás korábban kidolgozott lényegi átalakítása (új szakosodási rend, tantervi irányelvek kidolgozása, a hatáskörök kiigazítása, a tankönyv- és jegyzetügyek rendezése stb.) is késedelmet szenvedett, egy részük pedig jórészt a gazdasági feltételek hiánya miatt el is maradt. A gép- és műszerpark itt is elavultnak számított, az épületek leromlott állapotban voltak, és nemzetközi összehasonlításban alacsonynak számított a hallgatói létszámarány (ekkor 65–66 ezer fő).[17]

A rendszerváltás időszakában jól jellemezte a körülményeket a következő megállapítás: „A magyar felsőoktatás válságba került. E válság jelei akkor jelentkeztek, amikor az extenzív fejlődés forrásai kimerültek. A felsőoktatás struktúrájában és prioritásaiban a negyvenes évek végén végbement alapvető változások eredményeképp ugyanis felsőoktatásunk rugalmatlanná vált, gyakorlatilag megszűntek a minőségi követelmények teljesülését biztosító automatizmusok, a

[14] MOL XIX–9–r–2. tétel–sz. n.–1989., valamint: XIX–I–9–d–3848–1989.
[15] MOL XIX–I–9–r–2. tétel–sz. n.–1989.
[16] MOL XIX–I–9–p–52. tétel–179–1988.
[17] MOL XIX–I–9–p–92. tétel–179–1989.

megújulásra, a kapacitások átcsoportosítására való készség, azaz az intenzív fejlődés alapfeltételei. Az intézmények gyakorlatilag elszigetelten működnek (belés külföld vonatkozásában egyaránt), ezért nem alakult ki a fejlődést elősegítő versenyhelyzet sem. Felsőoktatásunk létszámarányait tekintve egyedülálló a fejlett és a közepesen fejlett országok között."[18]

1988 végén az intézmények a működésképtelenség felé sodródtak. Félő volt, — és tényként is kezelték —, hogy ha a felsőoktatást nem sikerül „bekapcsolni a nemzetközi vérkeringésbe", akkor színvonalában annyira elmarad és leszakad a fejlett világ felsőoktatásától, hogy e hátrányt behozni „már szinte lehetetlen lesz vagy nagyon nehéz".

Az utolsó évtizedben több fejlesztési terv is született a felsőoktatás gondjainak megoldására. A Minisztertanács 1988 júniusában fogadott el egy cselekvési programot, a dinamikusabb fejlesztés megindítására. A program célkitűzései „teljes egészében" átfogták a felsőoktatás valamennyi anyagi, tárgyi, személyi és létesítményi feltételeit, valamint az oktatás megújítását és korszerűsítését. A legfontosabb feladatokat az alábbiakban határozták meg: a felsőoktatás feltételeinek javítása és az oktatás tartalmi-metodikai korszerűsítése, felkészülés a minden eddiginél népesebb korosztály befogadására (az 1993. évre), illetve a „társadalmi nyitottság, a mobilitás, az esélyek egyenlőbbé tétele érdekében új felvételi rendszer bevezetésének megalapozása". A programnak természetesen pénzügyi vonzatai is voltak, amelyek esetében azonban már eleve nem a közeljövőre tervezték a jelentősebb beruházásokat. „Tekintettel arra, hogy népgazdaságunk teherbíró képessége 1993-ig várhatóan nem tesz lehetővé egy teljes körű és rövid idő alatt megvalósítható fejlesztést, ezért az elkövetkezendő öt esztendőt két szakaszra bontottuk, amelyben - anyagi lehetőségeink függvényében - szelektív fejlesztést kívánunk megvalósítani." Az 1989–1990-es I. periódusban a már az ötéves tervbe betervezett „fejlesztési és rekonstrukciós célkitűzéseket kell maradéktalanul elvégezni, megalapozva ezzel a következő periódus jelentősebb fejlesztéseit". Az 1991–1993 közötti II. periódusra tervezték a mennyiségi és minőségi fejlesztések jelentős részét, amelyeket „koncentráltan, regionális felsőoktatási központok kialakítása és komplex fejlesztése útján" kívántak megvalósítani. A beruházási és fejlesztési feladatokat intézményenként összegszerűen is megállapították.[19]

Az 1988. évi cselekvési program végrehajtása során azonban egyre növekedtek a nehézségek, és az 1989-es évben a Minisztérium már aggodalmának adott hangot. Eszerint a program anyagi részét nem biztosították, a szükséges összegnek csak töredéke állt rendelkezésre. „Mindez a felsőoktatási intézmények oktatói és hallgatói körében jogos elégedetlenséget vált ki, ezért a felsőoktatás fejlesztését nagyfokú szkepszissel ítélik meg. […] A működéshez és a fejlesztéshez szükséges

[18] MOL XIX–I–9–c–14–1989.

[19] MOL XIX–I–9–zz–46. tétel–1396/SA–1988.

feltételek hiánya azonban olyan feszültségeket élez ki a felsőoktatási intézményekben, hogy az oktatás jelenlegi rendjét és színvonalát is veszélyeztetik." [20]

Az ideológiai nevelés felbomlása

A rendszer egyik elvi tartóoszlopát jelentő ideológia, a marxizmus–leninizmus hegemón jellegű oktatásában nagyon korán megindult a fellazulás. Ahogy akkoriban mondták: már 1987-ben megpróbáltak „kiigazítást„ tenni a marxizmus oktatásának monopolhelyzetében, azonban ekkor csak annyit sikerült elérni, hogy a tananyagba a munkásmozgalom XX. századi története helyett Magyarország 1918–1975 közötti története került.[21]

1987–1988-ban elkezdték a marxizmus–leninizmus egyetemi oktatásának ún. társadalomtudományi tárgyakká (főleg szociológiai anyaggá) történő átalakítását. „A legtöbb egyetemen és néhány főiskolán megteremtettük a szociológia-oktatás feltételeit, amely elsősorban a mai társadalmi folyamatok marxista elemzése szempontjából jelentett előrelépést." A korszerűbbé és elfogadhatóbbá tétel kísérletei ellenére több helyen a felsőoktatási intézmények oktatóinak és hallgatóinak többsége is szembefordult a „szükségtelennek ítélt" ideológiai képzéssel. A tantervek átalakítása ellenére „a hallgatók marxista meggyőződésének kialakításában nem sikerült jelentős haladást elérni, sőt egyes intézményekben kimondottan romlott a marxizmus-oktatás helyzete, a hallgatók számottevő része ellenérzéssel fogadja, mint a »hivatalos« ideológia propagandáját".[22]

Ez az ellenállás, valamint a politikai változások meggyorsították a korszerűsítési program végrehajtását, és 1989 közepén az átalakítási folyamat újabb lendületet kapott. „A társadalomtudományi (»marxista«) tárgyak folyamatos korszerűsítése és átalakítása a társadalom és a tudományos közélet fejlődésével párhuzamosan az utóbbi időben jelentősen felgyorsult." A Minisztérium illetékes szervezeti egysége új oktatási struktúrát és „gyökeres tartalmi átalakítást" dolgozott ki. A korábbi „merev kötöttségek" helyett a választhatóságot, és az oktatói és hallgatói kezdeményezésre támaszkodó rendszert alakítottak ki, nem a tárgyak körét írták elő, hanem — nemzetközi példákra hivatkozva — minimális össz-óraszámot adtak meg. Az adott intézmény jellegéhez igyekeztek igazítani a tantárgyak körét és témáját. Bevezetett új tantárgyak lettek például: közgazdasági alapismeretek, politikaelmélet, a filozófia különböző szakágai, szakszociológiák, vagy éppen a környezetgazdálkodás. „Az új oktatási rendszer szervezeti és tartalmi kialakítása természetesen felvetett bizonyos politikai, szakmai és egzisztenciális kérdéseket, problémákat. Rendszeresen érik oktatóinkat és tan-

[20] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–sz. n.–1989.

[21] A marxizmus oktatásának átalakításakor hivatkoztak a Szovjetunióban zajló folyamatokra, amelyek „nem egy korábbi tétel radikális felülvizsgálatát" jelentik. (XIX–I–9–e–1988. április 18.)

[22] MOL XIX–I–9–e–1988. április 18.

székeinket támadások a korábbi vélt vagy valós privilegizált helyzetük miatt, anélkül, hogy a mai tényleges helyzetet mérnék fel. A polarizálódó és pluralizálódó magyar társadalomnak megfelelően különben ezeken a tanszékeken sincs már egységes szemlélet, szinte minden ma működő párt és szervezet tagjai megtalálhatóak közöttük." A tárca azt is kijelentette, hogy nem ideológiát akarnak közvetíteni, nem kívánják propagálni a marxizmust, de elengedhetetlennek tartják, hogy a felsőoktatásban tanuló ifjúság társadalomelméleti képzést kapjon „természetesen a legszélesebben értelmezett ideológiai–politikai pluralizmus alapján". Ennek elérésére „az európai társadalmi és értelmiségi léthez szükséges társadalomtudományi ismeretanyag felvállalására ösztönözzük tanszékeinket".[23]

1990 elején ebben a kérdésben már így fogalmaztak: „A marxizmus kizárólagosságának megszüntetését, a tudományos igényű és színvonalú valamennyi társadalomtudomány egyenjogúságát előmozdító intézkedéseket a felsőoktatási közvélemény döntő arányban helyesléssel fogadta. […] Kialakulóban van a pártideológiától mentes, az intézményi autonómiára épülő, modern diszciplínáknak teret adó oktatási rendszer."[24]

Az oktatási viszonyok korszerűsítési igényeinek megfogalmazása

Az általános célok formálódása

Az 1989-es évet vizsgálva az iskolai végzettség formális mennyisége szerint Magyarország átlagos helyet foglalt el a nemzetközi összehasonlításban. Az aktív keresők egyharmada alapfokú végzettséggel rendelkezett, több mint felük középfokú iskolát végzett (beleértve a szakmunkásképzőt is), és kb. egy tizedüknek volt felsőfokú végzettsége. Ezek a korabeli megfogalmazásban is csak „formálisan kielégítő" adatok azonban jelentős bajokat, „feszültségeket" takartak. Legnagyobb problémának a szakképzettek szűk specializálódását tartották, az egyéb szakképzés és az ebből fakadó további szaktudás hiányát, illetve ezzel kapcsolatban az oktatási rendszer rugalmatlanságát (pl. hogy nem vette figyelembe a foglalkoztatók egyre változó igényeit). Mind égetőbben jelentkezett a számítástechnikai ismeret-hiány, és ismételten hangsúlyozták az alacsony fokú idegennyelvtudást. Mindezek mellett nem rejtették véka alá, csak nyakatekerten fogalmazták meg, hogy sok tekintetben a „nem kielégítő tudás hasznosulását a motiváltság és a munkához kapcsolódó értékek hiányai is fokozzák".[25]

[23] MOL XIX–I–9–d–3978–1989.

[24] MOL XIX–I–9–e–1990. február 19. Egy miniszterhelyettes már 1987-ben ezt állapította meg: „Szívós nevelőmunkával sikerült az embereket lebeszélnünk a túlvilági boldogságról, ezért itt a Földön és most akarnak jól élni." (MOL XIX–I–9–e–1987. július 13.)

[25] MOL XIX–I–9–d–3838–1989.

Általános szinten a tárca mélyreható reformokat tartott kívánatosnak. „A magyar iskolarendszer átgondolt és összehangolt strukturális és tartalmi reformja elkerülhetetlen. Megalapozásához és megvalósításához a közoktatás állapotának és körülményeinek reális számba vétele, az anyagi, a személyi, a jogi és a szakmai feltételek összehangolt fejlesztésére kell törekednünk. Az összefüggésekre is kitekintő oktatáspolitikai koncepciót kormányzati szinten is össze kell hangolni az államháztartás és a költségvetés, a területi önkormányzatok és a szociálpolitika napirenden szereplő reformjával. Le kell szögeznünk azt is, hogy a közoktatási rendszer stabilizálásának és kívánatos fejlesztésének nélkülözhetetlen alapja és elengedhetetlen feltétele a családi nevelés körülményeinek javítása — a család erkölcsi–politikai rehabilitálása és a gyermeknevelés normális anyagi–szociálpolitikai feltételeinek megteremtése révén."[26]

Az egész oktatás színvonalfejlesztésének szükségességén túlmenően leszögezték, hogy a valódi tartalmi és szerkezeti változtatások véghezviteléhez elsősorban a jogszabályi hátteret (főleg az oktatásról szóló 1985. évi I. törvényt) kell átalakítani. A szakmai, politikai és gazdasági jellegű módosítások igénye ekkor vegyesen mutatkozott meg, melyek közül a legfontosabbak: a helyi iskolai autonómia megteremtése, az igazgatói kinevezések rendezése, az iskolák önálló gazdálkodása, az egyházi- és magániskolák helyzetének rendezése, a tantervi előírások módosítása, az érettségi követelmények egységesítése, a pedagógusok fizetésének rendezése, a középfokú oktatás struktúrájának átalakítása (pl. hatosztályos gimnáziumok bevezetése), a tankötelezettségi korhatár kiterjesztése stb. Még a „tankönyv-dzsungelben" való rendteremtés igénye is megjelent.[27]

A hangsúlyt a széles elméleti és szakmai képzés kialakítására, a specializáltság növelésére, valamint a vállalatoknak a képzésbe történő nagyobb bevonására helyezték. Jóslataik szerint meg fog nőni az át- és továbbképzés szerepe. Ebben kitörési pontokat is meghatároztak: az elektronizáció fejlesztését (ideértve a számítástechnikát is), a biotechnológiai [!] kutatás és képzés emelését, illetve a pénzügyi-, marketing-, idegenforgalmi- stb. menedzserképzés, valamint a nyelvtanulás kiemelt fejlesztését.[28]

Ez utóbbinak a kiszélesítése a rendszer utolsó évében az egyik fő céllá vált. A felsőoktatási intézményekben sorra alakították meg a nyelvi tanszékeket, és az elképzelések szerint az elkövetkező tíz esztendőben az akkori létszámnál az egyetemeken kétszer, míg a főiskolákon ötször annyi idegennyelv-szakost kívántak képezni.[29]

Az új oktatási elgondolásokat is a már egyre jellemzőbb elképzelésekkel és fogalmakkal írták le. Kijelentették, hogy a „jelenlegi oktatási intézmények merevségeit, a központi kötöttségeket oldani kell. Egy rugalmasan alkalmazkodó,

[26] MOL XIX–I–9–r–3. tétel–sz. n.–1989.
[27] MOL XIX–I–9–zz–31. tétel–487/SA–1988.
[28] MOL XIX–I–9–d–3838–1989.
[29] MOL XIX–I–9–d–1654–1989.

váltani és vállalkozni képes, sokszínű intézményhálózatot kell létrehozni, lehetőséget kell adni az érdeklődők[nek] egyéni arculatuk kialakítására." A tárca észlelte, hogy az állam közvetlen irányító és elosztó szerepének leépülésével az egyén helyzete — beleértve a munkakörülményeit is — instabillá válik. Ennek ellensúlyozására javasolták, hogy a már megszerzett tudás és a „munkahely folytonosan változó igényei között az összhang megteremthető legyen". Ennek érdekében „olyan képzési rendszert kell kialakítani, amely folyamatosan és rugalmasan képes követni a gazdasági, munkaerőpiaci igényeket. Ezek az igények a munkahelyek racionális foglalkoztatási magatartásán alapulnak, akik érdekelté válnak a magas szakmai tudással rendelkező dolgozók foglalkoztatásában." A szakképzéshez és az átképzéshez „jól képzett szakembergárdával és megfelelő felszereléssel ellátott intézményhálózatot kell kialakítani". Előrelátóan fogalmazták meg az életen át tartó folyamatos tanulás elvét is. „Általánossá válik, hogy az ismeretek elavulásával párhuzamosan a tanulás a dolgozók egész életútját végigkíséri. A mai rendszerhez képest kialakul a tanulás és a munka egymás melletti, illetve szorosan egymást váltogató rendszere. Ez érvényes mind a középfokú, mind a felsőfokú végzettségűekre."[30]

A korabeli mentalitás megértésének szempontjából rendkívül tanulságos Glatz Ferenc miniszter 1989-es tanévnyitó beszéde, aki kiemelten hangsúlyozta, hogy „ha nem sikerül a munkaerő értékének hanyatlását megállítani, és ha nem sikerül a társadalom műveltségi szintjét felemelni a fejlett európai országokéhoz, Magyarországnak semmi esélye sincs az európai betagozódásra". Véleménye szerint nem a géppark rossz állapota az oka a gazdaság elmaradottságának, hanem a szakértelem „megkopása", a „munkásé éppúgy, mint az értelmiségé". Egy ilyen jelentős mértékű társadalmi lemaradottság felszámolásában a kultúrpolitikának kiemelt szerepet kell játszania. Képzett, nyelveket beszélő mérnökökre, munkásokra, kereskedőkre van szükség. Ezen túlmenően azonban az iskoláknak erkölcsi nevelést is kell adniuk, amely alatt azonban már nem ideológiai–politikai elveket kell érteni. „Most, amikor kinyílik a magyar társadalom előtt Nyugat-Európa, a társadalomtudományokban nem iskolázott turista is felfigyelhet arra, hogy a nyugat-európai gazdaság nem egyszerűen a fejlettebb gép- és eszközállomány, de legalább ennyire a magasabb színvonalú munkakultúra terméke. És a nyugat-európai települések, a házak, a kertek gondozottsága egy magasabb környezet- és viselkedéskultúra részei. A napi szorgalom, a csinosítás, az emberi igényesség köszön vissza az utazóra." Ellenben Magyarországon már az iskolában mind jobban uralkodó lesz a „lógós, ügyeskedő diákmagatartás". „Csökken az önállóan megszerzett érdemek becsülete és növekszik a szülők által beszerezhető presztízs-szimbólumok (külföldi cuccok, utazások stb.) minősítő szerepe." A miniszter feltette a kérdést is: „Vajon az iskolarendszerben van a hiba?

[30] MOL XIX–I–9–d–3838–1989. A szakemberképzés korszerűsítését — az anyagi források szűkössége miatt — elsősorban a „gazdasági kibontakozás" szempontjából jelentős ún. vivőágazatokra igyekeztek koncentrálni.

A maximalizmus szülője a minimalizmusnak? […] Vajon egyszerűen a felnőtt társadalom eszményvesztése sugárzik át az iskolára? És szeretnének már a gyerekek is úgy dolgozni, mint keleten, és úgy élni, mint nyugaton?" A miniszter szilárd álláspontja szerint az iskola a legjelentősebb „emberformáló eszköz", és emellett a különböző közösségek első szám művelődést szolgáló intézménye. E közösségek első számú érdeke, hogy okos, színvonalas munkaerő hagyja el az iskolapadokat, és okos vezetők választódjanak ki. Az iskolai oktatás körülményei jelentik a kilábalás lehetőségét a válságból.[31]

A közoktatás fejlesztése módozatainak kidolgozása

A közoktatásban a Minisztérium tervei szerint először az intézményrendszer működését kell módosítani, és „olyan ágazati irányítói szemlélet és gyakorlat kialakítását szükséges elősegíteni, amely tudatosan számol azzal, hogy mind a társadalom-, mind a szakmapolitikai célok megvalósítását megváltozott körülmények között kell végezni (az iskolának, a pedagógusoknak, a diákoknak, a családoknak a társadalmi pluralizmushoz, az alternatív mozgalmakhoz, szervezetekhez való viszonya, a szociális feszültségek, a keletkező konfliktusok stb.). […] A nevelő–oktató munka hiányos feltételrendszerében különösen fontossá válik a közoktatás minden területén a fejlesztési hangsúlyok (preferenciák) helyes megvalósítása, az intézményi érdekeltségre építve a helyi tartalékforrások mozgósítása (a pedagógusok ösztönzése a hatékonyabb munkára, az iskola társadalmi környezetének a megnyerése a nevelés–oktatás ügyének, az intézmények gazdálkodási önállóságában rejlő tartalékok). […] Tudatosabb pedagógiai munkával, a tanulói öntevékenységre, a diákmozgalmakra is számítva, nagyobb figyelmet kell fordítani az ifjúság nevelésében a progresszív társadalmi, emberi értékek iránti elkötelezett állampolgári viszony kialakítására, erősítésére." A nagy létszámú korosztályok iskoláztatására új erőket kell koncentrálni, fokozni kell a közoktatási kutatásokat, növelni a hatékonyságot és erősíteni — régi terminus technicussal kifejezve — a „demokratizmust".[32]

Számos elképzelés látott akkoriban napvilágot a közoktatás modernizálása ügyében, melyek egy része néhány héten belül el is felejtődött, vagy elsodorták a politikai változások. Közös jellemzőjük, hogy a nyolcosztályos alapiskolai rendszert igyekeztek kibővíteni, összekapcsolni a középfokú ismeretek megszerzésével. Egy jellemző tervezet: „Az általános képzés időtartamát a tanulási lehetőségek bővítésével fokozatosan tíz, majd tizenkét évfolyamosra kell növelni! Elsőrendű feladat a közoktatási rendszer alapintézményének megerősítése, az általános iskolának, mint elvitathatatlan, de önmagát túlélt »történelmi vívmánynak« a megszüntetve megőrzésével. Ennek megfelelően kell kialakítani az

[31] MOL XIX–I–9–r–2. tétel-sz. n.–1989.
[32] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–24–1989.

általános képzés kezdő (=elemi iskolai) szakaszát (3+3, vagy 4+2 évfolyam), alapozó szerepéből következő relatív önállóságával és sajátos arculatával. […] Az általános képzés alapozó (kezdő) szakaszára az egyéni képességek felismerését és differenciált fejlesztését segítő, rugalmasan kapcsolódó alsóbb fokú, illetve középfokú rendszer épülhet, ami — a helyileg is eltérő társadalmi igényeknek megfelelően — különböző, egymással is párhuzamos, de átjárást is biztosító szerkezeti megoldásokat eredményezhet (nyolcosztályos gimnázium, hat, illetve négy évfolyamos általános és/vagy szakirányú középiskola; tíz, illetve tizenkét évfolyamos általános képzés stb.)." Ezáltal egyébként az általános képzés időtartamát fokozatosan ki kívánták terjeszteni, mellyel párhuzamosan a szakképzés és a szakmai képzés „rugalmas rendszere" is megoldódott volna.[33]

A legfontosabb fejlesztési célok közé sorolták az elmaradott térségek, alapellátás nélküli kistelepülések helyzetének központi forrásból történő javítását. Ez utóbbi „állami kötelezettségvállalás összefügg a hazai kisebbségek helyzetének javításával, különösen a cigányság társadalmi beilleszkedésének fokozott felelősségével". A középiskolai képzésben a le akarták „vezetni" a demográfiai hullámot, a megszűnő intézmények és szervezetek (pl. a Munkásőrség, az MSZMP) épületeinek igénybe vételével, valamint a 12 évfolyamos iskolatípus elterjesztésével. A pedagógusok élet- és munkakörélményei javításával egyidejűleg fel kívánták számolni a képesítés nélküli pedagógusok alkalmazását. Szükségessé vált a pedagógusképzés „átfogó tartalmi és szervezeti reformja", a szakértelem korszerűsítése, illetve a gyakorlatra irányuló szakmai képzés erősítése. Lényeges elem az oktatás–kutatás országos intézményeinek felülvizsgálata, a további kutatások kiemelt támogatása.[34]

„A hagyományos tanító (ismeretközvetítő) iskola helyébe szükségképpen a képességfejlesztő és értékközvetítő, tehát s személyiséget nemcsak céltételezéseiben, hanem mindennapi gyakorlatával is pozitív irányba befolyásoló, személyiségfejlesztő iskola lép, amely az értelmi neveléssel egyenrangú feladatának tekinti a morális és az érzelmi nevelést, de a manualitás fejlesztését is." Az iskolai oktatást védeni kell „a direkt és egyoldalú ideológiai és politikai hatásoktól" is.

A történelemoktatás különösen neuralgikus pont lett, amelyre vonatkozóan kiemelendőek az 1989 májusában meghatározott, a történelemoktatás korszerűsítését tartalmazó irányelvek. Eszerint gondoskodni kell arról, hogy a diákok „reális és kellő mélységben megismerhessék a holocaust történetét (a magyar zsidóság és cigányság áldozatainak számát, a megbélyegzett és üldözött személyek érdekében fellépő humanistákat, stb.)", „Magyarország II. világháborús részvételének reális történetének és objektív értékelésével ismerkedhessenek meg (a magyarság ne legyen megbélyegzett nép, mint Hitler »utolsó csatlósa« stb.)". A történelemórák pedig nem válhatnak „egyoldalú pártpolitikai propaganda

[33] MOL XIX–I–9–r–3. tétel–sz. n.–1989. Az oktatási rendszer tartalmát a „nemzeti és társadalmi konszenzuson" alapuló országos alaptanterv szabályozta volna.

[34] MOL XIX–I–9–r–3. tétel–sz. n.–1989.

színterévé. Politikai kérdések tárgyalásakor a tanárnak mindig kötelessége többféle álláspontot bemutatni és ütköztetni." A tanulóktól nem követelhető meg valamely történelmi tény ideológiai–világnézeti értékelése, az órákon a vitákat szabaddá kell tenni, és meg kell tanítani a tanulókat „az ellentétes véleményekkel szembeni toleranciára".[35]

A szakmai képzés fejlesztése érdekében a középiskolák szerepvállalására helyezték a hangsúlyt, „összetettebb, tartósabb és átfogóbb" tartalommal megtöltve. A tanulmányokat kétlépcsőssé kívánták tenni, növelni szándékozták az érettségit adó középiskolák arányát, és szorgalmazták a specializált szakoktatás bevezetését, míg a vállalatokat ismételten nagyobb mértékben kívánták bevonni a képzésbe, amellyel „konvertálható„ szaktudást igyekeztek nyújtani. („Ily módon távlatosan megfelelőbbnek ígérkező szakmai műveltség érhető el.") Véleményük szerint szakmaváltás egyre nagyobb követelménnyé fog válni, és „a képzés jelenlegi szakmaszerkezetét gyökeresen át kell alakítani a gazdaság (pontosabban a technikai munkamegosztás) világszerte lezajló (a gazdaságilag fejlett országokban már végbement) változási tendenciáinak megfelelően. E hazánkat sem elkerülő folyamat egyik univerzális jellegzetessége a fizikai munkafajták arányának drasztikus csökkenése, a szolgáltatás és a szellemi tevékenység munkafajtáinak gyors kiterjeszkedése."[36]

A felsőoktatás modernizálásának tervei

A felsőoktatásban az 1987-től elindult reformfolyamatok 1989-ben felgyorsultak. Ráérezve a világ „lüktetésére", ezt az alágazatot igyekeztek egyre nagyobb mértékben helyzetbe hozni. „A művelődésen belül is prioritást kell biztosítani a felsőoktatásnak, mert magas szinten képzett, kreatív szakemberek nélkül társadalmi–gazdasági fejlődés korunkban nem lehetséges. A korszerű felsőoktatás nemcsak egyik feltétele a gazdaság versenyképességének, hanem annak egyre inkább meghatározó jelentőségű lendítő ereje, dinamizáló tényezője. A felsőoktatás fejlesztési irányairól és a szükséges feltételek megteremtéséről hozandó parlamenti, kormányzati döntés valójában már a jövő évszázad társadalmi–gazdasági fejlődésének szellemi potenciálját határozza meg, túlzás nélkül mondható, hogy a magyar nemzet jövőjéről dönt." Mindezek alapján a felsőoktatás „gyökeres átalakítását" jelölték meg célként, figyelve a vele járó veszélyekre is. „A vegyes gazdaságon alapuló piacgazdaság és a pluralista politikai rendszer kialakulása azonban még csak épp hogy csak megkezdődött. Jelenleg még nem működik valóságos piac és a többpárt-rendszerű politikai tagoltság kialakulásához is évek kellenek. Ezért a felsőoktatás szabályozását a jelenlegi kvázi-piacnak átengedni egyet jelentene az anarchiával, a rövid távra szóló és a szűklátókörű piaci érdekek érvényesítésével.

[35] MOL XIX–I–9–d–1021–1989., valamint: uo.–3789–1989.
[36] MOL XIX–I–9–r–2. tétel–sz. n.–1988.

Egyébként az állami akarat a legfejlettebb piacgazdasággal rendelkező országokban is érvényesül a felsőoktatásban." A felsőoktatás finanszírozását még hosszú ideig állami feladatnak tartották, a „dilemma" csak annak módjának kérdésében volt. Az addigi „direkt utasításos" rendszer ráadásul „nem csak lejáratta magát, hanem működésképtelennek bizonyult. A demokratikusan ellenőrzött államhatalom irányító szerepe azonban nem korlátozódhat az anyagi források egy részének biztosítására, jogi szabályozással és gazdasági eszközökkel érvényre kell juttatni a társadalom és a nemzetgazdaság fejlődésének hosszú távú érdekeit. Ezeket az érdekeket nem egy »központ«, hanem egy demokratikusan választott parlament és kormány képes csak meghatározni. A piaci hatásokat azonban már jelenleg is nagymértékben érvényesíteni kell a felsőoktatásban. Versenyhelyzetet kell kialakítani a felsőoktatási intézményekben és az intézmények között, s a valóságos piacgazdaság kialakulásának mértékében az egész felsőoktatást ki kell tenni a külső piac szabályozó hatásának." Ehhez azonban nem lehet kizárólagosan lemásolni egyetlen fejlett ország modelljét sem, a magyar sajátosságokat figyelembe kell venni. Emellett nem lehet gyorsan, egy ütemben sem az átalakítást elvégezni, ez csak szétzilálná a felsőoktatás folyamatos működését, de radikális fejlesztéssel ezt a társadalmi–gazdasági fejlődés húzóerejévé kell tenni.[37]

Mindezek szellemében az év közepén úgy alakították át a felvételi jogszabályt, hogy megnövelték az intézmények szerepét a felvételi folyamatban, azonban emellett elkezdték a széles körű felvételi reform előkészítő munkálatait is. Ennek egyik elemeként 1989. szeptember 1-jétől 10%-kal emelték meg a felvehető tanulók számát.[38]

Az év során kitűzték a teljes tantervi irányelvek elkészítését, a nyelvoktatási reform előkészítését, az új fórumok (Rektori Konferencia, Főigazgatói Konferencia, Országos Felsőoktatási Tanács) megerősítését, az intézményhálózat „szelektív fejlesztését".

A jogszabályi háttér módosítása

Az előbbiekben felsorolt célok eléréséhez a hatályban lévő jogszabályok gyors és megfelelő átalakítása is szükségeltetett. Ez a deregulációs munka felölelte az 1989-es évet, és több rendelet módosítását hozta. Az Alkotmány 1989-es módosítása is sürgetővé tette a jogi modernizációt.[39]

Az 1985-ös oktatási törvény jelentős módosítása 1990 elején történt meg, még a választások és az új kormány hivatalba lépése előtt. A „dereguláció" ebben az esetben „a megszűnt társadalmi–politikai berendezkedésre utaló" és azokkal

[37] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–sz. n.–1989.

[38] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–sz. n.–1989. 1990-ben 20%-al emelték meg az egyetemi hallgatók számát. (XIX–I–9–e–1990. január 15.)

[39] MOL XIX–I–9–r–6. tétel–sz. n. 1990. Az Alkotmány módosítása pl. a köztársasági elnök hatáskörébe utalta az egyetemi rektorok és az egyetemi tanárok kinevezését.

összefüggő rendelkezések kiiktatását jelentette, valamint az új gazdasági viszonyokra alapuló szabályok beemelését. Így többek között lehetővé tették a természetes személyek, egyházak, alapítványok és más jogi személyek részvételét a nevelési–oktatási feladatok teljesítésében — vállalkozásként. Az oktatás változatlanul az állam feladata maradt, de az állampolgárok számára megadta a választás lehetőségét, és az iskolai intézményeknek pedig a jelentősebb önállóságot.[40]

Még a választások előtt, 1990. márciusban számos korábbi jogszabály hatályát eltörölték. A teljesség igénye nélkül: a nem állami iskolák tulajdonának és személyzetének államosítása végrehajtásáról intézkedő 1948-as miniszteri rendeletet, a KISZ-nek a középfokú oktatási intézmények működésével kapcsolatos jogairól szólót, a különböző szakigazgatási hatáskörök rendezését szabályozó rendeleteket, vagy éppen a marxizmus–leninizmus oktatásával kapcsolatos jogszabályokét.[41]

Ezeket követte és tette teljessé a március 1-jén, vagyis nem sokkal a választások előtt elfogadott 1990. évi XXIII. törvény „az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény módosításáról". E törvény megváltoztatta az 1985-ös jogszabály relevánsabb részeit, beleértve a bevezetőben foglalt alapelveket is. E mellett a „társadalmi változások meghaladottá tették […] a szocializmus társadalmi rendjére vonatkozó szabályát". A nevelési–oktatási intézmények köre kibővült az egyházak hittudományi intézeteivel, illetve lehetővé vált nem állami nevelési–oktatási intézménynek, hogy tevékenységüket „vállalkozási tevékenységként" folytassák. Ezek szerződés (megbízás) alapján állami feladatokat is elláthattak. Rendezték ezek működési feltételeit is, valamint az alapfokú oktatástól kezdve a felsőfokú oktatásig a tanulmányok elvégzésének alapfeltételeit. Mindezeken túlmenően rendezték pl. az ingyenesség kérdését, vagy az egyetemi tanári kinevezéseket, a felsőoktatási intézmények létesítését, és azok működésének részleteit.[42]

A művelődés alapelveinek átalakulása

A társadalom és a politika hatása a minisztériumi munkára

A politikai erőtér lassú változásait a kulturális élet igyekezett nyomon követni, és óvatos próbálkozásokat tett tevékenységi köre szélesítésére. A szocialista rendszer utolsó másfél évében a társadalmi közszereplők erősödő kritikus megnyilvánulásai már egyre kevésbé irányultak a párt felé, és egyre inkább a minisztériumot célozták meg.

[40] MOL XIX–I–9–r–6. tétel–sz. n. 1990.

[41] *Művelődési Közlöny*, 1990. 4. sz. (1990. március 9.) A művelődési miniszter 1/1990. (I. 16.) MM rendelete egyes rendeletek és utasítások hatályon kívül helyezéséről.

[42] *Művelődési Közlöny*, 1990. 8. sz. (1990. április 30.) Az 1990. évi XXIII. törvény az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény módosításáról. (E törvény módosítása ellen a Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete már korábban tiltakozott, és annak kidolgozását az országgyűlési választások utánra kívánta hagyni. MOL XIX–I–9–r–6. tétel–sz. n.–1990.)

A hivatalosnak tekintett irányításpolitika elleni kívülről érkező bírálatok egyik legelső esete volt az 1988 közepén államtitkárrá kinevezett, addig a pártközpontban dolgozó Knopp András működése elleni nyílt, határozott és széles kört magába foglaló fellépés. Ez év szeptemberében Alexa Károly, Balassa Péter, Czakó Gábor és Kulin Ferenc egy közös nyilatkozatot küldött a miniszterhez, több mint négyszáz támogató aláírás kíséretében. A nyilatkozat szerint „a magyar kulturális élet csalódottan és mélységes elégedetlenséggel tapasztalja, hogy miközben a társadalmi életben és a tömegtájékoztatásban bíztató folyamatok bontakoznak ki, a kulturális politikában késnek a kívánatos személyi változások, amelyek hitelesítenék a párt és a kormány valódi elkötelezettségét kinyilvánított szándékai mellett". Hibáztatták, hogy olyan személy lett miniszter (Czibere Tibor[43]), aki ismeretlensége miatt „nem élvezhet előzetes bizalmat", ráadásul „olyan történelmi pillanatban foglalhatta el hivatalát, amikor mind a szellemi életnek, mind a politikai vezetésnek érdeke lenne, hogy a kényes káderpolitikai döntéseket közmegegyezés alapozza meg". Knopp András kinevezése viszont bennük nemcsak nyugtalanságot, hanem felháborodást is keltett, ugyanis „ez az első pillanatban csupán elhamarkodottnak látszó intézkedés ma már tendenciát sejtet: a korábbi, kártékony kultúrpolitika átmentésének szándékát". E pozícióba helyezés arra utal, hogy „az új vezetés elvtelen és meggondolatlan alkut köt a bukott kultúrpolitikáért felelős vezetőkkel". A kormányzat nem látja, hogy a „kompromittálódott kultúrpolitikai ilyen hírhedt képviselőjének kinevezése a reformirányzatot eleve lejáratja". Kérték a kinevezés visszavonását, mely „igazi reform-bátorságról tenne tanúságot".[44] (Knopp András 1989. júniusig államtitkár maradt.)

A felpezsdülő szellemi élet, a nagyobb szabadság és nyilvánosság, a bármelyfajta következménytől való félelem csökkenése sok embert és intézményt aktivizált. Tömegével érkeztek a javító, jobbító szándékú beadványok a tárcához, a művelődési munka megreformálását célzó kiforrott és kiforratlan ötletekkel, az iskolák szuverenitásának növelésétől kezdve a pedagógiai alapelvek megreformálásáig. Az észrevételek, javaslatok, sőt követelések egy részére a minisztérium igyekezett válaszolni, más részét azonnal „ad acta" tették.[45]

1989-ben a beadványok többségét viszont a pedagógusok, a közművelődésben és a közgyűjteményekben dolgozók panaszai jellemezték, amelyekben alacsony munkabérüket tették szóvá, valamint a bérfejlesztések elégtelenségét. A Minisztérium illetékesei nem győztek magyarázkodni, hogy mennyi volt, és mennyi lesz az új átlagbér. Ez a kérdés a korabeli sajtóban is élénk visszhangot

[43] Czibere Tibor (1930–) akadémikus, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának alelnöke volt. Egyetemi tanár, 1978 és 1986 között a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem rektora.

[44] MOL XIX–I–9–c–2907–1989. A nyilatkozat jelentős számú támogatói között akkor még együtt szerepelt pl. Kornis Mihály, Andressew Iván, Sinkovits Imre, Eörsi István, Bogárdi Zoltán, Esterházy Péter és Orbán Viktor.

[45] Pl. MOL XIX–I–9–d–2986–1989. Glatz Ferenc miniszteri kinevezésének híréről számosan nyilatkoztak kedvezően.

keltett, maguk az intézmények is szívesen panaszkodtak az újságoknak, vagy éppen egy minisztériumi tisztviselő sajtónyilatkozatát bírálták meg. Számos ilyen támadás után a tárca egy válaszlevélben azt a kijelentést tette, hogy „a tömegkommunikációs tömegtájékoztatási szervek [!] néha önkényesen, napi indulatkeltő elképzeléseiknek megfelelően manipulálják egy-egy interjú anyagát".[46]

Szintén meghatározó jellegzetesség lett az egyházak folyamatosan növekvő aktivitása. Az állam korábbi egyházellenes tevékenysége leépült, sőt egyre negatívabb megítélésbe került, és megkezdődött revideálása is. Glatz Ferenc miniszterként igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni az egyházi vezetőkkel. Az egyházpolitika átalakulásával párhuzamosan az iskolai nevelés ügyében is új kérdések vetődtek fel, leginkább az egyházi iskolák sorsával kapcsolatban (már ekkor több iskola visszaadását kérte korábbi tulajdonosa).[47]

Az egyházpolitika változását nem mindenki figyelte elégedetten. Akadtak, akik véleményüket nem mindig csak szűk körben hangoztatták, hanem tollat is ragadtak. Az „Igazmondó János" álnevű személy 1988 októberében írt tanulságos — bár kétségkívül szélsőségesen egyoldalú — levele az '50-es éveket idéző hangvétele miatt inkább provokációnak hat, amikor arról panaszkodik, hogy „sajnos a haladó szocialista, kommunista világnézet ma Magyarországon veszélybe került. A reakció sötét erőit igyekeznek a levitézlett múltból újból életre kelteni." Ismét megindult a vallási propaganda és agitáció, holott „a vallásos világnézet valóságos szellemi ópium a nép számára, hiszen a vallás nem más, mint babona, hazugság és dajkamese a javából". Ráadásul ők a „felvilágosult gondolkodásúakat" és a más vallásúakat engesztelhetetlenül gyűlölik, és a történelem tele van a véres áldozataikkal. Ezért „egyáltalán nem kívánatos, hogy a védtelen és kiszolgáltatott gyermektudatot a papok, apácák maszlagjaival tömjük meg, egy életre megmérgezve". Senkit sem szabadna papnak engedni, és „úgy kellene nevelnünk az embereket, hogy tudatosan érezzék a vallásos világnézet iszonyatos és nevetséges hazugságait. […] A fasizmus ideológiájának létrejöttében a papok állandó uszításai komoly szerepet játszottak. […] Manapság próbálkozások történnek a papokat bekapcsolni a világi nevelésbe (pl. cserkészmozgalom). Akkor nem kell nekünk a cserkészmozgalom, ha a papoknak is befolyása lenne benne! Nem kérünk apáca-betegápolókat sem! És nem szent István király! — Hanem I. István király!"[48]

A belső igények jelentkezése a változásra

A vezető pozíciókban lévő, képzett és tapasztalattal rendelkező minisztériumi tisztviselők 1988–1989-ben egyre többször nyilvánították ki véleményüket a régi,

[46] MOL XIX–I–9–gg–3–1–5. tétel–1989. A Közgazdasági Főosztály vezetője 1989-ben nagy számban volt kénytelen hivatalos választ és magyarázatot adni az iskoláktól, közintézményektől érkező haragos panaszlevelekre, valamint a sajtóorgánumok híreire.

[47] MOL XIX–I–9–d. Az egyházi kárpótlás a '90-es évek problematikája lett.

[48] MOL XIX–I–9–c–3107–1988.

valamint az új korszak kívánatos kultúrpolitikájáról. A váltás egyik legfontosabb elemének tartották az állami és pártirányítás függetlenedését egymástól. Kijelentették, hogy a „továbbiakban a kultúrát ne politikai és gazdasági szférának alárendelt, hanem mint azokkal egyenrangú és meghatározó jelentőségű összetevőt kezeljük, s a társadalmi, gazdasági, politikai döntésekbe, azoktól elválaszthatatlanul, szervesen épüljenek be a művelődés, a kultúra szempontjai". A művelődés „végső soron mindig öntevékenységet feltételez, mely a befogadói igényre, aktivitásra és érdekeltségre építhet. Ezért e területen minden felülről vezérelt, centralisztikus vagy monopolisztikus irányítás előbb-utóbb csődöt mond." Az eddigi irányításos, „direktvezérléses" módszer helyett ezek után a felhasználók igényeit tekintetbe vevő, ösztönző és támogató hozzáállás jöhet csak szóba. Ahhoz, hogy e támogatás „hatékonyan és szubjektivizmustól mentesen" működjön, „ideológiai- és szektorsemlegesnek kell lennie. Kizárólag szakmai meggondolások alapján a támogatást oda kell adni, ahol a leginkább hézagpótló, értéktámogató jelleggel a leghatékonyabb megtérülést ígéri." Ehhez hozzáfűzve kijelentették, hogy a kultúra nem árucikk, de a kulturális termékek és szolgáltatások jelentős körének „eszmei értékén túl megbecsülhető piaci kereslete és értéke is van. […] Az értékkiválasztásnak és támogatásnak ideológiai és egyéb szempontoktól mentesen kell történnie, melynek középpontjában a műalkotás értéke kell, hogy álljon, nem pedig a művész személye. […] A művészet *irányítása* helyett a tárca feladata a művészetek fenntartásában való részvétel." Minden ehhez kapcsolódó döntéshozatali folyamatban a tárca érdekérvényesítő képességét jelentősen erősíteni kell.[49]

A felpörgő inflációs folyamatokkal a kulturális terület „a jelenben" (1989) nem lehet versenyképes, és a gazdaságban kialakuló versenyszituációhoz sem tud alkalmazkodni. Többek között azért, mert „az elmúlt évtizedekben az a paradox helyzet alakult ki, hogy a művelődés területén nem a tevékenységek határozták meg a gazdálkodás módját és kereteit, hanem fordítva, ehhez kellett igazítani a tevékenységek szerkezetét, mennyiségét és színvonalát. Mindezek a szűk, ökonomista szempontok nem egy esetben lerombolták a kulturális fejlődés kibontakozó pozitív tendenciáit."[50]

Egy szemléletes kritika szerint „az elmúlt negyven év művészetirányító tevékenységére a monolitikus, paternalista és túlideologizált módszerek alkalmazása volt a jellemző. A párt politikája alakította ki, határozta meg a művészetpolitikai koncepciót is. Ezen a téren is érvényesült a pártirányítás. Ehhez igazodott az a jogrendszer, amely szabályozta a művészeti intézmények […] működését, műsorpolitikáját is. […] Az új művészetpolitikai koncepciónak ki kell mondania, hogy az állam nem kívánja irányítani a művészetet. Feladata és kötelessége olyan jogszabályi, intézményi, gazdasági háttér kialakítása, a valós igények szerinti formálása, »karbantartása«, amely a művészi alkotás feltételeit a művészek

[49] MOL XIX–I–9–p–114. tétel–15–1989.
[50] MOL XIX–I–9–j–31. tétel–294/KA–1989.

és a befogadás színtereit, alkalmait a közönség számára biztosítja." Az államnak deklarálnia kell az alkotó és a művészeti műhelyek függetlenségét, önállóságát, az alkotó munka és a létrejött műalkotás szabadságát.[51]

Új tervek a kultúra irányításának korszerűsítésére

Az 1989-es év elejétől elkezdték egy új kultúrpolitikai koncepció kialakítását: „a művelődéspolitika elveinek és módszereinek szükséges megújulása–megújítása érdekében első közelítésben újra kell fogalmazni a művészetpolitika főbb törekvéseit, távlatos és rövidebb távú céljait, körvonalazni kell a mai és a várható jövőbeli társadalmi–gazdasági, valamint a politikai feltételeknek megfelelő eszközrendszerét".[52]

Ez a munka már szinte teljesen a Minisztérium illetékes szervezeti egységeire, vagyis a szakmai főosztályokra, az önálló igazgatóságokra hárult, amelyeknek vezetői kötelezettségeiknek eleget téve elvi javaslatokat dolgoztak, dolgoztattak ki, és fektettek írásba.[53]

Az egyik ilyen tervezetbe beleszőtt gondolatok jól jellemzik az akkori bizonytalan helyzetet: a készítő kérte azoknak a politikai határozatoknak és állásfoglalásoknak a felsorolását, amelyeket az MSZMP még változatlanul hatályban lévőnek tekint. Azt is kijelentette, hogy „jelezni kell azt a tényt is, hogy a Művelődési Minisztérium először tesz kísérletet saját koncipiáló tevékenységre. Mindezek tisztázására és rögzítésére már csak azért is szükség van, mert máig élnek a régi beidegződések, az előítéletek, a különféle besorolások, sértettségek. […] Be kell látnunk, s tudomásul kell vennünk, hogy a régi típusú igazgatási, irányítási módszerek a jövőben zömmel nem érvényesíthetők. Ki kell dolgoznunk az állami irányítás új módszereit."[54]

Az új módszerek kialakítására születtek meg 1989. február–márciusban az említett tervezetek, javaslatok. Elöljáróban kiemelendő, hogy ezen írásművek szóhasználata jól jellemzi e rövid átmeneti korszak légkörét. A demokratikusnak nevezett, de részletesen ki nem fejtett jellegű politikai intézményrendszer megteremtését és működését már alapnak tekintették. Emellett mind erőteljesebben hangsúlyozták az önszerveződés fontosságát, a kisebb-nagyobb közösségek kiépítésének és működtetésének szükségességét. Alkalmazták a korszak kedvelt fogalmát, a pluralizmust, hangsúlyozták az egyéniség szerepét, és célként tűzték ki az ún. művelődési esélyegyenlőség megteremtését is. A történeti hagyományok ápolása és megőrzése jellegzetes, gyakran emlegetett eleme e korabeli elképzeléseknek. Általános álláspontjuk szerint az állam a művelődéspolitikának

[51] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–203/KA–1989.
[52] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–24/KA–1989.
[53] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–203/KA–1989. Knopp András államtitkár itt gyűjtötte össze a témában érkezett javaslatokat.
[54] Uo. Az Irodalmi Osztály (Baczoni Gábor) feljegyzése.

csak a legalapvetőbb feladatait határozza meg, és engedjen tág teret az autonóm szerveződéseknek, törekvéseknek, hogy az egyéni képességek és vállalkozások kerüljenek előtérbe. A korábbi nagymértékű állami dotáció vonatkozásában már csak a támogatási kötelezettséget szögezték le, de azt is egy új, átlátható rendszerben. Ezzel kapcsolatosan a különböző szervezetek és intézmények gazdasági önállósításának igénye az állami költségvetés nagy nehézségei miatt vált szükségessé.[55]

A különböző művelődési területek megreformálását célzó tervek ismertetése előtt kiemelésre érdemesnek tartom egy erősen szkeptikus hangvételű írásmű tartalmi összesítését is. Készítője egyértelműen leszögezte, hogy valamiféle koncepció alapfeltétele — valamiféle koncepció. Meg is magyarázta kétkedése okát. „Arra gondolunk, hogy ha a művelődéspolitikai koncepció, mint dokumentum létrehozására szolgáló folyamat kiindulásakor nincs jelen valamilyen célképzet, valamilyen gondolat, tehát a köznapi értelemben vett koncepció, akkor az a valószínűleg több hónapos szövegalkotás során sem fog létrejönni." Vagyis, ha a tárca nemigen tudja megfogalmazni, hogy mit akar, akkor a különböző szakértők sem tudnak segíteni. „Nagyobb gond lehet a következő. Vajon tudjuk-e, hogy az év vége felé, amikorra a koncepció elkészültét előirányozzuk, merre tart majd az ország? Csak annyit tudunk nagy valószínűséggel, hogy az év során folyamatosan változó politikai erőtérrel, oda- s visszarendeződő értékrendekkel számolhatunk." Ennek ismeretében célszerűbbnek vélte egy rövid, két-három hónapos tervet készíteni. A tervezet ezen túlmenően további fontos kérdéseket és alapelveket is megfogalmazott. Feltette a kérdést: „merre halad az ország, és ebben mi a művelődés szerepe?". Erre igyekezett választ is adni. „Legáltalánosabban az ország célja a világ élvonalától való leszakadás megállítása, nagyobb távlatban a felzárkózás Európához lehet. Ennek érdekében a legnagyobb mértékű nyitottságra lesz szükség a világ iránymutató országaihoz, mindenek előtt Nyugat-Európához." Ennek alapján fogalmazta meg a művelődés szerepét: a nyitottság elősegítése, a hazai fogékonyság kialakítása, a világpiacképes szellemi termékek születésének segítése. Ezzel kapcsolatban főleg a kommunikáció alapját jelentő nyelvtudás fejlesztését emelte ki. Rámutatott viszont a veszélyekre is. „Félő ugyanis, hogy a mai méreteket többszörösen meghaladó nemzetközi szellemi és személyes forgalom következtében elmosódik a személyes jelleg, lazulnak a gyökerek. Az identitás gyengülése nemcsak kollektív pszichés tünetekkel fenyeget — egy ponton túl nemzetközi helytállásunkat is veszélyezteti, ha túlzottan feladjuk egyéniségünket, az eredetiségünket." Emiatt a kultúra feladata a nemzeti azonosság ápolása, „a szűkebb lokálpatriotizmustól az ország közösségén át a határokat meghaladó magyarságig, majd egy dunatáji identitás erősítésétől az európaiságon át

[55] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–203/KA–1989. Egyéb jellegzetes korabeli kifejezések: ideológiamentesség, nyitottság, európaiság, emberi jogok, mecenatúra, decentralizálás, biztos egzisztencia stb.

a globális szolidaritásig. E kötődések többsége kulturális természetű, tehát a művelődésügy hatókörébe tartozó. […] A jelenlegi zsákutcából kiindulva két fogalom emelhető ki: működőképesebb és lakhatóbb, »kedvesebb hazát« szeretnénk. E kettősség mentén jelölhetők ki a művelődési stratégia további tartományai. Az első cél a nagyobb hatékonyság, teljesítőképesség szolgálata. A másik a minőségibb, teljesebb életre való egyéni alkalmasság fejlesztése. Ezek az általánosságok lefegyverzőek lehetnek. Hát eddig nem erre törekedtünk? Valóban, egyre inkább. De a jövőben még radikálisabban szakítani kell az évtizedek előtt — végül is éppen a fönti általánosságok jegyében — kialakított személyiségeszménnyel. Az egyéniséget a közösség szolgálatába állító, annak alárendelő, abban föloldódó személyiség helyébe a szabad, autonóm, jelentős mértékben öntörvényű polgárok (citoyenek) eszményét kell helyezni." A múltat más szemszögből is bírálta. „A mi társadalomeszményünk jóval nagyratörőbb volt, mint a tőkés társadalomé. Sőt: nekünk volt történelmi célképzetünk, a tőkés társadalmaknak jobbára jelenidejű értékrendjük és társadalomeszményük volt csupán. Paradox módon azonban a kezdeti világforgató lendület után a kelet-európai átlagember életprogramja jellemzően kisszerűbbé vált, mint nyugati társaié. Ezen is gyökeresen változtatni kell. Polgáraink és intézményeink elé messzebbre törő célokat kell állítani, többet, nagyobbat kell akarni." Észrevette azonban a kisebb ellentmondásokat is, és igyekezett tudatosan megmagyarázni mi lenne a legjobb. „Nemzeti bajaink egy része abból az önkizsákmányolásból fakad, amelybe [az utóbbi] egy-két évtizedben a lakosság vitte magát." Ennek ellenére mégis kedvezőbb kiinduló helyzetben van a magyar társadalom, mint többi kelet-európai társa. Mindazonáltal „a művelődésügy fontos kötelessége, hogy több magabiztosságot sugalljon a személyes és közösségi életcélokhoz". Megfogalmazta az állam szerepét is, amely már nem az újraelosztó szerep, a társadalmi eredetű forrásokat nem kell államosítani, hanem a művelődést és annak finanszírozását a helyi közösségekre kell bízni.[56]

A többi, az adott területet felügyelő minisztériumi szervezeti egység által kidolgozott tervezet a művelődésügy meghatározott részeinek gondjait és céljait igyekezett összefoglalni.

A *közművelődés* új irányait megfogalmazó munka elsőként azt szögezte le, hogy a bekövetkezett változások hamarosan új feltételek és körülmények közé fogják helyezni a kultúrát. Ezek alapján újra kell majd gondolni a közművelődés társadalmi jelentőségét, valamint tartalmát és funkcióit is újra kell fogalmazni. Emellett azonnali cselekvést követel a közművelődés „anyagi, tárgyi és személyi feltételeinek romlása, a további romlás mérséklése". A változtatás irányainak kijelölésébe már be kívánták vonni a széles társadalmi nyilvánosságot, és a különböző elemzések, vélemények, érdekek és igények figyelembe vételét ajánlották, illetve a közművelődés esetében szélesíteni kívánták annak társadalmi hatását. Ezzel kapcsolatban ki is jelentették, hogy a helyi népművelő szakemberek „legjobbjai már több mint egy évtizede felismerték a változtatás szükségességét

[56] Uo. A Kiadói Főigazgatóság nehezen olvasható aláírású munkatársának feljegyzése.

a hivatalosan népművelésnek–közművelődésnek tekintett tevékenység bővítésének igényét. […] A középrétegek aktivitásának hiányában az értelmiség egyes — az alsó és középrétegek sorsa iránt felelőséget érző — tagjai bíztató, szervező munkája eredményeként elindult a kultúra forradalmasítása." Ez alatt a falusi klubok, olvasókörök, egyesületek, vagy éppen a táncházmozgalom megjelenését és elterjedését értették. E gondolkodói körben még a piaci viszonyok érvényesítését is megfelelőnek gondolták (pl. vásárok szervezése). A további feladatok meghatározásában leszögezték, hogy „a demokratizmus térhódítása a kulturális életben is növeli a kezdeményezőkészséget, amely művelődési társaságok, kulturális vállalkozások terjedését csakúgy magával hozza, mint a művészi stílusok, alkotói módszerek pluralizmusának megerősödését. Mindezek a folyamatok fokozzák a különböző irányzatok, intézmények képviseletének lehetőségét, s kitermelik irányító személyiségeiket. A kulturális politika fontos feladata annak biztosítása, hogy a különböző helyeken, és társadalmi szinteken kialakuló társadalmi törekvések a szocializmus erőterében maradjanak és ne a szocialista nemzeti egység ellenében hassanak." Ennek elérése érdekében társadalomművelődési program kidolgozását javasolták, mellyel „át kell alakítani az irányítás rendszerét, nagyobb teret engedve a közvetett befolyásolás módszereinek, a társadalmi kezdeményezések támogatásának, a csoportos és egyéni öntevékenység kibontakozásának". Hozzáfűzték, hogy ez a gazdasági megújulást is elősegíti („új kultúrpolitika nélkül nem lehetséges a gyorsabb s magasabb szintű munkavégzés"), és a szakképzett munkaerő kiképzéséhez, átképzéséhez a kultúra és intézményei is szükségesek. A gyermekek nevelése, és az idős korosztály helyzetének javítása mellett „kulturális értelemben is kötelességünknek kell érezni az elesett, elszegényedett, megoldatlan konfliktusai között vergődő embereken" való segítést is. Végül megadták az új közművelődés fogalmát is: „a közművelődés — mint a művelődési folyamatok egyik lényeges színtere — nem más, mint olyan öntörvényű, az egyes emberek megnyilatkozásai alapján kisebb-nagyobb közösségekbe, csoportokba szerveződő kulturális tevékenységek összessége, mely éppen azzal ölt jellemző jegyeket, hogy mindenütt a helyi társadalomból fakadó sajátosságok érvényesítésére törekszik. Ez a sok-sok »helyi« sajátosság alkotja országos szinten a közművelődést, s ez által lehetséges az általános érvényű kulturális politika részét képező közművelődési célok, irányelvek megfogalmazása." A közművelődés lényege a pluralizmusban rejlik, „és ez rendkívül széles csatornája a kultúra demokratikus keretek között megvalósuló teremtő, befogadó, közvetítő szerepének, az egyének, közösségek aktivizálásának, készségeik, képességeik hasznosításának". Ez esetben is egyértelműen hangsúlyozták a nemzeti hagyományok ápolását, erkölcsi és anyagi támogatását, hiszen a nemzeti kultúra, nemzeti identitás megőrzésének „primátusa„ van.[57]

A *közgyűjtemények* új feladatainak meghatározásakor az ún. információ és annak minél könnyebb elérése szerepelt elsőrendű célként. A jövőre nézve is

[57] Uo. A Közművelődési Koordinációs Titkárság, valamint a Közművelődési Főosztály javaslatai.

helytálló megfogalmazásuk szerint „egy fejlettebb gazdaság, korszerűbb termelés, aktívabb társadalom a jelenleginél pontosabb, gyorsabb tájékoztatást tesz szükségessé". A könyvtári és szakirodalmi információs rendszerek szolgáltatásainak kiépítése és fejlesztése elengedhetetlen, a piaci folyamatok is ezt követelik meg, sőt már ekkor „egyre inkább érvényesül az információ árujellege". Mindezek mellett „a történetiség előtérbe kerülése, az államigazgatás korszerűsítése, a jogállamiság kiépítése során megnő az igény a történeti és információs értékű levéltári anyagok és a levéltárak iránt".[58]

A *zene- és táncművészet* politikai átalakításához alapfeltételnek nevezték, hogy „az állam feladata ütőképes, monopóliumok nélküli intézményrendszer létrehozása, a költségvetés és a támogatások helyes elosztása, elsősorban az intézmények esetében a megfelelő vezetők kinevezése, továbbá annak biztosítása, hogy a művészetek eljussanak a közönséghez". A vezetők kiválasztásánál a szakmai szempontok legyenek a meghatározóak, a művésztársadalom „kiemelkedő személyiségeinek" véleményét minden esetben tekintetbe kell venni, valamint a közönség valós és várható igényeire is figyelemmel kell lenni. Ezen kívül „tudomásul kell venni, hogy a színvonal emeléséért folytatott küzdelem nem érdeke a művésztársadalom többségének. De a színvonal területén történő megalkuvás a közönség és a társadalom érdekei ellen hat. Éppen ezért igényeinket az élvonalhoz kell igazítani." Anyagi tekintetben „a művészeti élet létének biztosítása legyen kiemelt állami feladat, úgyis, mint értelmiségi politikánk dokumentálója. A művészek erkölcsi és anyagi megbecsülése, a társadalomban elfoglalt kiemelt szerepe központi gondoskodást igényel." Ezért „művészetpolitikánkat ne az anyagiakhoz igazítsuk, mert elegendő ráfordítás nélkül nem lehet eredményt elérni. Ne a maradványszemlélet érvényesüljön a kultúra anyagi ellátásában."[59]

A *színházművészetben* az 1989-es elemzés szerint a hetvenes években megindult pozitív folyamatok a nyolcvanas évek közepén megtorpantak, leginkább a kedvezőtlen gazdasági viszonyok miatt. „Szükséges tehát ismét lendületet venni, szorgalmazni a struktúra további korszerűsítését, az új szemléletű színházi vezetők »helyzetbe hozását« támogatni, akik képesek a »biztonsági műsorpolitika« megváltoztatására, a bátrabb kísérletezésre is." Ezzel kapcsolatban gondolni kell a „káderutánpótlásra", a felső szintű képzés reformja segítségével. „A vezetői posztok betöltése csak pályáztatással történhessen, meghatározott időre és elfogadott koncepció alapján." Mivel a kommercializálódás, az igénytelenség nem hagyta érintetlenül a színházművészetet sem, ezért a tárca által nyújtott támogatás csakis a mű értéke alapján történhet, azonban ehhez teljesen ki kell majd

[58] Uo. Villangó István (Közgyűjteményi Főosztály) feljegyzése. Mindezek mellett a kormányprogramhoz kapcsolódóan a Minisztérium vezetői azt is leszögezték, hogy a „kulturális javak, a tudás, az információ hozzáférhetősége tekintetében egyre erőteljesebb különbségek alakulnak ki a társadalom egyes rétegei között. Az információ termelőerővé vált, de nem számoltunk ennek jelentőségével. Információs rendszerünket úgy kívánjuk korszerűsíteni, hogy az állampolgárok tájékozottságát megfelelően biztosítsa." (XIX–I–9–j–33. tétel–sz. n.–1989.)

[59] Uo. A Zene- és Táncművészeti Osztály feljegyzése.

dolgozni az alapelveket. Még a korábbi korszak beidegződését mutatja a támogatás feltételeinek összefoglalása: „Az állami mecenatúra lényegéből fakad, annak természetes velejárója, hogy az államnak joga és kötelessége van »megrendelést« adni olyan alkotásokra, amelyek hosszú távú ideológiai céljai megvalósításának megfelelnek. Aktuálpolitikai szempontokat szolgáló, kétes értékű alkotások természetesen nem jöhetnek szóba."[60]

A *képzőművészet* helyzetének elemzője elsősorban értékválságot tapasztalt. „Az értékválság a társadalom egészében jelentkezik. Mára végleg bebizonyosodott: a műveltség, a kultúra nem lenézett, improduktív, hanem a legproduktívabb szférája a társadalomnak. A gazdasági korszerűsödésnek, a piacnak és a társadalmi sokszínűsödésnek a művelt, kultúrált emberfők biztosítanak hatékony alapot." Eddig az egyes emberek és a kitűzött célok közötti távolságot a politika és az ideológia „hidalta át", és ezért gyakran egybecsúszott az ideológia és a művészetpolitika. Ezentúl az államnak a „művészetfönntartásban", a művészeti értékek kiválasztásában „esélynövelő és kiegyenlítő" szerepet kell vállalnia, ami azonban nem jelenthet nivellálódást. Értékek szerinti művészet „éltetésre" lesz szükség. „A számban földuzzasztott képzőművész (ipar+fotó+ipari tervezőművész, művészettörténész) réteg legnagyobb a művészek között a társadalomban, hiszen minden kétezredik magyar állampolgár képzőművészként tagja a Művészeti Alapnak." Ezek után ki kell szűrni a giccset, a minőség és annak támogatása legyen a lényeg, míg „a tömegkultúra szolgálja ki az igényeket. Az elitművészetet tartsa el az állam." „Egy megerősödött gazdaságban, erősödő piacban az igény és a kínálat szerint válik el [az] értékes az értéktelentől. Az értéket befogadókhoz való közvetítésben a szakmai fórumok mellett az államnak kell változatlanul határozott segítő–közvetítő szerepet vállalnia."[61]

A *könyvkiadás* esetében sokkal több lett a bizonytalansági tényező, mint az egyéb művészeti ágak jövőjének megfogalmazásánál. Alakultak a magánkiadók, és a könyvkiadást régóta nagymértékben segítő és lehetővé tévő állami dotáció csökkenése előre látható volt. Az új könyvszakmai koncepciót felvázoló terv a kommercializálódást már nem is tartotta bűnnek. „Nem kell a kulturális kínálatot az alacsony színvonal miatt korlátozni, nem kell a kommercializálódást államigazgatásilag visszaszorítani. A kommersz iránti igényt ugyanis elsődlegesen nem a kínálat hozza létre, hanem a fogyasztók életgyakorlata. Ha a kommersz iránti igényeket nem elégítjük ki, azzal a fogyasztók életvitelét nem teszszük pozitívabbá, sőt az emberek kudarcélményeit szaporítjuk és végső soron pl. az olvasásról is leszoktathatjuk őket. […] A választék bővítése állami érdek, szakmai érdek, egyéni érdek." A könyvkiadó vállalatokat engedni kell fejlődni, beruházni, míg az államnak csak a kulturális kínálat bővítését kell szorgalmaznia. „Ide értendő az adminisztratív akadályok, megkötések felszámolása, a helyi közösségek öntevékenységének növelése, továbbá a piacteremtő és piacbővítő

[60] Uo. A Színházművészeti Osztály feljegyzése.
[61] Uo. Sümegi Györgynek, a Képzőművészeti Osztály vezetőjének javaslata.

tevékenység." Fejlesztenie kell az oktatás minőségét, át kell alakítania az állami támogatás rendszerét, valamint a szociálpolitikai keretében a művészek „gondozását". Az elsődlegesen megoldandó feladatok között szerepelt az előzetes sajtóengedélyezés megszüntetése, a kiadói felelősség érvényesítése, és pl. a nonprofit szféra létrejöttének elősegítése.[62]

A *filmkészítés* új elveinek megfogalmazásakor a Filmfőigazgatóság vezetője a művelődéspolitikai koncepcióból a politika szót kívánta elsősorban törölni („politikai taktika szempontjából is csatlakoznunk kell ehhez a tartalmi megfontoláshoz, a társadalompolitika túlsúlyosságát csökkenteni, általában a szakmai tevékenységeket felértékelni kell"). Kiemelte a fejlett országokban végbemenő változások között azt, hogy az információ-gazdaság jelentősebbé vált az ipar és a mezőgazdaság együttes erejénél is, és „az a tény, hogy az értéklétrehozásban a szellemi munka-fizikai munka aránya, szerepe és jelentősége gyökeresen átértékelődött, a fejlett társadalmakban 80–20%-os viszony van a szellemi munka javára; az a folyamat, amelyben a tömeges értelmiségi képzés e korábbi réteget a társadalom alapvető fejlődését meghatározó szellemi munkássá osztályává [!] avatja […] Magyarországon is gyökeres fordulatot kell okozzon. […] A szellemi fejlődés belső tartalmait tekintve is gyökeres fordulatra van szükség, hiszen az emlékezetre és az igazodásra, alkalmazkodásra késztető többezer éves értékrend trónfosztásának folyamatában vagyunk, az analízis, az absztrakció, kreativitás szentháromságának csillaga van emelkedőben, s számunkra is ezeknek a képességeknek a bővített újratermelése válik a legfontosabb létkérdések egyikévé." Ezekben a folyamatokban kitüntetett szerep jut a mozgóképnek, mert egyre inkább felértékelődik az „emberekre való tömeges hatás jelentősége". Ezt a mozgókép-közvetítés műszaki fejlődésének „fantasztikus tempója" igazolja. „A mozgókép szerepe az emberek gondolkodásának és érzelmeinek befolyásolásában döntő szerephez jutott. […] A dolog természetrajza, az élő és ható tradíciók, a kényelmesség és az igazi tehetségek menedzselésének elképesztően fáradságos feladata egyaránt olyan irányban hatnak, hogy a nagyipari jellegű, gondolati és érzelmi sablonokkal dolgozó mozgókép-tömegtermelés egyre nagyobb befolyást gyakorol hazánkban. És egyre kisebb az igazi alternatívát jelentő, katartikus élményt kiváltó mozgóképművészet mozgás- és játéktere."A mozgókép fejlesztésénél figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy „a többpártrendszer bevezetését eldöntött kérdésnek kell tekinteni". Ezért külön kell választani a hatósági–politikai intézkedéseket és a „szakmai befolyásolási tennivalókat". Az előbbieket radikálisan csökkenteni kell, az utóbbiakat pedig „kategorikusan" anyagi bázisra kell helyezni, és biztosítani kell „a nyilvánosság útján a legszélesebb társadalmi ellenőrzést". A kommersz esetében az „alapfolyamatokat" a piaci viszonyok fennhatósága alá kell helyezni, és állami dotációt nem kaphat, „mind a gyártásban, mind a terjesztésben e szférának el kell tartania magát, sőt nyereséget kell termelnie". Ezt az adózás feltételeinek kialakításával szabályozni is lehet. Az államnak

[62] Uo. A Kiadói Főigazgatóság már említett feljegyzése.

viszont „célszerű erkölcsileg" támogatnia a szakmai értékek érvényesülését. Az állami mecenatúra törekedjen az értékes alkotások létrehozását segíteni, életben tartani és a választékot növelni. Ehhez a támogatások reálértékét meg kell őrizni, az esetleges filmipari nyereség „kiszivattyúzásával" fel kell hagyni.[63]

A tervezetekben a szakfőosztályok nagyon sok kérdést tettek fel, jelezve ezzel azt a bizonytalanságot is, amely a nyolcvanas évek végén jellemezte a politikai életet. Az egyik szakértő szintén feltette a kérdést: „hogyan viszonyuljunk a közelmúlt — részben történetileg kialakult, részben csak deklarált — értékeihez? A társadalmi esélyegyenlőség, az elmúlt évtizedek talán legnagyobb, bár sokszor csak deklarált vívmánya a gyakorlat során válságba jutott, az ideológia szintjén pedig ellentmondásos kezelése figyelhető meg. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése mellett a korábban általánosan elfogadott és igazságosnak tartott társadalmi cél feladása hosszú távon is reménytelenséget szül, mert a jövő társadalmi igazságosságát is megkérdőjelezi."[64]

A kormányprogram kulturális fejezetének kidolgozása

A művelődéskoncepcióhoz 1989 februárjában a Stark Antal államtitkár által kidolgozott művelődéspolitikai elképzelés még a régi idők szellemét tükrözte. E szerint a „szocialista állam nem mondhat le a kultúra tartalmi, minőségi jegyeinek megfogalmazásáról, a tudat és ezen keresztül társadalomformáló hatásáról, annál is inkább, mert mindannak, ami e területtel kapcsolatban kötelessége, csak így tehet hatásosan eleget". A gondokat és a bajokat, valamint a változtatás szükségességét azonban ő is elismerte. „Művelődéspolitikai szempontból azt mondhatjuk, hogy az extenzív fejlődési szakasztól és az ennek megfelelő mennyiségi fejlesztéstől, továbbá az ezt vezérlő direkt irányítási módszerektől kell elszakadnunk. Ha a kezdeti évektől a mostani időszak felé haladva határozottan vissza is szorultak ezek a jellemzők, a mechanizmusban még korántsem érvényesülnek. Ugyanakkor több fejlesztési állásfoglalásban elköteleztük magunkat a minőség forradalma mellett."[65]

Az ez utáni hetek és hónapok során már úgy felgyorsult a politikai légkör változása, hogy az elkészített koncepciótervezetek egyértelműen szükségszerűnek nevezték a művelődéspolitika átalakulását is. A kormányprogramnak a Knopp András irányítása alatt kialakított minisztériumi véleménye és javaslatterve szerint a kormány felelős „a nemzet kultúrájáért, annak nemzeti jellegéért, értékeinek megőrzéséért, sokszínű kultúránk gazdagításáért, a művelődési lehetőségek biztosításáért. […] Az új kulturális stratégia csak egy általános politikai, gazdasági, társadalmi megújulás keretében, azzal összhangban és annak

[63] Uo. Kőhalmi Ferenc feljegyzése (Filmfőigazgatóság).
[64] Uo. Részlet a Közművelődési Főosztály már idézett feljegyzéséből.
[65] MOL XIX–I–9–j–31. tétel–294/KA–1989.

feltételeként valósítható meg. A fejlett társadalmak példája bizonyítja, hogy a gazdaság megújításának, a demokratikus folyamatok kibontakozásának, a társadalom működőképességének legfőbb garanciája a jól képzett, művelt állampolgárok sokasága. […] Az emberi tudásban, képességekben és törekvésekben rejlő lehetőségeket kibontva valósulhat meg a hatékonyság, teljesítőképesség, amelylyel felzárkózhatunk a fejlett világhoz." Az új embereszmény képe is körvonalazódott a megfogalmazott gondolatokban. „Valljuk, hogy a sokoldalúan képzett, folyamatokban és összefüggésekben gondolkodni tudó ember képes tehetsége szabad kibontakoztatására és önmaga megvalósítására, a minőségi élet megélésére. Valljuk, hogy közösségi, szocialista társadalmat formálunk, amelyben az állampolgárok önkéntes, szabad társulás alapján embertársaikkal együtt, alulról építkezve teremtik meg és élik a demokráciát. […] A jogállamiság keretében az alkotáshoz, az egyén önmegvalósításához, saját közösségeinek formálásához, a kulturális javakhoz való hozzájutás esélyeinek lehetőségeit alkotmányos szabályozás útján képzeljük el."[66]

Meghatározták az új kulturális elveket is: „a kulturális életben a legkülönbözőbb világnézetek, értékek nézetek nyitottsága, szabadság, kölcsönös toleranciája, tiszteletben tartása kívánatos. Az alkotmányos jogrend keretében való egyértelmű szabályozás szükséges az egyes nézetek, eszmék vagy magatartási vagy cselekvési módok korlátozásának kérdésében. […] A progresszív tartalmú kísérletek, az értékteremtés és a tevékenység szempontjából hiánypótló kezdeményezések élvezzenek megkülönböztetett támogatást. A kultúra értékei az értékek szabad versenyében születnek meg. A szektorsemlegesség jegyében ezt a folyamatot semmilyen eszközzel nem korlátozzuk."

A művelődés gazdasági alapjainak lényegét is összefoglalták. „A közpénzből tartjuk indokoltnak az alapműveltség megszerzésének, a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedés lehetőségeinek művelődési feltételeit, az értékek megőrzését, a települések művelődési alapellátását, az oktatás és kultúra alapintézményeinek fenntartását, működési költségeit, a szellemi értékek létrehozásának és közvetítésének biztosítását, hosszabb távon az erre fordított összegek értékálló szinten tartását, lehetőség szerint növelését. A többcsatornás finanszírozás gyakorlata nem kérdőjelezi meg az állam meghatározó szerepét a kultúra támogatásában. Ennek az állam úgy tud eleget tenni, hogy központi költségvetésből garantálja a nemzet közintézményeinek fenntartási és működési költségeit olyan szinten, hogy azok méltó módon reprezentálják kultúránkat. A helyi társadalmak és közösségek tevékenységüket és intézményeiket maguk finanszírozzák. A kiemelt társadalmi célok megvalósítása érdekében a kormányzati központi pénzalapokból ehhez — a nyilvánosság jegyében — pályázatok rendszerével kiegészítést biztosít. Legfontosabb ilyen feladatnak tartjuk a hátrányos helyzetű rétegek, települések művelődési esélykülönbségeinek mérséklését. […] Kívánatos, hogy ahol lehetséges, az állami vagy egyéb mecenatúra is illeszkedjék

[66] MOL XIX–I–9–j–33. tétel–sz. n.–1989.

a piac viszonyaihoz. Támogatni kívánjuk a legkülönbözőbb keretek között születő értékeket, azok pozitív tartalmai és minősége alapján. Kiemelt értékeinknek tartjuk az emberiség hagyományos kultúrkincsét és nemzeti kultúránk maradandó teljesítményeit."

A Németh Miklós-kormány ezeket a szempontokat építette be 1989-es programjába. E szerint a „kultúra a társadalom fejlődésének meghatározó húzóereje, a kultúra a nemzeti teljesítőképesség alapvető forrása" és a „kormány egyértelművé kívánja tenni, hogy a nemzet megmaradása, a társadalom működőképessége szorosan összefügg a művelődés állapotával. […] A művelődésre fordított közfigyelem és közpénzek a legjobb hosszú távú befektetések sorába tartoznak", melynek meghatározták a célját is: „a művelődés távlati céljai megegyeznek a nemzeti törekvésekkel: visszajutni a világfejlődés fő sodrába. Ennek alapvető feltételét európai integrációnk sikerében látjuk." Mérleget vontak a múltról: „a szocialista országok közösségéhez tartozás a viszonylagos védettség hamis illúzióját alakította ki. Mára világossá vált, hogy történelmi céljainkat az országok és népek közti szigorú versenyben kell megvalósítanunk." A művelődés, mint stratégiai ágazat esetében a „kormányzat elsődleges szerepe a támogatás", melyet a kormányzat mindenekelőtt a közintézmények fenntartásával szolgál. „A kormányzati felelősség és irányítás, valamint a társadalmi önszerveződés közötti szereposztást ugyanakkor alapjaiban újra kell gondolni. A művelődés döntően az állampolgári autonómiára és öntevékenységre épülő folyamat. Az államnak nem szükséges, nem is szabad részleteiben meghatároznia e folyamat irányultságát, medrét, tartalmát." Ezek mellett viszont a kormányprogram azt is tartalmazta, hogy „súlyos tévedés lenne azonban, ha az elmúlt négy évtizedből azokat a szociális, humánus eszményeket is megtagadnánk, amelyeket pedig évszázadok óta vall és ápol a tradíció". Emellett itt is megjelent az a kitétel, hogy „bátrabban kell vállalnunk kultúránk nemzeti jellegét", fejleszteni kell „népünk önismeretét, erősíteni önbecsülését", de a nemzeti kultúrát nyitottabbá kell tenni. „A művelődésben és a szellemi életben a legkülönbözőbb világnézetek, értékek és nézetek nyitottságát, szabadságát, kölcsönös toleranciáját, tiszteletben tartását tartjuk kívánatosnak", viszont azokban a kérdésekben, amelyekben „a társadalom igényli bizonyos nézetek, eszmék, magatartási vagy cselekvési módok korlátozását, ott az alkotmányos jogrend keretében való egyértelmű szabályozást tartjuk az egyedül járható útnak". A programban megjelent a külhonban élő magyarsággal való fokozottabb törődés igénye is. „Kulturális szempontból a világ egész magyarságát a nemzet részének tekintjük." A kulturális intézményrendszer akkor felelhet meg „a nagyobb autonómia kívánalmainak, ha a mainál kevésbé hivatali felépítésű, a szakmai és laikus nyilvánosság demokratikus ellenőrzése alatt áll, és a társadalmi igények, érdekek sokszínűségét tükrözi".[67]

[67] MOL XIX–I–9–d–1209–1989.

A Művelődési Minisztérium szervezeti átalakítása és belső működése

A szervezeti felépítés módosításai

A hetvenes évek második felében különállóan működő Oktatási, valamint a Kulturális Minisztériumot 1980 közepén összevonták. A megalakuló Művelődési Minisztérium vezetője a korábbi kulturális miniszter, Pozsgay Imre lett. Őt 1982 júniusában Köpeczi Béla váltotta, aki hat éven át töltötte be a miniszteri posztot. 1988. június 29-én Czibere Tibor lett a miniszter, majd nem sokkal később, 1989. május 10-től Glatz Ferenc vette át a tárca irányítását.

A Minisztérium számos belső átszervezést élt meg ebben az időszakban, legfőképpen a nyolcvanas évek végén következtek be még jelentősebb átalakulások. Ezeknek egy részét gazdasági racionalizálás kényszerítette ki, másik része pedig már a politikai változásokat követte.

Gazdasági okokból 1988. április 1-jével összevonták a pénzügyi jellegű szervezeti egységeket, a gyermekvédelmi feladatokat átadták az Egészségügyi Minisztériumnak, valamint megszűnt a Testnevelési és Sport Osztály önállósága, és több kisebb jelentőségű átszervezést is végrehajtottak. Politikailag többet mondott viszont, hogy a Tanácsi Önálló Osztály, illetve a minisztériumi Ifjúsági Bizottság feladatait az akkor megalakuló Minisztériumi Titkárság vette át. Az addig önálló Marxizmus és Leninizmus Oktatási Osztály az Egyetemi és Felsőoktatási Főosztály része lett, majd 1989 elejétől Társadalomtudományi Felsőoktatási Osztály néven működött.

Az átalakító munka ez utóbbi évben tovább folytatódott. A Minisztérium átalakítását is az új állampolitikai alapelvek (irányító helyett segítő állam, az egyéni autonómia sérthetetlensége, az öntevékenység szorgalmazása, támogató intézményrendszer stb.) jegyében kezdték meg. Ez a művelődés esetében azt jelentette, hogy „ellenőrzés helyett kultúrpolitikai és menedzselési feladatokat kell ellátni, amelyek elsősorban igazgatási szakembereket igényelnek".[68]

Amellett, hogy a pénzügyi jellegű szervezeti egységeket újra szétválasztották, a politikailag kényes területek felügyelete számottevően módosult. Az addig önálló Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetése után június 12-től Egyházi Főosztály kezdte meg a működését. A megsokasodó országgyűlési feladatok ellátására különálló Parlamenti Csoportot hoztak létre. (Az erre vonatkozó indoklás szerint „fel kell hagyni az elmúlt évtizedek dirigáló, kézi vezérlésű irányítói gyakorlatával".)[69]

A Közművelődési Főosztály és a Közművelődési Koordinációs Titkárság helyett Közművelődési Koordinációs Főosztály kezdte meg működését. Szeptemberben az eddig önálló, és meglehetősen hírhedt Kiadói Főigazgatóság megszűnt, feladatait egy minisztériumi szervezeti egység, a Kiadói és Irodalmi

[68] MOL XIX–I–9–e–1989. szeptember 18.
[69] MOL XIX–I–9–e–1990. január 15.

Főosztály látta el tovább. Novemberben az Egyetemi és Főiskolai Főosztály, valamint a Kutatásszervezési Főosztály összevonásával egységes Felsőoktatási és Kutatási Főosztály jött létre.

1990 első felében, még az új, Antall-kormány megalakulása előtt kevés jelentősebb változás történt. Csupán külön szervezeti egységet hoztak létre a „kiadói tevékenység" bejelentésére, valamint a megszaporodó felsőoktatási oklevélhonosítási feladatok ellátására Országos Ekvivalencia és Információs Központot alapítottak.

Belső vélemények a Minisztérium működéséről és a tennivalókról

Az 1988-ban már reformfolyamatnak nevezett jelenségek minisztériumi hatásairól a jelentős hatáskörrel rendelkező Személyzeti Főosztály vezetője készített az év közepén a miniszternek egy elemzést. Bevezetésként utalt rá, hogy a társadalom tagjait az oktatás, a tömegkommunikáció, a szokásrend és az életmód alakítása során arra nevelik, hogy az „adott helyzet stabilitása–statikussága az igazi érték", mert rövid távon ez előnyös vagy legalább kielégítő, míg a „reformokért és változásokért való gondolkodás és cselekvés" — mivel azok a jövőbe való befektetésekként sokára fejtik ki hatásukat — könnyen megakadályozhatók. „A művelődéspolitika formálóinak, az értelmiségnek a felelőssége éppen abban volna, hogy a demokratikus folyamatok átlátását magáévá tegye, segítse a társadalom irányainak megértését a közgondolkodásban. A mai helyzetet azonban az jellemzi, hogy korábban olyan típusú kompromisszumok születtek, melyeknek egyetlen jól kivehető célja a konfliktusok kirobbanásának meggátlása és elodázása, de ezzel együtt a társadalom életéhez szorosan hozzátartozó konfliktusok kiérlelődése, és az értelmes konfrontációk alapján születő elvi jellegű konfrontációk létrejötte is a jövőre testálódott. A reformpolitikai hívei és ellenzői között a művelődésirányításban is egy felemás, huzakodó egyezkedés folyik, amelynek következtében még ma is a régebbi vezetési módszerek beidegződései érvényesülnek erősebben, amelyeknek alkalmazása következtében továbbra sem vagyunk képesek az eltérő nézetek elvi egyeztetésére, dialektikájuk érvényesítésére." Az eltérő álláspontok ütköztetése pedig egyre szükségesebb, a „lehetőségeket" nyíltan kell végiggondolni, hogy a tudományos–művészeti közélet „talaján" jöjjenek létre az elvi–gyakorlati döntések. Ezután semelyik áramlat sem fogja a másikat erőszakos eszközökkel háttérbe szorítani. Az eddigi merev szabályozási és intézményi rendnek át kell adnia a helyét a domináns cselekvési szabadságnak. A hibáknak nem utólag kell kiderülniük, a művelődésirányításnak hatékonynak kell lennie, melyhez a nyilvánosság megteremtése szükséges. „A magyar társadalom »teherbíró-képessége« sokkal több demokratikus elemet követel meg, mint amit a politikai hatalom eddigi »teherbíró-képessége« megengedett. Tehát túl kell lépni ezeken a zártságokon, (ami a minisztériumot is jellemzi), s mind a művelődéspolitikai közéletet magát, mind az irányítás szerkezetét jelentősen

demokratizálni kell. Ez pedig csak művelt, szakmailag tisztán látó, toleráns vezető és értelmiségi réteg kialakításával jöhet létre. […] A mai helyzettel szembenéző, örökölt művelődési apparátus feladata nem az adott statikusság megőrzése kell legyen — a stabilitás védelme címén —, hanem felvállalása a változásban való részvételnek, annak szolgálata, koordinálása, és ahol múlhatatlanul szükséges, ott vezérlése — szabályozása." A művelődéspolitikának felelős személyiségek alkotta közösségeket kell teremtenie. Erre a minisztérium ma még nem képes, mert „rettegésben van a társadalmi megítélését illetően", bár az ott dolgozók többsége felkészült ember és eredményes munkát végez. Nehéz azonban helytállni a „feltételhiányos helyzetben", az állandó megszorítások közepette, ahol a sikereket sem lehet meg- és átélni. Az eltérő érdekeket és a születő konfliktusokat jobban kell majd kezelni a tárcán belül.[70]

A felsővezetők körében is következtek be változások. Gazsó Ferenc miniszterhelyettes 1989 elején távozott a minisztériumból. Távozásának miként erőteljes hullámokat vert nemcsak a kormányzati szervezetekben, de a sajtóban, sőt az Országgyűlésben is. Távozásának okát Gazsó a Minisztérium működési zavaraival indokolta, és visszautasította azokat a szerinte távollétében hangoztatott vádakat, hogy megfutamodásról és a bátortalan tett utólagos igazolása kísérletéről lenne szó. Egyértelműen leszögezte, hogy a minisztérium irányításában kialakult „tarthatatlan helyzet" késztette távozásra. „Mint ahogy nem titkoltam el azt a meggyőződésemet sem, hogy az oktatás és kultúra területén olyannyira szükséges reformok kibontakoztatása, a minisztérium vezetésének, személyi összetételének és szervezetének mélyreható változtatását igényli." A felsőbb szervekkel közölte, hogy kész addig a miniszterhelyettesi feladatokat ellátni, amíg „nem kerülhet sor olyan reformelkötelezett, megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkező és a pedagógusok szimpátiáját élvező személy beállítására, akinek a tevékenysége biztosítékot jelenthet a közoktatásban elindított reformok folytatásához. Más kérdés és tőlem független, hogy felmentésem anélkül történt meg, hogy megüresedő helyemre kineveztek volna valakit."[71]

Czibere Tibor miniszter az Országgyűlés színe előtt igyekezett cáfolni a Minisztériumot ért vádakat. Állítása szerint Gazsó 1988. novemberi, a felmentését kérő levélben arra hivatkozott, hogy 1984-ben a miniszterhelyettesi megbízást nem tekintette életre szólónak, és eleve olyan feltétellel vállalta, hogy valamikor visszatér egyetemi oktatói munkájához. Ehhez az indokláshoz szóban sem fűzött hozzá semmit, főleg nem minősítette számára elfogadhatatlannak minisztere tevékenységét. Ráadásul miniszterhelyetteseként teljes körűen intézkedett a miniszter nevében. „Tehát, ami az utóbbi, több mint öt évben a magyar közoktatásban történt, nem nélküle, és nem is ellenére, hanem az ő miniszterhelyettesi tevékenykedésének következtében ment végbe. Beleértve szervezési intézkedéseket is, a minisztériumi munkatársainak megválasztásától — a közoktatási terület kilenc

[70] MOL XIX–I–9–c–2293–1988.
[71] MOL XIX–I–9–d–958–1989.

vezetőjéből hetet ő hozott — az Országos Pedagógiai Intézet és az Oktatáskutató Intézet minisztériumi háttérintézmények munkájának megszervezéséig. Ezen hatáskörökön én sem változtattam és nem is szándékoztam változtatni." Czibere a maga rövid miniszteri idejére utalva mindehhez hozzátette, hogy „a közoktatási csődtömeg összehozására nem az elmúlt kilenc hónap alatt került sor, hanem előtte, és ebben a szóban forgó miniszterhelyettesnek mindenesetre nem kis része volt". Ezek után a helyben maradó munkatársaknak kell a szükséges korrekciókat végrehajtani. A miniszter azt is kijelentette, hogy a tárcánál nincs és nem is volt semmiféle vezetési konfliktus, és a reformszándék és a reformok iráni elkötelezettségben nincs vita, ő pedig „ma semmiféle visszarendeződésben nem lehet érdekelt".[72]

Az 1988 szeptemberében kívülről támadott Knopp András államtitkár 1989 júniusában, már Glatz Ferenc minisztersége alatt távozott az intézményből.[73]

A gazdasági problémák hatása művelődésügy területére

Az ágazat tevékenységére rendkívül módon hatott a gazdasági viszonyok romlása, amely közvetlenül érintette az ágazat minden részét. Ebben a változatos korszakban a miniszterek és a Minisztérium idejét és energiáját az egyre sokasodó politikai és társadalmi törekvések kezelésén kívül leginkább a pénzügyi problémák megoldása kötötte le.

Az 1985-ben kiadott VII. ötéves tervben a tárca azt az utasítást kapta, hogy az 1986-os és 1987-es évben az 1985-ös szinten tervezhet, és a fellendülés 1988-tól várható. Ez nem következett be, sőt a Minisztériumban is leszögezték, hogy „tartósan rögzültek gazdaságunk növekedésének fogyatékosságai, az életszínvonal stagnálása, az egyes rétegek helyzetében tapasztalható visszaesés" és egyben „érzékelhetőbbé vált műszaki lemaradásunk".[74] Ebben az évben az oktatási és kulturális intézmények fenntartására központi és tanácsi szinten összesen 76,3 milliárd forintot fordítottak. Ez 18 milliárd forinttal magasabb volt az 1987-es évinél, de e többlet csupán az ár- és adóreform okozta többletkiadások kompenzálását szolgálta. Egyébként a költségvetés összegének 85%-a oktatási, 15%-a kulturális célokat szolgált.[75]

Erre az évre az egész ágazat esetében rendkívül szűkös beruházási költségvetést adott a kormányzat. A beruházásokra fordítható keret 1987-ben még 1339 millió forint volt, azonban 1988-ban már csak 951 millió forintot tett ki.

A válságot Magyarországon ismét az jelezte, hogy a Minisztériumban 15%-os létszámcsökkentést irányoztak elő az 1988-as év elején (589 fős kiinduló létszámot

[72] MOL XIX–I–9–zz–35. tétel–660/SA–1989.
[73] MOL XIX–I–9–d–1113–1989.
[74] MOL XIX–I–9–e–1987. július 13., valamint: XIX–I–9–c–2297–1988.
[75] MOL XIX–I–9–d–1175–1989.

figyelembe véve), a béralap 7,5%-os egyidejű csökkentésével. Emellett szervezeti átalakulásokkal a párhuzamosságok megszüntetését, a tevékenység-vizsgálattal pedig a funkcionális működés (adminisztráció) javulását várták.[76]

A gazdasági nehézségek az egész ágazatot sújtották. Az oktatási és kulturális intézmények legnagyobb hányada felélte az előző év pénzmaradványait, és kénytelenségből számos takarékossági intézkedést vezettek be. Bevételeik csökkentek, az eszközparkjuk tovább romlott, és nem tudtak korszerű, ahogy akkor mondták: csúcstechnikát megtestesítő tőkés árukhoz, valamint nagyon fontos alkatrészekhez hozzájutni. Emellett romlott a „belpiac kereslet kielégítő képessége", nőtt az ún. hiánycikkek köre, és egyre nehezebb lett a pénzügyi tervezés. A kulturális jellegű termékek iránti kereslet érezhetően csökkent, és az ilyen típusú, gyakran a Minisztérium irányítása alatt álló vállalatok helyzete kezdett megrendülni. Jellemzően az intézményeket érdekeltté kívánták tenni a gazdálkodásban (valamint hangsúlyozottan a takarékos felhasználásban).[77]

Külön gondot okozott az ebben az időszakban már látványosan leromlott épületek helyzete, amelyek rendbehozatalára 1988 végén még a korábbinál is kisebb esély volt. A színházak és a közintézmények zárolták pénzeiket, a tervirányszámokat 3%-kal csökkentették, ráadásul akkor, amikor a közművelődés beruházási összegei szó szerint „csekélyek" voltak.[78]

A költségvetési szféra bérszínvonala átlagosan 14%-kal maradt el az ún. „anyagi ágakéhoz képest". Ez a különbség a közoktatásban és közművelődésben dolgozók esetében még nagyobb volt: kb. 15–20%-os. Az ágazatban, ahogy akkor mondták, „bérpolitikai intézkedés" utoljára 1977-ben történt, egyedül a pedagógusok kaptak jelentősebbnek nevezhető béremelést a nyolcvanas évek közepén. Egyre jobban szétnyílt a „bérolló".[79]

Növelte a problémákat az 1988-as évben végrehajtott ún. bérbruttósítás és az Általános Forgalmi Adó (ÁFA) bevezetése is. A bruttósítás során bevezették a személyi jövedelemadót (SZJA), és a béreket ekkortól mutatták ki bruttó értékben. A forgalmi adó bevezetésekor pedig az ÁFA-sávok kedvezőtlen kialakítása érintette hátrányosan a területet, ugyanis több kulturális termék került magasabb adósávba. Ezek a művelődésügyben egyértelmű költségnövekedést okoztak, pontosabban a bérbruttósítás miatt 240 millió forintos bérhiány keletkezett. Többek között azért, mert a pedagógusokat ezekben az években nagyon alacsony béren dolgoztatták, pl. munkaidejük 20%-át alacsony óradíjért — ez akkoriban 27–38 Ft volt óránként — láttatták el velük, amit a bruttósítás után már nem le-

[76] MOL XIX–I–9–e–1988. január 25. Az átalakítások többsége megvalósult.

[77] MOL XIX–I–9–e–1989. január 23., valamint: XIX–I–9–e–1989. június 12.

[78] MOL XIX–I–9–e–1988. szeptember 19.

[79] MOL XIX–I–9–gg–3–1–5. tétel–120408–1988., valamint: XIX–I–9–d–3879–1989. Az elemzések szerint, míg a költségvetési szférában „a bérkiáramlás általában jól kézben tartható, addig az anyagi ágak területén, vagyis a vállalati szektorban a tényleges bérkiáramlás a tervezettet jellemzően rendre meghaladta". (XIX–I–9–gg–3–1–5. tétel–120408–1988.)

hetett megoldani.[80] A hiányt állami forrásokból nem sikerült kompenzálni, és egyértelműen csökkent a fizetések reálértéke.

Az államvezetés és a tárca igyekezett a bérfeszültségen enyhíteni, de egyelőre nem általános jelleggel. Az adott évben végrehajtottak egy automatikusnak nevezett 4%-os bérfejlesztést, azonban az infláció ennél magasabb lett. Egyedül a műszaki és természettudományi végzettségű diplomások bérét emelték központilag jelentős mértékben, ez a lépés egyébként „ellenérzést" váltott ki az egyéb végzettségűek között.[81]

Az 1988-as költségvetési támogatás a következő év eleji összefoglaló szerint „csak az intézményi saját források felhasználásával együtt tudta a feladatellátás szinten tartását biztosítani". A közgyűjtemények helyzetét az alábbiak szerint értékelték: „a könyvtárak, múzeumok, levéltárak — szakmai tevékenységük feltételeit tekintve — megközelítették a működés kritikus alsó határát. Csak igen komoly intézményi és helyi erőfeszítésekkel tudták elérni, hogy tevékenységüket a stagnálás és ne a visszaesés jellemezze. Az ismert gazdálkodási nehézségek ellenére figyelemre méltó szakmai feladatok megvalósítására törekedtek, s ez elsősorban a közgyűjteményekben dolgozó szakemberek felkészültségét, hivatástudatát, a nemzeti értékeink megőrzésében és bemutatásában vállalt kötelezettségük teljesítését dicséri." Hasonló helyzet alakult ki a többi részterületen is, így színházak esetében például leszögezték, hogy „a dotáció fokozatos értékcsökkenése következtében lehetetlenné kezd válni az alapműködés, ezért csökkenteni kell a bemutatók és az előadások számát, sőt, a művészlétszámot is, ami a nézők számának csökkenését, végső soron a színházművészet hatékonyságának csökkenését eredményezi".[82]

A felsőoktatás gazdasági alapjainak megerősítése külön kiemelt programot igényelt, melybe több külső támogatást is be lehetett vonni. Ez esetben viszont siettek kijelenteni, hogy „az állami feladatvállalás meghatározása a felsőoktatásban elsősorban társadalompolitikai, művelődéspolitikai kérdés, és csak másodsorban gazdaságpolitikai probléma". 1989 elején a kormányzat egy „dinamikus" felsőoktatási fejlesztési tervet fogadott el, jelentősen növelve a pénzügyi előirányzatokat, és erősen kidomborítva az életkörülmények javítását. Ezzel „cselekvéssé fejlődött az a mindig is elismert vélekedés, hogy korszerű felsőoktatás nélkül elképzelhetetlen a modern technika, a gazdasági fellendülés, a társadalmi megújulás".[83]

A gazdasági gondokat Czibere Tibor miniszter is elismerte 1989 áprilisában, egy parlamenti interpellációra adott válaszában. A számszerű növekedés ellenére 1980 és 1989 között az „állami támogatás reálértéke évről évre csökkent. Ez alól csak a felsőoktatás lesz 1989-ben kivétel, ahol, ha az árak a tervezett szinten emelkednek, a támogatás mértéke az előző évi szinten marad." Emellett a kö-

[80] MOL XIX–I–9–c–2030–1989.

[81] MOL XIX–I–9–e–1989. január 23.

[82] MOL XIX–I–9–d–1175–1989.

[83] MOL XIX–I–9–p–92. tétel–612–1989., valamint uo. 179–1989. Érdekesség, hogy — ötlet szintjén és csak példaként — meg is jelent egy felsőoktatási tandíj-összeg, mely 2000 Ft lett volna félévenként. (XIX–I–9–p–92. tétel–692–1989., valamint: XIX–I–9–c–2297–1988.)

zépfokú intézményekben a népesebb korosztályok fogadása miatt „különösen riasztók a viszonyok, […] ha pedig ezt a folyamatot nem tudjuk belátható időn belül megfordítani, akkor hovatovább helyrehozhatatlan lemaradás halmozódik fel iskolarendszerünkben. Nehéz kimondani, mégis megteszem: én máris ide sorolom a pedagógusok bérszínvonalában kialakult évtizedes lemaradást."[84]

A kormányzat valóban igyekezett a pénzügyi feszültségeket enyhíteni. 1989-ben az éves beruházási keretek a tárca egészére nézve bruttó 68%-kal nőttek. Ez a növekedés azonban az 1988-as alacsony bázisszinthez viszonyítva volt magas, ráadásul a jelentős áremelések, főleg az építőipari drágulás miatt reálértéken csak 40%-ot jelentett. A forintban 1500 milliós keret kb. 67–68%-át a felsőoktatás fejlesztésére kellett költeni. 20%-ot a közoktatási beruházásokra (abban is leginkább a hátrányos helyzetű iskolákra, a nemzetiségi és gyógypedagógiai intézményekre, kisegítő iskolákra), míg 12%-nyi forrást biztosítottak a kulturális intézményhálózat feltételeinek javítására.[85]

Pedagógus bérfejlesztés is történt (6%-os automatizmus), bár ez egyáltalán nem teljesítette az elvárásokat. Az 1989-es évben az egész pedagógus társadalom megmozdult, és a szakszervezetekkel közösen több memorandummal, petícióval fordultak a kormányzathoz és a közvéleményhez, kifogásolva, hogy a magyar oktatásügy részesedése az éves költségvetésből a legalacsonyabb Európában. A „megfelelő" értelmiségpolitikát szem előtt tartó Glatz Ferenc miniszternek nyárra sikerült elérnie, hogy 1989 szeptemberétől a pedagógusok további 15%-os béremelésben részesüljenek. [86]

A bérfejlesztés azokat a kiemelt területeket (közművelődés, közgyűjtemények, közoktatás, felsőoktatás) érintette, ahol „a számottevő elmaradás mutatkozott". E lépés sem érte el a kívánt eredményt, főleg a már előző évben jelentkező, egyre növekvő infláció miatt. 1988-ban vált a fogyasztói áremelkedés kétszámjegyűvé (16% körül), és 1989-ben is hasonlóan alakult. 1989 júniusában le is szögezték, hogy „sajnos a népgazdaság jelenlegi helyzetében nem lehet megvalósítani az indokolt és szükséges béremeléseket, mivel ezeknek nincs meg az anyagi fedezete".[87]

Többek között az intézkedések ezért sem tudták kezelni „az országban végbemenő társadalmi–gazdasági átrendeződéseket". Az anyagi szféra (és a már kialakulóban lévő ún. versenyszféra) szellemi dolgozói és a közszférában tanító különböző típusú pedagógusok fizetése közötti különbség továbbra is jelentős maradt.[88]

Ebben a rövid időszakban kormányzati szinten egy átfogó költségvetési reformon dolgoztak. A Pénzügyminisztérium megfogalmazása szerint „az állami költségvetés 1990–92. évi várható pozíciója és a társadalomban végbemenő fo-

[84] MOL XIX–I–9–zz–36. tétel–660/SA–1989.
[85] MOL XIX–I–9–e–1989. január 23.
[86] MOL XIX–I–9–d–3879–1989.
[87] MOL XIX–I–9–gg–3–1–5. tétel–1989. 1989 közepén a Minisztérium éves költségvetését 10%-kal csökkenteni kellett. (XIX–I–9–p–92. tétel–sz. n.–1989.)
[88] MOL XIX–I–9–d–2634–1989.

lyamatok követése — a költségvetési reform elfogadott irányaival összhangban — határozott lépéseket igényel már 1990-ben. A cél: az állami »rezsi« nagyságának csökkentése; a versenyszféra által igénybe vett intézményi szolgáltatások (ideértve a hatósági minőségben nyújtott szolgáltatásokat is) állami támogatásának leépítése, mielőbbi teljes megszüntetése; az egészségügyi, szociális ellátási, oktatási, kulturális, sport és tudományos kutatási területen a szakmai feladatok, intézményi struktúrák konkrét felülvizsgálata és szelekciója alapján [a] forrásátcsoportosítás feltételeinek megteremtése; az elkülönített állami pénzalapok feladatkörének összehangolt racionalizálása."[89]

A művelődési tárcánál is tervezetek és javaslatok sokasága született az oktatás finanszírozásának megreformálására, vagyis égető gondjainak megoldására. A Minisztériumban azonban leszögezték, hogy a költségvetési reformok nem jelenthetnek visszalépést a közkiadásokban. „Az alapfunkciók — ami tulajdonképpen oktatási–nevelési tevékenységet jelent — ellátása döntően állami feladat kell, hogy legyen, ami részben a központi költségvetésből való közvetlen finanszírozást, részben a tanácsi önkormányzatok helyi bevételéből történő helyi finanszírozást jelent. Ezeket egészíthetik ki egyéb pénzügyi források." Többször visszaköszönő kifejezés a valamiféle „többcsatornás finanszírozási rendszer" bevezetése, vagyis az állami támogatás mellett a gazdálkodó szervezetek vagy éppen a lakosság anyagi erejének igénybe vétele és beépítése a fenntartási rendszerbe. Ez az adott körülmények között (még) nem volt megvalósítható, és maradt az egyébként folyton hangsúlyozott állami feladat a finanszírozásában („a vállalatok jövedelmezőségének alakulása még a jelenlegi oktatási, szociális és kulturális feladataik és kötelezettségeik finanszírozását sem teszik lehetővé").[90]

Az egyre növekvő számú oktatáspolitikai koncepciók, vagyis pontosabban tervezetek megalkotásában kiemelt szerepet játszott az állami finanszírozás csökkentésének igénye is. A kormányzati és nemzetközi tárgyalások, valamint az új magyar művelődéspolitika előkészítése során az aktuális eszmeáramlatokat és koncepciókat vették alapul. A világban lezajlott fejlődés az információk gyors áramlása miatt az egész magyar társadalomra hatással volt, és „gyarapították népünk ismereteit, általános tájékozottságát a világról" (álláspontjuk szerint mindez hatott az ideológiai arculatra is). Tényként könyvelték el az Európa nyugati felén gyorsuló egyesülési folyamatok tartós meglétét, mert ez az „összekapcsolódás visszafordíthatatlannak tűnik". Feltételezték, hogy az Európai Közösség országai között az országhatárok 1992-re fizikailag is eltűnnek.[91]

A nyugati és keleti technikai és gazdasági helyzet jelentős különbségéből kissé abszurd következtetést is levontak: „Magyarország olyan ország, amely-

[89] MOL XIX–I–9–p–92. tétel–593–1989.
[90] MOL XIX–I–9–p–92. tétel–822–1989.
[91] MOL XIX–I–9–d–1689–1989.

nek kultúrája erősebb, mint gazdasága". A vezetők fő gondja az legyen, hogy „a gazdasági állapotok ne rontsák a kultúra esélyeit".[92]

A felgyorsult politikai eseményekhez hasonlóan és a külföld felé irányuló egyre nagyobb nyitottság hatására a művelődési vezetés erősítette kapcsolatait a nyugati országok megfelelő szerveivel. Ekkoriban megszaporodott a Magyarországra érkező külföldi delegációk és diplomáciai képviselők száma, de magyar küldöttek is gyakran utaztak ki, hogy pl. megvizsgálják a külföldi oktatási mintákat. Emellett tárgyalások folytak többek között a Világbankkal, Soros Györggyel és a nyugati, akkor segítőkésznek mutatkozó államokkal. A különféle korábbi pénzalapokat megtartották vagy összevonták, és megnőtt a kulturális jellegű alapítványok száma is, melyek működési feltételeit gyakran a tárca biztosította, az MSZMP-től pedig igyekeztek minél több oktatásra használható épületet átvenni.[93]

A tevékenységi kör reformja is felgyorsult. A tárca egyre kevésbé kívánt „lapgazda lenni„, átalakították a laptámogatás rendszerét, és a központi finanszírozás helyett egy „egyensúlyi helyzetet" igyekeztek elérni. Átmeneti megoldásként a kulturális lapok (150 millió forintos) veszteségét az 1990. évre harmadára kívánták csökkenteni — a papírminőség változtatásával, a terjedelem, illetve a létszám esetleges csökkentésével, valamint a példányszám redukálásával („50–60%-os remittendával sehol a világon nem jelenhet meg lap" — írta a miniszter a Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat vezetőjének).[94]

A korra oly jellemző könyvkiadási támogatások egy ideig még stagnáltak, sőt nőttek (1989-ben 540 millió forintot adtak a tankönyvek és egyéb könyvek kiadási dotációjára). Egyre nőtt a kis, hivatásos magánkiadók száma, ami a kommercializálódást és a divattémák megjelenésének elterjedését is maga után vonta.

Ezen kívül számos egyedi akciót kezdeményezett a Minisztérium az utolsó egy-másfél évben, amelyek vagy tartósak lettek, vagy hamar a hamvukba holtak. Ilyen volt pl. egy Kultúrbank Rt. létrehozásának a megindítása is, mely a 40 millió dolláros alaptőkéjével egy „teljes szolgáltatási kört nyújtó kereskedelmi bank" lett volna. Ezt a bankot „nyereségesen kívánják működtetni", és a "Művelődési Minisztérium a társaság nyereségének rá eső részét kulturális alapítványok működtetésére, illetve az oktatás és kultúra támogatására fogja fordítani".[95]

Az 1989-es „bérpolitikai intézkedések" sem csökkentették az „anyagi szféra„ és a közoktatási szférában dolgozók jövedelmei közötti különbséget. A „szocialista szektor anyagi jellegű ágaiban" dolgozó szellemi foglalkozásúak ebben az évben átlag bruttó 16 000 Ft körül kerestek. A pedagógus átlagbérek alakulása ezzel szemben 1988 decemberében 7831 Ft, míg az 1989. évi átlag (az emelések

[92] MOL XIX–I–9–d–2288–1989.
[93] MOL XIX–I–9–d, 1989. év, valamint XIX–I–9–e, 1989. és 1990. év.
[94] MOL XIX–I–9–d–2952–1989.
[95] MOL XIX–I–9–d–3790–1989.

miatt) 8610 Ft lett (1989 végén az átlagbér 9770 Ft). (A felsőoktatási oktatói bérek 1989 őszi átlaga 15 470 Ft volt.)[96]

1990-re újabb emelést irányoztak elő, azonban az adójogszabályok drasztikus átalakítását is tervezték. A kultuszminiszter félt, hogy jövedelmi viszonyai visszaesése miatt az értelmiségi réteg ellenségesen fog tekinteni kormányzatra. Németh Miklós kormányfőnek írt levelében fel is tette a kérdést: „nem ér meg a választások előtt a jelenleg hivatalban lévő kormánynak 10–12 milliárd forintot (a jövő évek költségvetéseire nézve), hogy az értelmiséget ne bőszítsük magunk ellen, amelyik értelmiség százszorosan meghatározóbb jellegű a politikai közvélemény formálásában, mint amennyire azt monetáris és gazdasági eszközökkel meg lehetne méretni. De hangsúlyozom, hogy engem elsősorban nem ezek a taktikai, hanem a hosszú távú társadalompolitikai szempontok érdekelnek jobban: e értelmiségi réteg nélkül az anarchia és a rendetlenség a jövő évben elkerülhetetlen lesz (lásd lengyel és jugoszláv példa)."[97]

A Németh Miklós vezette kormány, mintegy utolsó intézkedésként a pedagógusok fizetését 1990. január 1-jétől kb. 20%-kal megemelte. (1990-ben a minisztériumi dolgozók fizetését is megemelték 16%-kal, azonban az üres állások terhére.) Ezzel a pedagógusi átlagbérek 12 200 Ft-ra emelkedtek, és a kormányzati kijelentések szerint 54–55%-kal haladták meg az 1988. év végi átlagbéreket.[98]

Az általános helyzetet azonban e lépéssel sem lehetett „megjavítani" és az ország gazdasági viszonyai tovább romlottak. Az 1990. évi költségvetésben az ágazati intézmények működtetését csak „rendkívül nagyfokú takarékosság, helyenként tevékenységszűkítés, létszámcsökkentés mellett" vélték megoldhatónak.[99]

Végül pedig ismét nagyon jellemző a közgyűjtemények 1990 tavaszi helyzetéről szóló jelentés: áprilisra ezek az intézmények a pénzügyi elvonások miatt felélték tartalékaikat, kimerítették külső támogatásaikat, és a hírek már „drámai helyzetről panaszkodnak". Sok helyen a működésképtelenség veszélye fenyegetett, a feladatok ellátása lehetetlenné vált és felmerült a nemzeti intézmények időleges bezárásának vagy részleges működtetésének gondolata is.[100]

Az oktatási és művelődési intézményeket, valamint minden ott dolgozót az állami költségvetés tartotta fenn és tartotta el. A korabeli „népgazdaság" teljesítőképességének hanyatlása, a külső adósságállomány növekedése és a visszafizetési nehézségek a „maradékelv" alapján működtetett művelődésügyre fokozottan negatív hatást gyakoroltak. Az új utak szükségszerű keresése, a reformok és a „politikai pluralizmus" terjedése (vagyis a pártok és civil szervezetek erősödő tevékenysége), illetve a rossz pénzügyi körülmények miatt kialakuló elé-

[96] MOL XIX–I–9–d–2634–1989., valamint: XIX–I–9–d–3879–1989. A legmagasabb keresettel rendelkező pedagógusok a fővárosban, a legalacsonyabbal rendelkezők Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében dolgoztak.

[97] MOL XIX–I–9–d–2634–1989.

[98] MOL XIX–I–9–d–3879–1989.

[99] MOL XIX–I–9–e–1990. január 15.

[100] MOL XIX–I–9–e–1990. április 9.

gedetlenség közösen gyakoroltak változtató hatást a művelődésirányítás felsőbb szerveire. Eközben a sajtónyilvánosság növekedésével párhuzamosan a társadalmi nyomás is egyre erősödött.

1989 őszén már szinte mindenki számára egyértelmű volt, hogy a rendszer működését valódi reformokkal kell biztosítani. Ezek megtervezése és kimunkálása megkezdődött, azonban megvalósításuk szakmai egyeztetést és összhangot, valamint politikai döntést is igényelt. Az átalakítás ezért az 1990-ben, a tavasz folyamán megtartott országgyűlési választások utánra maradt. Az időpont a művelődésügy számára is határvonalat jelentett, és ezzel egy új korszak kezdődött. A korábbi gyakorlatból levont tapasztalat alapján az oktatás és a kultúra területeinek erőteljes decentralizációja indult el.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MOL XIX–I–9 Magyar Országos Levéltár (Bp.), Művelődési Minisztérium

2. Kiadott források

Művelődési Közlöny
1990 *Művelődési Közlöny*, 34. (1990) 4. és 8. sz.

3. Szakirodalom

Reform és művelődés
1988 *Reform és művelődés*. Bp., 1988. április. (4. kiadás: 1988. október). Készítették: Fodor Katalin tanár–pszichológus, Földiák András népművelő, Köles Sándor szociológus, Kuti Éva közgazdász, Marschall Miklós közgazdász, Mihályfi Márta könyvtáros, Nyilas György szociológus, Tóth János szociológus, Varga Csaba író–szociográfus.

GARADNAI ZOLTÁN

FRANCIA VÉLEMÉNYEK A MAGYARORSZÁGI ÁTALAKULÁSOKRÓL (1988–1990)

FRENCH OPINIONS REGARDING HUNGARIAN TRANSFORMATIONS (1988–1990): During 1987–1989, the changes in Hungary were taking place extremely rapidly. France did not have time and means to stabilize its East-European positions, so they relied on cautious balancing politics. In this international game Hungary had a greater role than it could have due to the genuine possibilities of the country. Paris placed great value on the fact that the representatives of the Hungarian communist elite really wished to open channels towards Western Europe. At the same time it was also clear to them that France would not be able to refill the gap left after the Soviet Union's withdrawal. In this complicated and controversial diplomatic process Paris needed allies in both Eastern and Western Europe. Simultaneously they were also seeking partners in East Central Europe that were previously under the German sphere of influence. In these diplomatic activities Hungary declared itself as a 'bridge', later an 'outpost' and was considered to be a natural partner.

Kelet-Közép-Európa francia szemmel

Párizsban a keleti politika célja az volt, hogy túllépjen az európai nemzetek közötti kapcsolatokat meghatározó ideológiai korlátokon, s ennek alapján igyekezett különbséget tenni a korábban egységesnek látott és értékelt kelet-közép-európai térség országai között. Értékelésükben meghatározó elem volt, hogy az egyes államok vezetői milyen belpolitikai mozgásteret engedtek a társadalom számára. Ezzel is magyarázható, hogy a nyolcvanas évek elején a két „hagyományos" kelet-közép- és dél-kelet-európai francia partner (Lengyelország és Románia) szerepe leértékelődött.[1]

Magyarország sajátos példát jelentett, mivel a kommunista elit konszenzust hozott létre a társadalommal, s Budapesttel intellektuális párbeszédre is lehetőség nyílt, vagyis a kulturális kapcsolatok viszonylag szabadon fejlődhettek. Ráadásul a magyar politikai vezetés egyes képviselői már a hatvanas évektől kezdve érdeklődtek az európai gondolat iránt, amit Kádár János 1978-as párizsi hivatalos útja is megerősített. Ezzel a látogatással mindkét fél értékelése szerint egyaránt a kapcsolatok új szakasza kezdődött el. A hetvenes évek végén, a

[1] Lengyelországgal a rendkívüli állapot bevezetése, Romániával a Ceauşescu-rezsim nacionalizmusa tette nehézzé az együttműködést. A politikai nehézségeket ráadásul egyik ország esetében sem lehetett gazdasági együttműködéssel ellensúlyozni.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 161–188.

nyolcvanas évek elején tapasztalható enyhülés és kölcsönös közeledés egybeesett François Mitterrand[2] és Kádár János személyes találkozóival. E folyamattal párhuzamosan Moszkvával, Varsóval és Bukaresttel elhidegültek a franciák kapcsolatai, és csak Mihail Gorbacsov hatalomra jutása után erősödött meg ismét a francia–szovjet/orosz „történelmi barátság". Franciaország számára Budapest egyre inkább a francia keleti politika eszközéül szolgált, mint olyan ország, amelyet Párizsban közvetítőként is használtak. Magyarország ráadásul teljes mértékben érdekeltnek mutatkozott a nyugati kapcsolatok kiépítésében, elsősorban a gazdasági kapcsolatok fejlesztése tekintetében, ami tovább növelte az érdeklődést hazánk irányába.[3] Ezek a tényezők összességében azt eredményezték, hogy Párizsban fokozatosan felértékelték a nyugati nyitási politika lehetőségével próbálkozó Magyarországot.

A francia–magyar kapcsolatok változásai (1988)

1987–1988 folyamán Párizsban szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a Német Szövetségi Köztársaság aktivitása megnövekedett Kelet-Európában, a német–szovjet kapcsolatok szerepe pedig Moszkva számára egyre fontosabbá vált a hagyományos szövetségesi viszonyhoz képest. Párizs minden eszközzel a korábban kialakult kapcsolatok további fejlesztésére törekedett,[4] így szorosabb kapcsolatok kialakításával kívánta a német–francia együttműködést is szélesíteni. 1987-ben Bécsben összeült az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia, de Párizs a multilaterális kapcsolatok helyett továbbra is elsősorban a bilaterális kapcsolatok fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, vagyis óvatos nyitási politikát folytatott a keleti országokkal.[5] Az események gyorsaságát mutatja, hogy amikor Jean-Bernard Raimond külügyminiszter 1988. március 24–25-én Magyarországra látogatott,[6] a hivatalos magyar vezetők mellett (Várkonyi Péter külügyminiszter és Marjai József miniszterelnök-helyettes), találkozott Paskai László bíborossal, és első alkalommal magyar ellenzékieket is fogadott a Csaba

[2] François Mitterrand (1916–1996), 1981 és 1995 között Franciaország elnöke.

[3] AMAE (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1981–1985), Carton 5281. Hongrie et politique à l'est de la France.

[4] L. az 1. sz. iratot!

[5] Schreiber, 2000. 190–191.; Schreiber, Thomas (1929–): Magyarországról emigrált politológus, újságíró. 1954-től a Le Monde, L'Express és a francia rádió újságírója. Az 1956-os forradalom idején elsőként tudósított a magyarországi eseményekről. 1958-tól részt vett az összes elnöki, miniszterelnöki, külügyminiszteri kelet-európai utazáson, a Quai d'Orsay, a Francia Külügyminisztérium elismert Kelet-Európa szakértője. A Radio France Internationale újságírója 1994-ig, 1968 és 2000 között a *La Documentation Française* Kelet-Európára vonatkozó számainak a társszerkesztője, 1994-től a l'Ecole Speciale Militaire de Saint-Cyr professzora, számos könyv és tanulmány szerzője.

[6] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6339. Visite du ministre en Hongrie. N° 6394., 6397. Télégramme au départ.

utcai francia rezidencián.[7] A francia külügyminiszter érzékelte a magyar partnerek franciabarát szemléletét (ünnepi beszédében Batsányi Jánost idézte), és látogatása meggyőzte arról, hogy „utódját már egy születőben lévő új, demokratikus Magyarország vezetői fogadják".[8] A francia Külügyminisztériumban kidolgozott előkészítő anyagok tanúsága szerint érezték azt, hogy az országban érdemi változások kezdődtek, ezért 1989–1990-re már olyan célok megvalósítását is kitűzték, amellyel elsősorban a kulturális kapcsolatok minőségének fejlesztését kívánták elérni. Ennek egyik eszköze volt a Francia Intézet új épületének felépítése, amelynek megvalósítása — mivel a magyar fél nem akart túl sok teret engedni a „lazítási" politikának — évtizedek óta húzódott. Párizsban a magyarországi változások alábbi tényezőit látták:

1. A gazdasági nehézségek instabilizáló tényezővé válhatnak, és a békés átmenet ellen hathatnak.
2. Az 1956-os forradalom öröksége, amely időzített bombaként húzódott meg az események hátterében.[9]
3. A Szovjetunióhoz fűződő viszony újragondolása, amely a magyar nemzeti érzések újraéledését eredményezte.[10]

Mitterrand elnököt 1988. május 16-án újraválasztották, és ez egy új szakasz kezdetét jelentette a francia keleti nyitási politikában. Franciaország ugyanis újra késznek mutatkozott arra, hogy aktívabb szerepet játsszon Kelet-Európában. Párizsban egyre inkább azt kezdték érezni, hogy egy új „munkamegosztás" kezd kialakulni Bonnal a kelet-közép-európai érdekszféra felosztásában. Úgy látták, hogy a németek elsősorban a gyenge, fizetésképtelen, gazdasági bajoktól szenvedő országokat (Lengyelország, Bulgária, Románia) kívánják „átengedni" a franciák számára, és a jobb teljesítményt mutató országokat (Magyarország, Csehszlovákia, NDK) a saját „hátországuknak" tekintik. A kérdés természetesen bonyolultabb, hiszen a felosztás a hagyományos történeti/gazdasági érdekszférának legalább annyira megfelelt! A helyzet azonban elfogadhatatlan volt Párizs számára, hiszen inkább a reálpolitikát, vagyis a gazdasági–társadalmi változásokhoz való alkalmazkodást, és nem a történelmi hagyományok hangoztatását tartották elsődlegesnek. 1988 nyarán az Élysée-palotában egy szűk körű beszélgetésen elhatározták, hogy a második Mitterrand-elnökség első éveiben a francia államfő valamennyi kelet-európai államba ellátogat — kivéve az akkor már szalonképtelennek tartott Romániát.[11] A francia stratégia részévé tették azt, hogy a hivatalos elnöki látogatások keretében találkozzanak a kelet-európai ellenzéki mozgalmak vezetőivel, ami a korábbi távolságtartó álláspont átértékelését jelentette. 1988 nyarára ugyanakkor a keleti blokkon belül is világossá vált a

[7] L. a 2. sz. iratot!
[8] Schreiber, 2008. 7.
[9] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6319. Note. La Hongrie, trente ans après les évènements de 1956.
[10] L. a 3. sz. iratot!
[11] Favier–Martin-Roland, 1996. 167–170.

vezetők számára, hogy a Szovjetunió és a szocialista országok nem tudják tartani a fegyverkezési versenyt, ez egyre nagyobb rugalmasságra és óvatosságra ösztönözte őket.

A francia–magyar kapcsolatok területén kiemelt eseményt jelentett 1988. június 17-én a Nagy Imre-emlékmű felavatása, amelynek alkalmával — hallatva a „hivatalos" Franciaország hangját — François Mitterrand elnök is szolidaritási üzenetet küldött.[12] Ez a megemlékezés egyértelműen összekapcsolta az 1956-os és az 1988-as magyarországi eseményeket, és komoly visszhangot kapott a francia értelmiségi körökben. Kádár János eltávolítása a hatalomból 1988 májusában az év harmadik fontos eseménye volt, amellyel kapcsolatban elsősorban a kádári örökség feldolgozása, a múlttal történő szembenézés kérdései foglalkoztatták a francia diplomatákat.

A francia nagykövet 1988 októberében értékelte a magyarországi eseményeket. Jól jellemzi a franciák aggodalmait, hogy a nagykövet a helyzetet teljesen bizonytalannak tartotta, és bár a magyarországi reformokat pozitívan értékelte, mögötte egyértelműen a moszkvai támogatás legitimáló erejét látta, ami viszont meglátása szerint nem feltétlenül egyezett a formálódó ellenzék elképzeléseivel. Ezek mellett a lakosság apatikus és rendszerellenes hozzáállását is lényeges instabilizáló tényezőnek tartotta.[13] 1988 végén tehát a francia kormánykörök egyértelműen zavarosnak és ellentmondásosnak látták a Kádár utáni Magyarország helyzetét. Így nem volt véletlen, hogy az új magyar pártfőtitkárt és miniszterelnököt — Grósz Károlyt — megkülönböztetett figyelemmel fogadták Párizsban. Úgy vélték, hogy személyisége, tapasztalata és politikája a franciák által nagyra értékelt Gorbacsovéhoz hasonlít.[14] Grósz Károly 1988. november 17–19-én látogatott Franciaországba[15] (ehhez az úthoz kapcsolódott a madridi látogatása is), és a kétoldalú politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztését, a magyar sajátosságok elismerését, valamint a magyar reformok támogatását kérte francia tárgyalópartnereitől. Francia részről a kétoldalú kapcsolatokat nagyon jónak minősítették, alapvető tárgyalási célként fogalmazták meg, hogy a magyarországi változásokat elősegítsék, a bizonytalansági tényezőket csökkentsék, és eloszlassák a magyarok hagyományos félelmét arra vonatkozóan, hogy az Európán belüli megosztottság továbbra is fennmarad. Elhatározták azt is, hogy a kétoldalú kapcsolatokra vonatkozó magyar javaslatokat egyértelműen támogatni fogják.

[12] Schreiber, 2008. uo.

[13] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6319. N° 1219/ Eu. Panorama hongrois 1988. Budapest, le 25 octobre 1988.

[14] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique intérieure (1986–1990), Carton 6318. N° 157. La style de Karoly Grosz. Paris le 14 novembre 1988.

[15] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6340. Note de synthèse. Visite officielle de M. Karoly Grosz (17–19 novembre 1988).

A magyar rendszerváltozás és Párizs

1989–1990 folyamán a kelet-közép-európai országokban rendkívül gyorsan zajlottak az események. A francia kormányzati tényezők számára 1989–1990 folyamán is a biztonság kérdései voltak a legfontosabbak. Úgy vélték, a Szovjetunió nem kívánja érdemben korlátozni kelet-közép-európai országokban végbement folyamatokat, és lényegében a Brezsnyev-doktrína[16] „lebegtetése" az egyedüli eszköz, amellyel befolyásolni tudják az eseményeket. Ezzel párhuzamosan Franciaország és a nyugati országok célja a változások lassítása, és a stabilitás megtartása volt. A magyar diplomácia pedig arra törekedett — kihasználva a kedvező nemzetközi helyzetet —, hogy újra egyensúlyba hozza az ország nemzetközi pozícióit, és finomítsa a szocialista táboron belüli kapcsolatokat. 1989. május 20-án Georges Bush amerikai és François Mitterrand francia elnök találkozott Párizsban, ahol együtt döntöttek a PHARE-program létrehozásáról, vagyis arról, hogy a kelet-közép-európai államok közül Lengyelországnak és Magyarországnak adnak támogatást. A két ország egymás melletti „tartása" mindenféleképpen Magyarország felértékelését, és a magyarországi reformok elismerését jelentette. Ennek a szándéknak a komolyságát mutatja, hogy Párizsban az év végére a két ország összehasonlító elemzését is elvégezték, ami nem volt véletlen, hiszen mindkét ország kulcsszerepet játszott a kelet-közép-európai átalakulásban.[17] Ezzel párhuzamosan a nagyhatalmak vezetői döntöttek arról, hogy támogatást nyújtanak Gorbacsovnak, ami rendkívül fontos volt Párizs számára, hiszen egy erős Szovjetunió nélkülözhetetlenül szükséges volt az új európai status quo fenntartásához. Ennek az alkunak az egyik legfontosabb következménye az volt, hogy Mitterrand elnök lényegében lemondott a francia keleti nyitási politika hagyományos céljainak érvényre juttatásáról. Párizsban ugyanis tanultak a két világháború közötti időszakból, amikor csak a francia katonai jelenléttel és tekintéllyel lehetett a status quót fenntartani, és az kártyavárként omlott össze a németek megerősödésével. A hatvanas évek új nyitási politikája során szerzett tapasztalatok is óvatosságra intették a párizsi döntéshozókat, hiszen akkor a politikai közeledés nem párosult a gazdasági kapcsolatok fejlődésével. 1989-ben Mitterrand elnök — elkerülendő a francia–német rivalizálás újjáéledését — szakított a gaulle-ista külpolitika eredeti céljaival, és mintegy „átengedte" az Egyesült Államoknak Kelet-Közép-Európát.[18]

[16] A Brezsnyev-doktrína lényegében a korlátozott szuverenitás elvét fogalmazta meg a szocialista országok számára, s ez teremtett jogalapot 1968-ban Csehszlovákia megszállására, illetve a későbbiekben az afganisztáni beavatkozásra is. Brezsnyev 1968. november 13-án, a Lengyel Egyesült Munkáspárt kongresszusán — mintegy figyelmeztetésül — a következőket mondta: „Ha a szocializmussal szemben ellenséges erők egyes szocialista országokat a kapitalista fejlődés irányába kényszerítenek, az nem csak az adott szocialista ország problémája, hanem az egész szocialista táboré."

[17] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6319. Tableau comparatif des situations polonaise et hongroise, le 13 octobre 1989. 1–5.

[18] Garadnai–Schreiber, 2009.

A magyarországi események az év folyamán felgyorsultak, 1989. június 16-án újratemették Nagy Imrét és társait, miközben Párizsban a francia forradalom kétszáz éves évfordulóját ünnepelték. Párizsban ekkor még mindig nem gondolták, hogy valódi rendszerváltozás lesz Magyarországon, és számukra továbbra is az jelentette a fő problémát, hogy nem találták meg a „jövő Emberét". A változások sebességét mutatja, hogy az év őszére egyértelművé vált, hamarosan szabad választások lesznek Magyarországon, és az MSZMP utódpártjának a vereségét lehetett valószínűsíteni. A legnagyobb problémának azonban végig a magyarországi ellenzék gyengeségét, míg a legnagyobb kockázati tényezőnek a stabilitás várható megszűnését tartották. Emiatt Párizs számára a kommunista kormányok képviselői kiszámíthatóbb partnernek tűntek, mint a bizonytalan és ismeretlen ellenzék tagjai, akiknek sem olyan tapasztalatuk, sem olyan befolyásuk nem volt, mint a lengyelországi ellenzéknek.[19] Ezzel párhuzamosan a hivatalos magyar vezetés is a kétoldalú kapcsolatok fejlesztését tűzte ki célul. Ennek keretében Budapest a franciaországi magyar emigráció felé is nyitott: 1989. október 27-én Tabajdi Csaba Párizsban kerekasztal beszélgetésen vett részt azzal a céllal, hogy a Franciaországban befolyásos magyarok közreműködését kérje a mérvadó francia kormányzati körökkel történő kapcsolatfelvételben. Nagy Gábor magyar nagykövet is a kapcsolatok szélesítésének fontosságára hívta fel Horn Gyula külügyminiszter figyelmét.

Az események azonban mind Párizsban, mind Budapesten felülírták az eredeti szándékokat. 1989. november 9–10-én a berlini fal leomlása a kelet-közép-európai rendszerváltozás újabb fejezetét nyitotta meg. Az 1989. december 2–3-án lezajlott máltai Bush–Gorbacsov találkozó pedig a hidegháborús korszak végét jelentette. Párizsban, mint ahogy a többi nagyhatalom fővárosában, továbbra is a békés és nyugodt átmenet mellett tették le a voksukat, melynek garanciáját a két német állam egymás melletti meglétében látták. Nem véletlen tehát, hogy 1989 decemberében Mitterrand útja az NDK-ba vezetett.

Nem volt kétséges, hogy Mitterrand elnök ismét Magyarországra látogat. Az adott történelmi helyzetben egy biztos és stabil kelet-európai partner nagyon kellett a francia diplomácia számára. Európa jövőjének kérdésében ráadásul a rendszerváltozás „lázában" égő és európai gyökereit nyíltan hangoztató Magyarország megfelelő partnernek tűnt az európai intézmények megerősítését és egy konföderatív alapon működő új Európát célul tűző mitterrandi diplomácia számára. A francia köztársasági elnököt ugyan még Grósz Károly hívta meg magyarországi látogatásra, de ez az út már teljesen más nemzetközi és magyar belpolitikai körülmények között valósult meg. A magyar kormány célja Mitterrand elnök magyarországi látogatásával kapcsolatban elsősorban a legfelsőbb szintű párbeszéd folytatása és a franciák támogatásának biztosítása, illetve a nemzetközi helyzetre vonatkozó francia vélemények megismerése volt. Ugyanakkor egyértelműen be

[19] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6319. N° 2381/Eu. Note. Situation intérieure de la Hongrie. Paris, le 8 septembre 1989.

akarták mutatni Magyarország külpolitikáját, és ki akarták használni a francia kormányzat részéről megmutatkozó rokonszenvet.[20] A francia diplomácia 1990 elején a gazdasági nehézségek miatt a magyarországi belpolitikai helyzetet továbbra is bizonytalannak értékelte. Egyértelműen a kommunizmus visszautasításában látták a leginkább jellemző politikai, társadalmi hangulatot. Pozsgay Imre megválasztását köztársasági elnökké az 1989. november 26-ai népszavazás eredményei ismeretében egyre kevésbé tartották reálisnak.[21] Magyarország nemzetközi helyzetét az év elején azonban egyértelműen kedvezőnek ítélték, és úgy értékelték, hogy az 1989-ben végbement politikai változások következtében a szocialista táboron belüli elszigeteltsége is megszűnt. Ugyanakkor világosan látták, hogy a korábban meglévő problémák, illetve az újonnan jelentkező anomáliák (a romániai magyar kisebbség helyzete, a bős–nagymarosi gát miatti vita Prágával, a PHARE programban való részvétel kérdésében Lengyelországgal megerősödött rivalizálás) miatt, de a Varsói Szerződés és a KGST jövője kérdésében is teljes volt a bizonytalanság. A magyar diplomácia tevékenységét viszont egyértelműen pozitívnak, önállónak és sikeresnek ítélték meg.

Franciaország célja elsősorban az volt, hogy Magyarország európai integrációs politikáját támogassa, és a magyarországi befektetéseket növelje (ennek aránya 1990-ben a külföldi befektetők között csak 10% volt), és továbbfejlessze a kulturális együttműködést. Mitterrandot felkészítették arra, hogy a romániai magyar kisebbségekre vonatkozóan Budapesten kérdéseket fognak feltenni neki. Egyúttal felhívták az elnök figyelmét arra, hogy Magyarország megkülönböztetett figyelmet szentel az erdélyi magyar kisebbségnek, és azok helyzetét európai keretekben kívánja rendezni. A francia diplomácia e tárgyban elsősorban a kockázatokat hangsúlyozta, mivel az a többi kelet-és dél-európai kisebbség kérdését is felvetné, és elsősorban a Helsinki-folyamat keretében történő további tárgyalások felvetését javasolta.

A francia elnök szájából Budapesten elhangzott kijelentések a felfokozott, érzelmektől sem mentes légkörben komoly politikai üzenetet hordoztak. Mint azt Thomas Schreiber írta visszaemlékezésében: „a sajtóértekezleten »diplomáciai bomba« robbant. A Francia Köztársaság elnöke »Magyarország számára különösen fájdalmasnak« nevezte a nemzeti kisebbség kérdését, mivel az országot, tette hozzá, »mindkét világháború után megfosztották területének kétharmadától«. Francia államfő szájából hasonló kijelentés még sohasem hangzott el. Mitterrand szavai világszerte nagy feltűnést keltettek. Az új román kormány alig három héttel a bukaresti palotaforradalom után felháborodottan tiltakozott Horn Gyula külügyminiszternek küldött jegyzékében, azt állítva, hogy a francia elnök szavai ellentétesek a helsinki záródokumentumnak a határok sérthetetlenségére vonatkozó rendelkezéseivel."[22] A tiltakozással azonban a francia kormány nem

[20] MOL XIX–J–1–j Franciaország-00160/1990. 26. d. Magyarország célja Mitterrand látogatásakor.
[21] L. a 4. sz. iratot!
[22] Garadnai–Schreiber, 2009.

foglalkozott érdemben.[23] A látogatás rövid ideje ellenére sikerült olyan kapcsolatokat kiépíteni a magyar kormányzó erőkkel és az ellenzékkel egyaránt, amit a francia nagykövet pozitívan értékelt. Ugyancsak nagyra értékelték azt, hogy a magyar fél az ország jövőjét európai keretben képzelte el, ami teljes mértékben egybeesett a francia érdekekkel.[24] Mitterrand elnököt és kíséretét meglepte, hogy az összes magyar tárgyalópartner egységesen az ország a geopolitikai elszigeteltségének megszüntetésére törekedett, illetve ennek keretében kívánta a magyar kisebbség sorsának a rendeződését. Ehhez járult a Kádár-rendszer teljes elutasítása, a magyarok úttörő és magányos szerepének hangsúlyozása az 1956-os és az 1988–1989-es eseményekben, az első szabad választások és azok békés jellegének hangsúlyozása.

A mérvadó francia kormányzati erők tehát Magyarországot egy büszke, békés, emelkedő nemzetnek látták, amely a demokráciába az ezeréves európaiság alapján tér vissza, és úgy értékelték, hogy Magyarország lehetséges partner és így biztos pont lehet a túlzottan gyorsan változó Európában. Ennek a folyamatnak az erősítését, és a germán világ mellett — elkerülvén annak újbóli hegemóniáját — a frankofón (latin) világ újrafelfedezését, valamint a megfelelő és egészséges egyensúly megtalálását a magyar politika fő céljaként értékelték. Párizsban a francia–magyar kapcsolatok minőségi megújítását várták, és elsősorban a gazdasági kapcsolatok fejlesztését célozták meg Mitterrand elnök második budapesti útjával. Brochand[25] nagykövet a látogatás után még úgy értékelte, hogy ezt akkor Budapesten nem igazán értették meg, és így egy hosszabb folyamatot kell valószínűsíteni.[26] Párizsban az 1990. április 8-ai választások eredményét egyértelműen a magyar demokrácia sikerének tartották, és az ország mély és őszinte európai elkötelezettségét látták benne. Azt, hogy a francia kapcsolat fontosságát Budapesten is felismerték, mutatta, hogy nyugat-németországi látogatását követően 1990. június 22–23-án Antall József azonnal Franciaországba látogatott, és a kétoldalú kapcsolatok fejlesztését hangsúlyozta. Lényeges változást jelentett a korábbi időszakhoz képest, hogy a francia és a magyar tárgyalópartnerek már a kétoldalú kapcsolatok elmélyítéséről beszéltek. A budapesti kormány számára,

[23] A magyar fél szkepticizmusát azonban mutatja az erre vonatkozó — kézzel írott — megjegyzés: *„Trianon és Versailles megerősítésében Franciaország+Románia érdekelt, ez döntő!"* MOL XIX–J–1–j Franciaország–00799/1990. 26. d. A francia–román kapcsolatok új aspektusai. Párizs, 1990. február 7.

[24] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6341. Visite en Hongrie le Président de la République et de Madame François Mitterrand (18–19 janvier 1990.), Télégramme à l'arrivée., le 20 janvier 1990. N° 228. Mitterrand az újévi üzenetében egy európai konföderációról beszélt, amit Magyarországon úgy értelmeztek, hogy az Kelet-Európa kiszorítását jelenti.

[25] Pierre Brochand (1941–) diplomata, 1989 és 1993 között Franciaország budapesti nagykövete.

[26] AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6341. Visite de Monsieur le President de la République en Hongrie (18–19 janvier 1990.). Télégramme à l'arrivée., le 20 janvier 1990. N° 230. AMAE Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6337. N° 378/EOR, Paris, le 8 février 1990.

amely hangsúlyosabban tudta megfogalmazni a magyar külpolitikai érdekeket, Párizs fontos egyensúlyozó szerepet töltött be Moszkva és Bonn között. Francia értékelés szerint a magyar külpolitika számára az 1988–1990 között kijelölt külpolitikai irányvonal folytatása volt a legegyszerűbb, de egyértelmű volt az is, hogy a magyar rendszerváltás egyben hangsúlyeltolódást eredményezett a magyar politikában. Elsősorban az ország európai integrációs törekvéseit emelték ki, mivel abban láttak olyan kapcsolódási pontot, amelyet a francia konföderatív Európa és a gorbacsovi közös európai ház gondolatához lehetett illeszteni. A francia külpolitika elsősorban Magyarország demokratikus állammá válását,[27] és az ország európai integrációs törekvéseinek a támogatását tűzte ki célul, ami megegyezett a nyugati polgári demokratikus fejlődést kívánó magyar vezetők elképzeléseivel. A magyar rendszerváltás meghatározó szakasza a szabad választásokkal lezárult, de az ország nemzetközi tekintélye, amely a nyolcvanas évek külpolitikájára alapozódott, az új külpolitikai vezetés számára is alapot adott, amelyhez az új magyar miniszterelnök személyének növekvő nemzetközi tekintélye szintén hozzájárult. Magyar részről egyértelművé kívánták tenni azt, hogy egy új korszak kezdődött el nemcsak Magyarország, hanem a magyar–francia kapcsolatok történetében is, és ezt az időszakot kulcsfontosságúnak értékelték. Budapesten az újonnan kinevezett magyar nagykövet — Szávai János — részére alaputasításként adták, igyekezzen elérni, hogy Franciaország átértékelje Magyarországhoz fűződő viszonyát.[28]

1990 novemberében Párizsban ültek össze az európai államok, az Egyesült Államok és Kanada képviselői, hogy az új európai biztonsági architektúráról értekezzenek, és annak alapjait megalkossák. Mitterrand elnök számára a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok alapvető fontosságúnak számítottak, a francia külpolitikát — követve a De Gaulle-i hagyományokat — a francia–szovjet kapcsolatra építette, és ebben a politikában Magyarország a kádári külpolitika hagyományaiból következően, de már szabad, békés és demokratikus országként közvetítő, illetve stabilizáló szerepet tölthetett be. Franciaország az új európai realitásokat felismerve elsősorban az európai integrációt helyezte a külpolitikája központi elemévé, mintegy annak az élére állva az össz-európai intézményrendszer kiépítéshez keresett megfelelő partnereket. Ez a francia érdek találkozott a nagyon aktív külpolitikát folytató Antall József elképzeléseivel. Magyarország európai integrációs céljainak támogatása ugyanakkor már — visszanyúlva a De Gaulle-i külpolitikai örökséghez — azt a francia külpolitikai célt is jelentette, hogy a kelet-európai államok is egy egységesülő Európában találják meg a helyüket. De Gaulle tábornok szellemi örökségét — vagyis a „détente-entente-cooperation" politika összeurópai keretekben, francia érdekek mentén történő

[27] L. az 5. sz. iratot!

[28] MOL XIX–J–1–j Franciaország–003469/1990. 27. d. Alaputasítás Szávai János úr, a Magyar Köztársaság párizsi nagykövete részére: „Nagykövet úr fontos feladata lesz, hogy a hazánk irányában megnyilvánuló politikai és gazdasági érdeklődés jelenlegi változó intenzitását kiegyensúlyozottá tegye, és járuljon hozzá a fogadó ország partnerkészségének növeléséhez."

kibontakozását — így nagy riválisa, Mitterrand elnök és későbbi utódja (Jacques Chirac) valósították meg, de ez már egy új — nem kevésbé bonyolult és ellentmondásos — történethez tartozik.

Összegzés

A francia és a magyar forrásokból láthatjuk, hogy a vizsgált időszakban a francia–magyar kapcsolatok lényeges változáson mentek keresztül. Ebben a folyamatban szerepet játszott az, hogy Magyarország a hetvenes évek végétől igyekezett tágítani a mozgásterét, amit a nemzetközi helyzet változásai is segítettek. 1987–1989 folyamán a magyarországi változások — mint ahogy egész Kelet-Közép-Európában — rendkívül gyorsan mentek végbe, ami Franciaország számára egyszerűen nem adott elegendő időt arra, hogy stabilizálja kelet-európai pozícióit, így óvatos egyensúlyozó és rivalizáló politikát folytatva, az NSZK-val, a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal egyeztette az érdekeit. Ebben a nagy nemzetközi játszmában Magyarország szerepe nagyobb volt annál, mint ami az ország tényleges lehetőségeiből következhetett volna, ez pedig olyan szerencsés helyzetet jelentett, hogy nem véletlenül nevezzük az 1989-es esztendőt annus mirabilisnak. Ebben a tekintélynövekedésben szerepet játszott az is, hogy Párizsban értékelték a magyar kommunista elit képviselőinek nyitási szándékát, amiben egy — már a hatvanas években Budapesten — megfogalmazott szándék újjászületését is látták. Ugyancsak felismerték azt a lehetőséget, ami az első szabad választások révén a magyar demokrácia és a magyar rendszer kiépítésében számukra megadatott. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a „mission civilisatrice" gondolatkörét a francia diplomácia Kelet-Európára is érvényesnek tekintette, és a régió országaiban végbement változásokban a hatvanas években megfogalmazott, és a nyolcvanas években is érvényes De Gaulle-i „détente-entente-cooperation" politika sikerét látták. Ugyanakkor Párizsban tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy Franciaország nem tudja betölteni azt az űrt, ami a Szovjetunió kivonulásával Kelet-Európában megjelent. Mitterrand felismerte: Franciaország sem katonailag, sem gazdaságilag nem képes egyedül stabilizálni a térséget. Ehhez a bonyolult és ellentmondásos folyamathoz Párizsnak szövetségesekre volt szüksége, így a Szovjetunió és Németország mellett a maguk számára „megtalálták" azt az Egyesült Államokat, amellyel még a De Gaulle-i időkben sem szakadt meg és romlott meg annyira a kapcsolat, hogy a stratégiai kérdésekben ne tudtak volna együttműködni, másrészt partnereket kerestek a korábban német érdekszférának számító Kelet-Közép-Európában is. Ebben a diplomáciai munkában a saját magát előbb „hídnak", majd „előőrsnek" beállító Magyarország természetes partnert jelentett a nyolcvanas években, és ebbe a szerepbe „nőtt" bele a magyar külpolitika az 1990-es szabad választások után.

A kor hangulatát, a magyar aggodalmakat és örömöt pontosan érzékelteti Thomas Schreiber újságíró visszaemlékezése Antall Józseffel folytatott

beszélgetésére: „November végén megint összeakadtam a miniszterelnökkel. Ezúttal a helyszín a versailles-i kastély patinás színházterme volt, ahol az Európai Biztonsági és Együttműködési Egyezmény ratifikálására érkezett állam- és kormányfők tiszteletére rendeztek fogadást. »Mégiscsak jobb Neked magyar küldöttséget vezetned, mint Apponyi Albertnek 1919-ben, amikor Canossát járt a közeli trianoni palotába« mondtam, mire keserűen mosolyogva csak ennyit válaszolt: »Remélem, ma jobban megértenek minket.«"[29]

Források

1.
A francia Külügyminisztérium feljegyzése a magyar–francia kapcsolatokról 1988. év eleje

Magyarország

I. Az ország helyzete és jellegzetességei

Magyarország a legliberálisabb ország Kelet-Európában. Nem ismeri a mindennapokban az emberi jogok problémáját, megszüntette a vízumkötelességet,[30] a magánszféra nagyobb szerepet játszik, miközben az 1968-ban elkezdett gazdasági reform közelebb vitte az országot a piacgazdaságok irányába.

- A magyar külpolitika — óvatosságból — a szovjetek mellett áll, de a nyolcvanas évek elejétől kezdve egyre nagyobb önállóságot választott. Magyarország a hangsúlyt arra helyezi, hogy kicsi és közepes országként „hidat" jelent a kelet-nyugati kapcsolatokban; aktív szerepet játszik az európai biztonsági folyamatban (a budapesti „kulturális fórum" megrendezése 1985 októberében és novemberében), és arra törekszik, hogy a bilaterális kapcsolatokban közeledjen az egyes nyugati országok felé, illetve a multilaterális területen a nemzetközi szervezetekhez (Európai Gazdasági Bizottság, EUREKA).[31] Mindez természetesen nem akadályozza meg Magyarországot abban, hogy a KGST többi országával is fejlessze a kapcsolatait, amelyet [értsd: KGST] egyébként egy valódi „kelet-európai közös piaccá" kíván fejleszteni.
- 1985 óta Magyarországot gazdasági nehézségek sújtják: a gazdasági növekedés csökkenése, a külső eladósodás (Magyarország a 17 milliárd dolláros adósságával a Keleti Blokkban az egy főre jutó adósság tekintetében a legeladósodottabb országnak számít), a termelőberendezések elavulása. Az ország ezekre a problémákra 1987 szeptemberében

[29] Garadnai, 2009.

[30] Az Elnöki Tanács 1987. 25. számú törvényerejű rendeletére utal, amelynek értelmében 1988. január 1-jétől engedélyezték a világútlevél használatát. Franciaország biztonsági okokból nem adott vízummentességet a magyar állampolgárok számára, a két ország közötti vízumkötelezettség a kilencvenes években szűnt meg.

[31] 1985-ben létrehozott kormányközi szervezet, amelynek célja Európa nemzetközi versenyképességének megőrzése. Magyarország 1992. május 22-től vesz részt teljes jogú tagként a szervezet munkájában.

egy fejlesztési és egy modernizációs programmal reagált, amelynek köszönhetően a keleti országok között a reformok és a gazdasági vállalkozások — az adózás és az ÁFA bevezetése (1988. január 1-től), illetve az öt kereskedelemi bank — 1987-ben történt létrehozása területén a leginkább előrehaladott országnak számít. A lakosság számára ez a szigorúság keserű és újszerű tényt jelent. A gazdasági reformok rendelkezéseinek bevezetésével párhuzamosan vita bontakozott ki a demokratizálás folytatásának lehetőségeire vonatkozóan (vagyis a Parlament szerepéről).

– A párt főtitkára, Kádár úr, aki ezt a posztot 1956 óta foglalja el, már több éve fontolja távozását. A múlt szeptemberi gazdasági reformok bevezetése, amely szakított a hosszú ideje elsődlegesnek tekintett életszínvonal növelési politikával, már lényegében a kádárizmus utáni Magyarországra történő belépést jelenti. Lehetséges utódként Grósz Károlyt (1987 júniusától miniszterelnök) és Berecz Jánost (a párt Központi Bizottsága ideológiai kérdésekkel foglalkozó felelőse) emlegetik.

II. Kapcsolataink Magyarországgal

A/ Politika

A politikai kapcsolatok nagyon jók, a magyarok nyitott és színvonalas tárgyalópartnert jelentenek. Eltérés van azonban a magyar miniszterek franciaországi és a francia miniszterek magyarországi látogatása között, mivel az utóbbi szerényebb számot mutat. Annak ellenére, hogy az elmúlt tíz évben a kapcsolataink szorosabbak lettek (Kádár úr két útja Franciaországba 1978-ban és 1984-ben, illetve Mitterrand elnök 1982-es és Mauroy[32] miniszterelnök 1983-as útja), Magyarországon az a benyomás alakult ki, hogy Franciaország nem mutat nagy érdeklődést országuk felé.

– Pozitívan viszonyultunk Magyarország és a Nyugat közötti kapcsolatok megerősítéséhez (Európai Gazdasági Közösség/Magyarország, részvétel az EUREKA programban), de mindezt visszafogottan tettük a politikai kapcsolatok területén (korlátozott magyar részvétel támogatása az Európa Tanács munkájában, de a francia vízumkötelezettség megtartása mellett).
– Az Európai Biztonsági és Együttműködési Folyamat az a terület, ahol érdekeink leginkább megegyeznek az Európán belüli kapcsolatok tekintetében.[33]

B/ Gazdaság

Annak ellenére, hogy mindkét fél a gazdasági kapcsolatokat fejlesztésére törekszik, eddig azonban nem értünk el megfelelő eredményt. Magyarország csak az ötödik kelet-európai partnerünk, és a kereskedelmi kapcsolataink évi három milliárd frank alatt stagnálnak. A magyar piacot a francia vállalatok olyan nehéz piacnak tekintik, amelyet a német és az osztrák cégek hagyományosan a saját területüknek tekintenek, és a magyarok szerződésekben megfogalmazott kompenzációs igényei is problémákat jelentenek. A gazdasági együttműködés eredménye tehát eltér a magyar hatóságoknak a kapcsolatok kiszélesítésére irányuló szándékától. Arra törekednek, hogy a gazdasági és a politikai kapcsolatok szintje közeledjen egymás irányába, és ebben az összefüggésben lehet értelmezni az 1986. november 6-án aláírt, a befektetések védelmére vonatkozó egyezményt.

[32] Pierre Mauroy (1928–), 1981 és 1984 között Franciaország miniszterelnöke.

[33] A két ország között a hatvanas évek végére visszanyúlóan jó kapcsolatok alakultak ki az európai biztonság kérdéseiben.

C/ Kultúra

Az együttműködésünk megfelelő. Magyarország szükségesnek látja, hogy fejlessze és bővítse az idegen nyelvek tanulását. A francia nyelv, amely az orosz, az angol és a német mögött a negyedik helyen van, élvezi ennek a politikának az előnyét, amit teljes mértékben támogatunk. Budapesten van Francia Intézet, és egy új és megfelelő színvonalú épület építésének előkészületeit már elkezdték.[34]

III. Külpolitikai tevékenység

A/ Céljaink

- Küzdeni kell a magyarok azon érzése ellen, hogy Franciaország nem érdeklődik irántuk.
- A gazdasági fejlesztések és a pénzügy területén segíteni kell Magyarországnak abban a mértékben, ahogy azt a politikai és gazdasági liberalizmus erősítése szükségessé teszi.
- Erősíteni kell a kapcsolatokat velük annak érdekében, hogy megszilárdítsuk a „nyugati kötődést" minden lehetséges területen (megőrizve a keleti táborhoz és a biztonság kérdéseihez fűződő elkötelezettségét).
- Magyarország azt hangsúlyozza, hogy különleges kapcsolatokat akar velünk kiépíteni, és új hozzáállást kér — különösen a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok területén —, amivel főként az NSZK-val és Ausztriával kialakított kapcsolatait kívánja lazítani.
  (…)[35]

Aláírás és dátum nélkül

AMAE (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6319. Hongrie. 1–6. o. Az 1–4. oldalakat közöljük. – A Külügyminisztérium feljegyzése a budapesti francia nagykövetség jelentései alapján készült.

[34] Az új épület felépítése csak a rendszerváltozás után kezdődhetett el.
[35] A két ország politikai–diplomáciai együttműködésére készített tervet nem közöljük.

2.
Jelentéstervezet Jean-Bernard Raimond külügyminiszter magyarországi látogatásáról
Párizs, 1988. március 26.

Külügyminisztérium
Kelet-európai Aligazgatóság

Francia Köztársaság
Párizs, 1988. március 26.

Március 28-ai minisztertanács
Jelentéstervezet

Tárgy: Látogatás Magyarországon

Március 24–25-én Magyarországra látogattam:

1. Magyarország jelenleg nagyon komoly nehézségekkel áll szemben, amely egyszerre gazdasági — a lakosság egy főre eső eladósodottsága magasabb, mint Lengyelországban — és politikai természetű, ahol egyre inkább növekszik az elégedetlenség. Kétoldalú kapcsolatainkban mindkét fél az újraindítás szükségességét kívánja.

2. A látogatás alkalmával Kádár [János] úr (az MSZMP főtitkára) és Grósz [Károly] úr (a Minisztertanács elnöke) is fogadott, neki és a külgazdasági kérdésekkel foglalkozó elnökhelyettesnek[36] Franciaországba szóló meghívót adtam át. Tárgyaltam Szűrös [Mátyás] úrral, a párt külkapcsolatokkal foglalkozó titkárával, továbbá találkoztam Paskai [László] prímással, és értelmiségiekkel, amelyek közül néhányan felszólaltak a legutóbbi március 15-ei, az 1848-as forradalom 140. évfordulóján tartott tüntetésen.

3. Általánosságban elmondhatom, hogy tárgyalópartnereim nagyon nagy szakmai színvonalról tettek tanúbizonyságot, és a tárgyalások során őszintén és nyíltan kifejtették álláspontjukat a gazdasági reform folytatása és a korlátozott mértékű politikai reformok bevezetéséről, illetve arról, hogy intenzívvé tegyék a kapcsolatokat Magyarország és Franciaország, Magyarország és az Európai Közösség között.

A kétoldalú kapcsolatokra vonatkozóan megállapítható, hogy kulturális területen korrekt a fejlődés. Budapesten egy új intézetet fogunk építeni. A gazdasági és személyi kapcsolatok terén előrelépés tapasztalható. A gazdasági kapcsolatok számos területén nyílnak lehetőségek, különösen a telekommunikáció és az atomipar vonatkozásában. Ugyancsak vannak lehetőségeink a képzés területén is. Ami a személyek közötti kapcsolatokat illeti, a magyarok rendszere — eltérően a többi szocialista országtól — szabadabb mozgást tesz lehetővé a személyeknek. A mi vízumkiadási rendszerünkkel kapcsolatban úgy tűnt számomra, hogy a magyarok kérései iránt nagyobb rugalmasságot kellene mutatni.

Ami a Közösséggel való viszonyt illeti, Magyarország kereskedelmi szerződés megkötése érdekében tárgyalást javasolt. Egyértelművé tettem, hogy ezen a területen Magyarország számíthat a támogatásunkra, és célunk az, hogy segítsünk túljutni a nehézségeken, de ehhez az szükséges, hogy Budapest is kezdeményezéseket tegyen.

4. Magyarország megerősítette szándékát arra vonatkozóan, hogy fejlessze a kapcsolatait Nyugat-Európával, és számunkra továbbra is megkülönböztetett keleti politikai partnert jelent. A múltban számos magas szintű kapcsolat volt 1978-ban és 1984-ben, amikor Kádár úr Franciaországba jött, illetve 1982-ben, amikor a Köztársaság elnöke

[36] Marjai József miniszterelnök-helyettesről van szó.

Magyarországra ment. A Budapesttel kialakult dialógus alapvetően fontos maradt. Grósz úr Párizsba jövetele, aki Kádár úr örökösének tekinthető, ennek a kapcsolatépítésnek az újabb lépését jelenti.

R[egis] de B[elenet][37]

AMAE (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6339. Conseil des ministres du 28 mars. 1–3.

3.
Külügyminisztériumi feljegyzés a magyarországi helyzetről
Párizs, 1988. május 24.

Külügyminisztérium
Európai Igazgatóság
Kelet-európai Aligazgatóság
N° 1512/EU

Párizs, 1988. május 24.

Feljegyzés

Tárgy: A magyarországi helyzet

1. *Történelmi változás zajlott Magyarországon* a párt rendkívüli, 1957 után először összehívott értekezletén, amelyet az 1985-ös pártkongresszus után továbbra is meglévő gazdasági nehézségek miatt kellett megrendezni.
   - Kádár János, aki 1956 óta az MSZMP főtitkára, elveszítette posztját és a Politikai Bizottságban elfoglalt helyét, és egy tiszteletbelinek tekinthető elnöki címet kapott.
   - Ezen felül a Politikai Bizottság kicserélődött. Kádár legtöbb társát nem választották meg, és a régi 13 tagból csak öten maradtak. A hatalmat megszerző, 1987 júniusától miniszterelnök Grósz Károly körül egy új generáció gyülekezett. [Grósz] mostantól kezdve a miniszterelnöki funkció mellett a párt első [!] titkári tisztét is betölti, s az utóbbi hónapokban arra törekszik, hogy Gorbacsov úrhoz hasonlóan a reformista, dinamikus vezető képét mutassa. A két vezető ugyanazon generációhoz tartozik.
   - A csökkenő lehetőségekkel rendelkező, megfiatalodott Politikai Bizottság tagjai közé lépett Nyers [Rezső] (1973-ban lemondott) és Pozsgay [Imre] úr (a Hazafias Népfront főtitkára) is. Utóbbi a politikai reformok elkötelezett híve, aki számottevő népszerűségnek örvend az értelmiségi körökben.
2. E változások *három tényezőnek köszönhetően történtek:*
   - Először a gazdasági nehézségeket kell kiemelni, amelynek fő okozójaként Kádárt és a régi csapatot tartják. Tényként kell megállapítani, hogy Magyarország jelenleg Kelet-Európa legeladósodottabb országának számít, és az egy főre jutó adósság tekintetében megelőzi Lengyelországot.

[37] Regis de Belenet, a francia Külügyminisztérium Kelet-Európa szakértője, a francia külügyminiszter Kelet-Európával foglalkozó csapatának tagja. Ennek a szakértői körnek volt tagja a budapesti francia nagykövet asszony is, illetve a franciaországi magyar emigráció részéről Fejtő Ferenc és Schreiber Tamás.

- A másik szükségszerűség, amit Grósz és csapata felismert a szigorú reformok tekintetében az az, hogy az 1956 után Kádár vezetésével hatalomra jutott rendszer, amelynek legitimitását a folyamatos életszínvonal növekedés adta, gazdasági értelemben változtatásra szorul. A politikai reformok követelése ráadásul nemcsak a lakosság, hanem a párt köreiben is megjelent.
- Végül pedig a budapesti változásokat nem lehet elvonatkoztatni a Szovjetunióban bekövetkezett eseményektől. A magyarok számára a múltban alapvető fontosságú volt, hogy ne csak előre, hanem hátra is nézzenek, biztosítani azt, hogy ne távolodjanak el túlzottan a többiektől, kiszolgáltatva magukat a keletről jövő kritikáknak. A reformok jelen körülmények között nagyobb támogatást kapnak.

3. A hatalomra jutott új csapatnak a gazdasági változásokat a politikai változásokkal *együtt, azzal összhangban kell bevezetnie:*
   - G*azdasági területen* Grósz úr egy ambíciózus reformot fogalmazott meg, amely a vállalatoknak autonómiát ad, de a fizetések, a szociális rendszer, a tervezési rendszer reformját is tartalmazza, illetve a külföldi befektetések támogatását és a privatizációt is magában foglalja.
   - A *politikai reformok* terén a Kongresszus határozatot hozott a további demokratizálásról. Kiterjesztik a demokratikus pluralizmust a képviselők (parlamenti és szakszervezeti) jelölésében, a titkos szavazás bevezetésében.
   - A magyar vonatkozásokon kívül Kádár úr távozása egész Kelet-Európa számára jelzést jelent: Husak úr tavaly decemberi távozása után a Csehszlovák Kommunista Párt éléről, Kádár úr távozása egyértelmű jelzést jelent a szintén több évtizede hatalmon lévő többi kelet-európai vezető ([Erich] Honecker, [Todor] Zsivkov, [Nicolae] Ceauşescu urak) számára. Ez magyarázza azt a lelkesedést, ahogy a szovjet vezetők üdvözölték Grósz úr kinevezését.

Mindez azt mutatja, hogy Kelet-Európában a helyzet ma már nem olyan, mint az elmúlt években volt, az egyes országok közötti eltérések elfogadottá váltak, és még növekedhetnek is.

Magyarországon két jelölt küzdhet meg egymással Kádár úr örökségéért. A reformista Grósz úr, és az ideológiai kérdésekért felelős, konzervatívabb beállítottságú Berecz úr.[38] A reformista szárny győzött, bár az utóbbi is megmaradt a Politikai Bizottságban. Csehszlovákiában [Milos] Jakes úr személyében egy konzervatív személy követte Husak urat, miközben [Lubomir] Strougal úr miniszterelnökként elhiteti azt, hogy ő valójában reformista.

Magyarország azonban jobban, mint valaha — bizonyos vonatkozásban Lengyelországhoz hasonlóan — előrehalad a reformok útján.

Regis de Belenet

AMAE (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6319. Situation en Hongrie. 1–4. – A francia Külügyminisztériumban készült, kézzel aláírt és hitelesített feljegyzés.

[38] Az értékelés arra utal, hogy a francia elemzők bizonytalanok voltak az MSZMP korabeli vezetőinek párton belül elfoglalt helyét, nézeteit illetően.

4.
A francia Külügyminisztérium előzetes feljegyzése François Mitterrand köztársasági elnök magyarországi látogatásáról Párizs, 1990. január 12.

A köztársasági elnök úr látogatása Magyarországra (1990. január 18–19.)

Összegző dosszié

A köztársasági elnök úr az 1982. júliusi útja után másodszor látogat Magyarországra. Formálisan ezt a látogatást az MSZMP első [!] titkárának, Grósz úrnak 1988 novemberi látogatása alkalmával fogadták el, de valójában már egy teljesen megváltozott magyar és nemzetközi, illetve kétoldalú helyzetben valósul meg.

I. A látogatás összefüggései

A) A helyzet Magyarországon

1.) Magyarország már nincs egypárti irányítás alatt, mint ahogy 1982-ben volt. Az MSZMP a reformisták (Nyers [Rezső], Pozsgay [Imre], Németh [Miklós], Horn [Gyula]) hatására átalakult — Grósz első titkár úr akarata ellenére — MSZP-vé. Az MSZMP marxista szárnya december végén tartotta kongresszusát Thürmer [Gyula] úr elnöksége alatt, és Grósz úr a Központi Bizottság tagja lett. Az MSZMP-nek jelenleg kb. 100 000 tagja van, míg az MSZP mintegy 35 000 tagot tudott magával vonzani.

A sztálinista intézményeket megváltoztatták:

– az 1949-es Alkotmány megváltoztatása és az új alkotmány kihirdetése 1989. október 23-án, amely az 1956-os forradalom emléknapja és a Magyar Köztársaság kikiáltásának dátuma.
– A párt vezető szerepének feladása és a többpártrendszer bevezetése.
– Az első szabad választási kampány elkezdése 1947 óta, ez 1990. március 25-én lesz, és ha szükséges, lesz egy második forduló is április 1-én.
– Az új Parlamentet két fordulóban vegyes szavazással választják meg. (172 hely közvetlenül, 152 hely listán, 58 hely országos listán. Az új Parlament fogja megválasztani a köztársasági elnököt (a közvetlen elnökválasztás lehetősége a népszavazás után már nem jelent kérdést[39]) és a kormányfőt, és kudarc esetén megbuktathatja a kormányt, vagy annak egy-egy tagját.

2.) A többpártrendszer bevezetése után (1988. február) az alábbi ellenzéki kezdeményezések alakultak.

Új pártok lehetnek:

MDF: 1987-ben alakult Pozsgay úr szervezésében [!], az MSZMP alapján, kb. 20 00 tagot számlál, populista irányzatot mutat, keresztény és szociáldemokrata, elnöke: Antall [József] úr.

SZDSZ: 6500 tag, 1988 novemberében alapították, szociáldemokrata és liberális, kollektív vezetés alatt (név szerint Kis [János] és Tamás Gáspár [Miklós] urak).

[39] Az 1989. november 26-ai „négy igenes" népszavazásról van szó.

FIDESZ: 1988 májusában alapítva, a szabad demokratákhoz közeli, kollektív vezetés (Deutsch [Tamás], Németh [Zsolt][40] és Rockenbauer [Zoltán] urak).

Régi pártok, feloszlatva 1948-ban:

SZDP, 1987 novemberében újra alakult, 17 000 tagot számlál, elnöke Petrasovics [Anna] asszony.

Kisgazdapárt: 1988 októberében alakult újjá, 2000 tagot számlál, elnöke Vörös [Vince] úr.

Nemzeti Kereszténydemokrata Munkáspárt, alakult 1989-ben, elnöke Mészáros [?] úr, 45 000 tagot számlál.

Néppárt: egykori Parasztpárt, elnöke Marton [?] úr, mintegy 10 000 taggal.

Egyéb kicsi pártok.

Azt leszámítva, hogy mindannyian megegyeznek a demokratikus értékek hangoztatásában (véleménynyilvánítás szabadsága, piacgazdaság, szociális igazságosság, parlamentarizmus) és egy semleges Magyarországban hisznek, a programok nagyon képlékenyek, eltérnek egymástól, és számos személyes vita figyelhető meg. A most alakult pártok viszont sokkal dinamikusabbak, mint a régiek. Az ellenzéki oldalon mindenki a szabad választásokban bízik, amely meghatározhatja a későbbi jövőjüket is.

3.) Németh [Miklós] úr kormánya fordulóponthoz érkezett.

A miniszterelnök lemondott az MSZP-n belüli posztjáról, mikor a költségvetés kérdésében kritikát kapott, és nyíltan hangoztatja, hogy kormánya a Parlamentnek és nem a pártnak felelős.

Politikai értelemben támogatta Nagy Imre újratemetését, megszüntette a Munkásőrséget,[41] kiáltotta az új Köztársaságot, szabaddá tette a véleménynyilvánítást és a vallásgyakorlást.

A *gazdaság területén* elfogadtatott egy szigorú, az állami támogatásokat korlátozó költségvetést, az árak már csaknem teljesen szabadok 1990. január 1-e óta. A vegyesvállalatokról szóló törvény lehetővé teszi, hogy a külföldi fél többséget szerezzen, és a profitot kivigye az országból. Megalapították az értéktőzsdét.

4.) *Mindazonáltal az ellenzék* (név szerint az MDF, amely nagyon szorosan Pozsgay úrhoz kötődik) *minden – választások előtti – megegyezést elutasít a kormánnyal*. Ugyanis nem akar a lengyelországi Szolidaritásához hasonló helyzetbe kerülni, és a kommunizmus örökségével kapcsolatban alkudozni.

A lakosság eddig nem támogatta, de nem is ellenezte a kormányt. A lakosság azonban megmozdult a nemzeti kérdésekben, a magyar történelem és Nagy Imre rehabilitálása, a környezetvédelem, a romániai magyar kisebbség védelme ügyében. Az elmúlt nyáron öt időközi választás volt, és november 26-án népszavazást tartottak, amelyek során a lakosság nem támogatta a hatalom képviselőit és programját. A részvétel azonban gyenge maradt (4,4 millió szavazó a 8 millióból, és a népszavazást 6000 szavazatkülönbséggel nyerték meg, és így az elnökválasztást a választások után tartják meg). *A magyarok számára a kommunizmus elutasítása – úgy tűnik – mindent megelőzően elsődlegességet élvez*. Mindazonáltal a kormány szigorításai (az alapvető élelmiszerek árának 40%-os növekedése, a terhek és bérleti díjak növekedése) alapvetően társadalmi robbanáshoz vezethetnek, amelyet az nem tudnak megfelelően kezelni.

[40] Az eredeti szövegben Zoltánnak írták. Érdekes, hogy Orbán Viktort, a szervezet vezetőjét nem említik.

[41] 1989. október 20-án fogadta el a Parlament az 1989. évi XXX. törvényt, amely megszüntette a szervezetet.

***

A Köztársaság elnöke számára a magyarországi út számos nyitott kérdést tartogat:

Így tehát egy meglehetősen bizonytalan belpolitikai helyzetet talál a Köztársaság elnöke Magyarországon.

- Az MSZP és a kormány, minden „gesztusuk" ellenére meglehetősen bizonytalan helyzetben találhatják magukat a március 25-ei választások után.
- Az ellenzék nem egységesen vág neki a választásoknak.

A leginkább hangoztatott elképzelések az alábbiak:

- MSZP–MDF koalíció, amely meghagyja a kormányt és Pozsgay urat, és Antall úr lesz a miniszterelnök.
- Nagyon széles koalíciót felölelő kormány, amely magában foglalná az MSZP-t és a legfontosabb ellenzéki pártokat, amely így bizonytalanabb lenne, és kimaradnának olyan radikálisabb ellenzéki formációk, mint az SZDSZ és a FIDESZ.

Ezek azok a változatok, amelyeket Kovács [László] úr, külügyminisztériumi államtitkár, 1990. január 12-én az európai igazgató előtt kifejtett.

Egyáltalán nem zárhatjuk ki azonban azt a feltételezést, hogy az MSZP elveszíti a választásokat, mivel a közvélemény szemében egyet jelentenek az MSZMP-vel.

Egyre inkább érzékelhető a közeli vereség, mivel egyre több közvélemény-kutatás az MSZP és az MDF, illetve Pozsgay úr népszerűségének a csökkenését mutatja.

Október végén az MSZP és az MDF a szavazatok 25%-ra számíthatott, ez az arány 20%-ra változott az MDF és 15%-ra az MSZP esetében 1990 januárjában. A FIDESZ és az SZDSZ egyaránt 10%-on áll. A többi párt — közöttük az MSZMP — nem lépi túl az 5%-ot. Mit lehet várni a valaha nagynak számított pártok (SZDP, Kisgazdapárt) esetében? Ami Pozsgay úr esélyeit illeti az elnöki pozícióra, ez a november 26-ai népszavazással minimálisra csökkent. Pozsgay urat valószínűleg megválasztották volna abban az esetben, ha közvetlen szavazást tartottak volna a parlamenti választások előtt. (Pozsgay urat jelenleg heves támadások érik az ún. Dunagate-ügyben[42] tanúsított magatartása miatt).

Mindenesetre egyre növekszik Magyarországon egy erős kormány iránti igény. A nacionalista tendenciák újraéledtek, még ha azok korlátok között is vannak. A Szabad Demokratákkal szemben látens antiszemitizmus tapasztalható, mivel többségük zsidó származású. (A magyarországi zsidó közösség száma kb. 100 000 fő.)

B) Nemzetközi helyzet

1. A kelet–nyugati feszültséget 1982-ben párbeszéd váltotta fel.

2. Keleten Magyarország már nincs egyedül a reformok tekintetében. Korábban Románia, az NDK és Csehszlovákia keményen kritizálta Magyarországot, amely a gorbacsovi Szovjetunió mellett a reformok kezdeményezőjének számított. Ezen országok 1989 őszétől szintén a reformok útjára léptek, de a problémák nem szűntek meg.

[42] Az SZDSZ és a FIDESZ képviselői 1990. január 5-én feljelentést tettek a Fővárosi Főügyészségen ismeretlen tettes ellen hivatali visszaélés és más bűncselekmény miatt. A feljelentés szerint a Belügyminisztérium Állambiztonsági Szolgálata titkos eszközökkel és módszerekkel nyomozást folytatott ellenzéki pártokkal, szervezetekkel szemben, annak ellenére, hogy az 1989. október 23-án elfogadott új Alkotmány alapján ez már alkotmánysértő tevékenységnek minősült. A feljelentéshez csatolták a BM III/III-7. osztályának 219. számú, 1989. november 10-ei napi jelentését. A Bányász Moziban tartott sajtótájékoztatón pedig nyilvánosságra hozták az 1989. december 6-ai, december 20-ai és december 22-ei napi jelentést is. A botrány hatására Horváth István belügyminiszter 1990. január 23-ai hatállyal kénytelen volt lemondani.

A romániai rendszer változása megkönnyebbülést hozott Magyarországon az erdélyi magyar kisebbség helyzetére vonatkozóan (több mint másfél millióan vannak Erdélyben, és közülük harmincezren menekültek Magyarországra). Horn úr december 29-én Bukarestbe utazott. Az új román hatóságok megszüntették az elnyomást, de a bizonytalanság megmaradt, amit Kovács külügyi államtitkár úr megerősített január 12-én az európai igazgatónak. Horn úr látogatása után Celac román külügyminiszter úrral üzenetet cseréltek arra a rémhírre vonatkozóan, hogy az erdélyi magyar városokban a román tisztviselők a forradalom alatt lincselés áldozatai lettek. Ne felejtsük el, hogy a magyarok nagyon kértek minket, hogy emlékeztessük a románokat arra, hogy magyar részről milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak az erdélyi magyar kisebbség helyzetének a rendezésére.

Prágával a nagymarosi gát kérdése maradt vitás, Lengyelországgal pedig most már rivális helyzetben van az ország a PHARE program miatt. Németország vonatkozásában a magyarok az egyesülést támogatják. Horn úr kijelentette, hogy „amíg Németország megosztott lesz, nem lehet egyesült Európáról beszélni".

3. Egyértelmű, hogy Magyarország továbbra is a Varsói Szerződéshez tartozik: Németh miniszterelnök a Védelmi Miniszterek Bizottsága előtt novemberben kijelentette, hogy „Magyarország a Paktum tagja kíván maradni, de mindent megtesz annak a modernizálása érdekében". A Magyarországon tartózkodó 60 000 szovjet katona kivonása már megkezdődött (10 000 katonát 1989-ben kivontak, és egy újabb 6000-es kontingens távozását jelentették be 1990 elejétől).

A magyar közvélemény azonban a szovjet erők teljes kivonását várja, és az ország semlegességében reménykedik, amit az új prágai kormány éppen meghozott döntése is megerősített. Prága ugyanis tárgyalásokat javasolt Moszkvának a Csehszlovákiában állomásozó szovjet csapatok teljes kivonására vonatkozóan. (A szovjet–csehszlovák tárgyalások január 15-én kezdődnek Prágában.)

4. Magyarország a külkereskedelmét továbbra is 45%-ban a KGST országaival bonyolítja, ebből a Szovjetunió 1/3-al részesedik. (A Szovjetunió 50%-ban látja el olajjal, gázzal és szénnel, és 30%-ban elektromos árammal.) A rubel zóna országaival a kereskedelem csökken az OECD és az Európai Közösségek országai javára. A Szovjetunió azonban továbbra is az első kereskedelmi partnere Magyarországnak, de az eladás 31%-ról 25%-ra csökkent, míg a vásárlás 30%-ról 27%-ra. Az NSZK megerősítette a második helyét, Franciaország a növekedés ellenére is csak a 10. helyen találja magát, mint vásárló, és 11. helyen, mint eladó.

Szófiában a KGST összejövetelén (1990. január 9–10.) Magyarország határozottan elítélte a csehszlovákoknak azon javaslatát, hogy függesszék fel a szervezet működését. Magyar részről ismételten kérték, hogy a KGST-n belüli kereskedelem konvertibilis valutában történjen, és a bilaterális kereskedelem kiemelt helyre kerüljön. Eddig mintegy 700 vegyes vállalatot alapítottak a nyugati partnerekkel, és ez mintegy 364 millió dollár befektetést jelent. A privatizációs bevételek mintegy félmilliárd dollár bevételt jelentenek a kormány számára.

5. A magyar diplomácia egyre nagyobb aktivitást mutat:
- az európai intézményekhez való közeledésben.
- Az Európa Tanács kulturális egyezményéhez történő csatlakozás november 16-án, a hivatalos felvételi kérelem benyújtása, 1990. január végén történik, amikor — a következő közgyűlés alkalmával — Németh miniszterelnök bemutatja az országa gazdasági helyzetét.
- A kapcsolatok mélyítése az Európai Közösségekkel. 1988-ban kereskedelmi szerződést írtak alá.

- Bécs és Budapest kiválasztása a következő világkiállítás helyszínéül.
- Szélesíti a politikai kapcsolatait (Bush elnök látogatása 1989 júliusában, Kohl kancellár látogatása 1989 decemberében, Olaszországgal, Ausztriával és Jugoszláviával történő négyoldalú együttműködés).

Kezdeményezéseket tesz:

- Dél-Korea irányába (1989. február 12-től a diplomáciai kapcsolatok felvételével).
- Japán irányába: A japán miniszterelnök (M. Kaifu) éppen most érkezett Budapestre, és bejelentette egy 1,8 milliárd dolláros segítség nyújtását Magyarország és Lengyelország számára. A Mitsubishi [!] Magyarországra fog települni, és megalapítja az első személygépkocsi összeszerelő üzemét Kelet-Európában.
- A Vatikán hamarosan ismét diplomáciai szintre emeli 1945-ben megszakított kapcsolatait, 1991-ben II. János Pál Magyarországra látogat.[43]
- Dél-Afrika miniszterelnöke, Pik Botha úr 1990. január 3-án látogatott Budapestre.
- Horn külügyminiszter 1990. január 7–10. között Izraelbe látogatott, a diplomáciai kapcsolatok 1989. szeptember 18-ai újrafelvétele után.

C) Bilaterális kapcsolatok

Az elmúlt 10 évben tett erőfeszítéseknek köszönhetően a politikai kapcsolataink megjavultak Magyarországgal (Kádár úr 1978-as és 1984-es párizsi látogatása, a Köztársasági elnök 1982-es, a miniszterelnök 1983-as budapesti útja, amit számos látogatás követetett, amelyből öt (Dumas,[44] Rausch,[45] Delebarre,[46] Joxe,[47] Curien[48]) 1989-ben realizálódott. Trianon emléke — úgy tűnik — mostanra elhalványult, de a magyarok — szemben a lengyelekkel és a románokkal — kételkednek abban, hogy a figyelmünket ismételten az irányukba fordítjuk.

A tárgyalópartnereink rettegnek attól, hogy a politikai kapcsolataink megfelelő színvonalát nem követi az üzletembereink érdeklődése, akiket meglehetősen félénknek tartanak. Ez igaz, de kereskedelmi kapcsolataink 3-ról 4 milliárd frankra növekedtek 1989-ban, és eddig 25 vegyesvállalatot hoztunk létre, amelyek száma — a bankjainkkal együtt — hamarosan 35-re növekszik Budapesten.

Végül pedig meg kell említeni, hogy a kulturális, tudományos és technikai együttműködésünk megfelelően alakult, a vegyesvállalatok megfelelő hátteret jelentenek ehhez (irányítás, információ, banki háttér), de a velük szembeni elvárás meglehetősen nagy. Emlékezzünk Németh úrnak a Köztársaság Elnökének írt levelére, amelyben a budapesti Francia Gimnázium megnyitását kérte.

---

[43] 1944. október 16-án, Magyarország államfőjének személyében bekövetkezett változás — Horthy Miklós lemondása — miatt a nemzetközi jog szerint megszűnt a diplomáciai kapcsolat a Vatikán és hazánk között, és ezt a viszonyt a kommunista rendszer alatt nem volt kivel megújítani.

[44] Dumas, Alexandre (1922–) francia politikus, több alkalommal volt a francia kormány tagja, 1988 és 1993 között külügyminiszter.

[45] Jean-Marie Rausch (1929–) szocialista párti francia politikus, 1988–1991 között külkereskedelmi miniszter.

[46] Michel Delebarre (1946–) francia politikus, 1988–1990 között közlekedés- és tengerügyi miniszter.

[47] Joxe, Pierre (1934–) francia politikus, belügyminiszter 1988 és 1991 között.

[48] Curien, Hubert (1924–2005) fizikus, tudománypolitikus. 1984–1986 és 1988–1993 között kutatási miniszter.

II. Lehetséges tárgyalási témák

A) Magyarország: politikai és gazdasági helyzet

A politikai bizonytalanság a választások előtt és a nehéz gazdasági helyzet:

- A külső adósság 20 milliárd dollár, amelynek egy főre eső aránya a legnagyobb Európában.
- Politikai keserűség: áremelkedés, az ártámogatások rendszerének megszüntetése, amelyet az 1989-es 190 milliárd forintról 90 milliárd forintra kívánja Németh úr csökkenteni 1990-ben, és már csak a legfontosabb költségeket vállalja: egészségügy, oktatás.
- A munkanélküliség megjelenése. (Jelenleg 20–25 ezer munkanélküli van az 5 millió aktív munkavállalóból, és ennek aránya Németh úr szerint 50 és 100 ezer között lesz 1990-ben.)

A Köztársasági Elnök úr tárgyalópartnerei arra törekszenek, hogy ismertessék a magyar politikai és gazdasági helyzetre vonatkozó elképzeléseiket, és egyértelműen ki kívánják nyilvánítani, hogy Magyarország továbbra is a reformok éllovasa kíván maradni, és nem szeretnék, hogy országukat Franciaország, az Európai Közösség és a 24-ek[49] elfelejtsék:

- Miközben a többi kelet- és közép-európai állam követi őket a nemzetközi sajtóban (Csehszlovákia, NDK, Románia),[50]
- és Gorbacsov úr egyre növekvő gazdasági nehézségekbe ütközik. A Szovjetunió bukása a magyarok reménye szerint nem jelentené a saját demokratikus átalakulásuk végét.
- Ebből a szempontból nézve a tárgyalópartnereink (elsődlegesen a hivatalosak) azon lesznek, hogy az Államfő támogatását megszerezzék.

A lehetséges kérdések:

A Köztársaság elnöke — amennyiben óhajtja — az alábbi témák iránt érdeklődhet:

- Az új politikai egyensúly megteremtése Magyarországon.
- A Parlament jövőbeni szerepe.
- A Köztársasági elnök jövőbeni szerepe. (Jelenleg ez meglehetősen szimbolikus.) A március 25-ei választások után új alkotmányt dolgoznak ki.
- A magyaroknak a saját jövőjükre vonatkozó jóslataik. (Szűrös ideiglenes köztársasági elnök az 1989-es történelmi év után a „a nehézségek általános növekedéséről" beszélt újévi üzenetében.)
- A belpolitikai események következményei befolyással vannak Magyarország és a Szovjetunió, illetve a Varsó Szerződés és a KGST tagállamaival kialakítandó kapcsolatokra, (a magyar–szovjet párt és kormánykapcsolatok átrendeződése, a magyar társadalom vitája az ország „semlegességéről", a magyarok kritikája a KGST rossz működése, és annak közvetlenül a gazdasági teljesítményt befolyásoló következményei miatt, a magyarok igénye arra vonatkozóan, hogy a KGST-n belüli kereskedelmet dollár árfolyamon folytassák. A magyar kormány 1990-re vonatkozó kereskedelmi terve a szocialista országok tekintetében 20%-os export- és 4%-os

[49] A „24-ek csoportja Lengyelország és Magyarország gazdasági megsegítésére" — az OECD tagállamaiból állt — a párizsi világgazdasági csúcs határozatainak következtében jött létre.

[50] Vagyis már egyre kevésbé számít Magyarország a reformok éllovasának.

importcsökkenéssel számol. 1989-ben első alkalommal az OECD országok aránya meghaladta 45%-ot. Ezzel túllépték az összes KGST ország arányát.)

B) Változások a Szovjetunióban és Kelet-Közép-Európában

[…][51]

Románia*: A Köztársaság Elnöke (és az Államminiszter) kérdésekre számíthatnak a román változások miatt.*

Miután a magyar kormány december 23-án az elsők között ismerte el a Nemzeti Frontot, arra törekszik, hogy Románia irányába egy olyan politikát folytasson, amely

- tiszteletben tartja Románia területi egységét és szuverenitását,
- megvédi a magyar kisebbség jogait, és
- segít Romániának az ország újjászervezésében.

Budapest szeretné újranyitni kolozsvári főkonzulátusát és egy kulturális intézetet is nyitni, amit egy 15 éve megkötött magyar–román megegyezés tesz lehetővé.

Érdemes lenne utalni arra, hogy

- a románok saját magukat is úgy értékelik, hogy országuk helyzete „komplikált és instabil" maradt, az elsődleges probléma számukra az, hogy hogyan teremtsenek közbizalmat.
- A gazdasági helyzet nagyon nehéz, túltervezett ipar, a valóságban nem — csak a statisztikában létező — eszközök, az élelmiszer és a fűtés kérdései elsődlegességet élveznek. A Szovjetunió — minden akarata ellenére — nem képes növelni az ellátásukat a gázvezetéken.
- A külpolitikában Románia arra törekszik, hogy nyisson a külvilág felé, és bizonyos egyensúlyt tartson fenn a szomszédaival, hogy a fejlődés „baráti és kölcsönösen hasznos" legyen.

[…]

D) Európa jövője

Magyarország egy évvel ezelőtt fejtette ki azon félelmeit, hogy az Európai Közösség egy „gazdasági erőközpontot" hozna létre, amelynek létrejötte új megosztottságot eredményezne Európában.

A keleti demokratikus változások és az a szolidaritás, amit a Közösség és tagállamai Magyarország felé mutatnak, eloszlathatják a félelmeket, mint ahogy *a tizenkettek*[52] *és Magyarország között kialakult dialógus is.* (Az első miniszteri találkozók Bécsben, Dumas úr és a magyar és lengyel partnerei megbeszélései New Yorkban, aki egyben a Közösség elnöki posztját is betöltötte.)

Az *„európai konföderáció"* gondolata, amelyet az Elnök úr az újévi üzenetében fogalmazott meg, komoly érdeklődést váltott ki és számos kérdés várható a tárgyalópartnerek részéről.

[…]

[51] A többi szocialista országgal foglalkozó elemzést nem közöljük.

[52] Ennyi volt ekkor az Európai Közösség taglétszáma.

Bilaterális kérdések

A magyarok aggódnak amiatt, hogy a kelet-európai konkurencia megerősödik, és emiatt szeretnék, hogy minden szinten intenzívvé és rendszeressé váljanak a kapcsolataink.

[…]

AMAE (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6341. Visite d'etat de Monsieur le Président de la République en Hongrie (18–19 janvier 1990), Dossier de Synthèse. Paris, le 12 janvier 1990. p. 1–20.

5.
A francia Külügyminisztérium feljegyzése Antall József magyar miniszterelnök párizsi látogatásáról Párizs, 1990. június 20.

Külügyminisztérium
Európai Igazgatóság
Kelet- és Közép-Európai
Aligazgatóság

Francia Köztársaság
Párizs, 1990. június 20.

Feljegyzés

Tárgy: Antall úr, Magyarország miniszterelnökének munkalátogatása, (1990. június 22–23.)

1. Bonnból érkezvén (június 20–21.) a magyar miniszterelnök Párizsban tartózkodik (június 22–23.), mielőtt Moszkvába menne (június 28.). Ezek az első nemzetközi látogatások, melyeket a májusi kinevezése óta megvalósított, és amelyek jól mutatják kormányának alapvető külpolitikai súlypontjait:

- jó kapcsolatok ápolása Németországgal, melynek egyesülésében Budapesten nem kételkednek,
- jó kapcsolatok fenntartása Moszkvával, amely gazdasági és stratégiai értelemben *fogja* Magyarországot, még ha az igyekszik is kitörni ebből a szorításból,
- intenzív kapcsolatépítés minden területen Franciaországgal, és ezzel egyértelművé tenni azt, hogy Magyarország a demokratikus Európához kíván tartozni, és kellő egyensúlyt kíván teremteni magának a szovjetekkel és a németekkel szemben.

[…][53]

2. Egyértelműen jeleznünk kell Antall úr számára, hogy nagyra értékeljük azon szándékát, amit a Franciaországgal kiépítendő kapcsolatok érdekében tesz, és azt is, hogy együtt kívánunk működni Magyarországgal az európai változások, és az új európai biztonsági politika megteremtése érdekében, (leszerelési tárgyalások, európai biztonsági és együttműködés megteremtése, európai egyensúly megőrzése).

Számos területen érdeklődünk Budapest véleményéről. Példának okáért gazdasági területen (a makroökonómia, a közművesítés és a decentralizáció, a közszolgáltató vállalatok, illetve a gazdasági vezetők képzése), az adminisztráció (rendőrség,

[53] Antall József miniszterelnök párizsi programjának ismertetését nem közöljük.

helyi képviseletek), alkotmányozás, igazságszolgáltatás és még a katonai terület is (a francia kivonulás a NATO integrált katonai szervezetéből nagy érdeklődést váltott ki Magyarországon, és az új csapat kifejezte azon szándékát, hogy ezen a területen szakértői szinten együtt kíván működni a stratégiai kérdésekben. Mi erre késznek mutatkoztunk, és Antall úr tudomására kell hozni, hogy a folytatás a magyaroktól függ.) Joxe úr találkozni fog Antall úrral: együttműködés indult a rendőrség és a biztonság területén. A magyarok valószínűleg javasolni fogják, hogy kölcsönösen függesszük fel a vízumkötelezettséget.

3. Antall úr június 1-jén azt írta a Miniszterelnöknek, hogy kormánya programjának sikere *nagymértékben függ* Nyugat-Európa *megértő támogatásától*. Értékeljük a sikeres magyarországi demokratikus változásokat, érdemes lenne érdeklődni Antall úrtól, hogy hogyan látja a jövőbeni magyarországi változásokat.

A magyarok a mi szoros támogatásunkat várják, és kapcsolataink elmélyítése és kiszélesítése a cél — leginkább gazdasági téren —, és a kapcsolatok színvonalának *minőségi emelését* szeretnék elérni.

Erre mi készek vagyunk és már tényleges lépések is történtek: 1989-ben a külföldi befektetések tekintetében 10%-os a részarányunk — negyven és ötven közötti a vegyesvállalatok száma —, amelyek mintegy 300 millió frank értéket jelentenek.

Szükséges, hogy tájékoztassuk Antall urat arról is, hogy igyekszünk levetetni Magyarországot a COCOM listáról, hogy modern berendezésekhez juthassanak.

1989-ben a kétoldalú kereskedelmünk 3 milliárd frankról 4 milliárdra emelkedett.

Értelmiségiként, katolikusként, illetve a két világháború közötti magyar politikus fiaként Antall úr az reméli, hogy képesek leszünk *újra felvállalni a kelet-közép-európai francia kulturális történelmi szerepet* (június 7-én a külügyminisztere, Jeszenszky[54] úr ezt javasolta Párizsban).

E tekintetben meg kell győznünk Antall urat a törekvéseink komolyságáról (megnégyszereztük 1990-ben a Magyarországgal kapcsolatos kulturális, tudományos és technikai együttműködésre vonatkozó költségvetésünket), és azt szeretnénk elérni, hogy ez ne a háború előtti szinten maradjon (pl. a magyar kérés teljesítése a budapesti Francia Gimnázium újbóli megnyitására, amelyet azonban szeretnénk a kéttannyelvű képzés fejlesztésével, és az egyetemen egy francia egyetemi részleg létrehozásával kiegészíteni). A modern lehetőségek (tv, rádió, francia könyvek terjesztése) szintén érdekelnek minket, és e tekintetben ugyancsak vannak javaslataink a magyarok felé.

4. A következő nemzetközi kérdéseket vetjük fel:

- Magyarország kivonulása fokozatosan, tárgyalásos alapon a Varsói Szerződés és a KGST szervezetéből, és ami a *Tábor* megmaradt részét illeti, bár Jeszenszky úr kijelentette: *a magyar nemzet sohasem gondolta, hogy helye lenne a Varsói Szerződésben*. A magyar diplomácia nem felejtette el, hogy az európai folyamatokat egységben figyelje, és ettől még a Szovjetunió érdekei sem tudták teljesen *elszigetelni*. Amennyiben azonban a Varsói Szerződés átalakulása lassan történne, Magyarország *szükségét érezné, hogy érdekeit egyoldalúan is érvényre juttassa*.
- A regionális kezdeményezések, amelyekben Magyarország részt kíván venni (Pentagonálé)[55].

[54] Jeszenszky Géza (1941–) történész, egyetemi tanár, az Antall-kormány külügyminisztere 1990–1994 között.

[55] A Közép-Európai Kezdeményezés gyökereit az ún. Quadragonálében kell keresnünk, amely 1989 novemberében az olasz, a jugoszláv, a magyar és az osztrák állam külügyminiszteri találkozójának eredményeként jött létre. A résztvevők kinyilvánították akaratukat a helsinki folyamat

- Magyarország közeledése a nyugat-európai intézmények irányába. (Európa Tanács, tárgyalások az Európai Gazdasági Közösséggel, a *10 éven belüli csatlakozás* kinyilatkoztatása Antall úr által, illetve az európai biztonsági és együttműködési folyamat folytatása.)
  - Végül pedig Antall úr bizonyára ki fogja fejteni a véleményét a romániai magyar kisebbség Magyarországot érzékenyen érintő kérdéséről.
  - Mi megértjük ezt a problémát. Az Európai Biztonsági és Együttműködési értekezlet párizsi összejövetelén ezt a kérdést rendezni kell. Úgy gondoljuk azonban, hogy ezt az egyéni jogok tiszteletben tartásának elvén keresztül kell rendezni.
- Antall úr valószínűleg szeretné megismerni a mi álláspontunkat a legutóbbi romániai fejleményekkel kapcsolatban, amelyek jelentős visszalépésről tanúskodnak. A Nemzeti Üdvfront[56] legutóbbi rendelkezéseit senki sem veszi figyelembe, de úgy gondoljuk, hogy folytatnunk kell — anélkül, hogy ez kormányzati szinten látható lenne — azt a politikát, amely lehetővé tenné a sokoldalú együttműködést, az egyensúly megteremtését a hatalom és az emberi jogok, a szociális jogok, illetve a román politika érdekei között.

J. Faure[57]

AMAE (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1986–1990), Carton 6340. Visite de travail de M. Antal, Premier Ministre de Hongrie, (22–23 juin 1990.) Note de cadrage 1–4. pp.

erősítésére, az európai légkör javítására, és kiemelték a gazdasági, a tudományos és a kulturális együttműködés fontosságát, a kisebbségek országok közötti összekötő erejét. Csehszlovákia felvételével 1990-ben jött létre a Pentagonálé, majd Lengyelország 1991-es csatlakozásával a Hexagonálé.

[56] Vélhetően a romániai Nemzeti Felszabadítási Frontról van szó.

[57] Jacques Faure (1947–) francia karrierdiplomata, a Quai d'Orsay egyik legtapasztaltabb keleti szakértője, 2008-tól Franciaország nagykövete Kijevben.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Források

MOL–XIX–J–1–j — Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium TÜK iratok

AMAE — Archives du Ministère des Affaires Etrangères Série Europe, Sous série Hongrie, Politique étrangère (1981–1985), (1986–1990)

2. Szakirodalom

Favier–Martin-Roland

1996 Pierre Favier – Michel Martin-Roland (1996): *La Décennie Mitterrand, Lesdéfis 1988–1991.* Edition du Seuil. III. vol. i.

Schreiber

2000 Schreiber, Thomas: *Les actions de la France à l'Est ou les absences de Marianne*. L'Harmattan, 2000.

2008 Schreiber, Thomas: Francia–magyar kapcsolatok: a partnerségtől a szövetségig. *Le Monde Diplomatique*, Magyar kiadás, 3. (2008) 4:7.

2010 Schreiber, Thomas: *J'ai choisi la France. L'odyssée d'un journaliste qui a traversé trois quarts de siècle,* France Empire, Chaintreaux. 2010.

Garadnai–Schreiber

2009 Garadnai Zoltán–Schreiber, Thomas: François Mitterrand elnök második budapesti útja – 1990. január 18–19. *ArchívNet*, 2009. 3. sz.

Garadnai

2009 Garadnai Zoltán: Antall József miniszterelnök külpolitikai törekvései francia szemmel (1990–1991). *ArchívNet*, 2009. 5. sz.

Lachaise

2009 Lachaise, Bernard: Le voyage de François Mitterrand en Hongrie en 1990. *Öt Kontinens,* Eötvös Loránd Tudományegyetem, 7. évf., Bp., 2009.

ÓLMOSI ZOLTÁN

A MUNKÁSŐRSÉG MEGSZÜNTETÉSE
SIKERTELEN KÍSÉRLET A MEGMARADÁSRA

DISSOLVING OF THE WORKERS' MILITIA. *UNSUCCESSFUL ATTEMPT TO SURVIVE:* On 29th January 1957 the Executive Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party established the Workers' Militia, which actually became the army of the party. Over the decades most people accepted this organization. Later when the socialist system started to fade, more and more people protested its existence. Despite the growing attacks most of the force remained together, moreover, they expected stronger defence from the Hungarian Socialist Workers' Party. As a result of the progresses within the party on 8th May 1989 the Central Committee placed the Workers' Militia under the supervision of the Cabinet. The leaders of the Militia believed that the organisation would be needed in the future too, so they were making plans for the reorganisation with feverish haste. Until the beginning of October 1989, the leaders were almost sure of its future.

However, after some days they could not help realizing that the activities of the organisation would soon end. The situation was made clear on 4th and especially on 16th October by the decision of the Cabinet. On 20th October 1989 the Parliament passed a bill regarding the dissolving of the Workers' Militia without a legal successor.

„A Munkásőrség működésére, illetve további sorsára vonatkozóan a testületen belül is felütötte fejét a bizonytalanság." — mondta Borbély Sándor, a Munkásőrség országos parancsnoka 1989. szeptember 19-én, az összevont osztályvezetői és megyei parancsnoki értekezleten. A parancsnok kulturális szintjét is tükröző — némi nyelvi képzavarral párosított — helyzetértékelés többé-kevésbé pontosan tükrözte a megroggyant Munkásőrségen belüli bizonytalanságot, hiszen ekkorra már senki sem tudta a testületben, mi lesz az egykor hatalmas „párthadsereg" sorsa. Csupán azt érzékelték, hogy nagy a baj, s reménykedtek a kormány őket támogató tagjaiban. A Munkásőrség leszűkült stratégiája is erre utal: „higyjünk [!] abban, amit teszünk, higyjünk [!] egymásban, és aki erre nem képes és meghátrál, az álljon fel, és ne terheljen tovább bennünket."[1]

***

A Munkásőrséget[2] több évtizedes fennállása során szép lassan megszokták az emberek. Nap mint nap lehetett látni tagjainak kékesszürke egyenruháját, hiszen nem csupán a pártbizottságok őrizetét bízták rájuk, hanem, ha kellett, a

[1] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/6. ő. e.

[2] A szervezetet az MSZMP Ideiglenes KB Intéző Bizottsága hozta létre 1957. január 29-ei ülésén hozott határozatával, amely ezzel lényegében a párt hadserege lett.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 189–226.

honvédség mellett a Munkásőrség tagjai is mentették az embereket és vagyontárgyaikat a természeti katasztrófáknál. A pozitívvá váló véleményt persze árnyalták a különböző tivornyákról, vadászvacsorákról szállingózó hírek, amelyek a '80-as évek második felére megtépázták a testület tekintélyét.

A szocialista rendszer eróziójával párhuzamosan a — mintegy 53 ezer fős létszámú, a 615 hivatásos mellett a tartalékosokkal és polgári alkalmazottakkal együtt 60 ezer főt számláló — Munkásőrséget mind több bírálat érte. A támadások azonban az állomány nagy többségét együtt tartották, sőt, a „tagság" inkább erőteljesebb politikai fellépést várt a szervezetet irányító MSZMP-től. Érdekes az az ellentmondás, hogy míg a Munkásőrség szervezete, mondhatni harckészültsége, hadra foghatósága 1988–1989 folyamán végig megmaradt, s a lemorzsolódás is viszonylag kisebb volt,[3] a gazdának tekintett MSZMP tagsága, egyes vezetői fordultak el tőle, s hagyták magára a — főként hivatásos állományát tekintve — sokkal *baloldalibb*nak számító Munkásőrséget. A Munkásőrség Országos Parancsnoksága (MOP) törekedett arra, hogy ne tekintsék az elnyomó apparátus részének: sem a március 15-ei megmozdulások alkalmával,[4] sem júniusban, a Nagy Imre temetés idején[5] nem lépett fel aktívan, hanem inkább csak saját objektumainak őrzésére adott utasítást. Egyes vélemények szerint azonban a Munkásőrség puccsra készült[6] a szocialista rendszer megmaradása érdekében. Tény, hogy Grósz Károly pártfőtitkár fontolgatta a gazdasági szükségállapot bevezetését, ezt azonban 1989 tavaszán — miniszterelnöki hatalom nélkül

[3] Más kérdés, hogy a társadalmi állomány munkaügyi, családi és politikai okokból sokkal kisebb számban jelent meg a szolgálati feladatok végrehajtásánál. Ez a megállapítás 1989 nyarától a vidék viszonylagos intaktsága (átlagosan 80%-os volt a megjelenés szolgálattételkor) mellett elsősorban a fővárosi munkásőrökre volt jellemző, mint azt első forrásunk is tanúsítja: „Az állomány foglalkozáson való megjelenése mélyen az elfogadható alatt maradt egész évben. A társadalmi munkásőrök szembe kerültek a hivatásos állománnyal. A bekövetkezett eseményekért őket okolják, bizalmatlanok velük szemben." MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/6. ő. e. L. az 1. sz. iratot!

[4] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/2. ő. e.–1989. március 6. Dósa István, a Munkásőrség parancsnokának első helyettese 017/1989. számú intézkedésében még az 1988-as évnél is visszafogottabb rendszabályokat határozott meg. Az országos, a budapesti és a megyei parancsnokságokra „hadműveleti ügyeleti szolgálatot" rendelt, viszont az állománynak nem kellett bevonulnia, csupán az illetékes rendőri szerv vezetőjének igénye alapján március 15-én 8-tól 24 óráig egy órán belül bevethető tartalékokat kellett képezni.
Az utasítás lényegi eleme volt, hogy a munkásőrök maradjanak inkognitóban, azaz „tartózkodjanak a közterületen való egyenruhás mozgástól". Másrészről viszont a parancsnokoknak biztosítaniuk kellett, hogy „a szolgálatra be nem osztott személyi állomány minél nagyobb számban vegyen részt a rendezvényeken". Megállapítható tehát, hogy a korábbi nagy díszelgő jelenlét helyett a Munkásőrség mindinkább láthatatlanná kívánt válni. A kapcsolat a rendőrséggel zömmel a folyamatos és kölcsönös tájékoztatásra szűkült. Az együtt tartott karhatalmi erőket a belügyi szervek — hosszú évek óta először — saját erőből képezték.

[5] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/2. ő. e.–1989. június 7. A Munkásőrség Országos Parancsnoka első helyettesének 030. számú intézkedése a munkásőr objektumok biztosításának erősítéséről: „Azonosulunk az MSZMP Központi Bizottsága, az országgyűlés és a kormány álláspontjával, hogy e napnak »a közös megbékélési szándékot kell kifejeznie«."

[6] Germuska–Murányi, 2009; Germuska Pál más megnyilvánulásai ennél a cikknél visszafogottabbak. L. erről: Germuska, 2009/a.; Germuska, 2009/b.

— erőtlen kezdeményezésnek kell tekintenünk. Viszont, hogy az ügy nem légből kapott, arra egy pártközpontbeli összefoglaló is utal. Eszerint az MSZMP Tolna megyei értekezlete kezdeményezi, hogy „a Politikai Bizottság hozza nyilvánosságra 1989. április 19-ei, a gazdasági szükségállapot bevezetésével foglalkozó ülésének teljes anyagát".[7] Érdekes, hogy sem az április 19-ei PB ülésen, sem más vezető szervi vagy minisztertanácsi ülésen nem volt a szükségállapot kérdése napirenden április és május folyamán, s Németh Miklós miniszterelnök sem utal rá 2009-ben megjelent interjújában.[8]

Az 1989. április 10-ei Vezetői Koordinációs Értekezlet ülését követően Borbély Sándor országos parancsnok elfogadta a mintegy 18 000 főt (az állomány harmadát érintő) gyorsan mobilizálni képes, „karhatalmi, készenléti alegységekből" álló, a többi századnál jobban felszerelt haderő létrehozását tartalmazó előterjesztést.[9] Nyilvánvaló, a MOP illetékes vezetője a politikai vezetés több tagjával konzultált, azonban az utasítás tényleges kiadóját csak sejteni lehet, vélhetően az MSZMP főtitkára, illetve valaki a környezetéből. Ezt a feltevést megerősítik a parancsnoki döntés mondatai: „Összhangban korábbi elgondolásainkkal semmi sem indokolja a párt állásfoglalására, illetve a kormány döntésére való várakozást, elvégezhető feladataink halogatását. […] A feladatunk az volt, hogy az egységek köréből jelöljünk ki mintegy 150 századnyi erőt, amelyek a rendőrség és a hadsereg kijelölt alakulataival és szervezeteivel együttműködve alkalmasak karhatalmi, rendfenntartói, tömegoszlatási feladatok végrehajtására." Az ülés vitája nem áll rendelkezésünkre, de úgy tűnik, hogy Borbély Sándor a kevéssé radikálisak közé tartozott, hiszen az előterjesztésre utalva a következőt mondta: „a jelenlegi helyzetben mi csak azok végrehajtására vállalkozhatunk, *amivel megbíztak bennünket*". (Szerkesztői kiemelés: Ó. Z.) E századok felállítására nem kaptak semmilyen költségvetési keretet, „a kijelölt munkásőrerők meglévő felszereléseit kell[ett] a legfontosabb eszközökkel kiegészíteni".

---

[7] Tájékoztató az MSZMP KB testületéhez írott levelekről. MOL M–KS 288. f. 11. cs. 4460. ő. e.–1989. június 12.

[8] Napló, 2009. Németh Miklós Grósz Károly pártfőtitkárról a következőket mondta: „Láttam, hogy nincs letisztult képe a dolgokról, hogy nagyon befolyásolható. Amikor meg azt a szükségállapotot benyögte, onnantól gyakorlatilag megszakadt a kapcsolatunk.
[Győrffy Árpád riporter:] Bizonyára mindenkit meglepett, aki akkor hallotta, hogy Ön a Híradó élő adásába betelefonált és elmondta, hogy a főtitkár, a miniszterelnöki elődje valótlanságot nyilatkozott.
[Németh Miklós]: A '89 áprilisi KISZ-kongresszuson, a folyosón duruzsolta el, hogy én vele együtt fontolgatom a gazdasági szükségállapot bevezetését. Nekem azonnal lépni kellett, hisz egy: nem volt igaz, kettő: holnap összeomlik a bizalom Magyarország iránt, ha ezt most itt nem cáfolom meg
Lehet, hogy pont ezt akarta, de ezt már nem igen tudhatjuk meg. Én ezt nem tudtam neki megbocsátani, mert a tűzzel játszott. Persze, az üléseken együtt voltunk, beszéltünk, de más kapcsolat nem maradt közöttünk. Ugyanakkor nem lehet elvitatni Grósz érdemét Kádár elmozdításában. Lehetett ott Berecz, vagy Pozsgay, ezt egyes-egyedül a Grósz tudta megszervezni. De a többpártrendszerhez és más reformokhoz úgy állt, hogy majd, majd … Neki erről teljesen torz képe volt."

[9] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/5. ő. e. és 6. ő. e.

A felállítás határidejét pedig hónapokkal későbbi időpontra vonatkozóan határozták meg: [Az országos parancsnok] „utasítja az országos parancsnok első helyettesét, hogy az érintett szervekkel egyeztetve jelölje ki a rövid alkalmazási készenlétű alegységeket, határozza meg szervezetüket, felkészítési követelményeit és az eszközellátásuk normáit és rendjét. Határidő: 1989. október 30." Ez pedig csak igen erős politikai elfogultsággal nevezhető puccsszerű szervezésnek. Ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül, hogy az adott politikai viszonyok között a megfelelő BM és HM szervek és vezetőik nélkül a Munkásőrség béna kacsa volt, amely ekkorra mind távolabb került a hatalmi centrumtól, a rendfenntartási feladatokból is kihagyták őket, hiába ajánlkoztak a megfelelő belügyi hatóságoknál.

Az említett előterjesztésen és határozaton kívül nincs más irat,[10] amely alátámasztja e puccs-szándék valós létét, a tervezet sokkal inkább egy magasabb fokozatú felkészülési szintet jelentett arra az esetre, ha a hatalmi centrum igénybe kívánta volna venni karhatalmi célokra a Munkásőrséget. A Mark Palmer amerikai nagykövettel 1989. március 14-én folytatott eszmecsere is az átmentési szándékot támasztja alá,[11] illetve a hamarosan, április 22-én megtartott Munkásőr Parancsnoki Értekezlet[12] — amelyen Grósz Károly is részt vett — sem utal a fegyveres fenyegetés szándékára. Azt természetesen nem tudhatjuk, hogy a szünetekben, a vacsorán miről beszélgettek a vezetők, de az önálló katonai fellépésre irányuló törekvést minden bizonnyal kizárhatjuk.

Az MSZMP-n belül zajló folyamatok eredményeképpen a Központi Bizottság 1989. május 8-ai ülésén úgy döntött, hogy „a Munkásőrség önkéntesen szerveződő fegyveres szervezetként — a Magyar Népköztársaság védelmi rendszerében integrálódva — a Minisztertanács felügyelete alatt tevékenykedik".[13] (Ez a pártházak elhagyását, illetve addigi őrzésük megszüntetését jelentette, s egyúttal azt is, hogy a saját problémáival, belső ellentéteivel elfoglalt párt megszabadult kényelmetlenné váló hadseregétől.) A KB egyúttal felkérte a Minisztertanácsot a vonatkozó új jogszabály megalkotására. A Minisztertanács május 13-án hozott

[10] Hozzá kell tennünk, a Munkásőrség iratanyagát igen erősen megrostálták, kevés parancsnoki előterjesztés maradt meg, jegyzőkönyv úgyszintén. Csupán a parancsnoki döntések, illetve a jórészt azzal azonos tartalmú emlékeztetők érhetők el a MOP fondjában.

[11] MOL M–KS 288. f. 32. cs. 1989/691. d. Feljegyzés Mark Palmer úr, az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövete és a kíséretében lévő Francisco Gonzalez úr, — a politikai ügyekkel foglalkozó — követségi másodtitkár és a Munkásőrség vezetői között megtartott találkozó főbb tapasztalatairól. A nagykövet a Munkásőrség Országos Parancsnokságán tárgyalt Borbély Sándorral és helyetteseivel.

[12] Borbély Sándor bevezetőjében a munkásőröket a társadalmi stabilitás és a megújulás híveként jellemezte: a szervezet „nem volt és nem lesz az erőszak intézménye. De a magyar nemzet, a dolgozó nép intézménye." Kijelentéseit természetesen nem lehet függetleníteni attól az imázs javító szándéktól, hogy a Munkásőrség nem az erőszakszervezet része. Ugyanakkor a vitazáróban elhangzott megállapítása, hogy Palmer látogatása a Munkásőrség Országos Parancsnokságán történelmi esemény volt, s a nagykövet javaslatára felveszik a kapcsolatot a Nemzeti Gárdával, az átalakuló világ iránti lojalitásról tanúskodik.

[13] MOL M–KS 288. f. 4. cs. 260–261. ő. e.

3131. számú határozatában a fegyveres testületek, így a Munkásőrség átalakítása — karcsúsítása — mellett döntött. A több mint 2,5 milliárd forintos költségcsökkentésből 150 millió forint esett a Munkásőrségre, így az apparátus leépítését is megkezdték, párhuzamosan a szervezeti átépítés mellett. A főként a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) aktivistái által kezdeményezett támadások ellenére is a Munkásőrség vezetői úgy vélték, hogy a szervezetre a jövőben szükség lesz, ezért lázas tempóban készítették el az átalakításra szolgáló terveket. A munkálatok keretét a Minisztertanács június 15-ei ülésén elfogadott 1097/1989. (VII. 17.) MT. számú határozata fogalmazta meg. Eszerint: „A honvédelmi miniszter vezetésével — az érdekeltek bevonásával — bizottságot kell létrehozni. Az új védelmi koncepció kidolgozásával összhangban át kell tekinteni, és a Minisztertanács részére javaslatot kell kidolgozni a Munkásőrség új feladataira, szervezetére, működésére, létszámára és költségvetésére vonatkozóan." A határidőt 1989. december 31-ében határozták meg. Létrehoztak egy közös Honvédelmi Minisztérium (HM) — Munkásőrség Országos Parancsnoksága (MOP) bizottságot, amelyen belül mindkét helyen egy-egy albizottság működött. Utóbbi kebelén belül négy munkacsoport kezdte meg a munkát. A MOP albizottság vezetője érdekes módon nem Borbély Sándor országos parancsnok, hanem az operatív ügyekben sokkal aktívabbá váló első parancsnokhelyettes, Dósa István lett. A munkálatok egyrészt a helyzet átfogó elemzését célozták, másrészt a jövőbeni feladatokra koncentráltak (szervezeti, anyagi keretek, stratégiai feladatok). A határidőket szeptember 20. és október vége közötti időpontokra tűzték ki. „A Munkásőrség jelenlegi helyzetének átfogó összefoglalása"[14] című munkaanyag szeptember 25-ére el is készült, amely érezhetően a jövőbeni megmaradás igényét tükrözte. Saját múltjának pozitív bemutatásával párhuzamosan azonban arra is utalt, hogy a szervezet „az utóbbi egy évben a támadások célpontjává vált", és „személy szerint is inzultálnak munkásőröket a munkahelyükön, az utcán, sőt a lakásukon is. Esetenként életveszélyesen megfenyegetik őket és családtagjaikat." A mintegy 30 oldalas összefoglaló e bizonytalan helyzet ellenére hosszasan taglalta feladatait, vagyis hogy a „rendőri szervekkel, illetve a fegyveres erőkkel együttműködésben részt vesz

- a Népköztársaság állami és társadalmi rendjének veszélyeztetésére, illetve megdöntésére irányuló ellenséges tevékenység megakadályozásában, elfojtásában;
- az ország közbiztonságát, törvényes rendjét súlyosan veszélyeztető tömegjellegű tevékenység megakadályozásában, a törvényes rend helyreállításában."

A „rendszervédő tevékenység" mellett felsorolták a katasztrófavédelem, a bűnüldözés területén rájuk rótt feladatokat is, sőt, megállapították, hogy a „Munkásőrség állandó készenléti erő".

[14] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/13. ő. e. Jóváhagyva: 1989. szeptember 30.

A szerzők szerint: „A helyzetértékelés igazolja, hogy a Munkásőrség a Magyar Népköztársaság védelmi rendszerének jelentős eleme, megléte erősíti az ország védelmi képességét, felkészültségénél fogva könnyen illeszthető az új védelmi rendszerbe, ezáltal is csökkenthető a védelmi kiadás." A szűk egy oldalon összefoglalt következtetések egyértelmű mondatokban fogalmazták meg: a korábbi jogszabályok megváltoztatásával, a társadalmi és gazdasági feltételek hatása miatt „a testület alkalmazhatósága lehetetlenné válik", s a szervezet átalakítása szükséges. „A nemzetközi helyzet lehetővé, az ország gazdasági helyzete szükségessé teszi a védelem kiegészítését egy területi elven, minimális költséggel működő önkéntes szervezettel. […] A Munkásőrség ennek alapját képezheti", mert a „védelmi feladatok egy szektorát kitölti". Mint a későbbiekben látni fogjuk, ezt az elképzelést a HM vezetése is támogatta.

A szalonképesség megtartása érdekében a Munkásőrség Országos Parancsnoksága tervbe vette a névváltoztatást. (Ez egyébként az 1989. április 22-ei parancsnoki értekezleten is felmerült, az MSZMP-t képviselő Fock Jenő egyenesen támogatta.) A kérdésről nem először beszéltek, amire Borbély Sándor utalt az MSZMP KB május 8-ai ülésén, amikor a KB átengedte a Munkásőrség felügyeletét a Minisztertanácsnak. (A MOP hónapok óta készítette előterjesztéseit pozíciójának megerősítése érdekében, a döntés azonban nem ebbe az irányba mutatott.) Borbély akkor még elutasította a felvetést,[15] csak hónapokkal később — élesebb politikai viszonyok között — az augusztus 28-ai Vezetői Koordinációs Értekezletet követő állásfoglalásában vélte elképzelhetőnek a testület névváltoztatását. Hozzátette azonban, „hogy egy-egy szimbólumnak (pl.: vörös csillag, névadók[16]) megváltoztatásával az állomány egy része valószínű el fogja hagyni a Munkásőrséget, és erre fel kell készülni". Az országos parancsnok egyúttal utasította a „propaganda és sajtóosztály vezetőjét, hogy a Munkásőrség szimbólumrendszerének módosítására tett javaslataikat [!], a programban kijelölt feladattal összhangban, terjessze a Parancsnoki Tanácsülés elé!"[17]

A szeptember 14-re elkészült javaslat többféle változatot terjesztett a szeptember 26-ai Parancsnoki Tanácsülés elé.[18] Az előterjesztés a következő

[15] „Az új név is úgy bukkant fel, már tavaly fölbukkant egy nagy tanácskozáson, egyetemi tanár javasolta, hogy meg kellene gondolni, legyünk népőrség. Annak idején, amikor a Munkásőrséget tárgyalta az Ideiglenes Központi Bizottság [1957-ben], ez a név föl is bukkant, a Népőrség, a Nemzeti Gárda is fölbukkant, Nemzetőrség is fölbukkant. Fock elvtárs javasolta már ezelőtt tizennyolc éve, hogy ezt a nevet meg kellene változtatni. Én is azt gondolom, hogy most maradjon meg a Munkásőrség még, és később kell majd ezen gondolkodni!" MOL M–KS 288. f. 4. cs. 260–261. ő. e.

[16] A munkásőregységeket (zászlóaljakat) munkásmozgalmi (munkásőr) vezetőkről, mártírokról nevezték el, ami eltért a honvédségnek a magyar történelemből merítő névelnevezési gyakorlatától. Ezek a nevek szélesebb tömegek számára teljesen ismeretlenek voltak, leszámítva néhány '56-os „mártírt" (pl. Sziklai Sándor).

[17] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/6 ő. e.

[18] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/5 ő. e. Javaslat a testület szimbólumrendszerének módosítására. Borbély Sándor tájékoztatta az ülés résztvevőit, hogy „az SZDSZ és a FIDESZ »frontális« táma-

elnevezéseket vélte elfogadhatónak: Nemzetőrség, Népőrség, Nemzeti Gárda, Magyar Nemzetőrök Önkéntes Szövetsége, Magyar Önkéntes Nemzetőrség, Magyar Alkotmányos Rend Önkéntes Őreinek Testülete, Önkéntes Nemzeti Gárda, Polgárőrség, Önkéntes Hátországvédelem, Belső Védelmi Erő, Népi Védelmi Erő, Magyar Védelmi Őrség, Reformőrség, Népi Gárda, Alkotmányos Véderő, Népi Milícia. Az előterjesztők a *Népőrség*et ajánlották. A megszólítás is meglehetősen széles skálán mozgott a néptárstól, a nemzetőrtárson át a harcostársig. A jelvény átalakítása mellett a fogadalom és az eskü szövegét szintén át kívánták formálni. Érdekesség gyanánt közölték egy számukra elfogadhatatlan változat szövegét is, ami leszámítva magyartalan megfogalmazását, egyes politikai körök számára időtállónak tűnhetett: „Esküszöm, hogy az 1100 éves magyar államiság megtárgyiasult jelképéhez, a Magyar Szent Koronához mindig hű leszek, fegyverrel, munkával, felvilágosító szóval, mindig népem és szeretett hazám fejlődését és felvirágzását szolgálom. A demokratikus jogállamiságú Magyarországot — ha kell — az életem feláldozása árán is megvédem."

Borbély állásfoglalásában megfogalmazta, hogy „az előterjesztés a szimbólumrendszer módosítására tett javaslatokon felül a testület további sorsa körül" forog, és jelentősége messze túlmutat a címben foglaltakon. A vita alapján azonban a parancsnok az 1989. évre vonatkozóan az addigi szimbólumrendszer érintetlenül hagyása mellett döntött, vagyis a testület egy-két napra „bekeményített". Ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy az SZDSZ 1989. szeptember 24-én bejelentette: aláírások gyűjtésével népszavazás kiírását kezdeményezi négy kérdésben. A köztársasági elnök megválasztásának ideje és módja, az MSZMP kivonulása a munkahelyekről, az elszámoltatás a pártvagyonról, a Munkásőrség feloszlatása a kampány része lett.

A politikai nyomás ellenére a Munkásőrség szeptember 29-én, a Fegyveres Erők Napján és 30-án is mintegy 300 településen haditechnikai bemutatókat tartott. A budapesti Városligetben több tízezer látogató kereste fel a Munkásőrség sátrait. A testület egyes objektumai előtt azonban szeptember 29-én — egyébként viszonylag kisszámú tüntető részvételével — megmozdulásokra került sor, amelyek a népszavazási kampány részét képezték.[19] A Munkásőrség ezekre a tüntetésekre nem adott „harcos" választ, sőt a szeptember 28-ai, előzetes parancsnokhelyettesi intézkedés is csupán a munkásőr objektumok fokozott őrzését

dást indított a testület ellen. Plakátokon, szórólapokon útszéli hangnemben szidalmazzák a testületet, ezen belül a kommunistákat." L. ehhez: Ólmosi, 2009.

[19] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/6 ő. e.–1989. október 2. — Az ülés mellékleteként tájékoztató készült a tüntetésekről, amelyeken többek között a következő kiabálásokat hallatták a résztvevők: „naplopók, gyilkosok", „menjetek dolgozni", „nem kelletek", „hazudtatok eleget", „élősködők", „Moszkva bérencei", „Kádár kutyák" stb. A transzparensek természetesen enyhébbek voltak: „Borbély Sándor azt üzente, elfogyott a regimentje", „a fegyver láb mellett is fegyver", „pufajkások, munkásőrök, elfogyott a ti időtök", „elvtársak, köszönjük a szolgálatot!" stb. — L. ehhez a 2/b. sz. iratot!

rendelte el.[20] A Munkásőrség országos parancsnoka október 2-ai állásfoglalásában lényegében csak tényeket állapított meg, valamiféle bizonytalan, a jövőre vonatkozó tanulságféle levonásával: „A tüntetés békés volt abban az értelemben, hogy tettlegesség egyik oldalról sem következett be. […] Az állomány eddig csak nézője volt az eseményeknek, közbeavatkozásra nem volt szükség. […] Ugyanakkor le kell vonni a legfontosabb tanulságokat, egy hasonló helyzetre jobban fel kell készülni." Ezt követően az állásfoglalás megfogalmazta az alapvető célt is: „A legfontosabb, hogy a Munkásőrséget át tudjuk menteni, egy új, baloldali felállású vezetés legitim szervezeteként a baloldali erők segítésére és támogatására."

A meghátrálást tükrözte, hogy az október 2-ai Parancsnoki Tanácsülés véleményének megfelelően Borbély Sándor utasította a propaganda és sajtó osztály vezetőjét a „Munkásőr eskü" szövegének módosítására és a módosított eskü decemberi egységgyűlésen való alkalmazására.[21]

1989. október elején tehát — a folyamatos hátrálás mellett is — szinte biztos volt jövőjében a Munkásőrség parancsnoki kara, hiszen „még egységes, ütőképes szervezet", s a „decemberi egységgyűléseken tájékoztatni kell az állományt a testület tervezett reformjáról".

Néhány nap múlva azonban már érzékelhették, hogy hamarosan véget ér a szervezet működése. Dósa István október 6-án a budapesti és a Pest megyei munkásőr objektumok fokozott védelmének érdekében a hivatásos állomány részére öt tárral (150 db lőszer) AMD géppisztolyok kiosztására, illetve megerősítő szolgálat szervezésére utasította a parancsnokságokat.[22] (Az intézkedés vélhetően összefüggött az október 6-ára összehívott MSZMP kongresszussal is.) Október 12-ei 041. számú parancsnokhelyettesi intézkedésében pedig már a teljes állományt illetően hívott fel az éberség, a biztonság fenntartására, és a hétvégi szolgálat ellátásával a hivatásos állományt bízta meg (a társadalmi állományban kevéssé bíztak). A legárulkodóbb jel azonban az az utasítás, hogy a „munkásőrök és munkásőr jelöltek felkészítését szüneteltessék".[23]

A parancsnokhelyettes döntései mögött azonban már az október 4-ei minisztertanácsi ülésen[24] elhangzottak ismerete állt. Ebben az volt a legkevesebb, hogy Borbély Sándort — természetesen saját kérésére — október 31-ei hatállyal nyugállományba helyezték. Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter pedig javasolta, hogy „ebben a hónapban elvi döntés szülessék a Munkásőrségről." Ennek a

[20] A várható tüntetések miatt a fegyverrel ellátott objektumokban „folyamatos és megerősítő őrszolgálat" szervezésére adtak utasítást, kerülve az épületek előtti őrséget. MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/2. ő. e.

[21] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/6. ő. e. L. ehhez a 2/a. sz. iratot!

[22] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/1. ő. e. 369. d.

[23] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/2. ő. e.

[24] MOL XIX–A–83–a 809. d. 1989. október 4-ei MT. A Borbély Sándor felmentéséről szóló javaslatot Raft Miklós, a MT Hivatalának elnöke még 1989. szeptember 28-ai keltezéssel írta alá, tehát az országos parancsnok leváltását már korábban elhatározták. L. még: 1123/1989. (X. 8.) MT sz. határozat a Munkásőrség országos parancsnokának felmentéséről.

lényege az volt, hogy „minden olyan tevékenysége szűnjék meg, amit eddig végzett", s fegyverzetét a hadseregnek kell átadni. Egy kiskaput azonban meg kívánt hagyni: az átalakulás lehetőségét Nemzetőrséggé, mint önkéntes védelmi testületté. (Ahogyan korábban utaltunk rá, a Munkásőrség vezetői is ilyen megoldásban reménykedtek.) Más szóval „új fegyveres testület ne jöjjön létre, de önkéntes védelmi testületnek van létjogosultsága", ami „a választások zavarmentes lebonyolításában, rendőrségi feladatok kiegészítésében játszhat szerepet". A Minisztertanács a miniszterelnök javaslatára vita nélkül tudomásul vette az elhangzottakat, azzal, hogy még a hónap folyamán előterjesztést kell benyújtani a Minisztertanács elé, és „semmiféle új fegyveres testület létrehozását ne javasoljuk". Németh Miklós szavai egyúttal azt is jelezték, hogy a HM köreiben elfogadott felfogás az önkéntes véderőről nem állt erős lábakon a kormányon belül.

Az 1989. október 6-án megnyílt kongresszuson megszűnt az MSZMP, és másnap az új nevű, átalakult párt, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) a kormány döntésénél erőteljesebben foglalt állást a Munkásőrségről: egyértelműen a jogutód nélküli megszüntetést fogadta el.[25]

Úgy tűnik, az ún. reformerők ekkorra merték vállalni a Munkásőrség teljes megszüntetését. Ismeretes, az MSZMP vezetésének több tagja nem sokkal korábban még nyíltan kitartott mellettük.[26] Az MSZMP KB szeptember 12–13-ai, kétnapos ülésén, az ellenzékkel folytatott tárgyalásokkal kapcsolatos napirendi vita során azonban már senki sem adott egyértelmű választ Borbély Sándornak, aki — meglehetősen bátortalanul — felszólalt a Munkásőrség feloszlatásának híre ellen.[27] Németh Miklós miniszterelnök egyfajta halogató választ adott, azzal, hogy a kormány döntött, a Munkásőrséget „mint párthadsereget kiiktattuk", s amíg az új védelmi koncepció nem készül el, a hadsereg szervezeti kereteibe integrálják a testületet: „ezek a munkák folynak, a közeljövőben, az év végéig elkészülnek".[28] Az ellenzékkel szemben a tárgyalásokat vezető Pozsgay Imre meglehetősen zavarosan védekezett. Eszerint a Munkásőrség ügye is „beletartozik abba az iszonyatos propaganda-hadjáratba, ami a tárgyalások egészét körülveszi". Borbélynak válaszolva közölte, hogy „ne várjon most rögtönzött választ, de megtaláljuk a

[25] Ripp, 2006. 480.

[26] Az MSZMP Politikai Intéző Bizottságának augusztus 15-ei ülésén részt vevő Gyuricza László szerint: „A Munkásőrséget feloszlatni nem szabad. Semmiképpen sem. A Munkásőrséget esetleg fel kellett volna oszlatni 1968-ban, vagy 1970-ben, ma nem szabad semmilyen körülmények között sem feloszlatni. A Munkásőrséget meg kell tartani, a békés átmenet biztosítékaként, de nem a párt fegyveres testületeként." MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1075. ő. e.

[27] MSZMP KB 1989, 1993. 1581. „Kérem szépen, a Központi Bizottságnak valahogy jeleznie kellene, hogy nem a párt álláspontja a Munkásőrség feloszlatása. […] Tegnap is felhívtak többen, hogy árulónak tartanak, és 29-én a Munkásőrség ellen országos támadást akar indítani az ellenzék. […] Ma reggel a rádióban bemondták a hírt: az MSZMP tárgyaló küldöttsége olyan elképzeléssel van, hogy a Munkásőrséget feloszlatják jogutód nélkül. […] …ezt már ne hagyjuk szó nélkül."

[28] MSZMP KB 1989, 1993. 1594. Németh Miklós néhány nappal később, a Parlamentben elmondott beszédében hasonló értelemben foglalt állást. Eszerint a Munkásőrség nem párthadsereg, a kérdést a decemberre elkészülő új védelmi koncepció keretében rendezik, továbbá nincs szó semmiféle visszarendeződésről.

módját annak, hogy ez az ügy a mi oldalunkról helyére kerüljön a közvéleményben". Nyers Rezső, a párt elnöke a napirend végén szavazásra bocsátotta azokat a kérdéseket, amelyeket az MSZMP tárgyaló delegációja számára irányelvként szántak. A köztársasági elnökre, a parlamenti választásra vonatkozó kérdés mellett a Munkásőrség fennmaradása is a szavazás része lett. Nyers az állami felügyeletet szentesítő kormányhatározatra utalva egyértelműen a Munkásőrség megmaradását támogatta: „nem fogadjuk el azt, hogy a Munkásőrséget feloszlassák, ellenben támogatjuk azt, hogy a Munkásőrség [önálló szervezetként integrálódjon[29]] beleolvadjon a fegyveres testületek rendszerébe".

A KB ülés utáni mozgalmas hetek egyértelműen a feloszlatás felé billentették a mérleg nyelvét, ám a honvédelmi miniszter a Kormány október 16-ai ülésen mégis benyújtotta a Munkásőrség átalakítására vonatkozó előterjesztést, „Javaslat az önkéntes területi véderő létrehozására" címmel[30], amely más címkével és a HM alá tagolva a szervezet átmentését jelentette volna. Az előterjesztés közvetlenül a HM alá rendelt, a magyar haderőrendbe tagolt mintegy 25–30 ezer fős „önkéntes területi véderő" létrehozását javasolta, amely a korábbiaknál jóval szűkebb hatáskörrel rendelkezett volna. Békeidőben — a polgári védelemmel együttműködve — elsősorban katasztrófavédelmi feladatokkal kívánták megbízni, bár az „emberi élet és vagyonvédelem ellátása" meglehetősen homályos megfogalmazás volt. Rendkívüli időszakban a katasztrófavédelem, objektumok őrzése, védelme, csapatszállítások biztosítása mellett *„fő funkciója* — a honvédelem rendszerében — az ország függetlenségének és területi épségének megóvásában való részvétel". A szolgálatot honvédségi egyenruhában látták volna el, de a Munkásőrség fegyverzetét kapták volna meg. Az átvétel nem lett volna automatikus, hanem egy formális megoldást alkalmazva: a felvételre jelentkezőket a Magyar Néphadsereg, „az MN új szervezetének megyei parancsnoksága — a megyei hadkiegészítési és területvédelmi parancsnokság véleményét kikérve — bírálja el és hagyja jóvá".

A Minisztertanács ülésén az is vélemény-különbségekre utalt, hogy Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter, aki egyértelműen a megszüntetetés mellett állt ki, arról — az egyébként valótlan hírről — tájékoztatta a kormányt, hogy a fegyverek egy része kint van az állománynál, amit persze Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter azonnal cáfolt. A vitát végül Németh Miklós miniszterelnök döntötte el azzal, hogy tájékozódott a Munkásőrségnél a felszámolásra irányuló előkészületekről, és a fegyvereket rendben begyűjtötték.

Némi vita már akkor kialakult, amikor Horváth István belügyminiszter felvetette, miért nem a BM kereteibe tagolják az utódszervezetet. Hamarosan kiderült, hogy a kormány többsége a jogutód nélküli megszüntetést tartja csak elfogadhatónak. Glatz Ferenc művelődési miniszter javasolta,[31] hogy kapcsolják

[29] MSZMP KB, 1993. 1605. Nyers egy közbeszólás után iktatta be a félmondatot — Ó. Z.
[30] MOL XIX–A–83–a 810. d. 1989. október 16-ai MT ülés. L. a 4/c. sz. iratot!
[31] Glatz Ferenc akadémikus szíves közlése.

ki a mikrofont, a vita ezután jegyzőkönyvön kívül folytatódott. A jegyzőkönyv elérhető része így csupán arra utal, hogy a kormány többsége a teljes megszüntetés mellett érvelt, s a határozat már nem szól sem az utódszervezetről, sem a honvédelmi törvény megváltoztatásáról. A kormány álláspontját végül is Horváth Ferenc ipari miniszter mondataival lehet legegyértelműbben összegezni: „Miért kell most sietni a véderővel? A megszüntetést kell elfogadni, és most ne döntsünk arról, hogy mi lesz a jövő. Adjunk időt magunknak. E döntésben nincs politikai előny."

A Munkásőrséggel kapcsolatos vagyon sorsára Békesi László pénzügyminiszter hozzászólása adott egyértelmű választ, ugyanis a vagyon azonnali zárolásának — bekebelezésének — fontosságára hívta fel a figyelmet. Németh Miklós hozzászólása végül is ezt a felfogást támasztja alá: „A Minisztertanács óriási vagyonhoz jutott, amint lehet, értékesíteni kell. […] A feladat végrehajtására egy kormánybiztost kell kijelölni."[32]

Így is történt. A Minisztertanács 3292/1989. számú határozatával elfogadta a Munkásőrség jogutód nélküli megszüntetését,[33] utasította a pénzügyminisztert a Munkásőrség vagyonának zárolására, a honvédelmi minisztert pedig technikai, fegyverzeti eszközeinek átvételére, megüresedő ingatlanainak „hasznosításig történő" őrzésére. Ezt követően a kormány kinevezte a Minisztertanács Védelmi Irodája vezetőjét, Markovics Ferencet kormánybiztosnak, Gruber Nándort pedig a Pénzügyminisztérium részéről miniszteri biztosnak. Mellettük azonban a kormánybiztosságot nem vállaló Dósa István addigi első parancsnokhelyettes irányította a megyei biztosok szervezetét.[34]

1989. október 20-án az országgyűlés Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter előterjesztésére elfogadta a Munkásőrség jogutód nélküli megszüntetéséről szóló törvényjavaslatot (1989. évi XXX. törvény)[35], amit csak megerősített az országgyűlési döntés miatt e ponton már érdektelen négyigenes népszavazás november 26-ai döntése.

A Munkásőrség Országos Parancsnoksága október 19-én kiadta — utolsó — hangulatjelentését,[36] amelyben az állomány már az október 16-ai kormánydöntésre is reagált. Eszerint a munkásőrök a Minisztertanács „ülését felfokozott

[32] A minisztertanácsi előterjesztés értelmében a Munkásőrség vagyona 1989-es árakon számolva összesen 10,8 milliárd forint volt. MOL XIX–A–83–a 811. d. 1989. október 16-ai MT ülés.

[33] Uo. L. a 4/a. sz. iratot!

[34] MOL XIX–A–98. (261. d.) Markovics Ferenc kinevezési okirata Dósa István vezérőrnagy részére. Dósa a későbbiekben a kormánybiztos által jóváhagyott „Intézkedési Terv" értelmében létrehozott felszámoló bizottság vezetője lett.

[35] A törvény, illetve a törvény kapcsán készült — Markovics Ferencet kormánybiztosnak kinevező és feladatait felsoroló — 107/1989. (X. 29.) MT. számú rendelet értelmében 1989. december 31-ig végre kellett hajtani a Munkásőrség hivatásos és polgári állománya helyzetének rendezését, haditechnikai eszközeinek az átadását a HM részére, egyéb vagyona hasznosítását, továbbá, hogy a Munkásőrségre háruló területvédelmi feladatokat a Magyar Néphadsereg lássa el. L. a 4/b. sz. iratot!

[36] MOL XIX–A–98 1989. október 19. (267. d.) L. a 3. sz. iratot!

érdeklődéssel várták", s a bejelentést „vegyes érzelemmel fogadták", bár „a döntés különösebb zavart nem okozott". Több helyen vitatták a kormány határozatát, mondván „a kormány feláldozott bennünket azért, hogy a helyén maradhasson". Nógrád megyében azt kifogásolták, hogy „a miniszterelnök két héten belül megváltoztatta a véleményét a testület szükségességéről". Ekkor még sok egységnél reménykedtek abban, hogy az „önkéntes területi véderő" létrejön a HM keretein belül, bár a vélemények eltértek abban, hogy hányan vállalnak majd szolgálatot. Vas megyében a jelentés szerint nem kívántak vállalni feladatot. „Győr-Sopron megyében elhangzott olyan megjegyzés, hogy »lapátos katonák nem akarnak lenni«, ám az állomány várhatóan 40 százaléka átlépne az új védelmi szervezetbe."

A jelentés szerint: „az egységek többségében a szolgálatellátás folyamatos", ami arra utalt, hogy még mindig reménykedtek valamiféle jövőben. Október 20. után azonban erre már nem volt lehetőség, s Borbély Sándor kiadta utolsó, nyugalomra intő intézkedését,[37] amelyben arra hivatkozva, hogy amíg a *Magyar Közlöny*ben meg nem jelenik a megszüntetésről szóló törvény, szükséges a „szolgálat ellátás feszességét, biztonságát a továbbiakban is biztosítani". Borbélyt ekkora már minden döntésből kihagyták, ugyanis a *Magyar Közlöny* 73. száma október 21-én, szombaton megjelent, amely csupán ezt az egy törvényt tartalmazta. Vagyis az utolsó parancs 24 órán belül érvényét vesztette. Néhány nappal később, a felszámolási feladatok megbeszélésére már Dósa István hívta össze a budapesti és a megyei parancsnokokat, helyetteseiket és az ügykezelési főelőadókat.[38]

Az ősz folyamán a hajdani munkásőrállomány egy ideig aktívan szervezkedett, hogy az év folyamán sok helyütt létrehozott munkásőr baráti köröket tovább éltessék, minta alapszabály is készült, helyiségeket, tárgyakat kértek a felszámoló bizottságtól (emlékszobákat és emlékfalakat kívántak felállítani). Ezek pozitív elbírálására azonban a felszámoló bizottságnak nem volt lehetősége.[39]

A megyei megbízottak folyamatosan jelentettek a felszámolás végrehajtásának állásáról, a fegyverzet, a felszerelések és ingatlanok átadásáról a HM és a PM részére, s eközben jelezték a gondokat is. A jelentések szerint a munkásőrök fegyelmezetten, becsülettel hajtották végre „a számukra egyetlen utolsó feladatot, a felszámolást", s eközben „az állomány vitatja az ily módon történő felszámolást, az eddigi 32 év becsületes munkáját".[40] Másutt az őrzést átvevő honvédségi alakulatokra volt panasz a parancsnokok visszaélései, az italozások, kisebb lopások és a fegyelem teljes hiánya miatt.[41]

---

[37] MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/2. ő. e. A munkásőri tevékenység biztosítása.

[38] Uo. A Munkásőrség országos parancsnoka első helyettesének 046/1989. számú intézkedése. (1989. október 23.)

[39] A Bizottsághoz számos kérelem érkezett, melyekben iskolai, klub, szociális célokra kértek munkásőr ingatlanokat.

[40] MOL XIX–A–98. (260. d.) A Pest megyei Felszámoló Bizottság jelentése Dósa István vezérőrnagynak. 1989. december 13.

[41] MOL XIX–A–98. (260. d.) Jelentés a Munkásőrség Szolnok megyei felszámolásának tapasztalatairól: „Összességében az őrzést ellátó [honvédségi] alakulatok a bajtársi szellemtől, az általunk meg-

A felszámolási időszak végére az 599 fős hivatásos állományból 356 főt nyugállományba helyeztek, 69 személyt más rendészeti szerv vett át, míg a többit elbocsátották a szolgálatból. Jellemző módon a 387 polgári alkalmazottból viszont a túlnyomó többség, 334 fő munkaviszonya felmondással szűnt meg.[42]

Az időszak iratmegsemmisítési gyakorlata érvényesült a Munkásőrség felszámolásánál is, bár Dósa István elsősorban kitöltetlen személyi kartonok, nyomtatványok, munkásőr igazolványok elégetésére adott parancsot.[43] Érdekes, hogy a számítógépes adatszolgáltatással összefüggő kimutatásokat és állománymérlegeket szintén megsemmisítésre ítélte. A gyakorlat azonban meglehetősen vegyes volt. Az egyik legkirívóbb eset a Készletező Ellátó Parancsnokság fóti költségvetési üzeménél történt, ahol az igazgató „félreértésből" minden irat megsemmisítését elrendelte. Az igazgatóhelyettesek és az ügykezelők önálló elhatározása miatt azonban — legalábbis a vizsgálat megállapítása szerint — az iratok több mint 90%-a megmaradt.[44] Ennél sokkal súlyosabb volt, hogy a társadalmi állomány papíralapú személyi anyagait Budapesten, Nógrád, Győr-Sopron és Vas megyében „volt elöljáróik önkényesen megsemmisítették", így azok nem kerültek levéltárba.[45]

A bizottság, létrejötte után rövid időn belül kénytelen volt megállapítani, hogy a munkásőr vagyon felszámolása ennyi idő alatt lehetetlen vállalkozás, a fegyverek, a technikai, ruházati stb. eszközök begyűjtése, illetve átadása a HM-nek vagy a BM-nek megoldható, de selejtezésük, eladásuk további munkát igényel. Borsits László altábornagy, vezérkari főnök Markovics Ferenc kormánybiztos számára készített feljegyzésében úgy foglalt állást, hogy a Magyar Néphadsereg — „egy-két kivételtől eltekintve — *az összeszállított technikai, anyagi eszközökre nem tart igényt,* alaprendeltetésből fakadóan felhasználni azok korszerűtlensége, elavultsága miatt nem tudja".[46] Lényegében ugyanígy nyilatkozott a hadtáp anyagokról is (ruházat, gyógyszer, kötszer stb.).

Markovits Ferenc 1989. december 7-ei keltezéssel jelentést készített a Minisztertanács részére a Munkásőrséggel kapcsolatos feladatok végrehajtásáról, melyben a személyi kérdésekről, a vagyon felméréséről, az ingó és ingatlan

szokott fegyelmezett magatartástól, korrekt viselkedéstől messze álltak, és a legszégyenteljesebb módon hajtották végre feladataikat."

[42] MOL XIX–A–98. (260. d.) A személyügyi albizottság vezetőjének jelentése Markovics Ferencnek. 1989. december 15.

[43] MOL XIX–A–98. (267. d.) 1989. november 8.

[44] MOL XIX–A–98. (260. d.) 1989. november 27. Ugyancsak a vizsgálati jelentésben állapították meg, hogy: „A központi ügykezelésben az 1984-től 1989 június végéig keletkezett teljes anyagot megsemmisítették", ez pedig eltért a veszteséget bagatellizáló fentebbi kijelentéstől.

[45] MOL XIX–A–98. (262. d.)

[46] Uo. 1989. december 7. Borsits jelentése a Munkásőrség — HM részére használhatatlan — antennáinak lebontását mintegy 20 millió forintra értékelte, ezért azokat „telepített állapotban" javasolta értékesíteni. (60 db rácsos, 41 db 24 m-es, 32 db 18 m-es és 550 db különböző típusú sugárzó volt a Munkásőrség birtokában.)

vagyon értékesítéséről, a lezáratlan ügyek további sorsáról is számot adott.[47] Markovics december végén Dósa István,[48] valamint Borsits László említett összefoglalóját is felhasználva készítette el a Minisztertanács részére előterjesztését és a MT rendelettervezetet.[49] Zárásként hadd álljon itt a dokumentum konklúziónak is tekinthető szakasza, ami alapján a felszámolók teljesítményét az adott időintervallum alatt és feltételek mellett jónak ítélhetjük ma is. Más kérdés, hogy a vagyon későbbi eladása, szétszedése számos kérdőjelet vet fel ma is.

„A tett intézkedések következtében 1989. december 31-ig nem lesz a volt Munkásőrséggel munkaviszonyban álló személy, a haditechnika teljes egészében bevonásra került, a polgári eszközök értékesítése révén a bérlemények kiürültek, az ingatlanállomány hasznosításra való előkészítése folyamatban van. A Honvédelmi Minisztérium dolgozik a volt Munkásőrség hátországvédelmi feladatai átvételén, a haderőreform keretébe illesztve. A felszámolási eljárás tehát 1989. december 31-vel befejeződik, azonban a vagyon felértékelése, értékesítésre történő előkészítése és hasznosítása csak 1990-ben oldható meg."

[47] Uo. — L. az 5. sz. iratot!

[48] MOL XIX–A–98. 288. d. 1989. december 19. (Összefoglaló jelentés a Munkásőrség felszámolására — volt munkásőrökből — létrehozott Bizottság munkájáról.) A dokumentum a személyi, haditechnikai, ügykezelési, jogi kérdések mellett október 23-ai fordulónappal beszámolt a vagyonmegállapító leltár adatairól is (2,671 milliárd forint), amiben nem szerepeltek az ingatlanok. Az ingatlanok értékelését és hasznosítását az Állami Fejlesztési Intézetre bízták.

[49] MOL XIX–A–98. 260. d. 1989. december 21. Markovics a „jóváhagyásra került" rendelettervezetet december 28-án elküldte a kormány érintett tagjainak.

Források

1.
Emlékeztető a Munkásőrség Országos Parancsnoksága osztályvezetői és megyei parancsnoki értekezletéről Budapest, 1989. szeptember 19.

MUNKÁSŐRSÉG ORSZÁGOS PARANCSNOKSÁG
T i t k á r s á g

Készült: 1 pld-ban +
sokszorosítva:
4. sz. pld.

L á t t a m !
Budapest, 1989. szeptember „22".
(Borbély Sándor)

E M L É K E Z T E T Ő
az 1989. szeptember 19-i összevont osztályvezetői
és megyei parancsnoki értekezletről

Borbély Sándor elvtárs helyzetértékelése:

A Munkásőrség működésére, illetve további sorsára vonatkozóan a testületen belül is felütötte fejét a bizonytalanság.

A helyzet megítélése, a testület körül kialakult hangulat, az elterjedt információk nem a valóságos helyzetet tükrözik.

Több olyan jelenség és zavaró tényező nehezíti a tisztánlátást, mint például az úgynevezett „Nemzetőrség" megalakulása, a fegyveres erők napjára tervezett tüntetés, valamint az október 5-re tervezett, párt elleni (a kongresszus előestéjén történő) megmozdulás.

Mindenféle provokációtól el kell határolni magunkat, az objektumaink elleni tüntetések során kerüljük az összetűzés, a tettlegesség minden formáját.

Ha arra érdemes személyekkel állunk szemben, hallgassuk meg őket, a petíciójukat vegyük át, és hagyjuk válasz nélkül.

Ugyanez vonatkozik az október 23-i, illetve a november 4-i megmozdulásokra.

Továbbra is az legyen az irányadó, hogy a kis és nagyobb közösségek összetartó ereje, az egymás iránt és az ügy érdekében érzett elkötelezettség tarthat meg bennünket.

Ennek kihangsúlyozására századparancsnokig bezáróan személyes beszélgetést kell folytatni valamennyi parancsnokkal.

Jelen helyzetünkben a legfontosabb, hogy higyjünk [!] abban, amit teszünk, higyjünk [!] egymásban, és aki erre nem képes és meghátrál, az álljon fel, és ne terheljen tovább bennünket.

A megyei parancsnokságok megítélésének rövid összefoglalása:

1. *Hajdú-Bihar megye:*
   A munkásőrök többsége hiányolja, hogy az illetékesek részéről semmiféle határozott állásfoglalás nem hangzik el a testület jövőjéről.
   A foglalkozáson való megjelenés aránya csökkenő, nehéz a mozgósítás.
   Eddig 24 fő lépett ki a Munkásőrségből. Az állomány év végi leszerelése a szokásnak megfelel (144 fő). Ugyanakkor az utánpótlás 44 fő, amely 1990-ben a feltöltöttséget 92%-ra biztosítja.

A legnagyobb gond a nagy egységeknél (Debrecen, Hajdúböszörmény) van. A pártszervekkel napi kapcsolatok érvényesülnek.

2. *Békés megye:*
   Az állomány hangulata kielégítő, a feltöltöttség 98%-os. A foglalkozásokon való megjelenés 90% felett, jelenleg 51 fő munkásőrjelölt végzi az előképzést. A zavaró tényezők ellenére (ellenzéki majális) a hangulat kiváló, a munkásőröknél az elszántság érezhető.
   Külön is ki kell emelni, hogy 147 fő adott vért a felhívásra.
   A megyei munkásőrök között 3 fő kongresszusi küldött van. A megyei parancsnok elvtárs javasolja, hogy a kongresszus után hasznos lenne egy összevont parancsnoki értekezletet tartani.
3. *Szabolcs-Szatmár megye:*
   A munkásőrök hangulata az elmúlt időszakhoz képest lényegesen nem változott. Eddig összesen 7 fő szerelt le különböző indokkal. Az év végi leszerelés jelentős lesz, többen a várható döntésektől teszik függővé távozásukat. Az utánpótlás 45 fő. A megjelenés aránya romlik. A megyei parancsnokság kiköltözése a megyei PB [pártbizottság] épületéből folyik. Az ellenzék korábbi visszahúzódása most ellenkező végletbe csapott át. Az egységek új elhelyezési körletbe történő költöztetésére az intézkedés megtörtént.
4. *Csongrád megye:*
   A munkásőrök hangulatát az információk jelentős mértékben szabályozzák. Általában gyorsabb döntést igényelnek a testület sorsát illetően.
   A megyei törzs a korábbinál jóval több személyes találkozást kezdeményez a társadalmi állománnyal és ez eredményes.
   A feltöltöttség 99%, eddig 9 fő szerelt le. Az előképzős állomány 21 fő. Az ellenzék, különösen Szegeden, igen erős, ez az egységek összetartását javította az utóbbi időben.
5. *Szolnok megye:*
   Eddig 54 fő kérte a leszerelését. A feltöltöttség 99%-os. Az előképzősök száma 50 fő. A munkásőrök hangulata a megyében jó, elszánt. Az egységek, alegységek új bázisra történő áthelyezése folyamatos.
   A kisújszállási alegység minden eszközzel a régi bázison szándékozott a fegyverét hagyni, végül belenyugodtak a karcagi elhelyezésbe.
   A gazdálkodás területén új vállalkozásba kezdtek (óvoda, lottózó), amely várhatóan eredményesen fog működni.
6. *Somogy megye:*
   A legfontosabb feladatnak tekintik a koalíciós időkre való felkészülést. Ennek lényege, alkalmazkodni a körülményekhez, részt venni minden megmozduláson, tárgyaló kapcsolatban maradni az ellenzékkel.
   A munkásőrök között MDF[50] tag is található.
   Úgynevezett „leszerelési" hangulat nincs. A kollektívák erősek, és az együtt maradást ez biztosítja.

[50] Magyar Demokrata Fórum.

7. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye:*
   A munkásőröket egyes párton belüli irányzatok nagymértékben irritálják. A foglalkozásokon való megjelenést több helyen (pl.: LKM[51] durva hengermű) akadályozzák a vállalat vezetői.
   Eddig 40 fő kérte a leszerelését. Az előképzősök létszáma 59 fő. A fegyveres erők napját a megyei HB[52] központilag tervezi. A társ fegyveres testületekkel és a megyei sajtóval a kapcsolatuk jó. Három egység vezető orvosát kongresszusi küldöttnek választották.
8. *Veszprém megye:*
   Az általános tapasztalat szerint a legtöbb problémát a munkásérdekek háttérbe szorulása okozza. A testület csak saját kezdeményezéseire alapozhat.
   Az állományból 31 fő kérte leszerelését, 6 fő kizárásra került.
   A pártból 57 fő kilépett, de a testületnek továbbra is tagja maradt.
   Az előképzősök létszáma 35 fő, ebből 2 fő alternatív szervezet tagja.
   A megyei küldöttek száma 31 fő, különösen az orvosok örvendenek nagy népszerűségnek.
   A párttal és a fegyveres testületekkel a kapcsolat kifogástalan.
9. *Vas megye:*
   Az állomány hangulata bizakodó, igen nagy számban várakozó állásponton vannak. A jövőt illetően, amennyiben a pártszervezet kivonul a munkahelyekről, a függetlenített állomány részére valamilyen érdekvédelmi szervezet létrehozása lenne célszerű. A megyében a megjelenési arány kb. 90%, a feltöltöttség 100%-os, az előképzősök szám 31 fő. A körmendi rendkívüli esemény megelőzésére nem volt mód.
   A határőrizeti szolgálat 266 főt érintett, amelyre akkor is sor került volna, ha nincs rendkívüli helyzet. A munkásőrök most a hátrahagyott gépkocsikat őrzik.[53]
   A Szombathelyi Tanárképző Főiskola a testület irányába szeretne „terjeszkedni". A baráti körök rendben működnek, a gazdálkodás területén a vállalkozások jó eredményt hoztak. A véradás az állomány körében rendszeres.
10. *Zala megye:*
    A megyei pártbizottság helyébe lépett úgynevezett koordinációs iroda működik.
    Az „első titkár" a Munkásőrséget messzemenő támogatásáról biztosította.
    A megyeszékhelyen és nagyobb városokban, tömegközlekedési járműveken a munkásőröket sértegetik, nemegyszer inzultálják.
    A megyei MDF-el, a szakszervezetekkel a kapcsolat megfelelő. Eddig 13 fő kérte leszerelését, különös probléma nincs.
    A készletező és ellátó parancsnokság sajátos eszközökkel kényszeríti a megyéket saját bevételeinek növelésére. A nagykanizsai egység elhelyezési objektumának kezelési jogát tisztázni kell.

---

[51] Lenin Kohászati Művek (Diósgyőr).

[52] Honvédelmi Bizottság.

[53] A Német Demokratikus Köztársaságból Magyarországon keresztül emigráló NDK állampolgárok hátrahagyott személyautóiról van szó. A magyar kormány szeptember 9-én úgy döntött, hogy ideiglenes jelleggel felfüggeszti az 1969-ben kötött Magyarország–NDK közötti megállapodás határátlépésre vonatkozó pontjainak hatályát, s tovább engedik az NDK állampolgárait olyan harmadik országba — Ausztriába —, ahová nincs érvényes úti okmányuk. A kormány döntését Horn Gyula külügyminiszter szeptember 10-én este jelentette be a televízióban, az intézkedés szeptember 11-én 0 órakor lépett hatályba. Három nap alatt 12 ezer NDK-állampolgár távozott Ausztrián át az NSZK-ba, november végéig mintegy 60–70 ezer keletnémet hagyta el hazáját Magyarországon keresztül.

11. *Tolna megye:*
Az egységek és alegységek hadra foghatók. Az állomány a fegyvert sem leadni, sem a kezéből kiadni nem hajlandó.
A megélhetési gondok az utóbbi időszakban tovább nőttek.
Megyei küldöttek létszáma 21 fő.
12. *Bács-Kiskun megye:*
A munkásőrök megjelenései aránya 80%. A megyei és városi pártvezetés elfordult a testülettől. Eddig 35 fő kérte a leszerelését. Az év végi cserélődés átlaga más éveknek megfelelően alakult.
A káderállomány stabilizálódott. A kongresszusi küldöttek között 6 fő munkásőr található.
A megyei és városi bíróságokon dolgozó munkásőrök kérik leszerelésüket.
13. *Nógrád megye:*
A feladatok végrehajtása a megszokott mederben folyik. A megjelenési átlag 80%.
Az állomány magatartását illetően, tiszteletre méltó türelem tapasztalható. A megyei pártértekezlet küldöttei között 32 fő munkásőr van.
Az előképzős állomány létszáma 20 fő.
A megyeszékhely szűkös tanterem hiányán egy általános iskolai osztály befogadásával segített a megyei parancsnokság.
14. *Baranya megye:*
Az 1989. évi feladatokat végrehajtották. A megjelenés 85%-os volt.
A kihívásokkal szemben egység- és alegység szinten aktivizálódik az állomány.
Veszélyérzet és elszántság egyaránt tapasztalható. Sokan várakozó álláspontonvannak.
Eddig 34 fő kérte leszerelését a megyében. Az előképzősök létszáma 59 fő. Kongresszusi küldött 1 fő munkásőr van a megyében.
15. *Heves megye:*
Az állomány hangulata kielégítő, az alegységgyűléseken kell felkészíteni őket a várható fejleményekre.
A foglalkozásokon való megjelenés jónak mondható: 80%. Eddig 83 fő kérte a leszerelését.
A kongresszusi küldöttek száma 3 fő.
16. *Győr-Sopron megye:*
A személyi állomány hangulata a korábbi időszakhoz képest javult. Az erkölcsi, fegyelmi helyzet jó, az állomány létszáma stabil.
Felkészültek arra, hogy a RÁBA egységet,[54] ha erre szükség lesz, fogadni tudják.
Többen érdeklődtek az objektum iránt (szemet vetettek rá).
A fegyveres erők napi ünnepségeket egységszinten fogják megtartani.
17. *Fehér megye:*
Az állomány együtt tartásához a jelenleginél több információra és biztatásra van szükség. A bomlasztás sajnos belülről elkezdődött és nagy felelősséget jelent ennek megakadályozása.
A szolgálatok eligazításának szerepe jelentősen megnőtt.
A megyében eddig 105 fő kérte leszerelését. A foglalkozásokon való megjelenési arány 81%.
A kongresszusi küldött, Szép Csaba elvtárs, a móri egység parancsnoka.

[54] A Rába Vagon- és Gépgyárban önálló munkásőr egység működött.

18. *Pest megye:*
    A váci és szentendrei térségben az ellenzék jelentős erőket képvisel, erre fokozottan kell figyelni.
    A GANZ gödöllői bázisáról a fegyvereket az egységhez átvitték.
    Gondot okoz jelenleg, hogy a nagykátai objektum építkezése áll, valamint kádergondok is rendezésre várnak.
    A pándi lőtér körüli kialakult problémát igyekeznek megnyugtatóan rendezni.
19. *Komárom megye:*
    Az egységek elhelyezése hét helyről három helyre csökkent. A megjelenés megyei szinten 65–70%, gyenge színvonalú. Az állomány jelentős része várakozó álláspontonvan, és a kongresszus után fog dönteni, hogy marad, vagy leszerel. A megyében általános a vezetésellenes hangulat, az ipar termelése jelentős mértékben csökkent.
    A kongresszusi küldöttek között 2 fő munkásőr van.
20. *Budapesti parancsnokság:*
    Az állomány foglalkozáson való megjelenése mélyen az elfogadható alatt maradt egész évben.
    A társadalmi munkásőrök szembe kerültek a hivatásos állománnyal. A bekövetkezett eseményekért őket okolják, bizalmatlanok velük szemben.
    Eddig 200 fő jelezte leszerelési szándékát, az előképzősök létszáma Budapesten 80 (!) fő, amely az állomány további csökkenését jelenti.
    A kerületi pártbizottságok munkásőri szolgálatai megszűntek, jelenleg két kivételtől eltekintve, az egységek elhelyezése megoldódott.

Borbély elvtárs összefoglalója

Utalva Deák Ferenc elvtárs felszólalására, időszerűnek tartja a koalíciós időszakra való felkészülés elkezdését.

Egyetért azzal a javaslattal, hogy a kongresszus után — a jelenlegi összetételben — tartsunk összevont értekezletet.

Az elhangzott véleményeket, észrevételeket, javaslatokat megköszönte, abból a vezetésnek több következtetést is le kell vonni.

Ami az előttünk álló feladatokat érinti, fontosnak tartja mindenek előtt a baráti körök munkájának segítését, aktivizálásuk fokozását.

Az évzáró — évnyitó egységgyűlések célszerű időpontja december, indokolt esetben január első hete is számításba jöhet.

A központi politikai és állami vezetők meghívásától ezúttal el kell tekinteni. Ugyanakkor kapjanak nagyobb számban meghívást a megyék és városok vezetői. A csapatzászló mellett célszerű lenne, ha a város címerét ábrázoló nemzeti színű zászló is „szerepelne" az egységgyűlésen.

A korábbi utcai felvonulástól el kell tekinteni.

A versenymozgalom szimbólumai közül a „Kiváló" cím és az „Élenjáró" egység marad, a különdíjat megszüntetjük.

A decemberi egységgyűlésekkel egy szakasz lezárul. A kormány december végén dönt a testület további sorsáról, így az 1990. évet már ennek megfelelően lehet és kell megkezdeni.

Budapest, 1989. szeptember 21.

Összeállította:
(Zsadányi Lajos)
titkárság vezető

Kapta: „E"[55] pld. Borbély et.
1. Dósa et.
2. Fehér et.
3. Barta et.[56]
4. Titkárság

MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/6. ő. e.

2.
A MOP Vezetői Koordinációs Értekezlete
Budapest, 1989. október 3.

MUNKÁSŐRSÉG ORSZÁGOS PARANCSNOKSÁG
t i t k á r s á g
4-121-016/2/1989.

TITKOS!
hatálya érvényes:
VISSZAVONÁSIG!
Készült: 1 pld-ban +
soksz.: 4 pld-ban.
„E."[57] sz. pld.

A MUNKÁSŐRSÉG ORSZÁGOS PARANCSNOKÁNAK
36/1989. számú
D Ö N T É S E
(Vezetői Koordinációs Értekezlet, 1989. október 02.)

Tárgy: Különfélék.

Kapják: 1. sz. pld.: Dósa István et.
2. sz. pld.: Fehér Béla et.
3. sz. pld.: Barta Gyula et.
4. sz. pld.: titkárság
5. sz. pld.: Borzák et. [kézírással]
„E" pld.: Irattár

II.
K ü l ö n f é l é k

Borbély elvtárs: meghallgatta Dósa István és Borzák Lajos elvtárs tájékoztatóját a szeptember 29-i Munkásőrség elleni tüntetések lefolyásáról és a legfontosabb tapasztalatokról.

Az elhangzottakkal kapcsolatban az alábbiak szerint

foglalt á l l á s t :

A tüntetés „békés" volt abban az értelemben, hogy tettlegesség egyik oldalról sem következett be. Az viszont figyelmeztető számunkra, hogy a tüntetők testületet mocskoló jelszavai, viselkedésük szélsőséges és agresszív volt.

---

[55] Eredeti.
[56] Fehér Béla és Barta Gyula országos parancsnokhelyettesek voltak.
[57] Eredeti.

Eredeti szándékaik szerint a megmozdulás csak részben irányult a testület felé, jelentős mértékben a kormány és a párt lejáratása volt a céljuk.

A Munkásőrség számára elkezdődött egy rendkívüli időszak, amely várhatóan hosszú lesz és próbára tesz bennünket.

Az állomány eddig csak nézője volt az eseményeknek, közbeavatkozásra nem volt szükség, hozzátéve, hogy határozott fellépésre, pl. tömegoszlatásra munkásőreink megfelelő felkészültséggel rendelkeznek.

Fontos körülmény, hogy minden eszközzel és módon elejét vegyük az erőfitogtatásnak, az egyéni bosszúállások bekövetkezésének.

A Munkásőrséget ért megaláztatásért, a fenyegető, útszéli hangok kinyilvánításáért, most nem lenne célszerű nyilvános tiltakozási kampányba kezdeni, vagy ellentüntetést szervezni.

Ugyanakkor le kell vonni a legfontosabb tanulságokat, egy hasonló helyzetre jobban fel kell készülni, és alkalmat kell találni, hogy nyilvánosan is elmondhassuk véleményünket.

A Munkásőrség még egységes és ütőképes szervezet. A pártkongresszus nem dönthet a testület sorsa felől, legfeljebb kinyilváníthatja vele szemben elfoglalt álláspontját. A legfontosabb, hogy a Munkásőrséget át tudjuk menteni, egy új politikai felállású vezetés legitim szervezeteként a baloldali erők segítésére és támogatására.

A személyi állományt tájékoztatni kell a decemberi egységgyűléseken a testület tervezett reformjáról, hangsúlyozva, hogy amit teszünk, azt a nép, a nemzet érdekében és védelmére tesszük.

AZ ALÁBBI D Ö N T É S T HOZTA:

1. Rövid, egy-két oldalas levélben tájékoztatni kell Németh Miklós elvtársat, a kormány elnökét, a Budapesten és a megyeszékhelyeken lefolyt tüntetések legfontosabb tapasztalatairól.

   Határidő: azonnal
   Felelős: Borzák Lajos

2. *Utasítja* a propaganda és sajtó osztály vezetőjét a „Munkásőr eskü" szövegének módosítására és a módosított eskü a decemberi egységgyűléseken való alkalmazására.

   Határidő: 1989. december 01.
   Felelős: Borzák Lajos

3. *Utasítja* a titkárság vezetőjét, hogy hívja össze a MOP osztályvezetők, közvetlenek, a budapesti és megyei parancsnokok értekezletét.

   Határidő: 1989. október
   Felelős: Zsadányi Lajos

Budapest, 1989. október 03.

(Zsadányi Lajos)
titkárságvezető

MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/6. ő. e.

3.
Tájékoztató az 1989. szeptember 29-ei munkásőrellenes tüntetésekről
Budapest, 1989. október 5.

MUNKÁSŐRSÉG ORSZÁGOS PARANCSNOKSÁGA
Propaganda és sajtó osztálya
11-341-054/1989.

TELEX!
Titkosan kezelendő!
Nem rejtjeles!
Nyíltan adható!
[Borzák Lajos]

Tájékoztató a Munkásőrség elleni tüntetésekről
és a Munkásőrség melletti szimpátia-akciókról

Szeptember 29-én — előzetes bejelentések alapján — az ország több városában tüntetéseket szervezett a Munkásőrség megszüntetéséért az SZDSZ és a FIDESZ. Noha a szervezők — amelyekhez néhány helyen csatlakozott a Kisgazda Párt, illetve az MDF is — az egész országra szóló demonstrációsorozatot jelentettek be, ez nem valósult meg. A fővárosban, 9 kerületben, vidéken pedig 23 városban tudtak kisebb-nagyobb csoportosulást összeverbuválni. Ezen felül 8 helyen 3–5 tagú csoportok petíciókat adtak át. Békés, Fejér és Veszprém megyében egyetlen demonstrációra sem került sor.

A tüntetők létszáma — főként azokban a városokban vonultak fel, amelyekben egyetemek, főiskolák működnek — összesen alig haladta meg a 3500-at. A sajtójelentések ezeket az adatokat erősen felnagyították, miközben előzetes hírverésükkel, a helyszínek és az időpontok megjelölésével bizonyíthatóan szervezték a tüntetéseket. A Magyar Rádió Pécsi Körzeti Stúdiója például csak olyan embereket szólaltatott meg, akik nem szimpatizáltak a testülettel. A siófoki városi televízió például október 1-jén újból megismételte a Munkásőrség elleni tüntetésről készült felvételeket. A Hajdú-Bihar Megyei Napló véleményt kért a megyei parancsnoktól a tüntetésről, de nyilatkozatát nem közölte. A Pest Megyei Hírlap monori mutációja a Munkásőrség elleni tüntetésre felhívó nyílt levelet jelentetett meg. A Békés Megyei Népújsághoz is eljuttattak a helyi ellenzéki pártok és szervezetek egy ilyen levelet, amit csak kommentárral jelentetett meg az újság. A megyei lapok többsége tényközlő tájékoztatást adott a helyi eseményekről. A nagy mozgósítás ellenére Szegeden például csupán mintegy 40-en, Debrecenben 50-en, Győrben 30-an, Miskolcon 150-en jöttek össze. Budapesten a legnagyobb létszámú tüntetés az országos parancsnokság épülete előtt volt. Résztvevői mintegy 500–600-an lehettek, ám nem kis részben ugyanazok a személyek, akik ezt megelőzően — elsősorban a Bem téren és más budapesti kerületekben is — demonstráltak. A felvonulók mindenhol a nép nevében szónokoltak. Baján például Mécs Imre, a Történelmi Igazságtétel Bizottságának egyik tagja arról beszélt, hogy a pufajkások gyilkosok voltak, a munkásőrök az ő utódaik, és így nincs rájuk szükség.

Abban, hogy az ellenzék előzetes várakozásai nem teljesültek, információink szerint, közrejátszott a miniszterelnök parlamenti válasza, amelyben a Munkásőrségről beszélt: „A Munkásőrség kérdésében szeretném elmondani, hogy itt az a javaslat hangzott el, hogy novemberre hozzon a kormány ide egy javaslatot. Én, kiindulva abból, hogy a Minisztertanács májusban már bizonyos, nagyon fontos döntéseket hozott a Munkásőrséggel kapcsolatban, talán a mi hibánk, hogy ezt nem propagáltuk kellően és megfelelően. Szintén nem ajánlom az Országgyűlésnek, hogy ezt a kérdést napirendre tűzze, és megmondanám e májusi döntéseink sarkalatos pontjait ezúttal. Talán ez magyarázza is azt, hogy miért nem ajánlom.

Először is: a Minisztertanács ezen az ülésen, májusi ülésén úgy döntött, hogy módosítja azt a korábbi, érvényben lévő '78-as minisztertanácsi döntését, miszerint a Munkásőrség felett a párt Központi Bizottsága, vagy illetékes vezetői gyakorolnak felügyeletet. Ettől a döntéstől a Minisztertanács, tehát ez év májusától gyakorolja a felügyeletet, és ilyen értelemben tehát nem lehet párthadseregnek már minősíteni. Felügyeli és irányítja is.

Másodszor: döntés született arról, hogy ezen előbbi pontból következően, a Munkásőrségnek — hogy úgy mondjam, az idő által, a történelem által túlhaladott funkcióit annulálni, vagyis törölni kell a 78-as határozatból, és döntött arról is, hogy jelképei, neve és funkciói átgondolásra kerülnek, beillesztve a védelmi doktrína, illetve a hadsereg-fejlesztési koncepció keretébe mindezt. Ami azt jelenti: hátországvédelem, polgári védelem ipari és egyéb katasztrófák előállása esetén, amit senki nem kíván ugye ebben az országban. Ilyen típusú feladatok ellátására szorítkozik.

Vagyis: azok a nyilvánvaló megnyilvánulások, amelyek korábban jelen voltak, és tapasztalhatók voltak, hogy tudniillik a Munkásőrség díszőrséget áll bizonyos ünnepségeken, zászlófelvonásnál és így tovább, ezek ezzel a minisztertanácsi határozattal törlésre kerültek. A védelmi koncepció azonban, mivel egy hadseregfejlesztési koncepció nagyon komplex áttekintést igényel, csak ez év decemberére lesz kész, és kerül a Minisztertanács ülésére. Ebből adódóan úgy érzem, hogy megint idő előtt, és nem jól, nem összehangoltan és nem megfelelően átgondoltan hoznánk ide egy tájékoztatást.

Negyedszer: amit szeretnék hangsúlyozni, hogy olyan önálló, önkéntes fegyveres testületről van szó, amelyet a Minisztertanács felügyel és irányít, amely funkciói tehát betagozódnak a honvédséghez, jelképei, neve és létszáma is átgondolásra kerül. Nem titok például, hogy a mostani 60 ezer létszám a jövő évtől például, vagy az új koncepcióban 40 ezer körülire csökkentendő.

És ide sorolhatnám a fegyverviselés és fegyverhasználat szabályozásának kérdéseit is. Végezetül, mivel ezt elég részletesen ismertettem, szeretném megnyugtatni az Országgyűlést és az Országgyűlésen keresztül az ország lakosságát is, törvényes, a Minisztertanács által is lefektetett garanciái vannak annak, és senki ne higgye, hogy erre nem ügyelünk, hogy bármely fegyveres testület részéről itt valamiféle visszarendezéshez őket felhasználhatnánk. Önekik sincs ilyen szándékuk, és a kormány azon van és azon lesz, hogy ilyen be ne következzen. Ellenkezőleg, úgy érzem, és úgy tapasztalom, hogy az intaktság vagy a fegyveres testületeknek: Belügyminisztérium, honvédség, Munkásőrség, egyetlen és kizárólagos kötelessége az alkotmány védelme és a törvények betartása. Politikai pártok küzdelmeiben egyik sem vehet részt és nem is kívánatos, hogy ebben részt vegyenek."

Másrészt, távol tartotta az állampolgárokat a tüntetésre hívó plakátok, röplapok fékeveszett uszító, gyűlölködő hangneme is. Az SZDSZ kispesti szervezete ilyen szövegű szórólapokkal szervezte a tüntetést: „Tűnjön el a Munkásőrség! A Vörös Csillag alatt horogkeresztet hordanak. Vörös Csillag „Horogkereszt!"; „Árvíz ellen nem kell géppisztoly!"; „Búcsúsortűz, vízi pisztolyokból, jelképes fegyverletétel". Uszító röplapok jelentek meg például Gyöngyösön, Százhalombattán, Püspökladányban, Szombathelyen, valamint Kőbányán és Kispesten.

Az MSZMP városi, illetve kerületi bizottságai a nyilvánosság előtt fejezték ki emiatt nyugtalanságukat több helyen, mint Kőbányán és Gyöngyösön is. Az MSZMP Pest megyei Intéző Bizottsága nevében Hámori Csaba levelet írt a munkásőröknek.

A kis létszámú csoportok több helyen — elsősorban az országos parancsnokság épülete előtt — agresszíven, félelemkeltően viselkedtek. Agresszív, uszító (útszéli, közönséges)

hangnemben, a legközönségesebb, mocskolódó szólamokat skandáltak. Például: „Kurva anyátok, kurva anyátok"; „naplopók, gyilkosok"; „menjetek dolgozni"; „a demokrácia szégyenfoltja a Munkásőrség"; „adjanak nekünk is fegyvert"; „gyilkosok"; „le a párthadsereggel"; „akarnak egy polgárháborút ezek?"; „a Munkásőrség vagyona a nemzet tulajdona"; „nem kelletek"; „élősködők"; „nem fogadjuk el a Munkásőrség továbbélését"; „nem alkuszunk"; „hazudtatok eleget"; „nekünk nincs szükségünk terepszínű békegalambokra"; „Moszkva bérencei"; „Kádár kutyák".

Transzparenseken ilyen szövegek voltak olvashatók: „Borbély Sándor azt üzente, elfogyott a hadserege"; „Nekünk nincs fegyverünk, nektek miért van?"; „Szűnjetek meg, ne alakuljatok át"; „Dolgozzatok"; „A munkásoknak nem kell őrség"; „A fegyver a láb mellett is fegyver"; „Diktatúra nélküli társadalmat"; „Nem rátok haragszunk, hanem a fegyvereitekre"; „ÁVH 1956 = Munkásőrség 1989"; „Pufajkások, munkásőrök, elmúlt már a ti időtök"; „Saját nemzeted ellen fordított fegyvered tedd le, ez nem Világos"; „Vigyázz, pihenj, oszolj"; „Szegénység ellen géppisztollyal"; „Árvízvédelemhez nem kell fegyver"; „Ne lőjetek, dolgozzatok"; „Szűnj meg"; „Elvtársak, köszönjük a szolgálatot"; „Munkásokat nem kell őrizni"; „Nincs pénzünk rátok"; „Munkásőrök, élősködtök"; „A Munkásőrséget nem beépíteni, leépíteni".

A budapesti tüntetésen kétségbe vonta a szónok a kormány elnöke parlamenti bejelentésének valódiságát is, amely szerint a Munkásőrség nem párthadsereg. Néhány tüntetésen — mint Miskolcon, Pécsett, Debrecenben — szovjetellenes, antikommunista, a szocializmust becsmérlő jelszavakat kiáltoztak. Miskolcon a FIDESZ helyi szervezetének egyik tagja kísérletet tett a koszorúzási ünnepség megzavarására, Szegeden, a koszorúzáson közreműködő munkásőrzenekart füttykoncerttel fogadták. Más helyeken, például Nyíregyházán, Salgótarjánban, a nem nagyszámú közönség kulturált magatartást tanúsított. Humoros esetek is adódtak: a budapesti XX. kerületben a parancsnokságra csöngettek be fiatalok, útbaigazítást kérve, hogy hol kell tüntetniük. Ugyanitt a delegáció elnézést kért, hogy a petíciót elfelejtették magukkal hozni, ezért szóban mondták el. A munkásőrparancsnokok és az ügyeleti szolgálatok mindenhol higgadtan fogadták a demonstrációkat, vették át a petíciókat.

Ezzel egy időben szinte az egész országban köszöntötték a fegyveres erők napján a munkásőröket virággal, dísztávirattal — például Bonyhádon, Dombóvárott, Lentiben, Szolnokon, Debrecenben, Nyíregyházán, Orosházán, Szegeden, Salgótarjánban, Szarvason, és még sok helyen — az iskolákban, az üzemekben és a parancsnokságokon. A békési munkásőröket virágcsokorral köszöntötték az általános iskolások. Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Pest, Bács-Kiskun, Békés és Vas, még más megyék nagyon sok üzemeiben, gyáraiban, pénzjutalomban részesítették a munkásőröket. Kiskunfélegyházán például az Április 4. Gépipari Művek vendégül látta a más gyáregységeiben dolgozó munkásőröket, a MÁV vezérigazgatósága csehszlovákiai kirándulásra viszi az ott dolgozó munkásőröket. Sok állampolgár telefonon érdeklődött a parancsnokságokon, van-e szükség segítségre. A szolidaritási demonstráció szeptember 30-án folytatódott, mindenekelőtt a budapesti Városligetben szervezett honvédelmi napon, amelyen a Munkásőrség bemutatóját tízezrek keresték fel, fejezték ki egyetértésüket a testülettel.

Vidéken is több mint 300 helyen rendeztek ünnepségeket, honvédelmi napokat, bemutatókat a munkásőregységek és -alegységek önállóan, vagy más fegyveres szervezetekkel együttesen. Pécsett és a Heves megyei parancsnokságon megrendezett honvédelmi napokon 300–500 gyerek vett részt, Mohácson az egységparancsnokság közös járőrversenyt rendezett a fegyveres erőkkel és testületekkel közösen. Hasonló versenyt szerveztek Vácott, Zalaszentgróton, Zalaegerszegen, Kunbaján, Hajdúszováton, Veszprém

megyében. Dombóvárott, a honvédelmi nap keretében a munkásőrök tábort adtak át a gyerekeknek. Nyíregyházán 200 gyerek tekintette meg a művelődési központban rendezett technikai bemutatót. Ezeken az eseményeken újabb tízezrek vettek részt, az állampolgárok, a fiatalok nagy tömege szórakozott együtt a munkásőrökkel. Jellemző volt a Tolna megyei simontornyai eset, ahol felavatták a falu összefogásával létesített munkásőrklubot; ezzel egy időben a Magyar Demokrata Fórum tartott a faluban nagygyűlést. Mindkét eseményen jó hangulat uralkodott és tolerancia érvényesült. Esztergomban, amikor mintegy huszonöten a parancsnokság előtt tüntettek, ugyanakkor futott be a rendőrség kérése a városban eltűnt kislány keresésére, s a munkásőrök — harmincheten — azonnal indultak.

Némely demonstráció lincs-hangulata, illetve az erre hívó plakátok, szórólapok becsületsértő hangneme, a munkásőrök postaládáiba bedobott fenyegető levelek, több tüntetés megfélemlítő légköre miatt nagy a nyugtalanság a munkásőrök között, félnek, hogy leszámolnak velük és családtagjaikkal. A Szabad Demokraták Szövetsége aláírásgyűjtő kampányt szervez annak a 4 pontnak népszavazással történő eldöntésére, amelyet a háromoldalú tárgyaláson nem írtak alá.

Budapest, 1989. október 5.

(Borzák Lajos)

MOL M–KS 295. f. 1. cs. 1989/13. ő. e.

4.
A MOP utolsó hangulatjelentése
Budapest, 1989. október 19.

Munkásőrség Országos Parancsnokság
Propaganda és sajtó osztálya

11/1989.[58]

Tájékoztató a munkásőrök hangulatáról

A Minisztertanács 1989. október 16-i ülését felfokozott érdeklődéssel várták és figyelték a munkásőrök. A kormány bejelentését a testület tagjai vegyes érzelemmel fogadták. Több helyről — például Veszprém, Baranya megyékből — olyan információt kaptunk, hogy az elmúlt időszak belpolitikai eseményei alapján már számítottak a Minisztertanács ilyen állásfoglalására, és ezért a döntés különösebb zavart nem okozott. Heves megyében a parancsnokok és a munkásőrök úgy fogalmaztak: megértik, hogy a jelenlegi társadalmi körülmények között a kormánynak nincs is más lehetősége. Veszprém megyéből jelezték, hogy a munkásőrök és a parancsnokok fegyelmezetten tudomásul vették a döntést, nem örülnek neki, de nem is alakult ki kormányellenes hangulat. A budapesti, a Szolnok és a Szabolcs-Szatmár megyei parancsnokság viszont azt jelezte, hogy a kormány bejelentése sokkolta a munkásőröket. A parancsnokságokra folyamatosan telefonáltak, kisebb-nagyobb csoportokban felkeresték a parancsnokokat és a megszüntetés indokairól kérdeztek, amelyekre elfogadható érveket nem tudtak adni, s maguk a parancsnokok is

[58] A hangulatjelentést faxüzenetben küldték szét a Munkásőrség egységeihez.

becsapottnak érzik magukat. A budapestiek szóvá tették, hogy a rádió október 16-i 16.00 órás hírei félretájékoztatták az embereket, amikor bejelentették a testület jogutód nélküli megszüntetését.

Több helyen — mint Szabolcs-Szatmár, Vas, Nógrád megyében és a fővárosban — ideges a hangulat: vitatják, helyes volt-e a kormány állásfoglalása. A Bács-Kiskun megyei parancsnokok véleménye: a kormány feláldozott bennünket azért, hogy a helyén maradhasson. Ugyanott megfogalmazták azt is, az ország vezetői bűne, hogy a Munkásőrség ide jutott. Nógrád megyében azt kifogásolják, hogy a miniszterelnök két héten belül megváltoztatta a véleményét a testület szükségességéről. Ugyanők úgy látják: az lett volna a korrekt eljárás, ha az MSZMP még májusban megköszöni a munkásőrök tevékenységét és akkor indítványozza a testület feloszlatását — de ehhez nem volt bátorságuk. Pest, Szabolcs megyében megfogalmazódott: a munkásőrök úgy érzik, nem ismerték el több mint három évtizedes munkájukat, amelyet a társadalom érdekében tettek. Politikai hibának tartják az ilyen értéket hordozó közösségek felszámolását.

Ugyancsak Pest, Tolna és Csongrád megyében vetődött fel: a munkásőrök nem értik, miért alakult ki a magyar társadalomban a munkásőrellenes hangulat, mivel a testület soha nem adott okot arra, hogy félni kellett volna a munkásőröktől. A Nógrád megyei parancsnokok véleménye: nehéz akkor felemelt fejjel járni, amikor mi lettünk az „első számú közellenség".

A munkásőrök többsége várja a parlament döntését. Megoszlanak a vélemények arról, hogy amennyiben a parlament elfogadja a honvédelmi miniszter törvényjavaslatát, hányan vállalnak majd szolgálatot az önkéntes területi véderőben. Vas megyében például olyan a közhangulat, hogy a létrehozandó új szervezetben nem vállalnak feladatot. Győr-Sopron megyében elhangzott olyan megjegyzés, hogy „lapátos katonák nem akarnak lenni", ám az állomány várhatóan 40 százaléka átlépne az új védelmi szervezetbe. Az önkéntes védelmi erőről egyébként Békés megyében még senki nem tud semmit, de változatlanul abban bíznak, hogy a fegyver náluk marad. Nógrádban viszont erről úgy gondolkodnak: ha már meg kell válni a fegyverektől, ne alázzák meg a munkásőröket azzal, hogy velük szállíttatják el azt.

A Baranya megyei parancsnokság azt jelezte, hogy a munkásőrök többsége vállalna szolgálatot az új szervezetben is. A hivatásos és a polgári alkalmazott állomány döntő többsége általában megnyugvással fogadta, hogy a kormány gondoskodik egzisztenciájukról. Bács-Kiskun megyében nem tartják megnyugtatónak ezt a szűkszavú ígéretet. Somogy megyében azt tervezik, maguk gondoskodnak jövőjükről.

Az egységek többségében a szolgálatellátás folyamatos, a parancsnokok azonban jelzik, hogy a közeljövőben néhány helyen ez nehézségeket okoz.

B u d a p e s t, 1989. október 19.

B o r z á k Lajos s. k.

MOL XIX–A–98–1989. október 19. (267. d.)

5.
A Munkásőrség megszüntetése

a.
A Minisztertanács határozata a Munkásőrség megszüntetéséről
Budapest, 1989. október 16.

MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG
MINISZTERTANÁCSA

Titkos!
Készült: … példányban[59]

Kapják:
Minisztertanács tagjai
MT ülések állandó résztvevői
Országos hatáskörű szerveket vezető államtitkárok
Borbély Sándor

A MINISZTERTANÁCS
3292/1989.
határozata
a Munkásőrség megszüntetéséről

1. A Minisztertanács tudomásul veszi a Munkásőrség helyzetéről szóló jelentést, egyetért a Munkásőrség jogutód nélküli megszüntetésével.
   A Munkásőrség megszüntetésével kapcsolatos feladatok kidolgozására és végrehajtására Markovics Ferencet, a Minisztertanács Védelmi Irodája vezetőjét kormánybiztossá kinevezi.
   Határidő a feladatok végrehajtására: 1989. december 31.

2. A pénzügyminiszter zárolja az állam tulajdonban lévő — a megszűnt Munkásőrség kezelésében álló — vagyontárgyakat (ingó- és ingatlanok), azok elidegenítésére, illetve megterhelésére nem kerülhet sor.
   Felelős: pénzügyminiszter
   kormánybiztos.
   Határidő: azonnal

3. A honvédelmi miniszter a megszüntetett Munkásőrség technikai, fegyverzeti eszközeit, felszerelését vegye át, biztosítsa a megüresedő ingatlanok (objektumok) hasznosításáig történő őrzését.
   Felelős: honvédelmi miniszter,
   a kormánybiztos és a
   Munkásőrség országos parancsnoka bevonásával.
   Határidő: azonnal, illetőleg folyamatos

4. A megszüntetett Munkásőrség anyagi, technikai, fegyverzeti eszközeinek, felszerelésének, objektumainak, ingatlan vagyonának hasznosítására javaslatot kell készíteni.

[59] A forrás eredeti, aláírt példány, a példányszám helyét kihagyták, a határozat számát kézzel írták.

Felelős: honvédelmi miniszter,
kormánybiztos,
Országos Tervhivatal elnöke,
pénzügyminiszter.
Határidő: 1989. december 31.

Budapest, 1989. október 16.

(Németh Miklós)
a Minisztertanács elnöke

b.
Az 1989. évi XXX. törvény a Munkásőrség megszüntetéséről
Budapest, 1989. október 20.

1989. évi XXX.
törvény
a Munkásőrség megszüntetéséről[60]

A Munkásőrség tagjai több mint három évtizeden át becsülettel látták el önként vállalt szolgálatukat. A társadalomban bekövetkezett változások azonban ma már nem indokolják ennek a fegyveres testületnek a fenntartását. Ezért a több párt rendszerű demokratikus jogállamba történő békés átmenet nemzeti ügyétől vezérelve, az Országgyűlés a következő törvényt alkotja:

1. §

A Munkásőrség megszűnik.

2. §

(1) Ez a törvény a kihirdetése napján lép hatályba. Ezzel egyidejűleg a Munkásőrségről szóló 1957. évi 13. törvényerejű rendelet, valamint 49/1978. (X. 19.) MT számú rendelet hatályát veszti.

(2) E törvény végrehajtásáról a Minisztertanács gondoskodik. Ennek során 1989. december 31-ig intézkedik a Munkásőrség hivatásos és polgári állománya helyzetének rendezéséről, haditechnikai eszközeinek a Magyar Néphadsereg részére történő átadásáról, egyéb vagyona megfelelő hasznosításáról, a honvédelmi miniszter útján pedig intézkedik, hogy eddig — a hátország védelme keretében — a Munkásőrségre háruló területvédelmi feladatokat a Magyar Néphadsereg lássa el.

Dr. Szűrös Mátyás
az Országgyűlés elnöke

Rujsz Lászlóné
az Országgyűlés jegyzője

Dr. Karvalits Ferenc
az Országgyűlés jegyzője

[60] A törvényt az Országgyűlés az 1989. október 20-ai ülésén fogadta el. [Jegyzet az eredetiben.]

c.

A honvédelmi miniszter előterjesztése a Munkásőrség megszüntetésére, önkéntes területi véderő megszervezésére
Budapest, 1989. október 12.

Magyar Népköztársaság
honvédelmi minisztere
Nyt. szám:

Titkos
Visszavonásig

Egyetért:
OT Dr. Doró György
IM Dr. Kulcsár Kálmán
PM Dr. Kunos Péter
MOP Dósa István
MT VéI[61] Markovits Ferenc

ELŐTERJESZTÉS
a Minisztertanácshoz
a Munkásőrség megszüntetésére, önkéntes területi véderő megszervezésére

A Minisztertanács — a Munkásőrség helyzetéről szóló — 1097/1989. (VII. 17.) számú határozatának megfelelően, a Honvédelmi Minisztérium, a Munkásőrség Országos Parancsnoksága bevonásával áttekintette a Munkásőrség helyzetét és a haderőreformmal, valamint az országvédelem egységes rendszerével, a védelmi koncepcióval összhangban kialakította javaslatait.

I.
A Munkásőrség jelenlegi helyzete

A Munkásőrség a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 13. számú törvényerejű rendelete alapján került létrehozásra, melynek fegyveres testületi feladatait a honvédelemről szóló 1976. évi I. törvény, részletesebb feladatait a 49/1978. (X. 19.) számú MT-i rendelet, valamint több HB határozat, továbbá tárcaközi közös rendelkezések határozzák meg.

A Munkásőrség irányításáról és egyes szervezeti kérdéseiről a 3163/1989. (VI. 15.) MT határozat rendelkezik, tevékenységét külön MT határozattal életbeléptetett Szervezeti és Működési Szabályzat, valamint a MÖ. OPK által kiadott parancsok, utasítások szabályozzák.

A fentiek szerint:
A Munkásőrség elsősorban belső funkcióra, vagyis az állami és a társadalmi rend, továbbá a közrend, közbiztonság védelmére szervezett.

[61] Országos Tervhivatal, Igazságügy Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Munkásőrség Országos Parancsnoksága, Minisztertanács Védelmi Iroda.

A Munkásőrség feladatai e belső funkció megvalósítására orientáltak, melyek egy részét önállóan, többi részét más fegyveres erővel és testülettel (MN-nel, rendőrséggel, Határőrséggel) együttesen hajt végre:

Békében:
- saját objektumainak őrzés-védelmét,
- a karhatalmi és fegyveres biztosítási feladatokat,
- a közrend, közbiztonsági, rendfenntartási feladatot, államhatár őrzésében való részvételt,
- elemi csapások, katasztrófák, tömegszerencsétlenség következményei felszámolásában való részvételt.

Rendkívüli viszonyok között a fentieken túlmenően:
- stratégiai fontosságú objektumok (550) őrzés-védelmét,
- a saját és szövetséges csapatok mozgásainak, manővereinek és szállításainak biztosításában való részvételt,
- az ellenséges légi deszantok, felderítő-diverziós csoportok felderítésében, megsemmisítésében való részvételt,
- a rendkívüli viszonyok között bevezetett intézkedések érvényre juttatásában való részvételt.

A Munkásőrség a feladatok irányítását felsőszinten 1 országos parancsnoksággal, középszinten 20 megyei (fővárosi) parancsnoksággal, a végrehajtás szintjén 135 egységparancsnoksággal végzi, mintegy 7100 fővel (állomány 13%-a). A feladatokat 135 egység (zászlóalj, önálló század szintű kötelék) végzi, mintegy 34 100 fővel (állomány 64%-a), a kiszolgálási feladatokat mintegy 11 600 fő (állomány 23%-a) látja el. A Munkásőrség állománya mindösszesen 52 800 fő, melyből 615 fő hivatásos, 370 fő főfoglalkozású polgári alkalmazott, 2000 fő részfoglalkozású polgári alkalmazott, mintegy 49 800 fő társadalmi munkásőr. Az országos, megyei (fővárosi) és az egységparancsnokságok parancsnoki állománya hivatásos állományú.

A munkásőr szervezetek, egységek, az igazgatási rendhez igazodva, 108 városban, városjogú nagyközségben, Budapesten kerületenként diszlokálnak. Elhelyezésük részben saját objektumban (mintegy 70), részben más szervezetekkel (MSZMP, BM, MN, HÖR,[62] mintegy 200) közösen valósul meg.

A Munkásőrség a feladatok végrehajtásához szükséges gyalogsági fegyverzettel és a mozgáshoz szükséges gépjárművekkel van felszerelve:
- 53 ezer pisztollyal (személyi felszerelésként),
- 59 ezer géppisztollyal (személyi felszerelésként),
- 4700 golyószóróval,
- 600 géppuskával,
- mintegy 470 db (rendkívüli időszakra további 3000) gépjárművel.

A teljes állomány 1 rend kimenő és 2 rend gyakorló (szolgálati) ruházattal rendelkezik.

A fegyverzeti anyagok tárolása a Munkásőr egységek elhelyezési objektumaiban vagy fegyverzetbázisain, külön helyiségekben, őrzés mellett történik. A fegyverzet kiadása és felvételezése szigorúan szabályozott, engedélyezése megyei, illetve egységparancsnoki szinthez kötött.

[62] Határőrség.

A Munkásőrség a kiképzésre, a felkészítésre, valamint a szolgálat ellátására évente összesen mintegy 80–100 órát fordít. A munkásőrök igénybevétele, illetve felkészítése ma már jelentős, részben szabadidőben, hétvégeken, saját kiképző bázisain, lőterein (18 objektumban) történik. A harckészültségi és mozgósítási rendszer szervezett, képesek feladataikat az előírt normaidőkön belül megkezdeni.

A Munkásőrség költségvetése törvényben szabályozott, mely 1989-ben, a csökkentéssel módosulva 893 millió Ft, melynek 90%-át fenntartásra, mintegy 10%-át fejlesztésre fordítja.

A Munkásőrség vagyonát — köztük az OPK[63] által 1988-ban és 1989-ben alapított három költségvetési üzemmel együtt — az anyagi-technikai eszközök, felszerelések (5,1 milliárd Ft), az épületek, ingatlanok (4,5 milliárd Ft), valamint a bérlemények (1,2 milliárd Ft) képezik, mintegy 10,8 milliárd Ft értékben.

A Munkásőrség irányítását, felügyeletét, ellenőrzését, létszámát, szervezeti felépítését és működési rendjét a Minisztertanács látja el, illetve állapítja meg, hagyja jóvá. A munkásőr erők alkalmazását a Minisztertanács, illetve az együttes rendelkezések alapján, más fegyveres szerv kezdeményezi.

A Munkásőrségen belül az MN-hez hasonlóan érvényesül az egyszemélyi parancsnoki felelősség, a szolgálati, az alá- és fölérendeltségi rend és viszony. A munkásőr szervezetek, valamint a munkásőrök tevékenységét a Munkásőrség Szolgálati Szabályzata rögzíti.

Javaslat az önkéntes területi véderő létrehozására

A nemzetközi és belpolitikai, valamint az ezzel összefüggő katonapolitikai tényezők olyan haderőreform megvalósítását ösztönzi, amely a védelmi doktrínának megfelel, a fegyveres erőket célszerűen, az anyagi erőforrásokat racionálisabban, egységes koncepció és rendszer szerint integrálja a honvédelmi, rendkívüli időszaki feladatok ellátására.

A fenti összefüggésből kiindulva, ma már úgy értékelhető, hogy a Munkásőrség — figyelembe véve a létrehozásakor eléje tűzött célokat, valamint funkcióit és feladatait — betöltötte történelmi küldetését, így jogutód nélküli megszüntetése indokolt.

Az országvédelem megváltozott koncepciójával, a folyamatban lévő haderőreformmal összhangban, a megszüntetett Munkásőrség személyi, szellemi, anyagi-technikai erőforrásai egy részének átcsoportosításával, illetve felhasználásával célszerű létrehozni egy önkéntes területi véderőt a Magyar Néphadsereg keretében (Önkéntes Területi Véderő, Népőrség, Nemzeti Őrség, Nemzeti Gárda megnevezéssel), amely a védelmi erő integráns részeként:

Békében:
felkészül:
- a rendkívüli időszaki feladatok ellátására

készen áll:
- az elemi csapások, természeti katasztrófák következményeinek felszámolásában való közreműködésre,
- az ipari katasztrófák következményei felszámolásában való segítségnyújtásra a polgári védelmi erőkkel együttműködve,
- az emberi élet- és vagyonvédelem ellátására.

[63] Országos Parancsnokság.

Rendkívüli időszakban a fentieken túlmenően a hátországban:

- végzi a meghatározott stratégiai jelentőségű (közlekedési, hírközlési, ipari, katonai és egyéb) objektumok őrzés-védelmét,
- részt vesz a csapatok mozgásának, manővereinek, szállításainak biztosításában,
- végzi a reá háruló területvédelmi feladatokat,
- részt vesz a területi sugárfigyelő és jelzőrendszer működtetésében,
- végzi, illetve részt vesz a csapást ért területek lakosságának és anyagi javainak mentésében.

A fenti feladatok alapján az önkéntes területi véderőnek (az MN új szervezetének) a *fő funkciója* — a honvédelem rendszerében — az ország függetlenségének és területi épségének megóvásában való aktív részvétel.

1. A feladatokból kiindulva javasoljuk, hogy az MN új szervezetének, az Önkéntes Területi Véderőnek:
   a) összlétszáma mintegy 25–30 ezer fős legyen,
   b) irányítását, alkalmazását
      - békében: a Honvédelmi Minisztérium,
      - rendkívüli időszakban: a Honvédelmi Tanács rendelkezése alapján a Vezérkar végezze;
   c) feladatai tervezése, szervezése, végrehajtása és alkalmazása — békében és rendkívüli időszakban egyaránt — a Magyar Néphadseregre vonatkozó szabályok szerint történjen;
   d) anyagi, technikai felszerelése, fegyverzettel való ellátása a megszüntetett Munkásőrségtől átvett eszközökből történjen, ezek kezelése, tárolása, őrzése a hadsereg megfelelő objektumaiban, bázisain valósuljon meg.
   Állományának a felszerelése és a felkészítés a néphadseregi normatívák és szabályok szerint történjen. Fegyverzettel való ellátása csak a felkészülés és a rendkívüli időszaki feladatai során történik, az egyéb tartalékos katonai szolgálat teljesítésével megegyezően.
   e) Állományát hivatásos, polgári alkalmazotti és önkéntes állomány képezze.
   A hivatásos és polgári alkalmazotti állományra a Magyar Néphadsereg hivatásos és polgári alkalmazottjaira vonatkozó szabályok legyenek érvényesek.
   Az önkéntes állományra — a néphadseregben érvényes, valamint újonnan meghatározott, kölcsönös érdekeltséget tartalmazó, a honvédelmi törvénnyel összhangban lévő szabályok vonatkozzanak.
   Az önkéntes társadalmi állományba való felvétel feltételei a pártállástól és a nemi hovatartozástól függetlenül:
      - magyar állampolgárság,
      - büntetlen előélet,
      - egészségügyi alkalmasság,
      - a sorkatonai szolgálat letöltése (nők kivételével),
      - nők esetében szakszolgálat ellátására való szakmai alkalmasság.

   Az önkéntes állományba való felvételt az MN új szervezetének megyei parancsnoksága — a megyei hadkiegészítési és területvédelmi parancsnokság véleményét kikérve — bírálja el és hagyja jóvá.
   f) Hivatásos állománya a Magyar Néphadseregben rendszeresített egyenruhát viselje.

Az önkéntes állomány a Magyar Néphadsereg sorállománya részére rendszeresített gyakorló ruházattal (kezdetben egy renddel, később két renddel) legyen ellátva az önkéntes területi véderőhöz való tartozás szimbólumával, jelölésével; kimenő ruházattal ne rendelkezzen.

2. A megszüntetett Munkásőrség objektumai, épületei, ingatlanjai haladéktalanul kerüljenek zárolásra, majd a szükségletnek megfelelően az MN részére való átadásra. Az anyagi-technikai, fegyverzeti eszközeinek az MN részére történő átadására folyamatosan kerüljön sor.
3. A javaslatok elfogadása esetén a HM kapja meg a megszervezésre kerülő önkéntes területi véderővel arányos — a bérekhez, működéshez és fenntartáshoz szükséges — költségvetést.
4. Az önkéntes területi véderő működtetésével összefüggésben módosítani kell a honvédelmi törvényt, új jogszabályokat szükséges alkotni, a Munkásőrségre vonatkozó jogszabályokat, rendelkezéseket hatálytalanítani kell.

Az önkéntes területi véderő feladataira, az ezzel arányos, szervezeti és működési rendjére, létszámviszonyaira, fegyverzetére, anyagi, technikai eszközeire tett javaslatok a megszüntetett Munkásőrséghez képest mérsékeltebb költségvetés biztosítását teszi lehetővé, továbbá azt, hogy a haderőreform keretében az elemi csapások, katasztrófák következményei felszámolásában való részvételre, valamint a rendkívüli időszaki hátországi (helyi, a megye területéhez kötött) fegyveres feladatok végrehajtására jól kiképzett önkéntes szervezet álljon rendelkezésre a honvédelem számára.

[…][64]

Budapest, 1989. október hó 12-én.

(Kárpáti Ferenc)

MOL XIX–A–83–a–958/6– 1989. október 16. (811. d.)

6.
Markovics Ferenc kormánybiztos jelentése a kormány részére a Munkásőrség megszüntetéséről
Budapest, 1989. december 7.

MINISZTERTANÁCS
K o r m á n y b i z t o s

Készült: 66 példányban

Szám: 613/1989.

2. eredeti pld. számú példány.

JELENTÉS
a Minisztertanács részére

Tárgy: A Munkásőrség megszüntetésével kapcsolatos feladatok végrehajtása

[64] A Határozati javaslatot nem közöljük.

Az 1989. évi XXX. törvény döntött a Munkásőrség jogutód nélküli megszüntetéséről és arról, hogy a Minisztertanács 1989. december 31-éig intézkedik a végrehajtásról. Az ennek érdekében készített 107/1989. (X. 29.) MT rendelet részleteiben szabályozta ezt a tevékenységet.

A jelentés célja a kormány tájékoztatása a végrehajtás érdekében elvégzett feladatokról és kiadott intézkedésekről.

I.

A személyi állomány helyzetének rendezésével összefüggő kérdéskör

Ahhoz, hogy a személyi állomány helyzetének rendezéséhez szükséges felmondások, nyugdíjazások, bérszámfejtések és kifizetések, a társadalombiztosítási és egyéb szervek felé kötelező adatszolgáltatások 1989. december 31-éig végrehajtásra kerüljenek, a helyi lehetőségek és körülmények figyelembevételével legkésőbb 1989. december 10-éig minden személyi döntést meg kell hozni.

A volt Munkásőrség keretében működtek úgynevezett közvetlen parancsnokságok (Munkásőr Parancsnoki Iskola, Központi Gépjármű Üzem, Videó Stúdió) is alapítottak költségvetési üzemeket (Készletező Ellátó Parancsnokság, Club Tomaj, Kereskedelmi Műszaki Szolgáltató Ház). Ezek esetében — komoly érdeklődők, illetve pályázók jelentkezése következtében — célszerű, hogy hasznosításuk szervezeti egységként történjen, személyi állománnyal együtt. Erre azonban a jelenlegi ismereteink szerint az előzőekben jelzett időpontig nem kerülhet sor, áthidaló megoldásként a következőképp járunk el: a hasznosításig egy vagyonkezelő vállalat — a PM kijelölése alapján az Állami Fejlesztési Intézet — fogja foglalkoztatni őket a felszámolási eljárás költségkerete terhére.

II.

Az ingóvagyon értékesítésének rendszertechnikája

Az ingóvagyon alapvetően két részre osztható: a Honvédelmi Minisztérium által már bevont haditechnikai és szakanyag (híradó, vegyi védelmi, hadtáp stb.), továbbá alkatrészek, valamint az előzőekbe nem tartozó ingóságok.

A haditechnikai eszközök hasznosítására a Honvédelmi Minisztériumot kérem fel azzal, hogy az eredményről számoljon be a kormánynak. Ennek várható időpontja a nagy anyagmennyiség és -féleség következtében várhatóan áthúzódik 1990-re.

A polgári jellegű eszközöknél az ingatlanokat mobiliákkal (bútor, szőnyeg, függöny) értékesítik. A nyilvános pályázati rendszer ezt tartalmazza. Az összes többi — nem a volt Munkásőrség kezelésében lévő — objektumban található bútor, kulturális anyag, tartós fogyasztási cikkek értékesítésére a Bizományi Áruház Vállalatot kértem fel, akik elvégzik a felértékelést és az értékesítést is.

A gépjárműpark vonatkozásában ugyanezzel a feladattal bíztam meg a MERKUR Személygépkocsi Értékesítő Vállalatot.

Az említett vállalatokkal a hasznosítás érdekében szerződést kötök, a részletes szabályozást hatáskörömben jóváhagyom. A konkrét bonyolítással a pénzügyminiszteri biztost bízom meg.

Azon eszközöket, amelyek így nem értékesíthetők, a szociális és oktatási ágazat részére — térítésmentesen — átadom. Ebbe a körbe tartozónak tekintem például a mozgássérült gyerekek részére igényelt autóbuszt is azzal, hogy az értékbecslést a MERKUR ettől függetlenül végezze el.

Méltányosnak tartom, hogy a megalakult munkás baráti körök megindulását kisebb mennyiségű eszköz térítésmentes átadásával segítsük elő. Ez kismértékben kompenzálná azt a hatalmas társadalmi munka értéket, amelyet ezen állomány hozott létre. Ez igény szerint lehet például l db TV, 1 db rádió, 1 db képmagnó, 1 db írógép, továbbá irodabútor, emléktárgy és a Munkásőrség életéről készült videó film.

Minden, az értékesítés során befolyt pénzeszköz a 23590139-2482 MNB számú bankszámlára kerül befizetésre, és a pénzügyminiszter gondoskodik 1989. december 31-e után ennek „életben tartásáról".

III.

Az 1989. december 31-éig le nem zárt ügyek intézése

Az 1989. december 31-éig várható nem lezárható ügyek további sorsának áttekintése érdekében jogi különbizottságot hoztam létre a Belügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, az Igazságügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, valamint a Felszámolási Bizottság képviselőiből. A bizottság munkáját elvégezte, javaslatát elfogadtam. Erre a tevékenységre azért volt szükség, mert a 107/1989. (X. 29.) MT rendelet 9. § alapján a Honvédelmi Minisztérium feladata lenne az utógondozás. Az azóta eltelt időszakban felmerült, korábban kellően át nem látható információk késztettek a bizottsági munka elvégeztetésére.

A Munkásőrség megszüntetéséből származó és a következő évre áthúzódó ügyek és az azok intézéséért felelős szervek ügycsoportonként a következők:

1. Ingatlan ügyek (lőterek, épületek, stb.):
   - az őrzésről és a védelemről az Állami Fejlesztési Intézet által kijelölt kezelőnek vagy tulajdonosnak történő birtokba adásig a Honvédelmi Minisztérium gondoskodik;
   - a versenytárgyalások lebonyolítása és az új tulajdonosnak (kezelőnek) történő birtokbaadása a Pénzügyminisztérium és az Állami Fejlesztési Intézet megállapodása alapján az Állami Fejlesztési Intézet feladata;
   - az ingatlanok gondnokainak alkalmazása, munkabérük folyósítása a Pénzügyminisztériumtól kapott megbízás alapján az Állami Fejlesztési Intézet feladata.
2. A nyugállományban lévő volt hivatásos munkásőrökkel kapcsolatos személyügyi, érdekvédelmi és társadalombiztosítási ügyintézés a Honvédelmi Minisztérium feladata. Ennek keretében:
   - a nyugállományú volt hivatásos munkásőrök részére biztosítja mindazokat a jogosultságokat és kedvezményeket, amelyek a néphadsereg hivatásos állományából nyugállományba vonultakat megilletik;
   - a nyugállományú volt hivatásos munkásőrök sem volt munkásőri, sem honvédségi egyenruhát nem viselhetnek;
   - elhalálozásuk esetén nem minősíthetők a néphadseregben érvényes rendelkezések szerinti halottnak (pl. néphadsereg halottja, katonai szervezet halottja, stb.). Jogosultak ugyanakkor a katonai tiszteletadással történő eltemettetésre, hozzátartozóik pedig differenciáltan részesülnek mindazokban a kedvezményekben, amelyek a néphadsereg minősített halottjainak hozzátartozóit megilleti.
3. A 2. pontban említett és a Honvédelmi Minisztériumot terhelő feladatok végrehajtásához szükséges, hogy:

- a Honvédelmi Minisztérium részére a Pénzügyminisztérium biztosítsa a szükséges pénzügyi fedezetet, amely az egészségügyi ellátás és szociális segélyezés, az üdültetés többletköltségeit, valamint az átadásra kerülő két személy munkabér költségeit tartalmazza;
- egy előadó és munkabéralapjának a Magyar Néphadsereg Pénzügyi Szolgálat Főnökséghez, egy főelőadónak és munkabéralapjának pedig a Magyar Néphadsereg Személyügyi Főcsoportfőnökséghez történő átadására kerüljön sor;
- a volt hivatásos és polgári állomány személyi anyagait a Honvédelmi Minisztérium 1989. december 10-éig megkapja.

4. A volt Munkásőrség 1989. december 31-éig le nem zárt, illetőleg azt követően az elévülési határidőn belül indítható peres ügyeiben a jogi képviseletet a Pénzügyminisztérium megbízásából kis létszámú jogi munkacsoport látja el. A munkacsoport költségeit — előreláthatólag egy évre — a felszámolás terhére kell elszámolni. (A volt Munkásőrséggel kapcsolatban jelenleg 9 polgári per van folyamatban.)
5. A Munkásőrség megszűnésével kapcsolatos jogszabály- és központi rendelkezés módosítási feladatokat a Honvédelmi Minisztérium Titkársága 1989. december hónapban végrehajtja.
6. A GYES-en, GYED-en, tartós betegállományban lévőket, illetve veszélyeztetett terheseket és sorkatonai szolgálatot teljesítőket (összesen 35 fő) — humánus megfontolásból — eltérve a jogi szabályozástól a Minisztertanács Hivatala passzív állományába veszem (ez nem jelent költségvetési többletkiadást).

IV.
A volt Munkásőrség vagyonfelmérésének helyzete

A vagyonfelmérés — ingatlan állományon kívüli — elvégzéséhez szükséges leltározási tevékenység folyamatban van, meghatározott ütemterv alapján történik. A volt munkásőr egységeknél és megyei parancsnokságoknál zavaró jelenség nem merült fel.

A Készletező Ellátó Parancsnokság az egyetlen, ahol ezt a munkát még el sem tudták kezdeni, aminek oka, hogy a Magyar Néphadsereg alakulatai által beszállított napi 30 teherautónyi anyag átvétele és elhelyezése szinte a teljes személyi állományt igénybe veszi. A vagyonfelmérő leltár elvégzésére itt csak az anyagok összevonásának befejezése után nyílik lehetőség, ekkor történhet meg a központi tárolású anyagok, eszközök számbavétele, ami nem biztos, hogy befejeződik 1989. december 31-éig.

A probléma kezelhetősége érdekében a Készletező Ellátó Parancsnokságot kiveszem az általános pályázati rendszerből (jellege miatt úgyis csak fegyveres szerv jöhetne számításba) és átadom a Belügyminisztériumnak azzal, hogy a személyi állomány foglalkoztatásával ezt a tevékenységet 1990-ben fejezze be. A komplett vagyonfelmérésre csak ezután kerül sor. A továbbiakban a vagyonnal való törődés a Pénzügyminisztérium kompetenciájába kerül, a végleges zárszámadás elkészítésével együtt. (Az ehhez szükséges jogszabályi módosítást kezdeményezni fogom.)

V.
A volt Munkásőrség ingatlanainak hasznosítása

A 107/1989. (X. 29.) MT rendelet 3. §-ában foglalt ingatlanhasznosítási feladatok végrehajtásának feltétele, hogy naprakész ingatlannyilvántartás és az állami tulajdonban álló ingatlanok kezeléséről szóló jogszabályokban meghatározott, a kezelői jog átadásához

szükséges iratok rendelkezésre álljanak. A megszűnt Munkásőrségnél ezek részben nincsenek meg, részben pedig ömlesztett állapotban, rendezetlen formában lelhetők fel.

Az iratok rendezése, a hiányzók beszerzése november elején megkezdődött, de ma már látható, hogy e hó végére sem fejezhető be az iratanyag rendezése. Több ingatlannál a jogi helyzet is tisztázatlan (idegen telken munkásőr objektum, kezelői jog bejegyzésének elmulasztása, ingatlan telken jóhiszemű, jogcím nélküli lakók vannak, stb.).

Mindez azt eredményezi, hogy az ingatlanok hasznosítása a korábban tervezett ütemben nem valósítható meg.

Ezidáig négy ingatlan került meghirdetésre:

a volt Munkásőrség Vezetési Központja,
a volt Munkásőr Parancsnoki Iskola,
Club Tomaj,
Balatontördemici Üdülő.

A pályázat beküldési határideje: 1989. november 30. Ezeket feldolgozva a pénzügyminiszteri biztos által összehívott Bíráló Bizottság részére az Állami Fejlesztési Intézet készíti elő december 4-ei kezdettel a december 8-ai értékelésre.

A napokban kerül kiírásra a Központi Gépjármű Üzem, amely iránt már a Mercedes cég osztrák vezérképviselete is attraktív érdeklődést tanúsított.

A közeljövőben öt megye területén lévő ingatlanok pályázati felhívása írható ki (Baranya, Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén és Csongrád megye). A szükséges adatok többsége rendelkezésre áll. A további megyék meghirdetése remélhetőleg gyorsabb ütemben végezhető, de megítélésünk szerint legkorábban 1990. január hónapban jelenhet meg az utolsó pályázati felhívás.

Az összes épületállomány értékesítése, illetve hasznosítása a kedvező körülmények megteremtése mellett is csak 1990. évben, optimális feltételek teljesülése esetén az első félévben realizálódhat.

Ez felveti az 1989. december 31-ét követő időszakra is a vagyonkezelő vállalat továbbfoglalkoztatását. E feladattal a továbbiakban is az Állami Fejlesztési Intézetet bízom meg, melyhez a pénzügyi feltételeket is biztosítani szükséges (pl. gondnoki, hibaelhárító feladatot ellátók bére stb.).

Ezek természetesen később, az értékesítésből befolyó bevételből megtérülnek, de ezt a vagyonkezelő részére meg kell előlegezni.

Az ingatlanok hasznosítása során méltányolható körülmény merül fel Barcs városában, amely soron kívüli döntést igényelt. Barcs város tanácselnöke írásban kérte a barcsi munkásőr épület kezelői jogának ideiglenes átadását 1992. december 31-éig (a kérelem másolata mellékelve), melynek engedélyezésére felhatalmaztam a pénzügyminiszteri biztost.

Kérem a jelentés tudomásul vételét.

Budapest, 1989. december 07.

(Markovics Ferenc)

MOL XIX–A–98–1989. december 7. (260. d.)

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Források

MOL	Magyar Országos Levéltár (Bp.)
XIX–A–83–a	Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek. Minisztertanács (Testület)
XIX–A–98	Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek. Honvédelmi Bizottság
M–KS 288. f. 4. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Központi Bizottság
M–KS 288. f. 5. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Politikai Bizottság
M–KS 288. f. 11. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Információs anyagok vezetőtestületi tagok részére
M–KS 288. f. 32. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya)
M–KS 295. f. 1. cs.	Munkásőrség Országos Parancsnokság

2. Szakirodalom

Germuska– Murányi

2009 Germuska Pál–Murányi Gábor: A Munkásőrség véghónapjai. *Heti Világgazdaság*, 2009. augusztus 29. 41–43.

Germuska

2009/a Germuska Pál: Százötven századot a népköztársaság védelmére! Munkásőr készenléti egységek szervezési terve 1989 áprilisából. www.rev.hu/portal/page/portal/rev/rendezvények/germuska_munkasor (a letöltés napja: 2011. június 2.)

2009/b Germuska Pál: Odacsap a munkásököl? A Munkásőrség 1989-ben. *Kádárizmus: mélyfúrások. Évkönyv XVI.* 1956-os Intézet, Bp. 2009.

MSZMP KB 1989

1993 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei* 1–2. kötet. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993.

Napló

2009 Exkluzív interjú! Németh Miklós egykori miniszterelnök a határnyitás huszadik évfordulóján. *Napló*, 2009. szeptember. 12. naplo-online.hu (a letöltés napja: 2009. 11. 13.)

Ólmosi

2009 Ólmosi Zoltán: Tervek kapuzárás előtt. A Munkásőrség, mint Népőrség? Eskü a Szent Koronára? *ArchívNet*. 2009. 3. szám.

Ripp

2006 Ripp zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon: 1987–1990.* Bp., 2006.

SIMON ISTVÁN

EGY KIEGYEZÉS VÉGE
REFORMOK ÉS ILLÚZIÓK

END OF A COMPROMISE. *REFORM AND ILLUSIONS:* By the turn of the years 1988–1989 the financial, moral and reform reserves of the Kádárian model ran out. The decisions of the party conference in May 1988 pointed out that previous tactics and strategy should be rethought; economical and social reforms should be implemented as soon as possible in order to save the whole system.The study — by presenting documents of the Hungarian Socialist Workers' Party — demonstrates the moments of this process by putting into focus the debate of the reform pressures and the two symbolic figures of the system. Besides the different reform explanations, a dialogue began with the more radical organisations and — regarding the accelerated events — some sharp ideas of the party members from the middle of 1989 also appear.

Az 1990 utáni értékelések, publikációk, diskurzusok jól mutatják az alapproblémát: nehéz sémákban gondolkozva, fekete–fehér leegyszerűsítések mentén véleményt formálni, ítéletet alkotni a „legvidámabb barakk" időszakának eseményeivel, jellegével kapcsolatban. A diktatórikus berendezkedésű, kommunista ideológiájú rendszer jellemzésénél az elnyomó attitűd hangsúlyozása, az egypártrendszer[1] kizárólagossága a meghatározó elem. Ebben az összefüggés-rendszerben másodlagos az árnyalatok sokszínűsége, függetlenül annak vélt vagy valós okaitól.

Egy másik megközelítésben a „megengedő–belátó" effektus alapján a változó hangsúlyok, árnyalatok, problémakezelések felülírják az ideológiai alapvetésű diktatórikus meghatározottság értelmezést. Az objektív történelmi adottságok, mint cselekvési lehetőségek keretei — és egyúttal korlátai — jelentik az elvárt, elvárható cselekvések mércéjét, megítélését.

Eszerint Magyarország 1945 után egy antidemokratikus politikai, katonai szövetség részeként kiszolgáltatott passzív fél, az események áldozata volt, a megfelelés kényszere, az alkalmazkodás volt a lehetséges mozgástér, illetve az adott kereteken belül érvényesíthette önállósági törekvéseit. A mindenkori politikai vezetés felelőssége, hogy az adott időszakban mennyire élt a lehetőségekkel.

A kádári szocializmus a fentiekből következően egy olyan kísérlet leképezése, amely a tanulságok, az objektív lehetőségek, a félelmek és az illúziók

[1] Az állami szervek pártirányításáról több KB és PB határozat született 1957 és 1989 között. A reformfolyamatok tartalmától függően, bár változó hangsúlyokkal — egyes esetekben több önállóságot megfogalmazva az államigazgatási szervek működésével kapcsolatban — a lényeg nem változott: a társadalom egészére kiterjedő ideológiai, elvi, politikai irányítás biztosítása.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 227–238.

összetettségében táplált várakozásokat és reményeket politikailag Európa keleti és nyugati felén egyaránt.

Az 1956-os októberi események — a hatalom számára — fenyegető tanulságai[2] az ún. kétfrontos harc által kijelölt taktika és stratégia alapján vonult végig az Magyar Szocialista Munkáspárthoz kötődő időszak évtizedein.[3] Az „aki nincs ellenünk, az velünk van" jelszó[4] jegyében a társadalommal megkötött kiegyezés volt a „legvidámabb barakk" működtetésének vezérlő elve. A kádári vezetésnek létkérdés volt a rendszer eladhatósága mind befelé, mind kifelé.[5]

A hatalom felismerte: nem elég retorikailag, szimbólumok mentén elhatárolódni a sztálinista múlttól, hanem meg kell teremteni a megújulási képesség állandóságának illúzióját. Egy olyan „szocializmus modell" működtetése és menedzselése történt a hatvanas évek közepétől — tulajdonképpen a rendszerváltozás küszöbéig — amely a „hogyan maradjunk kommunisták új hangsúlyokkal, megközelítésekkel?" dilemmájával érzékeltethető legjobban. A „kispolgári fogyasztói

[2] Közkeletű vélekedés, hogy a „legvidámabb barakk" fogyasztói szocializmusa 1956 fenyegető példája miatt kaphatott zöld utat Moszkva részéről. A kádári relatív jóléti–liberálisabb puha diktatúra megvalósíthatósága szempontjából ez részben lehet magyarázat. Ezen a logikai úton haladva, a prágai tavasz emberarcú kísérletének megfojtása után Csehszlovákiában is egy, a hazánkban létrejötthöz hasonló „szocializmusnak" lehetett volna létjogosultsága, azonban ott a gorbacsovi reformokkal szemben is bizalmatlan irányvonal létezett 1969 és 1989 között. Lehetséges magyarázatként talán elég a geopolitikai realitásokat figyelembe venni: Csehszlovákia határos volt az NSZK-val, így leggyengébb láncszemet jelentette a Varsói Szerződés érdekei szempontjából.

[3] A forradalom utáni megtorlások éveiben minden oldal „fogást" keresett, a hatalom, illetve az ellenállás különféle lehetséges formáit kereső szellemi értelmiségi csoportok is. A Nagy Imre körül 1953–1956 között kialakult mozgalom újjáéledésének, a különböző — a rendszer ellenzékét jelenthető népi, baloldali, nemzeti kommunista, urbánus — irányzatokat képviselők szélesebb összefogásának lehetősége fenyegető realitást jelentett a kádári konszolidáció számára. Ezt érzékeltetik az 1958 és 1961 között keletkezett állambiztonsági jelentések, értékelések, amelyek az Írószövetség feloszlatása óta a legjelentősebb ellenzéki megmozdulás veszélyére hívták fel a figyelmet az ún. „Tompa-társaság" összejöveteleivel kapcsolatban: „Céljuk újra létrehozni az 1954-es ellenzéki frontot a kommunista–népi–urbánus vonal mentén, beilleszkedve kisebb kompromisszumokkal a kulturális életbe, irodalmi konszolidációba és ezzel a politikába is." — olvasható a BM Vizsgálat Osztály vezetője, Hollós Ervin alezredes által készített értékelő jelentésben.

[4] A Hazafias Népfront Országos Tanácsa 1961. december 8-ai ülésén hangzott el a kádári időszak taktikáját kifejező megállapítás.

[5] Apró Antal 1956. október végén levelet írt az MDP KV Elnökségéhez. Ebben a szocializmus és a párt megmentése érdekében javaslatokkal élt, és az akkori helyzetből adódóan, a kommunista párt sorsával kapcsolatos kétségeit is megfogalmazta: „A párt befolyása napról napra csökken, politikai kezdeményező ereje alig van, az események után kullogunk, ha ez így megy, szétesik a párt. Erős jobbratolódás lesz az országban, amit nem leszünk képesek megállítani… Előfordulhat — bár ennek nem szabad bekövetkezni —, hogy többpártrendszer következtében kis ellenzéki párttá válunk, megfosztva attól a hatalmas erkölcsi erőtől, amit két forradalmon át, mint a párt tőkéjét összegyűjtöttünk."
Megoldási javaslatai tulajdonképpen a kádári korszak tartalmának alapvetése: gazdasági, szociálpolitikai reformok, amelyek kielégítik a tömegeket, továbbá nemzetközi kölcsönök nyugatról is. Érdekes mozzanat, hogy Apró ezt a levelét 1989-ben elküldte Grósz Károlynak is, figyelmébe ajánlva a pártfőtitkárnak a benne megfogalmazottak hasznosítását. (MOL M–KS 288. f. 67.cs. 2. ő. e.)

szocializmus" reformretorikája illúziókat, várakozásokat indukált bizonyos nyugati politikai tényezőkben, döntéshozókban. Már a hatvanas évek közepétől megfogalmazódott a szociáldemokrata pártok egyes képviselői részéről, hogy az MSZMP technokrata, gyakorlatias, pragmatikus hangsúlyai, elképzelései a „szocialista" társadalom működtetését illetően, a távolabbi jövőben alkalmassá teszi/teheti egy szociáldemokrata típusú modell kifutására, megvalósítására.[6]

Az egész időszakra vonatkozó reform-megújulási, „szocializmus" értelmezési problematika a nyolcvanas évek második felében más dimenzióban jelentkezett. A gorbacsovi reformok hátszelében olyan új elemek, hangsúlyok kerültek előtérbe, amelyek néhány évvel azelőtt — kis túlzással — legfeljebb a szamizdat irodalomban kaphattak volna teret. A párt által kijelölt és irányított társadalmi kiegyezés hitelét, erejét vesztette, illetve kevés volt már ahhoz, hogy radikálisabb, merészebb válaszokat találjanak a rendszer irányítói, működtetői. 1968-hoz képest is újat, hatékonyabbat kellett „kitalálni" a rendszer megmentése érdekében.

Az előremenekülés veszélyes és beláthatatlan következményekkel járó bizonytalansága felerősítette a párt döntéshozói között meglévő törésvonalakat. Az ortodoxok–reformpártiak leegyszerűsítő képlete sokkal árnyaltabb és összetettebb módon jelentkezett, attól függően, hogy ki, mit és mennyit akart érteni a rendszer-korrekción, reformon, megújuláson. A már korábban jelzett kérdés — „hogyan maradjunk elvhű kommunisták más hangsúlyokkal?" — tartalma egyre jobban elmozdult a „hogyan legyünk reform szocialisták, szociáldemokraták?" értelmezés felé.

1987–1988 fordulójától kezdték kiengedni a szellemet a palackból: a társadalmi, gazdasági problémákra adandó válaszok már nem feltétlenül a marxista–leninista ideológia által képviselt hivatalos műhelyekben születtek. Mikor, hol kezdődött a „rendszerváltozás" folyamata? Mindig nehéz kijelölni egy adott eseményt a történelmi folyamatban, amely igazodási pontot nyújthat, vagy szimbolikus jelentőségű lehet egy konkrét mozzanat megragadására, érzékeltetésére. Minden történetnek — a tények szigorúságán kívül — létezik szubjektív olvasata.

A rendszerváltozás történetében számomra az első kézzelfogható és jelzésértékű mozzanat, az

MSZMP és az MDF szakértőinek nyilvános vitájáról — 1989. január 23-án — készített dokumentum.[7] Már a megbeszélés létrejötte tulajdonképpen egy ellenzéki szervezet elismerése, és annak beismerése, hogy más dimenziókban lehet

[6] Svéd szociáldemokrata újságírók — „pozitív tapasztalatok" alapján készített — tudósításai már 1960-ban megpróbálták ellensúlyozni a nyugati sajtópropaganda — Kádár-rendszerrel ellenséges — hangsúlyait. Még egyes MSZMP dokumentumok állásfoglalásai szerint is néha túl pozitív képet festettek a korabeli állapotokról, hétköznapokról. (MOL M–KS 288. f. 32. cs. 1960/10. ő. e.) A hetvenes évek egyes tudósításai szintén elismeréssel írnak a magyarországi kommunista rendszerről: „A magyarok elismerik az anyagi vívmányokat, azonban a kommunista pártot olyasvalaminek tartják, ami más lapra tartozik, a párt egészen egyszerűen nem érdekli az embereket." (A *„Partijkrant van de Partij van de Arbeid"* holland szociáldemokrata kiadvány 1973. augusztusi számának tudósítása.)

[7] MOL M–KS 288. f. 11. cs. 4457. ő. e. L. az 1. sz. iratot!

vagy kell keresni a kivezető megoldásokat a gazdasági, társadalmi, erkölcsi válságból.

Milyen mély legyen a változás, megújulás tartalma: egy többpártrendszer felé induló folyamat kezdete, vagy egy ún. „szocialista pluralizmus" köztes megoldása? Az akkori realitások még az óvatosabb megoldások felé mozdították a döntéshozókat, a reformkommunisták vezetésével irányított, ellenőrzött átalakulás még 1989 nyarán is jobban megfelelt a nyugati elvárásoknak is.

Ennek ellenére fontos mozzanat volt, hogy a televízió nyilvánossága előtt folytatott vita — kapcsolódva a rendszerváltozás szimbolikus eseményéhez, a 168 Óra c. rádióműsorban elhangzott Pozsgay interjúhoz[8] — a politikai demokrácia megvalósításának elkerülhetetlenségét érzékeltette, tudatosította a társadalom irányába. Lényegében ezt, az átalakulás szándékát támasztották alá az MSZMP KB február 10–11-ei ülésének határozatai is, amelynek igen kedvező volt a nemzetközi visszhangja.[9]

Egy évvel korábban még egy „népfrontos" keretekben megvalósítható szocializmus elgondolásai okoztak repedéseket az addigi pártállami struktúra több évtizedig szilárdnak hitt falain. Érdemes néhány gondolat erejéig felidézni egy eseményt annak érzékeltetésére, hogy a történelem szavát az események mélyebb összefüggéseit éppen a rendszer — politikájával, személyiségével nyugaton elismerést kiváltó[10] — szimbolikus alakja nem ismerte fel, nem értette meg. Egyszerűen túllépett rajta az idő, a sokszor emlegetett „történelem". Pedig a „támadás" belülről, az 1960-as évek reform folyamatainak szimbolikus alakjától érkezett. Nyers Rezső személye, szoros összefonódása a reformpolitikával, hidat képez 1988 és 1989 ősze között.

1988. február közepén Nyers levelet ír Kádárhoz,[11] amelyben összefoglalta gondolatait az ekkorra már egyre nyilvánvalóbb társadalmi, gazdasági válsággal összefüggő megoldási lehetőségekről. Kádár nélkül és vele szemben nem mehetett Nyers, még egy olyan elképzelés megvalósításán dolgozva sem, ami a baloldali hagyományokhoz visszanyúlva próbált megoldásokat találni a szocializmus keretein belül. A nemzet, a demokrácia, a szocializmus fogalmainak összekapcsolását kívánta egy haladó hagyományokat vállaló új kezdeményezésben, ami „szellemi műhelyként" próbálja meg bevonni az embereket a szocializmus megújításának folyamatába. A „társadalmi öntevékenység" megfoghatatlan, homályos megfogalmazása, beemelése egy korábbi antifasiszta indíttatású, összefogást szimbolizáló mozgalomba, nem nyerte el Kádár bizalmát, aki a pajzson keletkezett résként, veszélyes kísérletként értékelte az ötletet. Az „Új Márciusi Front" —

[8] Pozsgay interjújában az '56-os eseményeket népfelkeléssé minősítette. (A kérdésre folyóiratunk több cikke is utal. — A szerk.)

[9] L. a 2. sz. iratot!

[10] Helmut Schmidt, a német szociáldemokrácia meghatározó személyisége, 1974 és 1982 között az NSZK kancellárja, a '90-es években is nagy szimpátiával és tisztelettel nyilatkozott Kádár Jánosról, a „felvilágosult kommunistáról".

[11] MOL M–KS 288. f. 66.cs. 21. ő. e.

Nyers szerint — a központi cselekvés mellett lehetne egy olyan hajtóerő, amely megmentheti a szocializmus maradék hitelét, vonzerejét a társadalom többsége előtt. „Az elmúlt évek közmegegyezésének pillérei már nem elegendők a jelenben és a jövőben." Az egyik fő pillér, a gazdasági fejlődés és az életszínvonal javulása, majd megőrzése összeomlott. A másik fő pillér, az „élenjáró szocialista reform-ország" képe és tudata meggyengült. Ezért a társadalmi párbeszéd szerepét kell növelni, elmélyíteni.

Kádár ösztönösen is felismerte a veszélyt… A Nyers által felvállalt új szellemi kezdeményezés retorikájában egy felújított '68-as mechanizmusként is értelmezhető volt, a külső és belső adottságok azonban megváltoztak: 1988 nem 1968.

Kádár nem ismerte el a rendszer válságát, sőt, szerinte már pozitív folyamatok tapasztalhatók, és határozottan negatívan szólt az alternatív „társadalmi kezdeményezésekről"(elsősorban az MDF-ről), amelyek veszélyeztetik a párt vezető szerepét, és ezzel a szocializmus ügyét is. Úgy foglalt állást, hogy az „Új Márciusi Front"[12] még nem aktuális, mert „kiengedné a szellemet a palackból".

Nyers „szocializmus" értelmezése, felfogása — a megoldás, válságkezelés perspektívájában — már teljesen értelmezhetetlen volt Kádár számára. A kádári kiegyezés addigi kereteinek, tartalmának kiüresedése, hiteltelenné válása, összeomlása politikai vákuumot hozott létre, amelynek megszüntetéséhez sokkal szélesebb kiegyezésre volt szükség. Az alternatív elképzelések meghallgatása, beemelése a társadalmi párbeszéd kereteibe jelenthette csak a szélesebb és egyúttal eredményes összefogás lehetőségét. Nyers elképzelése a „hallgattassék meg a másik fél is" alapján a Hazafias Népfront szervezetét egy valódi szövetségi politika, összefogás terepévé kívánta tenni, meghaladva az addigi kommunista gyakorlat rutinját. A Politikai Bizottság 1988. március 22-ei ülése viszont határozatban utasította el a „pártszerűtlen" kezdeményezést.[13]

A „több szocializmust, több résztvevővel" folyamatának főbb állomásai, fontos jelképpé váló mozzanatai ismertek, feldolgozottak. Az MSZMP majd MSZP által[14] irányított, felügyelt hazai peresztrojka — külső és belső erővonalak egybeesésének köszönhetően — egy többpárti, kapitalista parlamentarizmusnak adta át a helyét 1990 tavaszán, az 1945 ősze óta első szabad választással.

[12] A Márciusi Front 1937. március 15-én alakult. A népi írók szellemi törekvéseit mozgalmi keretekbe foglalva fogalmazta meg a társadalmi reformok legfontosabbnak tartott, elkerülhetetlen lépéseit.

[13] MOL M–KS 288. f. 288. 5. cs. 1022. ő. e. A Politikai Bizottság „úgy foglalt állást, hogy elítéli az »Új Márciusi Front« megalakítására irányuló kezdeményezést, amely fellépés a párt politikájával és vezető szerepével szemben".

[14] Nyers Rezső, mint az MSZP elnöke nyilvános levélben megfogalmazott felhívással fordult a (volt) MSZMP tagokhoz 1989. október 19-én. Ebben a „felvilágosult, demokratikus, baloldali szocialista párt" alapfilozófiájának a demokratikus szocializmust jelölte meg, amely „nem lehet sem sztálini szocializmus, sem restaurált kapitalizmus".

Források

1.
Feljegyzés az MSZMP és az MDF szakértőinek 1988. október 15-ei vitájáról
Budapest, 1989. január 23.

MSZMP POLITIKAI FŐISKOLA

Titkos!
Készült 2 pld-ban
Inf/1315/1989.

F E L J E G Y Z É S
Az MSZMP és az MDF szakértőinek
A demokrácia intézményesítésének alternatívái hazánkban címmel
a Politikai Főiskolán megrendezett vitájáról

A Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottsága 1988. október 15-i állásfoglalása alapján a Politikai Főiskola „A demokrácia intézményesítésének alternatívái hazánkban" címmel 1989. január 20-án vitára hívta meg a Magyar Demokrata Fórum képviselőit és az MSZMP álláspontját képviselő szakértőket. A találkozóra — az MDF kérésére — többszöri halasztás után került sor. Schmidt Péter, Balogh Sándor, Szerdahelyi István, Madarász Tibor, Fabriczky András, Forgács Imre, Andics Jenő, Dányi Pál, Huszár István. Az MDF-től az ideiglenes országos elnökség: Bíró Zoltán, Fekete Gyula, Csurka István, Csengey Dénes, Joó Rudolf, Für Lajos, Lezsák Sándor, Kiss Gy. Csaba és szakértőként: Szabad György, Kulin Ferenc, Sólyom László, Bogár László vettek részt.

Házigazdaként Romány Pál rektor üdvözölte a vita résztvevőit, valamint a mintegy 500 fős — a főiskola tantermeiben az eseményeket képernyőről figyelő — hallgatóságot, akik lehetőséget kaptak arra, hogy a témával kapcsolatos kérdéseket intézzenek az eszmecsere résztvevőihez. Bejelentette, hogy a tanácskozás nyilvános, amit bizonyít a sajtó jelenléte, a TV, Rádió közvetítési szándéka, valamint az az elképzelés, hogy kiadvány is készül az elhangzottakról.

Bevezetőjében szólt arról, hogy a Főiskola célja a vitafórum megrendezésével az, hogy alkalmat teremtsen a különböző politikai nézetek megismerésére, az álláspontok tisztázására. Hangsúlyozta, hogy ez alkalommal sem két szervezet hivatalos tárgyalására kerül sor, ahol egyeztetett testületi állásfoglalások hangzanak el.

A vitaindítót Huszár István, illetve Bíró Zoltán tartotta. Abban mindketten megegyeztek, hogy a magyar társadalom minden tekintetben tagolt és az érdekek pluralizmusa alapján fogalmazódik meg napjainkban az igény arra, hogy a politikai tagoltság rendszere a politikai élet színpadán megjelenik. Huszár István ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a sokszínű tagoltság akkor válhat a társadalom számára erőforrássá, ha integráló funkciókat is el tud látni.

Bíró Zoltán azt hangsúlyozta, hogy a demokratikus politikai intézményrendszer kiépítését korábban, legalább egy évtizeddel ezelőtt kellett volna elkezdeni, nem egy elmélyült válság idején. Szerinte azonban nem az integráció, a koalíció időszakát éljük, mert nincsenek meg hozzá a feltételek. Jelenleg reális esélye a koalíciót megelőző tisztességes tárgyalásoknak van a jövendő partnerek között. Felvetette az MSZMP kétarcúságát, s ez később egyik központi vitakérdéssé vált. Nézete szerint az MSZMP-n belül vannak olyanok, akik komolyan veszik a demokratizálást, s vannak, akik csak igenlik azt, de nem

akarnak, nem képesek lemondani a hatalmi monopóliumról, az évtizedek alatt megrögösödött stílusról, módszerekről. Ugyanakkor azt is elismerte, hogy a különféle alternatív csoportosulások közt sincs kormányképes erő, s e feltétel hiányában kétséges a konkrét koalíciós tárgyalások kimenetele. A demokrácia gyakorlati intézményesülésének vízválasztójaként az elkövetkező országgyűlési választásokat jelölte meg, amelynek révén egy demokratikus többpártrendszerű parlament jön létre, s az lesz képes kikormányozni az országot ebből a válságos helyzetből.

A vitaindítók után valamennyi résztvevő — Bogár László kivételével — kifejtette nézeteit, néhányan többször is szót kértek, illetve közbeszóltak. Ahogyan az várható volt, a hozzászólók nem tudták, nem is nagyon akarták tartani magukat a megjelölt témához. Az MDF képviselői érzékelhetően egy-egy témában előre felkészülten politikai platformot kívántak kifejteni, míg a párt képviseletében a szakértők inkább az eredetileg kitűzött politológiai jellegű párbeszéd természete szerint szólaltak meg. A közel hat óra alatt éles vita éppen ezért csak néhány részkérdésben villant fel.

Az MDF képviselők témái közt szerepelt a hatalomgyakorlás monopóliuma, a többpárt- vagy „félpárt"rendszer szükségessége, a „kiegyezés" lehetősége, a parlament legitimitásának megkérdőjelezése, a félelem a visszatartó erőktől, a szocializmus fogalom elfogadásával szembeni aggályok, a „felelősöktől" való megtisztulás igénye. Ezek kifejtése során egymásnak is ellentmondó nézeteket vallottak. Közös volt az „alkotmányozó nemzetgyűlés" igénye.

A légkör végig kölcsönösen önmérsékletet tanúsító, tiszteletteljes volt, kemény, provokatív megnyilvánulásra nem került sor. Ezzel együtt néhány problémakörben elhangzottak számunkra elfogadhatatlan megközelítések, álláspontok is, de ezekre megfelelő érveléssel meggyőző választ adtak a marxista résztvevők. Különösen Csengey Dénes, Kiss Gy. Csaba, Kulin Ferenc és Lezsák Sándor felvetései tükröztek — nem is nagyon rejtett — indulatokat, gyanakvást, konfrontációs szándékot. Csurka István és Fekete Gyula alapvetően „békülékeny" hangnemben, a többi MDF képviselő pedig tárgyszerűen szólt egy-egy témakörről: a jogállamiságról, a választási rendszerről, az „alkotmányozó nemzetgyűlésről", a nemzetközi kapcsolatok demokratizálásáról.

Kérdésekre az MDF képviselői kifejtették, hogy:

- szervezetük, ha az ország érdeke úgy kívánja, átalakulhat párttá, de még nem döntöttek erről;
- amennyiben párttá alakulnak, úgy a kettős tagságot nem tudják elképzelni (Bíró Z.);
- március 15-ét nem kívánják együtt ünnepelni, mert évtizedekig üldözték azokat, akik méltóképpen ünnepeltek (Csurka I.), de ha ebben az évben megünnepelhetik október 23-át, cserébe jövőre együtt ünnepelhetjük március 15-ét (Csengey D.).

Szabad György olyan konkrét javaslattal állt elő, amely mintegy összegezte az MDF jelenlegi fő törekvését: minden politikai erőt bevonva, lajstromos választással, mielőbb ideiglenes alkotmányozó nemzetgyűlés létrehozása. Ennek feladata lenne az új alkotmány, valamint a választójogi törvény kialakítása. Ezután újabb választás következne és „valóban demokratikusan választott Országgyűlés" jönne létre.

A vitafórumról bő terjedelemben és tárgyszerűen tájékoztatott a sajtó. A TV kettes csatornáján a „Napzárta" c. műsor keretében 72 percben foglalták össze a párbeszédet. A rövidítés miatt néhány hozzászólás mindkét oldalról kimaradt (Szerdahelyi, Halász,

Dányi, illetve Kiss Gy., Sólyom) és teljes szöveggel senki sem szerepelt. Az összefoglaló mindemellett lényegét tekintve hűen tükrözte a vitában elhangzottakat, s ezt a műsor végén Csurka István egyértelműen és Forgács Imre fenntartásokkal megerősítette.

A Rádió a Krónika műsorában adott hangképeket és a 168 órában megemlítette az eseményt.

A lapok közül teljes oldalon részletesen beszámolt az elhangzottakról a Népszabadság és a Magyar Hírlap, a Magyar Nemzet összefoglalójában ígéretet tett, hogy később részletesebben visszatér, a Népszava rövid összefoglalót közölt.

A tanácskozást összességében sikeresnek ítélhetjük. Nem okozhatott csalódást, hogy a konkrét kérdésekben vallott álláspontok, a nézetazonosságok és –különbségek pontos tisztázása nem történt meg. Az MDF teljes ideiglenes országos elnökségének részvétele mellett (az egy Csoóri Sándor kivételével) az idő hiányában nem volt megoldható. A találkozás ténye, s a teljes körű nyilvánosság jól szolgálta a nemzeti összefogás lehetőségének a reprezentálását, annak bizonyítását, hogy az MSZMP a demokratikus párbeszéd híve. A vitafórum tanulságait elemezzük, és következő programjainkban hasznosítjuk.

Budapest, 1989. január 23.

Összeállította: Kemény László

Romány Pál

MOL M–KS 288. f. 11. cs. 4457. ő. e.

2.
Összefoglaló az MSZMP KB 1989. februári ülésének külföldi visszhangjáról
Budapest, 1989. március 6.

Kiemelések az MSZMP KB 1989. február 10–11-i ülése döntései külföldi visszhangjáról küldött nagykövetségi feljegyzésekből

(A Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztály feljegyzése)

A többségében külügyminisztériumi és pártforrásokból, valamint gazdasági köröktől származó vélemények azt tükrözik, hogy a magyarországi eseményeket folyamatosan figyelemmel kísérik; a reformtörekvéseket elsősorban a nyugat-európai térségben rokonszenvvel követik és bátorítják.

Fokozott figyelem övezte az MSZMP KB február 10–11-i ülésének kimenetelét azért, mert Keleten és Nyugaton is számoltak a pártszakadás lehetőségével. Megnyugvással vették tudomásul a plénum kompromisszumos jellegű, de egyben előremutató állásfoglalásait és így az ország pillanatnyi stabilitásának megőrzését.

A KB ülés állásfoglalásairól elhangzott értékelések közös vonásai a következők:

1. A hazánk számára mérvadó forrásoknál pozitív visszhangot váltott ki a pártegység megőrzése és különösen az a tény, hogy rendkívül nagy horderejű kérdésekben a KB milyen kulturált, higgadt és indulatmentes módon alakította ki a döntő többség által támogatott, kompromisszumos állásfoglalást.

2. A politikai pluralizmus többpártrendszer keretében való megvalósítását bátor és példamutató döntésnek tartják. Úgy vélik, hogy az egypártrendszer olyan külföldről átvett modell, amely nem felel meg sem a nemzeti sajátosságoknak, sem annak a politikai és gazdasági környezetnek, amely felé Magyarország orientálódni kíván.
   A döntés előreláthatólag kihatással lesz a kelet-európai szocialista országokra, sőt lehet, hogy azokat lépéskényszerbe hozza.
3. Az 1956-os eseményekkel kapcsolatos párton belüli vizsgálódás és a KB történelmi albizottságának elemzése azt a törekvést tükrözi, hogy a történtek tárgyilagos megvilágításával, az események széles körben elfogadható értékelését alakítsák ki. Sok külföldi forrás érzékelteti azt a véleményét, hogy az 1956-os események értékelésében létrejött kompromisszum számukra törékenynek tűnik.

A Központi Bizottság állásfoglalásai kapcsán a magyarországi reformok továbbviteléről a következő általánosítható megállapításokat tették.

- Magyarország számára rendkívül fontos a belpolitikai stabilitás és ezzel összefüggésben a nemzetközi szavahihetőség megőrzése. Az MSZMP vezető szerepének fenntartását a többpártrendszerre való áttérés közben is indokoltnak tartják.
- Az MSZMP sodródik az eseményekkel, engedményeket tesz, ami a magyarországi fejlődést nehezen kiszámíthatóvá teszi. A pártnak mielőbb egyes kérdésekre koncentrált akcióprogramra kell szert tennie.
- A politikai reformok bevezetésének és a törvényalkotás folyamatának ütemét túl gyorsnak ítélik. Egyrészt a magyar társadalom nincs felkészülve a reformok befogadására, másrészt a gyorsütemű törvényalkotás tévedéseket eredményezhet. Ezért fokozatosságra van szükség.
- Pluralista és rendeltetésszerűen működő politikai intézményrendszer létrehozása, mint ahogyan több ország példája (Portugália, Spanyolország) mutatja, legalább egy évtizedes időtartamot vesz igénybe.
- A gazdaság terén bevezetendő reformok üteme észrevehetően elmarad a politikai szférában tervezett változásoktól. A stabilizációs program kevés érzékelhető változást hozott.
- A magyarországi törekvések a KGST-országokat is őszinte megnyilvánulásokra késztetik. Egy kudarc negatív kihatással lenne a SZU-beli átalakulási folyamatokra és presztízsveszteséget jelentene a magyar reformokat támogató nyugat-európai erők számára is.
- Az 1956-os események vizsgálata nemzetközi jelentőségű ügy. Az átértékelés az egész II. világháború utáni helyzet megítélését jelenti. A kérdés azért kényes, mert a SZU lépéseit 1956. október–novemberében a szocialista országok többsége támogatta. Az akkori helyzet mostani megítélése kihat a szocialista országok továbbfejlődésére.
- A magyarországi fejlemények USA-beli megítélését, nyugat-európai források szerint, a kivárás jellemzi. Nyugat-Európában a szociáldemokraták, továbbá Ausztria, Nagy-Britannia és az NSZK vezető körei akarják a magyarországi reformokat támogatni. Ezek azonban hangsúlyozzák, hogy a magántőke tartózkodását hazánktól csak a belső stabilizálódáson alapuló gazdasági fellendülés oldja fel.
- A Kelet és a Nyugat összekapcsolása jelenleg Ausztrián és Magyarországon keresztül lehetséges. Ennek szélesítése a közeljövőben feltételezi, hogy Kelet-

Európában szorosabb együttműködés jöjjön létre Csehszlovákia, Jugoszlávia és Magyarország között.

Budapest, 1989. március 6.

(Szokai Imre)

MOL M–KS 288. f. 11. cs. 4539. ő. e.

3.
Nyers Rezső, a Magyar Szocialista Párt elnökének levele az új párt tagságához
Budapest, 1989. október 19.

A MAGYAR SZOCIALISTA PÁRT
E L N Ö K E

A Magyar Szocialista Munkáspárt tagjainak

Kedves Elvtárs!

A Magyar Szocialista Munkáspárt októberi kongresszusán elhatározta, hogy új pártként kíván részt venni Magyarország politikai életében. E döntéssel létrejött a Magyar Szocialista Párt.

Az új párt annyit őriz meg a régiből, amennyi értéket tagjai hordoznak: munkásmozgalmi gyökereit, szolidaritását a társadalom munkából élő tagjaival, vonzódását az igazsághoz, ellenszenvét a születési és vagyoni előjogokkal szemben. Mégis más párt, mint elődje. Alapvető értéknek a munkát, a szabadságot, az igazságosságot és a demokráciát tartja. Tudatában van annak, hogy a társadalom különböző gondolkodású és szemléletű emberekből áll, akiknek joguk van saját nézeteik nyilvános hirdetéséhez; elutasítja a hatalom minden fajta monopóliumát; elfogadhatatlannak tartja, ha bármely csoport politikai ellenfeleit ki akarja szorítani a közéletből; semmilyen körülmények között nem tartja elfogadhatónak erőszak alkalmazását politikai célok érdekében.

Felvilágosult, demokratikus, baloldali szocialista pártot akarunk, amely filozófiájának, politikájának meggyőzéssel szerez híveket. A fizikai és szellemi munkások, a munkavállalók politikai érdekeit képviseli. Pártfogolja a vállalkozás szabadságát. Demokratikus szocializmust akar, amely nem lehet sem sztálini szocializmus, sem restaurált kapitalizmus. Az esélyek egyenlőségéért, a szociális biztonságért száll síkra.

Ez a párt soraiba hív mindenkit, aki felfogásával, a kongresszus által elfogadott programnyilatkozattal és a párt alapszabályával egyetért. Hívja a reformokért tenni kész kommunistákat, a szociáldemokrata, baloldali humanista gondolkodású embereket. Ebben a szellemben soraiba várja a programját elfogadó, vallásos világnézetűeket is. Csak azokat kívánja távol tartani magától, akik a szélsőséges megoldások, a társadalom életébe való erőszakos beavatkozás hívei.

Az MSZP számára az egység a működőképesség, az akcióképesség feltétele, s nem jelent kötelezően azonos gondolkodást. Ebben a pártban az alapszabály teszi lehetővé a

különböző eszmeáramlatok létezését, s a belső vitákat senki sem rekesztheti be diktátumokkal.

Mindezeket azért tartom szükségesnek elmondani, mert szeretném, ha szándékainkat ismerve hozhatná meg döntését: nyilatkozatával fenntartja-e, megerősíti-e tagságát az átalakuló pártban. Tudom és átérzem, hogy az átalakulás nehéz órákat és napokat szerez a párt sok meggyőződéses tagjának. Megértem kétségeiket is, hiszen az új párt jellegét még csak dokumentummal körvonalazzák. E körvonalakat senki más, mint a párt tagjai tölthetik ki valóságos szocialista tartalommal.

Magam sem könnyű szívvel vállaltam mindazt, ami érzelmileg együtt jár a párt eddigi korszakának lezárásával és új korszakának megnyitásával. Meg kell azonban tennünk, amit a nemzet érdeke s a szocialista mozgalom megújulása tőlünk elvár.

Bízom benne, hogy tagságának fenntartása mellett dönt, s együtt dolgozhatunk a Magyar Szocialista Pártban az emberek jólétéért, értelmes és szép jövőjéért. Remélem, hogy ha másképp dönt is, pártoló tagjaink vagy párton kívüli támogatóink, szövetségeseink között tudhatjuk Önt a jövőben is. Tudnia kell: pártunk később is, mindenkor nyitva áll a tisztességes szándékú, szocialista gondolkodású emberek előtt.

Budapest, 1989. október 19.

Üdvözlettel

(Nyers Rezső)
az MSZP elnöke

MOL M–KS 288. f. 3. cs. 199. ő. e.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

MOL	Magyar Országos Levéltár (Bp.)
M–KS 288. f. 5. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. MSZMP Központi Szervei. Politikai Bizottság
M–KS 288. f. 11. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. MSZMP Központi Szervei. Információs anyagok vezetőtestületi tagok részére
M–KS 288. f. 32. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. MSZMP Központi Szervei. Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya)
M–KS 288.f. 66. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. MSZMP Központi Szervei. Nyers Rezső iratai
M–KS 288. f. 67. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. MSZMP Központi Szervei. Kádár János külön kezelt iratgyűjteménye

KOVÁCS CSABA

ÁTALAKÍTÁS VAGY SZÉTVERÉS?
A SZOCIALISTA JELLEGŰ MEZŐGAZDASÁG VÉGNAPJAI ÉS A KÁRPÓTLÁS UTÁNI GAZDÁLKODÁS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Reorganization or Destruction? *Last Days of the Socialist Agriculture and some of the Characteristics of post Compensation Farming:* By the second half of the 1980s — despite the fact that the socialist government radiated self-confidence and stability both at home and abroad — it became increasingly obvious that the Hungarian economic structure needed changing. This was also true for the agricultural system, since stagnation, debt, and the awkwardness of the uneconomical system were apparent in this industry. Agriculture was seen as successful in the Kádár era. In order to present its situation more precisely around the change of regime, the article outlines not only the period around 1989, but also mentions the boom beginning after the second collectivisation of the agriculture — from the 1950s and the 1960s — and also the negative features often caracterizing the 1990s.

Az 1980-as évek második felére — annak ellenére, hogy a szocialista kormányzat bel- és külföldön egyaránt magabiztosságot és kiszámíthatóságot sugárzott — egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy változtatásokra szorul a magyarországi gazdasági szerkezet. Nem volt ez másként a mezőgazdaságban sem, hiszen a stagnálás és az eladósodás mértéke, valamint a sok helyütt megfigyelhető gazdaságtalan működési/működtetési szisztéma visszásságai megfigyelhetők voltak e területen is. Írásom célja, hogy egy folyamatot, a szocialista mezőgazdasági rendszer felbomlásának, majd újjászerveződésének menetét összegezzem, illetve ezen események és a rendszerváltás után kialakult állapot jellegzetességeire hívjam fel a figyelmet.

Hogy teljesebb képet alkothassunk a Kádár-éra sikerágazataként működő mezőgazdaságnak a rendszerváltás körüli állapotáról, szükségesnek tartok időben korábbra visszanyúló bevezetőt fűzni a fentebbi gondolatokhoz, annál is inkább, mert a magyar agrárium helyzete a rendszerváltás időszakában felszínre hozta, és azóta is sokakban felveti azt a kérdést, hogy miként volt lehetséges, hogy egy látszatra működő, sőt, helyenként kifejezetten jól teljesítő gazdasági szektort cseppet sem rózsás helyzetben láttunk viszont az 1990-es években.

A „második kollektivizálást" követő időszaktól — vagyis az 1950-es és 1960-as évek fordulójától — kezdődően az 1980-as évek közepéig a magyar mezőgazdaságnak sikerült előkelő pozíciót elfoglalnia az európai, elsősorban a keleti blokkon belüli mezőgazdasági porondon. Ezt mutatta többek között a több mint háromszorosára ugró termelékenységi mutató, az élelmiszerbőség, a nagyfokú exportorientáltság, illetve ehhez kapcsolódóan a bevásárló-turizmus fellendü-

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 239–260.

lése.[1] A magyar mezőgazdaság több országban is példaként szolgáló helyzete elsősorban annak volt köszönhető, hogy a szocialista blokkon belül kialakított modelltől eltérően működött. A kolhozokhoz képest különbözött például az 1960-as évekre kialakított üzemtípusoknak — az állami gazdaságoknak, a termelőszövetkezeteknek és a szakszövetkezeteknek — a működése és fenntartási módja. Az idősebb, mezőgazdasághoz értő személyek újra bekerülhettek a szövetkezetek vezetőségébe (például az egykor a nép ellenségeként kezelt kulákok), majd a későbbiek során kineveltek egy, a szakmához értő értelmiségi réteget, illetőleg engedélyezték egy kistermelő rétegnek, vagyis a háztáji gazdaságban és a zártkertekben dolgozó csoportnak a kialakulását. Az úgynevezett második gazdaság jelentőségét jól mutatja az abban dolgozók nagyságrendje. Úgy becsülhető, hogy az 1980-as évek közepén a második gazdaságban — háztáji, zártkert, magánvállalkozás, gazdasági munkaközösség és a másod-, illetve harmadállás stb. — a magyar lakosság legalább kétharmada, de lehet, hogy háromnegyede vett részt.[2] Az 1970-es évekre a mezőgazdasági kistermelők a mezőgazdasági szövetkezetek teljes árbevételének 25%-át termelték meg, pedig a földterületből csak 12%-ot mondhattak magukénak.[3] Hosszú időn keresztül nagy összegben álltak a mezőgazdaság rendelkezésre kedvezményes hitelek, amelyeket a fenntartási költségek mellett a technikai fejlesztésre, az infrastrukturális állapotok modernizálására, illetve a lakosság életszínvonalának az emelésére fordítottak. S bár a felsorolt pozitívumok valóban működtették és fenntartották a rendszert, a működést — a rendszer politikai természete miatt — kezdettől zavarták a gazdaságon kívüli erők. Ezek közé tartozott, hogy az MSZMP helyi és területi vezetése szinte kizárólagos beleszólási „joggal" rendelkezett a vezetők kiválasztásának terén, így a helyi politikai vezetők akadályozhatták az 1968 utáni reformelképzelések megvalósulását. A leginkább hátráltató tényező pedig az volt, „hogy a magyar agrárvállalkozásoknak is azzal a vállalatrendszerrel kellett együttműködni, amivel a többi gazdasági szereplőnek: a tervgazdaság logikája szerint megformált ágazatilag és területileg illetékes vállalatok rendszerével".[4] Vagyis az agrárium nem tudott megfelelően viszonyulni a fogyasztók tömegéhez, hiszen a piacra termelésnél, az igények kiszolgálásánál fontosabb volt az, hogy abban a láncolatban — mely a termelőtől a végső felhasználóig nyúlt — az éppen felbukkanó köztes szövetkezeti szereplő igényeinek, elgondolásainak feleljen meg. Így, mint látható, a politikai rendszer előnyöket, de egyben hátrányokat is nyújtott a mezőgazdaság számára. Pontosabban, ennek a rendszernek a keretein belül alakulhatott ki a kistermelők és a nagyüzemi gazdaságok sajátos helyzete, egymással történő kooperációja, melyen belül a '70-es évek második felére a háztájik, kisegítő gazdaságok és egyéb kisüzemek voltak a fő árutermelő bázisok, ahol gyümölcsöt, szőlőt,

[1] Juhász, 2008. 219.
[2] Romsics, 2001. 453.
[3] Estók–Fehér–Gunst–Varga, 2008. 321.
[4] Juhász, 2008. 222.

zöldséget termeltek, lábasjószágot, vagyis baromfit neveltek, tojást termeltek, illetve sertést tenyésztettek. A nagyüzemek, a téeszek pedig a gépesített ágazatokban zajló termelésszervezést, a szántóföldeken zajló növénytermesztést, azon belül a takarmánytermelést, az áruértékesítést és a szállítást vállaltak magukra. Ebből az igen erős egymásrautaltsági, illetőleg együttműködési felállásból nem volt kivehető ki egyik pillér sem következmények nélkül, az ugyanis összedőléssel fenyegette a rendszert.[5]

A termelésnek ez a módja nem korlátozódott csupán a falusi környezetre, hanem mint Ispán Ágota Lídia is írja Leninváros, a mai Tiszaújváros kapcsán, az a városokban is megjelent: „A konyhakertek, veteményeskertek megjelenése már a város létrejöttekor megfigyelhető volt az üres, építésre (ideiglenesen) be nem fogott területeken. Például a nyolcemeletes épületek előtt vagy a leendő ifjúsági park helyén."[6] Leninváros lakói nem elégedtek meg a növénytermesztéssel, állatokat is tartottak, sőt, sertést vágtak és füstöltek a városi környezetben, amihez persze ólakat és füstölőket is építettek. A helyzetet végül a városképi, közegészségügyi szempontok miatt úgy oldották meg, hogy a város vezetősége először a város határában mért ki parcellákat a kiskerteknek, majd amikor az már nem bizonyult elegendőnek az igények kiszolgálására, azt szorgalmazták, hogy a környező falvak zártkertjeiben próbálkozzanak meg a földszerzéssel.

Az 1970-es évek végén kezdődött el az a folyamat, amely végül a mezőgazdaság átalakulásával tetőzött. A válságjelenségek első részét az ország adósságállományának drasztikus megnövekedése okozta; 1978-ra már nyolc milliárd dollár volt az államadósság. Egyrészt az addig meglévő adóssághalmazt a magyar gazdaság nem tudta a megfelelő ütemben törleszteni, másrészt Magyarország szempontjából a világpiacon is kedvezőtlen folyamatok zajlottak. A kormányzat részéről az eladósodottság mértékének csökkentésében kiemelt szerepet szántak a mezőgazdaságnak. Az állam oly módon igyekezett plusz bevételre szert tenni, hogy a magyar mezőgazdasági termékeket mindinkább konvertibilis valutáért próbálta meg eladni, vagyis jelentősen növelte a nyugatra irányuló exportot: a külföldi eladások megugrását jelzi, hogy az 1980-as évek során az export nagysága 700 millió és egy milliárd dollár közötti összeggel volt több a mezőgazdasági importhoz képest.[7] S bár a módszer egy ideig működött, még az ipar támogatására is futotta belőle, az adott keretek között nem volt sokáig tartható. Jelentősen csökkenni kezdett például a mezőgazdasági szektorba addig áramló források mértéke, a támogatások apadása pedig leginkább a beruházásokat, fejlesztéseket

[5] Estók–Fehér–Gunst–Varga, 2008. 321–322., 330.

[6] Ispán, 2009. 303–304. A városi háztáji kapcsán mindenképpen meg kell említeni, hogy az nem a belső piacra vagy exportra történő árutermelésbe kapcsolódott be, hanem sokkal inkább a saját szükségletek ellátását és a faluról városba költözött lakosság föld és állattartás iránti nosztalgiáját tükrözte. Nem volt elhanyagolható szempont az sem, hogy a városlakók a háztáji révén könnyebben és nem utolsósorban az egyéb beszerzési lehetőségekhez képest olcsóbban jutottak hozzá jó néhány terményhez, húsáruhoz.

[7] Varga, 2008. 225.

érintette. A beruházási támogatások nagysága például „az 1980-as évek közepén nem érte el az egy évtizeddel korábbi összeg egyharmadát sem. Míg 1975-ben a mezőgazdasági beruházások bruttó összegének egyharmadát, 1980-ban csak mintegy negyedét, 1985-ben pedig csupán egytizedét finanszírozták támogatásból."[8] Csökkent ugyanakkor a mezőgazdasági exporttermékek világpiaci ára, ami szintén érzékenyen érintette a magyar gazdaságot, s mivel a belső árak is mesterségesen nyomott szinten voltak, ezért a támogatások csökkenésével egyidejűleg a mezőgazdaság nyeresége jelentősen visszaesett.

A kormányzat által kialakított és fenntartott gazdasági struktúrán belül a mezőgazdaság problémái odáig vezettek az 1980-as évek végére, hogy a felismert, de addig mindössze feljegyzések formájában rögzített válságjelekre az Országgyűlés is reagált. Az 1988. évi III. törvény módosította a mezőgazdasági szövetkezetekről szóló korábbi törvényt, lehetővé téve a veszteséges vagy felszámolásra váró szövetkezeteknek az egyszerűbb formájú működésre való áttérést. A törvény nem mondható hirtelen jött ötletnek, előkészítése jóval korábbra tehető. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) Szövetkezeti Főosztálya már 1987-ben feljegyzést készített a minisztérium akkori vezetőjének, Váncsa Jenőnek. A feljegyzés a veszteségesen termelő szövetkezetek szakszövetkezetté alakításának okairól, az átalakítás utáni működésről szól, illetve megemlíti, hogy az átalakítások/átalakulások már jogszabályba foglalás előtt megkezdhetők.[9] Hogy a veszteséges működés nem egyedi, szűk körben meglévő jelenségnek számított, arról tanúskodik megannyi, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Szövetkezeti Főosztályának iratanyagában található feljegyzés. Ezek sorába tartozik a vizsolyi Lenin tsz-ről készült is, amely az ügyirat szerint siralmas anyagi helyzetben volt, és éppen a csődöt próbálta elkerülni. Mivel — mint fentebb említettem — a vizsolyi termelőszövetkezet anyagi kondíciója nem volt egyedi jelenség, érdemes a csőd közeli helyzet okait és a felszámolás elkerülése érdekében született megoldást röviden áttekinteni. A téesz a '70-es és '80-as években több alkalommal is veszteséges volt, így jó néhányszor szanálni kellett; a veszteség jobbára az alaptevékenységből, vagyis a mezőgazdasági termelésből adódott, amit fokozott az aszály okozta kár. A pénzügyi helyzet javítására új vezetőséget neveztek ki („választottak"), amely célszerűbb, gazdaságosabb működést ígért, majd annak érdekében lépéseket is tett, hiszen növelte a termelékenységet, hatékonyságot. Az adósságállomány azonban még így is túl nagy volt, ezért hitelhez folyamodtak. Mivel azonban a bank úgy látta, hogy kockázatos hitelt adnia, ezért felmerült részéről a kölcsön azonnali követelése, amely azonban a szövetkezet megszűnését idézte volna elő. A tsz vezetésének számításai szerint azonban a szövetkezet felszámolása és az annak következtében kialakuló munkanélküliség megoldása olyan mértékben terhelte volna meg az állami költségvetést, hogy célszerűbbnek tűnt a további működés. Ehhez

[8] Uo. 226.

[9] MOL XIX–K–9–x–32013/5/1987 227. d. A feljegyzés szövegét l. az 1. sz. iratban!

azonban — miután a tartozást elengedték — korszerűsítés, a tevékenységi kör racionalizálása, szervezeti és szerkezeti átalakítás stb. vált szükségessé.[10] Mivel a veszteségesen működő szövetkezetek megmentésére tett kísérletek nem minden esetben jártak/járhattak eredménnyel, így az 1989. évi XX. törvény már engedélyezte a szövetkezetek részleges feloszlását, felosztását is. A jogszabály és a politikai rendszerváltáskor jelentkező kárpótlási igény végül olyan lavinát indított el, amely a mezőgazdasági szövetkezetek zömének megszűnéséhez vezetett, s megjelentek — a megmaradt állami gazdaságok és termelő szövetkezetek mellett — a kis- és középbirtokok, illetve a nagyon apró magángazdaságok is.

Amint az egy a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Igazgatási és Jogügyi Főosztályához tartozó irategyüttesből is kitűnik, a korábbi mezőgazdasági termelőstruktúra felbomlása okozta változások, a második világháború utáni államosítások szülte helyzet felszámolása nem minden érintettet töltött el megelégedettséggel.[11] A dokumentumok a jól működő állami gazdaságok és szövetkezetek felszámolása ellen tiltakozó dolgozók aláírásait tartalmazzák. Miután az aláírásokat a különböző gazdaságokban, szövetkezetekben összegyűjtötték, a szervezők a köztársasági elnökhöz szándékoztak eljuttatni az aláírásgyűjtő-íveket. Az íveken összesen 79 766 aláírás található, a fejlécen a következő szöveg olvasható: „Alulírottak követeljük, hogy a mezőgazdasági tulajdon reformot [!] és a parasztság további sérelmeinek orvoslását a jól működő nagyüzemek szétverése nélkül hajtsák végre. Sorsunkról megkérdezésünk nélkül ne döntsenek!”[12] A szövetkezetekben dolgozók eleinte nem nagyon akarták otthagyni a munkahelyüket, hiszen a rendszerváltáskor ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliség, valamint az önálló gazdálkodás feltételei sem voltak mindig adottak. A szövetkezetbe vetett bizodalmat tükrözi az is, hogy a téeszelnökök több mint 2/3-át újraválasztották.[13] A szövetkezetek ereje ugyanakkor az állami védőernyő megszűnésével megroppant, alkalmazottainak száma és az általuk megművelt földterület nagysága folyamatosan csökkent, a földterületük az 1989-es 5 113 000 hektárról 1995-re 2 084 000 hektárra esett vissza, az alkalmazottak száma pedig 1989-es 496 ezerről 1995-re 99 300 főre apadt.[14]

A szocialista típusú mezőgazdasági szerkezet felbomlása és átalakulása kapcsán lássunk néhány adatot! Az 1990-ben a valamivel több, mint 10,3 milliós lélekszámú országban a lakosság 15,4%-a kötötte létét a mezőgazdasághoz.[15] Magyarország összes földterületéből a rendszerváltás előtt a földek 72%-a szövetkezeti föld volt, az arány a ’90-es évek közepére 22%-ra csökkent,[16] ha pedig a művelésre fogható földterületet nézzük, akkor azt látjuk, hogy 2000 körülre a

[10] MOL XIX–K–9–x–45006/1990 249. d. A feljegyzés szövegét l. a 2. sz. iratban!
[11] MOL XIX–K–9–a–224/1990 935–940. d.
[12] MOL XIX–K–9–a–224/1990 935. d. 1.
[13] Sipos, 2008. 257.
[14] Uo. 258.
[15] Romsics, 2001. 472.
[16] Uo. 564.

földek hozzávetőleg 86%-a már magántulajdonba került, s csak 12%-a maradt állami, 2%-a pedig szövetkezeti tulajdonban.[17] 1988-ban 1246 tsz volt az országban, az 1990-es évek végén azok földterületén és eszközállományán már mintegy 2200 utódszervezet és nagyszámú magángazdaság osztozott.[18] Míg a rendszerváltás előtt a nagyüzemek átlagosan 4500 hektáron, a háztájik és kisüzemek 0,8 hektáron gazdálkodtak, addig 2000-re a gazdasági szervezetek 660, a kisüzemek pedig 2,8 hektáron gazdálkodtak átlagosan.[19]

A hirtelen jött és szinte gyökeresnek mondható átalakulás eleinte igen erősen rányomta a bélyegét a mezőgazdasági termelékenységre és az agráráruk iránti keresletre. A keresletcsökkenést a KGST összeomlása miatt nem tekinthetjük meglepőnek, hiszen az egykori keleti blokk piacaira nemigen számíthatott vevőként a magyar mezőgazdaság, ráadásul a hazai politikai szándékok is a volt szocialista, főként a szovjet piac elhagyását preferálták. Ezt tetézte, hogy a nyugat-európai országok egységesen léptek fel áruik védelmében a mezőgazdasági termékeit értékesíteni próbáló Magyarországgal szemben. A belső kereslet ugyancsak szűkült a reálbér csökkenés és a mezőgazdasági áruk árának liberalizációja miatt, és a korábban mesterségesen alacsony szinten tartott árakat jóformán átmenet nélkül átállították a piaci viszonyoknak megfelelő árakra. 1996-ban a fogyasztás és a jövedelem mértéke visszaesett a '70-es évek második felének színvonalára, a „bérből és fizetésből élők nettó keresetének reálértéke 1989 és 1997 között 25,7%-kal, a több mint három millió nyugdíjasé és járadékosé 31%-kal csökkent".[20] A reálbér nemcsak a politikai, gazdasági rendszer új alapokra fektetése miatt csökkent a korábbiakhoz képest, hanem megjelent a rendszerváltások egyik igen gyakori kísérőjelensége, az infláció is. Az előállított agrártermékek csökkenését a közgazdasági környezet változása mellett több más jelenség is „elősegítette", ilyen volt a kárpótlás után kialakult túlzottan szétforgácsolt birtokstruktúra, a kárpótlás befejezésének újabb és újabb csúszása, illetve az előbbiből adódóan a földbirtoklás terén meglévő rendezetlen tulajdonviszonyok is. A mezőgazdasági termelés esése egyébként beleillik a gazdaság egészének teljesítménycsökkenésébe, ugyanis a GDP 1993-ban majd 20%-kal maradt el az egypártrendszer utolsó évi, 1989-es eredményétől. Elmondható az is, hogy a rendszerváltás után a kormányzat által nyújtott támogatások, beruházások terén a helyzet a '80-as évekhez képest is romlott, míg ugyanis 1990-ben az ország által beruházott összeg 6,8%-a került az agráriumhoz, addig 1994-ben már csak 2,9%-ról beszélhetünk.[21] Az állami beruházások mellett természetesen ekkorra már jelentős számú magánszemély és vállalat is befektetett a mezőgazdasági ágazatba.

A rendszerváltás után átalakult a mezőgazdasági termelés szerkezete, a különböző ágazatok közötti arány is. Összefoglalóan elmondható, hogy a

[17] Estók–Fehér–Gunst–Varga, 2008. 334.
[18] Uo. 341.
[19] Lovas, 2006. 29–30.
[20] Romsics, 2001. 570.
[21] Sipos, 2008. 256.

monokultúrás növénytermesztés aránya nőtt a '80-as évek második feléhez képest, a munkaigényesebb termékek előállítása — például a szőlőé, gyümölcsöké — viszont ennek megfelelően csökkent. Változás figyelhető meg az állattenyésztés és növénytermesztés arányában is, előbbi mértéke ugyanis jócskán visszaszorult a korábbi időszakhoz képest.[22]

A magángazdaságok megjelenésekor két dolog kapcsolódott össze: egyrészt a mezőgazdasági struktúraváltás, másrészt pedig az egypártrendszer idején történt sérelmek orvoslásaként lezajlott kárpótlás. A kárpótlásra vonatkozóan többféle elképzelés született, az 1990-ben Parlamentbe bejutott pártok közül szinte mindegyiknek más és más megoldási javaslata volt. Összességében elmondható, hogy a pártok többsége a mezőgazdaságon belül a magántulajdon visszaállítására és a meglévő üzemi formák átalakítására törekedett. A kisgazdák például teljes reprivatizációt, vagyis a földtulajdonlás terén az 1947. december 31-ével fennálló állapot visszaállítását szorgalmazták, a többi párt tőlük eltérő, de egymás elképzeléseivel nem egyező megoldásban gondolkodott. A többféle tervezet kapcsán kialakult vita egy Kiskunmajsán megtartott mezőgazdasági fórumon terelődött kissé csendesebb mederbe, amikor a jelen lévő öt párt álláspontja közeledett egymáshoz a földtulajdonlás kérdésében, ám a nézeteltérések csak hosszadalmas politikai csatározások és egyeztetések után jutottak nyugvópontra. Végül egy olyan koncepció valósult meg, mely részleges kárpótláson alapult. Kárpótlási jegyeket vezettek be, amelyek tulajdonra voltak válthatók, illetve árveréseket tartottak.[23] A kárpótlásra jogosultak körébe pedig nemcsak az 1948 után tulajdonukban kárt szenvedettek tartoztak, hanem azok is, akiket 1939 után politikai vagy egyéb okból méltánytalanságok, sérelmek értek.[24] A kárpótlás jogi kereteiként az 1991-es és 1992-es év során meghozott törvények szolgáltak, a folyamat pedig tulajdonképpen 1996-ra fejeződött be. A kárpótlás eredményeként az 1990-es évek közepén 1,8 millió egyéni gazdaság létezett, hozzávetőleg 80%-uk azonban egy hektárnál kisebb földterületen működött, azoknak a gazdaságoknak a száma pedig, amelyek képesek voltak egy családot eltartani, 50–60 ezerre volt tehető; az egyéni gazdaságok mellett párezer, fejlett technológiával rendelkező nagyüzem termelt.[25] Az apró birtokok sokasága szülte állapot tarthatatlanságát jelzi, hogy megindult egyfajta koncentráció, vagyis a földterületek összevonása, így 2000-ben már „csak" 960 ezer gazdaság volt, de ezeknek 90%-a még mindig csak maximum öt hektárral rendelkezett, amely messze nem volt képes egy-egy

[22] Lovas, 2006. 35–38.

[23] Sipos, 2008. 246–254.

[24] Romsics, 2001. 563. A kárpótlás hatására végbement társadalmi, gazdasági változás mértékét jelzik az alábbi adatok is: „az első és második kárpótlási törvény alapján 896 495 kárpótlási igényre 62,5 milliárd forint értékű kárpótlási jegyet juttattak a jogosultaknak. 1993 végéig több mint 14 000 földárverést tartottak, ahol 340 227 fő 27,5 millió aranykorona értékű föld tulajdonjogát szerezte meg." Lovas, 2006. 15.

[25] Romsics, 2001. 564.

családnak megélhetést nyújtani.[26] 1990 után — tényszámait tekintve — hasonló jelenség zajlott, mint a második világháborút követően, hiszen mindkét alkalommal jelentős népesség jutott földhöz, illetve többségükben törpebirtokok jöttek létre. Akadt azonban egy igen jelentős különbség: a rendszerváltás után tömegesen jutottak földhöz olyanok is, akik nem tudtak vagy nem is akartak földművelést folytatni. Utóbbi jelenség egyik oka a földműves életmódtól való eltávolodás volt, ugyanis az '50-es évek elejétől az erőszakos tsz-szervezések, zaklatások, kuláküldözések következtében tömegessé vált a falvak elhagyása, a szakítás a földhöz kötődő életmóddal, és a bevándorlás, beköltözés az ipari, közigazgatási centrumokká növekedett településekre.[27] A rendszerváltás után a földműveléstől való ódzkodás másik oka pedig abban keresendő, hogy aki meg szerette volna művelni kapott földjét, gyakran annak sem volt megfelelő technikai felszereltsége hozzá. Az újdonsült földtulajdonosok, ha már maguk nem művelték földjüket, az eladás vagy a bérbeadás mellett döntöttek.

Kérdésként merül fel az is, hogy beszélhetünk-e a „hagyományos értelemben vett" parasztságnak, mint társadalmi rétegnek és életformájának az újjáéledéséről, vagy az végképp elenyészett. A választ a szociológusok, történészek, etnográfusok polgárosodásról szóló munkáiban kell keresni. A kutatók a mezőgazdasági kisüzemi termelés kapcsán fejtették ki álláspontjaikat, melyek alapján — egymástól eltérő polgárdefiníciót alkalmazva — igyekeztek elhelyezni a kisgazdaságok üzemeltetőit a társadalmi struktúrában. A polgárosodás vita az 1990-es évek közepén tulajdonképpen megszakadt, ugyanakkor eredményei közül több minden maradandónak bizonyult, ezek közé tartozik például a falukutató, szociográfus–szociológus Márkus István álláspontja.[28] Márkus az 1945 utáni folyamatok főszereplőjének a volt szegényparasztságot tartotta, ezt a réteget sem a '45-ös földosztás, sem az '50-es évek extenzív iparosítása, sem a kollektivizálási hullám nem számolta fel. Az egykori szegényparasztokra jellemző kiemelkedő munkaképességet, az egyéni helytállás kötelezettségét, a föltörekvési vágyat a '45 előtti időszak sajátosságaiból, körülményeiből eredezteti, és ezeknek a jegyeknek tulajdonítja a '45 után falun megfigyelhető látványos életszínvonal-emelkedést. A fentiek mellett a volt szegényparasztság önfelszámolódását — az egyre jelentősebb mértékű ipari munka vállalását, az életforma városihoz közelítését — is ezekhez a képességekhez köti. E félig paraszt, félig munkás családokat tekinti Márkus utóparasztoknak, akik őrzik ugyan még a régi formarendszer bizonyos elemeit, ennyiben még parasztok, de ettől lényegesebb, hogy épp az átalakulás, a paraszti állapot elhagyásának folyamatában vannak.[29] Így pedig, mivel a falusi, paraszti társadalomban végbement változások végérvényesek, visszafordíthatat-

[26] Estók–Fehér–Gunst–Varga, 2008. 335.

[27] A bevándorlás hátterében álló okok, a migráció, majd a városban történő beilleszkedés során megvalósított stratégiák feltárására az elmúlt években több történeti munka született. Ezek egyike Tóth, 2007., a migrációra ezen belül l. 21–36.

[28] A különböző véleményeket Csite András egy tanulmánya foglalta össze. Csite, 1997.

[29] Márkus, 1991.

lanok — kvázi a parasztság megszűnt létezni ekkortól —, a paraszt elnevezés sem használható a kisüzemi termelőkre, megfelelőbb rájuk nézve az utóparasztság kifejezés.[30] S bár Márkus István elsősorban a 1960–1970-es évek viszonyaiból kiindulva alkotta meg az utóparasztság fogalmát, a rendszerváltás utáni korszak viszonyainak értelmezésekor nem mellőzhető a Márkus által megfogalmazott közösségi, utóparaszti hagyománynak a vizsgálata, e hagyomány ugyanis Szilágyi Miklós etnográfus szavaival élve „a szocialista korszak velünk élő öröksége".[31] Így a kérdésre, hogy újraéledt-e az egypártrendszer összeomlásával a paraszti réteg és a hozzá kapcsolódó életmód, a következő válasz adható: mivel „a *parasztot* — történeti értelemben — nem csupán a föld és a termelőeszközök birtoklása–tulajdonlása, hanem életszervezésének és életminőségének egésze jellemezte; a privatizáció, azaz a birtokjogi változás önmagában nem lehet elegendő ahhoz, hogy a *parasztság* automatikusan regenerálódjék."[32]

A mezőgazdaság rendszerváltás körüli helyzetéről nem születtek történeti összefoglaló munkák,[33] többnyire néprajzi vagy szociológiai kutatások eredményei jelentek meg, azok azonban átfogó kutatás helyett az adott szűkebb környezet sajátosságait feltárva a mikroszintű vizsgálatokat helyezték előtérbe.[34] Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy ez nem róható fel egyik diszciplína

[30] Csite, 1997. 122–123., Márkus, 1991.

[31] Szilágyi, 2005. 10.

[32] Szilágyi, 2002. 8.

[33] A témára vonatkozóan egy-egy munkában résztémaként, illetve azon belül még kisebb egységként megjelenő írásokról beszélhetünk. A történeti munkák sorában többek között az alábbiakat lehet megemlíteni: Estók–Fehér–Gunst–Varga, 2008. 333–345.; Romsics, 2001. 561–571.; Sipos, 2008. A különböző tudományágak szakmunkái mellett gyakori az is, hogy hajdani agrárszakemberek írnak átfogóan, vagy egy-egy résztémát kifejtve a mezőgazdaságról, ezek közé tartozik például a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium egykori vezetőjének munkája, lásd Romány, 1998. Az agrárium helyzetére vonatkozó néhány szakmunka mellett egy forráscsoportot is mindenképpen meg kell említeni, ez pedig a Központi Statisztikai Hivatal által időről időre elvégzett Általános Mezőgazdasági Összeírás. Az utolsó ilyen felmérés 2010-ben volt — a szocializmus idején az összeírást 1972-ben és 1981-ben végezték el —, amely az egypártrendszer összeomlása utáni időszakban már a harmadik volt (1991, 2000, 2010).

[34] A következő munkák foglalkoznak részben vagy egészében a rendszerváltás utáni mezőgazdaság helyzetével; a felsorolás a teljesség igénye nélkül készült, csupán merítésnek szánom a téma szociológiai és etnográfiai kínálatából. A néprajz részéről két tanulmánykötet említhető: Szilágyi, 2002; Schwarcz–Szarvas–Szilágyi, 2005. Lovas Kiss Antal könyve a rendszerváltozás után megjelenő mezőgazdasági jelenségeket mutatja be, a szerző munkájához mikroszintű kutatásokat is végzett, mely a bihari régió kis-sárréti településeire terjedt ki. Lovas, 2006. Bali János a Börzsönyben, azon belül pedig Nógrád községben a málnatermesztés kapcsán vizsgálja munkájában a 20. századi (értve ez alatt a rendszerváltás idejét és az azutáni időszakot is) társadalmi változásokat, elsősorban a paraszti világ változásaira koncentrálva. Bali, 2005. A szociológia berkein belül látott napvilágot Kovács Teréz könyve, melyben a szerző a parasztságnak, mint társadalmi rétegnek a kialakulásával és gazdálkodásával, majd átalakulásával foglalkozik. Könyve mindezt igen hosszú időszakban — talán túlontúl hosszúban is — szemléli, munkája ugyanis a középkortól az 1990-es rendszerváltás utáni időkig viszi el a paraszti társadalom és gazdálkodás történetét. Kovács, 2010. H. Sas Judit tanulmánya a 19–20. század fordulójától kezdve a rendszerváltás utáni időkig mutatja be három — két szigetközi faluban, Darnózselin és Mecséren élő — parasztcsalád történetét. H. Sas, 2003. 19–122.

hibájaként sem, hiszen az egyes gazdálkodók, parasztok termelési körülményei, életmódbeli és mentalitásbeli jellemzői annyira eltérnek egymástól, hogy nemigen beszélhetünk csoport-homogenitásról.[35] A történeti munkák elmaradása pedig minden bizonnyal visszavezethető arra is, hogy sokan még rövidnek látják az időtávlatot egy részletesebb elemzés elvégzéséhez. Az azonban, hogy a mezőgazdaságból élők egyes csoportjainak élete mennyire eltérő lehet egymástól, s ennek megfelelően mennyire másként alakult a sorsuk a rendszerváltás utáni években, jól megragadható az etnográfusok, szociológusok által publikált esettanulmányok révén. Az alábbi két esettanulmány az agrártermelők egy-egy csoportjának alkalmazkodási képességét mutatja be a megváltozott viszonyok között.

Elsőnek a kiskanizsai (Kiskanizsa Nagykanizsa egyik — mind kiterjedésére, mind pedig lakosságszámát tekintve — legjelentősebb városrésze) kistermelőknek, az úgynevezett „sáskák"-nak a történetét választottam, melyet Molnár Ágnes etnográfus tanulmánya dolgoz fel.[36] A szerző három gazdálkodónak, egy gabonatermelőnek, egy tehenészettel és egy virágkertészettel foglalkozónak a helyzetét mutatja be — általuk a többi kistermelő sorsára is rálátunk — az 1970-es évektől az 1990-es évekig. A '70–80-as években a kiskanizsaiak nagy része „belépett" a második gazdaságba. Terményeikkel a Dunántúl élelmiszerrel gyengén ellátott városait keresték fel. Tevékenységük annak ellenére is gyümölcsöző volt, hogy az eladási árba csekély mértékben vagy egyáltalán nem kalkulálták be saját munkájukat. Miután a sáskák szorgalmához a '90-es évek szabadabb politikai légköre is társult, úgy tűnt, nagymérvű fejlődésnek indulnak vállalkozásaik. A rendszerváltás előtti időszakban is földműveléssel vagy állattenyésztéssel foglalkozók egy része, közvetlenül az egypártrendszer összeomlása után sem hagyott fel jól jövedelmező mellékállásával, sőt, miután a '90-es évek eleje általában kedvezett annak, hogy földbérlet és -vásárlás útján bővítsék, valamint például a monokultúrás termelésre történő átállással fejlesszék a gazdaságot, többük esetében főfoglalkozássá vált a gazdálkodás. Emellett azonban nem volt egyedi jelenség az sem, hogy a földtulajdonosok a már meglévő és a kapott földek bérbeadásával abbahagyták a gazdálkodást, illetve akadtak olyanok is, akik életkoruk vagy egyéb okok miatt egyszerűen felszámolták a gazdaságukat. A kezdeti kecsegtető kilátások után a kiskanizsai kistermelőknek a 1990-es évek közepétől mind több negatív hatású makro- és mikrogazdasági tényezőt kellett számításba venniük. Ilyen volt például az agrárolló szétnyílása, az ipari termékek és az energiahordozók árának emelkedése, melyeket alig tudtak beépíteni az árba. Megcsappant a fizetőképes kereslet és erősödött a belső konkurencia, ugyanis az egykori felvásárló helyek közül sok a gazdasági struktúra átalakulása/átalakítása miatt rossz helyzetbe került, külső konkurenciaként pedig megjelentek a változó minőségű dömpingáruk. Mindezek következtében a nem korszerűsítő, hagyományos technikával termelők lassan lemorzsolódtak, nem bírták a versenyt más piaci

[35] Lovas, 2006. 113.
[36] Molnár, 2005. 127–137.

szereplőkkel. A Molnár Ágnes által bemutatott három termelő gazdasági helyzete tökéletesen tükrözi a fentebb vázoltakat. Az állattartással foglalkozó házaspár kisméretű vállalkozása alig-alig biztosította a megélhetést, de bővítésre nem volt anyagi erejük. A gabonatermelő család az extenzív növénytermesztés révén jól jövedelmező vállalkozást tudhatott magáénak, de azzal szembesültek, hogy ha a családos gyerekeket jobban akarják támogatni, akkor kénytelenek előremenekülni, vagyis újabb földeket bérelni, vásárolni. A harmadik kistermelő, a munkahelyét elvesztő virágkertész házaspár pedig a rendszerváltás után teljes energiával a virágkertészkedéssel foglalkozott, mely ugyan nagy profitot hozott, de még így is kénytelenek voltak nyáron zöldséget termelni, télen pedig koszorúk, korai virágpalánták nevelésével, árusításával kiegészíteni jövedelmüket. Az egyéni sorsok mellett elmondható, hogy a közösség is megsínylette a gazdasági hanyatlást, hiszen demográfiailag rosszabbodott helyzetük (csökkent a születések száma, a jól képzett fiatalok pedig elvándoroltak), valamint a közösségi összetartás is szertefoszlani látszott. Összegzésként a szerző szerint így elmondható, hogy a kisüzemi — egykori paraszti — rendszer „amely a szocializmusban a fő munkahely vagy nyugdíj rendszeres jövedelmére épült, s így biztosított anyagi fellendülést a másodállású kistermelők számára, a mai piaci viszonyok között, amely a legminimálisabb termelési és értékesítési biztonságot is nélkülözi, s a legrövidebb távú kalkulációt is kétes kimenetelűvé teszi — nem működik többé".[37]

A második esettanulmányban Bali János néprajzkutató a Kecskemét vonzáskörzetéhez tartozó kerekegyházi baromfitenyésztők vizsgálatával egy olyan sikeres útját mutatta be a rendszerváltás utáni gazdálkodásnak, amit egyáltalán nem tekinthettünk általánosnak az ezredforduló Magyarországán. A településen a baromfitartás és hozzá kötődően a tojástermelés kezdetei az 1930-as évekre nyúltak vissza, a nagyobb arányú felfutás azonban az 1969-ben megalakult szakszövetkezet keretein belül történt; sikerességet a jó értékesíthetőség mellett a háztáji feltételeinek megfelelő termelés biztosított. A '80-as évek végén is kimagasló hozamot biztosító tojástermelés lehetővé tette a szövetkezet 1992-es felbomlásakor 60 millió Ft tehermentes vagyon felosztását, amely többek között egy új tulajdonosi szövetkezet (Viador Baromfitenyésztő Szövetkezet) létrejöttét is elősegítette. A településen működő másik, szarvasmarhatartásra és a háztájikhoz kihelyezett sertéstenyésztésre szakosodott szövetkezet veszteségesen üzemelt, felbomlásakor a tagok nem kaphattak részesedést a vagyonból. Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a rendszerváltás után a helyi mezőgazdaság ágazati struktúrájában — a szőlő-, gyümölcs- és szántóföldi növénytermesztés, illetve a szarvasmarha- és sertéstartás térvesztése mellett — egyre dominánsabb szerepet kapott a baromfitenyésztés. Bár a tojóállomány 1998-as száma — igaz emelkedő tendenciát mutatva, de — lényegesen elmaradt a szakszövetkezet legsikeresebb periódusában mérthez képest, az ágazat prosperálásának megítélésekor érdemes figyelembe venni a termelői körben bekövetkezett koncentrálódást is: míg

[37] Molnár, 2005. 137.

korábban a tagság szinte teljes egészében részt vett a háztáji keretek közé kihelyezett baromfitartásban, addig a '90-es évek végére ez sokkal kevesebb családot érintett. Bali szerint az a mintegy kétszáz család, mely „nagyban" foglalkozik baromfitartással, testesíti meg leginkább a vállalkozói jellegű, piacorientált gazdaságmodellt, ugyanakkor a termelési folyamatok önerőből történő megoldása, bármiféle kooperációval szembeni bizalmatlanságuk az utóparaszti szemlélet és mentalitás továbbélését támasztja alá. Egy-egy gazdaság integráló szerepe meghatározó a baromfitenyésztők között. Ezek közé tartozik a Szíjártó Bt. is, amely a település legnagyobb baromfitartójaként és tojástermelőjeként — piaci kapcsolataira alapozva — mintegy 30 másik gazdaságtól vásárol fel tojást, s értékesíti azokat. A korábbi szakszövetkezetből kiváló, a baromfitartáson belül elsősorban kacsákra specializálódott Viador Szövetkezet (a későbbiekben más néven szerveződött újjá) az egyénileg megtermelt állomány közös értékesítését szervezi, emellett pedig olyan költségesebb beruházásokat is megvalósított (takarmánykeverő, gabonapelyhesítő, premix üzem), melynek révén saját állományuk mellett takarmánnyal látják a környék baromfiállományának jelentős részét is. E két — egymással olykor vetélkedő — érdekcsoport meghatározó tagjai már a '80-as években is kötődtek a tojásfelvásárláshoz és takarmánykereskedelemhez. Eredményességükhöz minden bizonnyal hozzájárult a rendszerváltás előtt megszerzett szimbolikus, kapcsolati és szakismereti tőke hasznosítása, sikerességük pedig követendő mintát kínál a termelésbe újonnan belépőknek is. Az, hogy milyen üzemszervezeti típus válik be hosszú távon, még nem dőlt el. A tanulmányban három sikeres példát is bemutat a szerző (szövetkezet, társasági forma, családi gazdálkodás), ám többségük esetében az általános tőkehiány és a piac bizonytalansága miatt valamilyen fokú integráció vált szükségessé. Elmondható tehát, hogy 1990 után a paraszti típusú, önellátáson alapuló néhány hektáros, több lábon állásra törekvő gazdaságok mellett létrejöttek a településen az igazán sikeres, beruházásra, alkalmi bérmunkára, nagyobb állatállomány tartására képes baromfitenyésztő, tojástermelő gazdaságok is, melyek sikertörténetet reprezentálnak.

FORRÁSOK

1.
Feljegyzés Váncsa Jenő miniszter részére a tartósan gazdaságtalanul működő mezőgazdasági szövetkezetek átalakulásáról
Budapest, 1987. július 28.

FELJEGYZÉS
Váncsa Jenő miniszter elvtárs részére

Tárgy: A tartósan gazdaságtalanul működő, eladósodott mg. szövetkezetek átalakulása egyszerűbb működésű szakszövetkezetté.

Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium
Szövetkezeti Főosztály

Az MSZMP KB Szövetkezetpolitikai Munkaközössége állást foglalt a tartósan gazdaságtalanul működő mezőgazdasági szövetkezetek egyszerűbb működésű szakszövetkezetté való átalakulása ügyében.

Miniszter elvtárs utasításának megfelelően megvizsgáltuk annak lehetőségét, hogy az eladósodott mezőgazdasági szövetkezetek adósságállományának mérséklésére meghirdetett pályázat keretében már [az] 1987. évben milyen intézkedésekre van lehetőségünk a kevésbé akcióképes sorozatban állami szanálás alá vont körben.

Mint arról korábban tájékoztatást adtunk, mindazon szövetkezeteket az adósságállomány [!] mérséklési rendszer alá vontuk, melyeknél az eladósodás mértéke az ÁTB[38] vonatkozó döntése szerinti küszöbértéket elérte.

A gazdaságok vezetői és a megyei tanácsok illetékes elnökhelyettesei a pályázatok elfogadásáról tájékoztatást kaptak. Az 1987. évre vonatkozó megállapodások megkötésére a PM és a MÉM ajánlati javaslata kidolgozás alatt áll, és erről a gazdaságok még augusztus hó folyamán értesítést kapnak. A döntések szerint, mintegy 80 üzemnél kétoldalú megállapodásra, 20-nál pedig egyedi felülvizsgálatra kerül sor. Az SZMK állásfoglalását figyelembe véve ez utóbbi gazdaságok közül azoknál a gazdaságoknál indokolt az egyszerűbb működésű szakszövetkezeti formára történő átalakulás kezdeményezése, melyek az elmúlt 10 évben sorozatosan — 5–8 alkalommal — pénzügyi [!] hiányosak voltak, illetve szanálásra kerültek.

Az átállás előkészítése az egyedi felülvizsgálat keretében megtörténhet. A konkrét szabályozás kialakítása azonban csak 1988-tól lehetséges, tekintettel az adó- és árreform folyamatban lévő munkálataira. Ennek során a PM-mel és a Társadalombiztosítási Főigazgatósággal, valamint a PM Adó- és Ellenőrzési Hivatallal közösen kidolgozzuk az egyszerűsített működés és nyilvántartás rendszerét, és beillesztjük a nagyüzemi, illetve a kistermelői adózási rendszerbe. Tekintettel arra, hogy a PM — az előzetes szakértői egyeztetések során — ragaszkodott az adósságrendezésre vonatkozó ÁTB határozatban foglalt üzemi akcióképességhez, vezetői szintű egyeztetést tartunk szükségesnek. Ennek során MÉM álláspontként javasoljuk képviselni, hogy az említett üzemeknél az adósságállomány mérséklése ~~ne kapcsolódjon nyereség követelményhez, ugyanakkor a~~

[38] Állami Tervbizottság

~~gazdasági körre ne terjedjen ki az állami szanálás rendszere a jövőben~~ eredményes gazdálkodáshoz kapcsolódjon.[39]

A szakszövetkezetté alakulás egyik leglényegesebb kérdése az, hogy a közös használatban lévő földekből miként lehet az úgynevezett tagi gazdaságokat kialakítani, és ezek miként viselkednek a közös munkavégzés, az adózás, illetve a társadalombiztosítás szempontjából. Ezekre nézve a szükséges jogszabályi módosítások első változatát elkészítettük, azt tájékoztatásul mellékelten bemutatom.

Hatályba lépésük legkorábban 1988. január 1-jével képzelhető el, mivel a Kormány decemberi első ülésének napirendjén szerepel a szövetkezeti jogszabályok módosítása.

A jogszabály megjelenéséig azonban megítélésünk szerint a konkrét átalakulások előkészítése (pld. a fogadókészség felmérése, az egyes szövetkezetekben a tagi gazdaságokra, a szervezetre történő javaslatok előkészítése stb.) már megkezdhető, hiszen az SZMK[40] a leglényegesebb kérdésekben világosan állást foglalt.

Miután az átállásra a korábban említett okokból amúgy is csak 1988. január 1-jével lesz objektív lehetőség, addigra a jogszerű működés feltételei külön egyedi kormányzati intézkedés nélkül is megteremthetőek.

Budapest, 1987. július 28.

[aláírás]
(dr. Misi Sándor)

MOL XIX–K–9–x–32013/5/1987 227. d.

2.
Feljegyzés a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium részére a vizsolyi Lenin Mezőgazdasági Szövetkezet gazdasági problémáiról Miskolc, 1988. január 13.

Feljegyzés
a kritikus gazdasági és pénzügyi helyzetben lévő vizsolyi „Lenin" Mg. Termelőszövetkezet problémáiról, javaslat a csődeljárás elkerülésére

Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium
Szövetkezeti Főosztály

I.

A termelőszövetkezet 5920 ha területen, a Hernád folyó völgyétől a Zemplén hegység nyugati vonulata között, az elmaradott térségben gazdálkodik.

Szántóterülete 3637 ha, átlagos aranykorona értéke 20,5.

[39] Az áthúzott szövegrész tollal kihúzva, az utána szereplő szövegrész kézzel az áthúzott szövegrész fölé írva.

[40] Szövetkezetpolitikai Munkaközösség.

A közös gazdaság [az] 1976–86. évek között 7 alkalommal zárta az évet pénzügyi hiánnyal, melyből 5 esetben kellett állami szanálási eljárást lefolytatni. A külső forrásból rendezett pénzügyi hiány 166 millió Ft volt, 14 millió Ft saját erő bevonása mellett. 1987-ben a várható pénzügyi hiány a szövetkezet kimutatása szerint 15,4 millió Ft, mely teljes egészében az alaptevékenységből származó veszteség. A felmért és meg nem térült aszálykár 14,5 millió Ft.

A folyamatosan veszteséges gazdálkodás következtében többszöri vezetésváltás történt. Az 1985. évben megválasztott vezetés hatékony intézkedésére megállt az eladósodási folyamat, a termelési mutatók javulása következtében a veszteség az 1984. évi 49 millióról 15,4 millió Ft-ra mérséklődött. A szanálási eljárások megállapodásában foglaltaknak eleget tett.

1987. évben a gazdálkodás tovább javult, az árbevétel 13%-kal emelkedett, míg az általános költségek csökkenése 14%-os volt. A kifizetett munkabér 6,4%-kal csökkent, a veszteség pedig 54%-kal kevesebb, mint az előző évben.

Az aszályos év ellenére az üzem valamennyi termelt növény termésátlagának esetében a megye legjobb húsz szövetkezete között foglal helyet.

A megtermelt összes gabona mennyisége 9500 to[nna].

Az állattenyésztési ágazat fejlődése volt a legdinamikusabb, az értékesített tej mennyisége megduplázódott, és eléri az 1,3 millió litert.

Alaptevékenységen kívüli tevékenységet ma már csak telephelyen végez, részesedése az össz termelési [!] értékből 35%. 1986. évtől nyereséges az ipari tevékenység, 1987. évi fedezeti összege 12,8 millió Ft.

A termelőszövetkezet működési területe nyolc község (Vizsoly, Vilmány, Hejce, Fony, Korlát, Mogyoróska, Regéc, Hernádcéce) határára terjed ki. A lakosság száma meghaladja a 4500 főt, a gazdaság által biztosított munkalehetőségek, valamint egyéb szerződéses kapcsolatok révén közel 2000 főnek biztosít térségében megélhetést, mint vonzáskörzetének egyetlen foglalkoztatója.

A közös gazdaság összlétszáma [!] 836 fő, melyből aktív dolgozó 490 fő.

		Nő	Férfi
A szövetkezeti tagok száma	594 fő	306	288
Aktív tagok száma	284	95	153
Nyugdíjas és járad[ékos]	346	211	135
Alkalmazottak száma	242	98	144

Az összes foglalkoztatott 20%-a cigány származású.

A termelőszövetkezeti tagság elöregedése nagyarányú, megközelíti a 60%-ot.

Munkajogilag védettnek tekinthető 20 fő dolgozó, amely katonai szolgálatot teljesítő és 32 fő GYES-en és GYED-en lévő dolgozó.

Szakmai képzettséget tekintve az összes foglalkoztatott 60%-a betanított és segédmunkás, 37% középfokú, 3%-a felsőfokú végzettségű.

Korengedményes nyugdíjaztatás szempontjából az 50 éven felüli nők száma 29, míg az 55 éven felüli férfiak száma 31.

A termelőszövetkezet 3637 ha szántóterületéből 1890 ha (52%), a 968 ha erdőterületből 269 ha (28%) van tagi tulajdonban ([az] össz[es] terület 37%-a).

Szövetkezeti közös tulajdonban van a fennmaradó 3761 ha terület.

A kifizetett földjáradék összege 1987-ben 824 eFt volt.

II.

A termelőszövetkezet vagyonának és bruttó kötelezettségének összehasonlítása, elemzése

A szövetkezet vagyonának összetevői (ezer Ft-ban)			
		Nettó érték	Becs[ült] forg[almi] ért[ék]
1. Állóeszközök		100 689	73 401
	épületek	46 467	32 527
	üzemkörön kívüli	12 195	7 927
	gépek, berendezések	35 358	26 976
	járművek	6 669	4 823
	„0"-ra leírt gépek	…	1 148
2. Beruházások		920	920
3. Forgóeszközök		62 128	35 103
	befejezetlen termelés	19 600	
	növ[endék] hízó, egyéb állat	21 600	
4. Értékpapírok		1 000	1 000
Mindösszesen		164 137	110 424

Vevők tartozása december 31-én a szövetkezet kimutatása alapján 9226 e[zer] Ft, mely mind érvényes, behajtható kötelezettség.

A termelőszövetkezet gazdálkodását terhelő december 31-én fennálló bruttó kötelezettségek (ezer Ft-ban)		
	Összes kötelezettség	1988-ban
1. Érdekeltségi alapot terhelő	44 868	4 349
2. Költséget terhelő	53 661	4 437
3. Egyéb terhek (lízing, termelési adós kötelezettség)	15 147	4 426
4. Rövid lejáratú tartozások	27 800	27 800
Összesen	141 476	41 012

A szállítók fordulónapon fennálló követelése 9181 eFt.

A termelőszövetkezet tehermentesítési pályázatát 1987. évi indulással elfogadták. A megállapodásban rögzített hiteltartozás felfüggesztés 46,6 millió Ft, melyből a 6,6 millió Ft-os OKHB[41] hitel kivételével eddig is fel volt függesztve. Így a korábbi hitel átüteme-

[41] Országos Kereskedelmi és Hitelbank

zésekkel együtt 80 millió Ft — az össz leterheltség 65%-a — hitel került felfüggesztésre, illetve átütemezésre.

1987. évben a tartós hitelállomány és a felfüggesztett hitelállomány közötti teher tőke és kamat törlesztése 9 millió Ft volt.

1988. évben a törlesztés kötelezettsége 20%-kal lesz kevesebb, mint 1987-ben.

Az üzem, tekintettel a várható pénzügyi hiányra és a tartós fizetésképtelenségre, hitelezői egyeztetés összehívásával kezdeményezte a likviditásának helyreállítását. Az összesített fizetési mérleg szerint a bevonható pénzeszközök értéke 18 039 eFt és esedékes fizetési kötelezettség 31 486 eFt.

Ennek megfelelően az eszközhiány 13 447 eFt.

A lefolytatott egyeztetésen a fizetőképesség nem állt helyre, mivel a hitelezők az összes kötelezettség 1,2%-nak átütemezésére, az esedékes kötelezettség 5,2%-ra (1643 eFt) későbbi időpontban való teljesítésére tett engedményt.

A számlavezető Országos Kereskedelmi és Hitel Bank [!], tekintettel a szövetkezet fizetőképtelenségére, valamint az eredménytelen gazdálkodás pénzügyi rendezésének bizonytalansága miatt kilátásba helyezte a korábban 1988. augusztusi visszafizetéssel biztosított 13,5 millió Ft hitelkontingens azonnali lejárttá tételét.

Ezzel a termelőszövetkezet gazdasági lehetetlenülése következik be, hitelképtelenné nyilvánításával a folyó munkák pénzügyi forrása nem biztosított.

A termelőszövetkezet az utóbbi három évben naturális termelési mutatóiban jelentős fejlődést mutat, mely a veszteség csökkenő tendenciájában jelentkezik, úgy, hogy ez idő alatt 50 millió Ft-ot meghaladó elemi kár érte a gazdaságot.

Az 1987. évi veszteség és a következő éveket terhelő jelentős mértékű kötelezettségek miatt várható likviditási gondok a szövetkezet betöltött szerepének és gazdálkodásának felülvizsgálatát teszi szükségessé, mivel a termelőszövetkezet vagyonának nettó értéke, illetve nyilvántartási áron számolva 20 millió Ft-os fedezetet, míg becsült forgalmi értéken számolva már közel 30 millió Ft fedezetlenséget mutat.

III.

A gazdálkodás lehetetlenülése nyomán — csődeljárás megindítása esetén — fellépő előreláthető következmények

- Térségének aprófalvas lakosságának foglalkoztatásában szerepe alapvetően meghatározó, a munkaviszonyban állókon kívül meghatározó a szerepe a háztáji és egyéb szerződéses kapcsolatban a lakosság foglalkoztatásában.
- A politikai feszültség növekedését okozhatja, hogy a környező mezőgazdasági üzemek 100–120 fő, elsősorban kvalifikált munkaerő átvételét vállalná esetlegesen, a nyugdíjasok és képzetlen munkaerőt nem.
- A gazdasági lehetetlenülés következtében közel 350 fő, elsősorban képzetlen (cigány származású) munkaerő foglalkoztatását utaztatással (a beszállítási lehetőség kialakításával) vagy helyben 300 ezer Ft/dolgozó beruházási költségen munkahelyteremtéssel, mely 105 millió Ft-os bruttó beruházást igényelne.
  A kialakított új gazdálkodó szervezet jövedelmező gazdálkodása távlatokban bizonytalan.
- Korengedményes nyugdíjaztatással, 60 fő munkaviszonyának megszüntetésével 5–6 millió Ft költségvetési tehernövekedés következne be.

- A 350 fő munkahely biztosításáig a kifizetendő elhelyezkedési támogatás összege meghaladja a 20 millió Ft-ot. Felvetődik továbbá a tanácsi segélyezés és közcélú foglalkoztatás intézményének kialakítása a helyi tanácsnál.
- 450 fő nyugdíjas és járadékos nyugdíj és egyéb járandóságának biztosítása évenként közel 16 millió Ft-tal terheli a költségvetést.
- Az eszközértékesítésből származó értékkülönbözet meghaladja a 10 millió Ft-ot.
- Az eddig nagyüzemileg szervezett potenciális termelő alapok továbbműködtetése bizonytalanná válik.
- Felszámolási eljárás időben elhúzódó, az eszközállomány gazdátlansága következtében működtetése csökkent értékű, a felszámolási eljárás teljes költsége meghaladja a 20 millió Ft-ot.
- A meglévő termelőalapok továbbműködtetését meghatározza a környező mezőgazdasági üzemek tőkeszegénysége, tehát az eszközök átvételére csak esetlegesen részben képesek. A munkaerő-foglalkoztatást alapvetően befolyásolja a megye nagyipari centrumától való jelentős távolsága (60 km).

A gazdasági lehetetlenülés bekövetkezésével a felszámolás nem jelenti a kialakult probléma megoldását, mivel a felszámolás kalkulált költsége és a közel 500 fő munkaerő foglalkoztatásának költsége jelentős terhet jelent a népgazdaság számára.

Tehát a felszámolás és foglalkoztatás megoldásának kalkulált anyagi vonzata megközelíti a 200 millió Ft-ot, melynek fedezete teljes egészében a költségvetést terhelné.

IV.

A termelőszövetkezet jelenlegi irányvonalának korszerűsítésével, tevékenységi körének további racionalizálásával, szigorú feltételeket szabó megállapodással, kezdetben kényszerpályára helyezett belső érdekeltségen alapuló szervezeti és szerkezeti átalakítással a szövetkezet felszámolása elkerülhető.

Ennek ellentételezéseképpen a hitelterhek alól történő mentesítéssel a termelő alapok eredményes működtetése, a dolgozók nagyobb részének további foglalkoztatása megvalósítható a következő feladatok végrehajtása esetén:

- a központi irányítás alakuljon át szűk körű szolgáltató, vagyont működtető, irányító, szervező apparátussá, mely [a] folytatott tevékenységeket vállalkozói érdekeltségi rendszerben működteti;
- [a] növénytermesztés 3000 ha szántóterületen eredményes árutermelést végez, 600 ha gyengébb területet szerződéses művelésre (bérletre) ajánljon fel, jelentkező hiányában a termelést szüneteltetni kell;
- az állattenyésztésen belül a tehenészeti telep üzemeltetése és a marhahizlalás külön-külön vállalkozói egységként működjön, a tömegtakarmány igényét az 1147 ha gyepterületről biztosítsa;
- a háztáji integrációban biztosítsa a lehetőségét a kistermelés, mint jövedelemforrás további szélesítésének. A tervezett gyümölcstelepítés szakcsoporti vagy egyéb tagi érdekeltségi formában valósítsa meg.
- A gépesítés, mint önálló vállalkozási egység, kapacitásának lekötésével szabadon rendelkezzen;
- az alaptevékenységen kívüli tevékenység szerkezetében alakítsa ki az önálló, független vállalkozási egységeket, úgy, hogy veszteség ne keletkezzen. A felszámolandó veszteséges tevékenységeknél keresse a lehetőségét az egység szervezett átadásának, vagy működőképes kisszervezetté történő átalakításának.

Összességében a végrehajtott szervezeti átalakítások eredményeképpen a foglalkoztatott létszám 40%-os leépülésével és a meglévő termelő alapok továbbműködtetésével az eredményes gazdálkodás feltételei kialakíthatóak.

Az átalakult szerkezetű és vállalkozói egységeken keresztül érdekeltté tett szövetkezet *eredményes gazdálkodásának további alapvető feltétele a további tehermentesülés,* hogy a hatékonyabb érdekeltségi forma működése ne lehetetlenüljön a következő években a hitelkötelezettség miatt.

A tehermentesülés megvalósítása érdekében az alábbi központi intézkedések megtétele szükséges:

1. A termelőszövetkezet 1987. évi 15,4 millió Ft-os veszteségének rendezése — tekintettel a 14,5 millió Ft-os aszálykár miatti kiesésre — a költségvetési forrásból biztosított pénzeszközzel (dotációval) valósítható meg.
2. A PM–MÉM. tehermentesítési pályázatban foglalt hitel-átütemezés, illetve teljes felfüggesztés, a megállapodásban foglaltak alapján továbbra is maradjon érvényben (a 14,5 millió Ft-os aszálykár objektív oknak tekinthető).
3. 1653 eFt, 1988. évre prolongált munkadíj adó kerüljön törlésre.
4. Kezdeményezze a szövetkezet a KITE[42] felé fennálló 3244 eFt, és a TSZKER[43] felé fennálló 1947 eFt gépbérleti díj visszafizetésének átütemezését.
5. A forgácsoló üzem létesítéséhez igénybe vett és még fennálló 10 358 eFt tőke és 3107 eFt kamatösszeg rendezésének alternatívái:
   - visszafizetésének 3 évig való felfüggesztése;
   - felszámoláshoz való hozzájárulás a meglévő eszközök értékesítésén túli kötelezettségek leírásra kerülnének;
   - kisszövetkezetté alakulása, úgy, hogy a nyereségadóból való törlesztésre nyílna lehetőség.
6. A PM–MÉM. tehermentesítési pályázat után veszteségrendezéskor biztosított 17 522 eFt veszteségrendezési hitel kerüljön felfüggesztésre és külön megállapodásban foglaltak esetén törlésre.

Tekintettel a nagyarányú bruttó kötelezettségére, melyből jelentős mértékű a banki hitel, egyedi eljárás keretében szükséges áttekinteni a további tehermentesülést és megállapodás formájában — az üzem által vállaltan — megvalósítani a szerkezeti és szervezeti átalakulást a további veszteségmentes gazdálkodás érdekében.

A termelőszövetkezet jelenlegi gazdasági vezetése a javasolt szerkezeti változtatások felvállalásával eredményorientáltabb vállalkozói szemléletmódjának kiteljesítésével alkalmas a feladat végrehajtására.

Összességében a szervezeti és érdekeltségi rendszerben végrehajtott átalakítással, mely a termelési szerkezet részleges beszűkülésével és a foglalkoztatott létszám bizonyos leépülésével jár, a vázolt és elengedhetetlenül szükséges engedmények megtételével a termelőszövetkezet rentábilis gazdálkodása megvalósítható, elkerülhető a felszámolás anyagi, erkölcsi és politikai feszültségének kialakulása.

Miskolc, 1988. január 13.

MOL XIX–K–9–x–45006/1990 249. d.

[42] Kukorica és Iparnövény Termelési Együttműködés
[43] Termelőszövetkezetek Kereskedelmi Vállalata

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Források

MOL Magyar Országos Levéltár (Bp.)

XIX–K–9–x Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium. Szövetkezeti Főosztály

XIX–K–9–a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium. Igazgatási és Jogügyi Főosztály

2. Szakirodalom

Bali

2002 Bali János: A kerekegyházi tojás — A kisüzemi mezőgazdasági árutermelésre szakosodás sikere a '90-es években egy közösség példáján. *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Szerk.: Szilágyi Miklós. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2002.

Bali

2005 Bali János: *A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza.* Akadémiai Kiadó, Bp., 2005.

Csite

1997 Csite András: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás viták. *Szociológiai Szemle*, 7. (1997) 3:117–137.

Estók–Fehér–Gunst–Varga

2008 Estók János–Fehér György–Gunst Péter–Varga Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004.* Második, javított és bővített kiadás. Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2008.

H. Sas

2003 H. Sas Judit: A „kárpótoltak". *Közelmúlt. Rendszerváltások, családtörténetek.* Szerk.: Uő. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2003.

Ispán

2009 Ispán Ágota Lídia: Városi tér és városimázs Leninvárosban. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* IV. 2009. 285–308.

Juhász

2008 Juhász Pál: Agrárium a Kádár-korban. *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Szerk.: Majtényi György–Szabó Csaba. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kossuth Kiadó, Bp., 2008. 219–223.

Kovács

2010 Kovács Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* L'Harmattan Kiadó, Bp., 2010.

LOVAS

2006 LOVAS KISS ANTAL: *A rendszerváltozás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata.* Bölcsész Konzorcium, Debrecen, 2006.

MÁRKUS

1991 MÁRKUS ISTVÁN: Az ismeretlen főszereplő: A szegényparasztság. MÁRKUS ISTVÁN: *Az ismeretlen főszereplő.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991. 267–304.

MOLNÁR

2005 MOLNÁR ÁGNES: Kényszervállalkozások és előremenekülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán. *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Szerk.: SCHWARCZ GYÖNGYI–SZARVAS ZSUZSA–SZILÁGYI MIKLÓS. MTA Néprajzi Kutatóintézet — MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2005. 127–138.

ROMÁNY

1998 ROMÁNY PÁL: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. 1957–1997. *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Szerk.: GUNST PÉTER. Napvilág Kiadó, Bp., 1998. 345–437.

ROMSICS

2001 ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században.* Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Bp., 2001.

SCHWARCZ–SZARVAS–SZILÁGYI

2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Szerk.: SCHWARCZ GYÖNGYI–SZARVAS ZSUZSA–SZILÁGYI MIKLÓS. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2005.

SIPOS

2008 SIPOS LEVENTE: Agrárpolitika — agrárválság az 1990-es években. *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Szerk.: MAJTÉNYI GYÖRGY–SZABÓ CSABA. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kossuth Kiadó, Bp., 2008. 245–271.

SZILÁGYI

2002 SZILÁGYI MIKLÓS: Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Szerk.: UŐ. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2002.

2005 SZILÁGYI MIKLÓS: Bevezetésként: az utóparaszti hagyományokról. *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Szerk.: SCHWARCZ GYÖNGYI–SZARVAS ZSUZSA–SZILÁGYI MIKLÓS. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2005. 9–16.

TÓTH
2007 TÓTH ESZTER ZSÓFIA: *„Puszi Kádár Jánosnak". Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007.

VARGA
2008 VARGA ZSUZSANNA: Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolcvanas évek második felében. *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerk.: MAJTÉNYI GYÖRGY–SZABÓ CSABA. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kossuth Kiadó, Bp., 2008. 225–243.

VASS GERGELY

A RUBELTŐL A DOLLÁRIG
SZOVJET–MAGYAR SZAKÉRTŐI TÁRGYALÁSOK A DOLLÁRELSZÁMOLÁSRÓL 1987–1989

A KGST és föloszlatása

A KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) 46. ülésszakán, 1991 júniusában, éppen Budapesten határozta el feloszlását. Valójában ekkor már fél éve tetszhalottként vegetált, miután tagjai egymás közötti kereskedelmüket ugyanez év elejétől dollárelszámolásra és világpiaci árakra helyezték át.[1] Ezzel a KGST-együttműködés egyik alapköve esett ki. Korábban ugyanis a szocialista országok csoportja belső árucseréjét ún. transzferábilis rubelben számolta, ráadásul a „külvilágtól", azaz a tőkés relációtól jelentősen eltérő árakon. Ez a pénz csak elszámolási célt szolgált, és egyáltalán nem volt azonos a szovjet rubellel. A transzferábilis rubel legjellemzőbb tulajdonsága azonban az volt, hogy nem volt transzferábilis. A KGST működési módjából fakadt ugyanis, hogy a tagállamok áruforgalmukat jórészt páronként, sőt azon belül is: ágazatonként és árucsoportonként bonyolították le. Szinte minden ilyen relációban eltérő árakat kalkulálhattak, és kalkuláltak is, miután egy elszigetelt tervgazdaságban az ár elvileg csupán központi döntés függvénye. Így aztán a különböző relációkban keletkezett transzferábilis rubelek nem voltak egymásnak megfeleltethetők, átutalhatók, azaz transzferábilisak.[2] Ez persze nem okozott különösebb problémát mindaddig, amíg a felek szállításai között egyenlőség volt. Például akkor, amikor a tervhivatalok által gondosan megtárgyalt, árucsere-egyezményekben rögzített és aszerinti mennyiségben legyártott–megtermelt árukat cseréltek egymás között — és eközben nem volt szükség a külvilágra.[3] A KGST-t a Szovjetunió pontosan ebből a célból hozta létre. A munkamegosztás úgy alakult, hogy a „nagy testvér" nyersanyaggal és energiahordozókkal látta el Magyarországot, amely cserébe feldolgozott termékeket és élelmiszert szállított.

A falon a nagyobb rések az 1970-es évekre jelentek meg. Az extenzív iparosítás lehetőségei kimerültek, és az olajárrobbanáskor az is világossá vált, hogy a

[1] Baráth–Rainer, 2000. 308., 324–325.

[2] Kornai, 1993. 378–379.

[3] Valójában a szocialista államok tőkés gazdasági kapcsolatai kezdettől hajlottak a kiegyensúlyozatlanságra, és az új gazdasági mechanizmus csak felerősítette ezt a tendenciát. Kornai János az importéhség és az exportaverzió fogalmaival érzékeltette a jelenséget. Kornai, 1993. 574–581.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 261–272.

KGST mégsem független a külvilágtól. Miközben a magyar gazdaság az eladósodás útjára lépett, a szovjet behozatal érezhető korlátozása egyre erősebb határt szabott az oda irányuló magyar kivitelnek. Az ország gazdasági fejlődése megállt. A '80-as évek már permanens válsághangulatban és kiútkeresésben teltek. Hiába próbálkoztunk, a KGST és a Szovjetunió sem tudott segíteni. 1981-ben, a napi fizetési gondok évében, a KGST bankja éppen a Magyarországról kivont pénzből fedezte a lengyelországi sztrájkok miatt keletkező termeléskiesés számláját, a Szovjetunió pedig a tervhez képest is 20%-kal metszette vissza olajszállításait. A fizetésképtelenség rémétől ekkor az IMF (International Monetary Fund, Nemzetközi Valutaalap) és a brit Thatcher-kormány hitelei mentették meg az országot.[4] Az 1984. évi tavaszi KGST-csúcstalálkozón a Szovjetunió segítségnyújtás helyett már nyíltan azzal az igénnyel lépett fel, hogy a korábbi támogatások viszonzásaként ezúttal a testvérországok segítsék ki gazdasági nehézségeiből a „nagy testvért". Az 1987. márciusi csúcson pedig világossá vált, hogy Gorbacsov alatt sem lesz KGST-reform. A keleti kapu döngve bezáródott, és megnyílt az út a gazdaságpolitikai reformok előtt — bármit is gondoltak erről Moszkvában.[5] A Kádár Jánost háttérbe szorító 1988. májusi pártértekezlet után felgyorsult a reformfolyamat, és végül az átmeneti Németh-kormánynak a Figyelőben 1988. decemberben közzétett Tézisei[6] már nyíltan a piacgazdaságot tűzték ki célul. Ennek a folyamatnak egyetlen apró szeletét, a Németh-kormány alatt működő szovjet–magyar monetáris szakértői bizottság működését kívánom ismertetni a következőkben.

Valutáris–Pénzügyi Állandó Munkacsoport

A bizottság 1988 nyarának elején, a Szovjet–Magyar Gazdasági Tudományos–Műszaki Együttműködés Kormányközi Bizottsága 37. ülésszakán korábban hozott döntés alapján állt föl, Valutáris–Pénzügyi Állandó Munkacsoport néven. A csoportot magyar részről Patkó András pénzügyminiszter-helyettes vezette, a titkárság is nála működött. Tagjai a Pénzügyminisztériumból, a Kereskedelmi Minisztériumból, az Országos Tervhivatalból (OT) és a Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Irodájából kerültek ki. Több-kevesebb rendszerességgel egyéb szervezetek is delegáltak képviselőt, például a Konjunktúra- és Piackutató Intézet (KOPINT), az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB), az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya, az Ipari Minisztérium, a moszkvai magyar nagykövetség Kereskedelmi Képviselete, illetve a Magyar Nemzeti

[4] Az IMF-kérdésről lásd: Honvári–Torda, 2009.

[5] A szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok korszakolásában Csaba László interpretációjára támaszkodtam, aki a korszakban KGST-szakértőnek számított. Rainer M. János eltérő véleménye szerint a Szovjetunió 1985-ig hajlandó volt finanszírozni Magyarországot. L.: Szamuely–Csaba, 1998. 99–100., 105., 110–111., 134–135.; Baráth–Rainer, 1990. 20.

[6] Tézisek, 1988. 49. sz.

Bank (MNB). Hasonlóképpen állt föl a szovjet oldal, Vszevolod Vlagyimirovics Szitnyin pénzügyminiszter-helyettes vezetésével. A bizottság célja a KGST pénzügyi mechanizmusainak áttekintése, fejlesztésük előkészítése volt. A tárgyalók felek a „sokoldalú egyeztetés" folyamatában (azaz a KGST plénuma előtt) fel nem vethető kérdéseket tervezték megvitatni „kétoldalú módon" (azaz szovjet–magyar viszonylatban).[7]

A munka — a magyar titkárság által keletkeztetett források alapján — szabályos, bürokratikus rendben folyt. A magyar oldal először vitázott saját célkitűzéseiről; majd munkacsoportokra oszlott, amelyek különböző forgatókönyveket, részkérdéseket dolgoztak ki. Ezeket azután megvitatták, és felkészítő anyagokat szerkesztettek belőlük a szovjetekkel való találkozások előtt Patkó András számára, vagy annak, aki éppen tárgyalni indult. Körülbelül háromhavonta került sor nemzetközi tárgyalásra, Moszkvában és Budapesten nagyjából felváltva; ezekről nem mulasztották el feljegyezni, hogy „a megbeszélések konstruktív, alkotó szellemben, elvtársi légkörben zajlottak le". A találkozókon szerzett információk alapján, a szovjet vélemény ismeretében aztán kezdődhetett újra az értékelő folyamat. Többször előfordult, hogy egy-egy tag moszkvai tanulmányútjáról visszatérve próbálta meg beszámolójában tisztázni a partner valamely konkrét gazdaságirányítási részfolyamatát, amit a szovjet fél igyekezett homályban tartani. Végül a bizottság egyéves működés után, 1989 nyarán, saját értékelése szerint eljutott odáig, hogy kihúzta a szovjetekből a véleményüket (ami nem volt egyszerű!), és kidolgozta a lehetséges magyar álláspontokat, amelyek között a választás immár nem szakértői, hanem politikai döntést igényelt. Ezen a ponton, 1989 augusztusában Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes stábja vette át a stafétabotot.[8]

Ha a dokumentumokat figyelmesen olvassuk, fel-felsejlik a bürokratikus koordináció koordinálatlansága: a sok magyar bizottság között néha elveszett a gyermek. Bizottságunk egyik tagja például arról panaszkodott, hogy a Magyar Tudományos Akadémia közgazdászai találkoztak a megfelelő szovjet szervezettel, amin jó lett volna jelen lenni, de az eseményről nem kapott időben hírt. Az Országos Tervhivatal nemzetközi tervegyeztetésén a szovjet fél egy OT-anyagot azzal utasított vissza, hogy arról a kérdésről éppen a Valutáris–Pénzügyi Állandó Munkacsoport tárgyal. A Medgyessy- és Nyers Rezső-féle kormányszintű reformbizottságokkal (egészen pontosan a Világgazdasági nyitás nevezetűvel) szintén ütköztek egyszer. Hírt kapunk végül egy tudományos háttérbizottságról is a KOPINT vezetésével, amely a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatokat volt hivatott fejleszteni. Tanulságos épp ez utóbbinak a Valutáris–Pénzügyi Állandó Munkacsoporthoz írott levele, abban ugyanis két szakmai kérdés mellett három technikai információt kértek: ki miről tárgyal és állapodik meg a szovjetekkel (de jure és de facto); milyen bizottsági munkák folynak

[7] MOL XIX–L–1–mmm 68. d. 1. cs. Jelentés 1988. február 15. 3. melléklet: Tervezet.
[8] MOL XIX–L–1–mmm 62. d. 1989. július 10.; MOL XIX–L–1–mmm 62. d. 1989. július 12.

éppen; ezeken milyen élő és elutasított magyar javaslatok vannak a szovjet fél felé.[9] Úgy látszik, a pontos munkához az információk ilyen aránya volt szükséges. Vagyis mégsem volt annyira hatékony a sok bizottság.

Szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok

Mielőtt áttérnék a bizottság munkájának tartalmi részére, meg kell ismerkednünk a KGST-szabályozta szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok néhány jellemzőjével. A bizottság ugyanis egész végig ezekkel hadakozott, és nem tehetett róla, hogy nem sikerült megtalálnia a megoldást. A korban senkinek sem sikerült.

A KGST világába bepillantást nyerő nyugatiaknak érdekes szellemi kalandot jelentett ez a kirándulás. Illusztrációként idézek egy példát a Financial Times 1990. március 6-ai számából, az MTI híradatbázisa alapján. „Magyarország és a Szovjetunió kereskedelmi háborúban áll egymással, de nem az import, hanem az export csökkentése ügyében — vezeti be kedden közölt budapesti tudósítását a Financial Times. Az üzleti körök lapja az import visszaszorítására, illetve az export növelésére irányuló nyugati kereskedelmi csatározásokra utalva megjegyzi, hogy „a KGST világában mindent a feje tetejére állítanak: kerülni kell a kereskedelmi mérlegtöbbletet, az olyan lágy áruk, mint az élelmiszer és az olaj »kemény«-nek minősülnek, mert dollárért adhatók el, a kereskedelemben keménynek minősített árucikkek itt »lágyak« és a legjövedelmezőbb export olyan áruk kivitele, amelyeket az importáló egyáltalán nem is óhajt". Nicholas Denton, a cikk szerzője szerint „a KGST a szürrealizmus érzetét kelti a magyarokban, azt mondják: mi két szakadt macskát adunk nekik, ők pedig egy szakadt kutyát nekünk […]"[10]

Az angol cikk magyarázatául az alábbiak szolgálnak. A kereskedelmi mérlegtöbbletet a KGST-ben azért kellett kerülni, mert az transzferábilis rubel felhalmozódását jelentette, amit pedig nem lehetett sem áruért levásárolni, sem más pénzre átváltani. Kemény árunak azokat az árukat hívták, amelyeket a KGST-piacon kívül, keményvalutáért is el lehetett adni, vagy a partnerország számára létfontosságúak voltak: elsősorban energiahordozókat, nyersanyagokat, részben élelmiszereket. Miután azonban ezeket a szocialista országok ipara feldolgozta, gyakran puha, azaz a KGST-n kívül nehezen eladható termékekké váltak.

A magyar–szovjet viszonylatról a következőket érdemes tudni. Magyarország legnagyobb kereskedelmi partnere (akár a többi KGST-országé) természetszerűleg a Szovjetunió volt, bár a forgalom a '80-as évek közepe óta már lassan csökkent. A két ország azonban nem egyenrangú félként viszonyult egymáshoz. A Magyarországnak címzett szovjet szállításokban főleg a kemény áruk (kőolaj, vasérc, áram), míg a magyar szállításokban a puha termékek voltak többségben.

[9] MOL XIX–L–1–mmm 68. d. 1 cs. Pulai Miklós levele Patkó Andráshoz. 1988. július 11.
[10] *Financial Times,* 1990.

Azaz a magyar exportszerkezet a „nagy testvérre" volt utalva, míg a Szovjetunió máshol is el tudta adni áruját. Ugyanakkor a pillanatnyi KGST-árak úgy álltak (ez tárgyalásunk szempontjából többé-kevésbé véletlen[11]), hogy a kőolaj éppenséggel olcsóbb, mint a világpiacon, a puha magyar gépipari termékek viszont fölül voltak árazva — azaz a puha áruk jövedelmezőbbek, mint a kemény áruk; innen érthető a Financial Times-cikk utalása a nem óhajtott cikkekre. Minden világpiaci árhoz közelítő változtatás tehát csak ronthatott a magyar pozíción. A kölcsönös kereskedelem a fentiek miatt 1986 óta egyre nagyobb mértékű magyar többlettel járt együtt, ami — mint láttuk — rossz volt, tehát a magyar gazdaságirányítás kudarcát jelezte. Végül a reformok ütemeltolódása következtében — bár a Szovjetunióban szavakban már glasznoszty (közéleti nyitás) volt és peresztrojka (gazdasági átalakítás) — a magyar vállalatoknak a szovjet központi minisztériumokkal (korabeli szakszóval: adiagonális módon) kellett volna üzletelniük és egyezkedniük. A KGST direkt tervleosztásos rendszere nem igazán volt illeszthető már az 1968-as új gazdasági mechanizmus decentralizálásához sem.[12]

Mindennek összességében az a következménye, hogy egy esetleges konvertibilis valutára történő átállás esetén — mert hiszen erről folynak a tárgyalások — a magyar rubel-aktívum azonnal dollár-passzívummá változna. Részben egyszerűen az átárazás miatt, részben viszont azért, mert a puha magyar termékek feltehetően azonnal szovjet piacot vesztenének (hiszen dollárért már nyugati árut is kapni), a szovjet energiát és nyersanyagot azonban Magyarország nem tudná nélkülözni.[13] Márpedig a piacvesztés a szocialista nagyvállalatok és a teljes foglalkoztatás végét jelentette, a dollár-passzívum pedig az ismételten fizetési nehézségekkel küzdő magyar kormány számára igen rossz hír. Így állt hát össze az a képlet, amelyből megpróbált kitörni a magyar fél.

A magyar program

De miért kell kitörni, ha ennyire rosszak a kilátások? Erre meglehetősen kiforrott és összetett választ ad már a bizottság legelső, 1987 októberére dátumozott irata is. (Ezt még nem ők keletkeztették, csak szakértői véleményként gyűjtötték be; azonban konzisztens a későbbi iratokkal.) Eszerint a merev, tervekre, kormányegyezményekre és állami külkereskedelemre épülő rendszer gátolja a magyar gazdaság korszerűbb szerkezetűvé fejlődését, ugyanis a KGST mindenféle puha és korszerűtlen árut átvesz; és gátolja a tőkés piaci kereskedelmet is, mert nem

[11] A KGST-ben 1958 óta alkalmazott ún. bukaresti árelv szerint a felek közti ártárgyalások kiindulópontja az előző ötéves tervperiódus (tőkés) világpiaci árainak átlaga volt. A kőolaj és földgáz KGST-ára az 1970-es évek közepi olajárrobbanás után már közvetlenebbül követte a világpiacot (ötéves csúszó árbázis alapján).

[12] Rácz–Richter, 1987. 1302–1323.

[13] Lányi, 1990.

hagyja a vállalatokat exportérdekelt módon, önállóan külkereskedni. A három elkülönült piac (belföldi piac, KGST-piac, tőkés piac) háromféle különböző igényt támaszt a gazdasággal szemben, ami fölöslegesen szabdalja szét az erőforrásokat, és áttekinthetetlen viszonyokat hoz létre a termelésben. Mindez így együttesen pedig a belső reformok hatásait is lerontja. A tanulmány tehát kimondja, hogy a végső cél minden országban „az áru- és pénzviszonyok aktív alkalmazására épülő gazdasági szabályozók működtetése", vagyis a piac lenne. Mivel azonban a többi szocialista ország még nem törekszik erre, átmenetre van szükség. Az első szakaszban (1988–1990) a transzferábilis rubel pénzfunkcióinak erősítését javasolja, például a valóban transzferábilissá tételt, illetve a kölcsönös tartozások évente növekvő hányadának keményvalutára váltását. Ekkor még szimbolikus okokból az ECU vagy az SDR (az Európai Gazdasági Közösség, illetve az IMF elszámolási pénze) jön szóba, a dollár nem. A második szakaszban (1991-től) mindenhol kialakul az önálló vállalati külkereskedelem és az egymásra átváltható konvertibilis nemzeti valuták rendszere; a kormányzati tervkoordináció már csak a stratégiai áruk esetében játszik szerepet. Végül a szöveg a távoli jövőben a KGST piaci alapú szabadkereskedelmi övezetté fejlődését vizionálja, egyenesen a nyugat-európai Közös Piac mintájára. Míg a megoldási javaslatok magukon viselik a kor bélyegét, az indoklásban a piacgazdaság céllá tétele és a KGST kényszerzubbonyának levétele meglepően jól előrevetíti a későbbi retorikát. Felbukkan továbbá az átmenet problémája is: az az időszak, amikor Magyarország már egyre inkább piacosodó gazdaságát a többi KGST-tagállam tervgazdaságához kell illeszteni.[14]

Mint említettem, a bizottság egy szűk évvel később, 1988 augusztusában kezdett működni, és 1989 augusztusában oszlott fel. A fenti célokat végig tartották, az oda vezető út azonban a mindenkori szovjet és magyar környezet állásfoglalása függvényében többször és többféleképpen változott. A kezdeti puhatolózásokat követően 1989 első hónapjaiban négy forgatókönyvet dolgoztak ki részleteiben, és ezeket államközi tárgyalásokon is képviselték. A fő kérdés mindegyik esetben az volt, hogy vajon miként lehet egy piaci gazdaságot, ahol egyre inkább önálló vállalatok kereskednek, egy központosított kereskedelmi rendszerű tervgazdasághoz illeszteni; és vajon ez az illesztés átmeneti vagy hosszútávú megoldás lesz-e. A szabad dollárkereskedelem forgatókönyve egyszerűen a dollárban történő elszámolást jelentette, így tehát áttérést a KGST-árakról a világpiaci árakra, illetve az külkereskedelmi tárgyalások és kötelezettségvállalások szintjének leszállítását az államokéról az önálló vállalatok szintjére. Ez azonnali forgalomcsökkenést és jelentős magyar cserearány-romlást (azaz a szovjet pozíció javulását) jelenthetett, amiért a magyar fél kompenzációt próbált kicsikarni. A dollár-klíring-tervezet[15] szerint átmeneti időre (kb. 5 évre) két árucsoportot alakítanának

[14] XIX–L–1–mmm 68. d. 2. t. 1987. október 30. A reformgondolatok természetesen a korabeli magyar közgazdasági gondolkodásban gyökereznek. Vö.: Szamuely–Csaba, 1998.

[15] Klíring: az egymással elszámolásban levő felek készpénz-fizetés nélkül, a szállítások egymás ellenében történő beszámításával rendezik követeléseiket és tartozásaikat. Végül csak az egyenleget számolják el készpénzben. Klíringvalutának hívják a számolás pénznemét.

ki. Az első csoport ún. klíringdollárban számolná el a kölcsönös szállításokat (ennek árfolyama elszakadhatna a tényleges dollárárfolyamtól), ám kifizetni csak az év végi összesített egyenleget kellene. A másik árucsoport a stratégiai áruk csoportja, amelynél maradnának a hagyományos államközi KGST-módszerek. Az átmeneti időszak után végső cél természetesen a konvertibilis elszámolás. Az ún. finn klíring a már évtizedek óta működő szovjet–finn kapcsolatok módjára rendezte volna a kérdést. Államközi megállapodások biztosítják a szállítások mennyiségét, árát és egyenlő voltát is, ám az így egyeztetett kontingensek csak a vállalatok között kötött szerződéssel válnak kötelezővé. Így tehát az állam feladata marad, hogy saját vállalatainál elérje a kontingensek kihasználását. Tervgazdaságban ez könnyű, piacgazdaságnál viszont bonyolult ösztönzőket (támogatásokat) igényel. E forgatókönyv nem tisztázta sem a kereskedelem kiterjedtségét, sem a távlati célig (a dollárelszámolásig) való eljutás módját és idejét. Végül a transzferábilis rubelre épülő klíring a meglévő KGST-rendszer fejlesztésével jönne létre, és alapjaiban megegyezik a már leírt 1987-es magyar koncepcióval. Az elszámolási rubelt egyre inkább transzferábilisra alakítják, azaz egyik viszonylatból a másikra átutalhatóvá. Az év végi egyenleg évente növekvő hányadát pedig konvertibilis valutára lehetne átváltani. Így a transzferábilis rubel idővel maga is konvertibilissé válna. A kereskedelem kereteit azonban mégis a kormányközi egyezmények szabnák meg.[16]

Az egyes forgatókönyvek várható kereskedelmi hatásait az OT számításokkal modellezte.[17] Így azonnal éles fény vetült a magyar cserearány-romlás, illetve a szovjet piac vesztésének nem túl bíztató kilátásaira. Idővel egyre inkább ezek kivédése került a szellemi erőfeszítések központjába, ami egybeesett a szocialista gazdasági (vállalati) struktúra önmentő törekvéseivel is. Különösen a Magyar Nemzeti Bank, az Országos Tervhivatal és a Kereskedelmi Minisztérium küldöttei érveltek aktívan ezen az oldalon, míg a Pénzügyminisztérium a reformok élharcosaként mutatta magát, és a szovjet belső piac mechanizmusainak feltárásában jeleskedett. A további szempontok közül egyet idézek még föl. A Magyar Nemzeti Bank a vita egy pontján úgy érvelt, hogy ha a szovjet külkereskedelmi reláció bekerülhetne a statisztikai kimutatások konvertibilis kategóriájába, a külföldi hitelezők ebben a tőkés export hirtelen megnövekedését látnák, és „ez kedvező lenne tőkés hitelfelvételi politikánk szempontjából". Az államigazgatási egyeztetések eredményeit végül minisztertanácsi előterjesztés összegezte, amit az 1989. június 15-én tárgyalt.[18]

A bizottság szellemi termékeit két egybehangzó kritika érte belföldről, éspedig éppen a várható dollár-passzívum kapcsán. Egy neves reformközgazdász, Csaba László[19], majd Medgyessy stábja[20] is egyetértett abban, hogy a szovjet

[16] XIX–L–1–mmm 68. d. 2. t. 1989. május 8. Emlékeztető.
[17] XIX–A–16–a, 3257. d., 3003/1–5/B/1989.
[18] XIX–A–16–a, 3257. d., 3003/18/B/1989.; XIX–A–16–a, 3257. d., 3003/26/B/1989
[19] XIX–L–1–mmm 63. d. 1989. március. Csaba László: Reform, nyitás, KGST. (Pa–1692/1989)
[20] XIX–L–1–mmm 63. d. 1989. július 17. Szőnyi Péter feljegyzése Medgyessy elvtársnak.

tárgyalások során túl nagy hangsúly került a rövidtávú hátrányok kiszámítására és hangsúlyozására; elmulasztották ugyanakkor kidolgozni a hosszútávon várható előnyökhöz szükséges intézkedéseket. Végeredményben Medgyessy munkatársai a négy forgatókönyvből kettőt tartottak felhasználhatónak. Épp a két végletet: a dollárelszámolást és a javított KGST-rendszert; nem pedig azt, amelybe a Valutáris–Pénzügyi Állandó Munkacsoport pénzügyminisztériumi munkatársai a legnagyobb energiát fektették: a dollárklíringet.

Szovjet reakciók

Végül érdemes röviden kitérni a szovjet reakcióra is — ahogyan azt a rendelkezésre álló források láttatják. Kezdetben két malomban őröltek a felek. A Szovjetunió csak némi kiigazítást, a bonyolult KGST-ár- és valutarendszer egyszerűsítését célozta, azaz felkészülést az 1991-től kezdődő új ötéves KGST-tervidőszakra. Legkidolgozottabb ötleteik a kereskedelmi hitel fejlesztésére és „háromlábú" tőkés–magyar–szovjet vegyesvállalatok alapítására irányultak; utóbbi révén a magyar fél nyugati kapcsolatai hoztak volna nyugati tőkét és technológiát a szovjet iparba. A nagy testvér ugyanakkor egyáltalán nem értette, vagy nem akarta érteni a magyarok mechanizmus-átalakító lendületét. Jellemző adalék, hogy egyik első alkalommal a magyar féltől IMF-dokumentumok megmutatását kérték.[21]

1989 januárjában tűnt fel a hosszabb távú szovjet célok között a világpiaci árhoz való közelítés. Addigra természetesen pontosan kiszámolták, hogy a dollárelszámolás bevezetése számukra azonnali nyereséget hoz. Ezzel párhuzamosan nem terveztek jelentősebb belgazdasági átalakítást, és a központosított külkereskedelem lebontását. A magyar relációt egyfajta kísérleti laboratóriumnak[22] tekintették, egyben a többi KGST-állam felé a nyomásgyakorlás eszközének (például az NDK vagy Románia hallani sem akart a megszokott mechanizmusok átalakításáról). Válaszul a magyar fél előállt a forgalomcsökkenés és a dollár-passzívum miatti kompenzáció igényével, vagy legalább az évek során felhalmozott rubel-aktívum dollárra átváltásával. Ez természetesen egyáltalán nem lelt szíves fogadtatásra. Mindenesetre világossá vált, hogy bármilyen forgatókönyv valósul is meg, a szovjet cél már egyértelműen a cserearányok javítása, így a magyar veszteség elkerülhetetlen.[23]

1989 májusában azután a Szovjetunió a KGST egyik fórumán váratlanul fölvetette a szabad valutás rendszer ötletét, mint amit 1991-től lehetne bevezetni (1990 decemberéig kötötte a feleket a meglévő ötéves KGST-tervperiódus). Nagy

[21] Magyarország 1982-től az IMF tagja volt, Oroszország majd 1992-ben csatlakozik. XIX–L–1–mmm 68. d. 1. cs., 1988. febr. 15., Jelentés a KGST Valuta- és pénzügyi állandó bizottságának rendkívüli delegációvezető-helyettesi értekezletéről. (Pa–125/1989)

[22] Baráth–Rainer, 2000. 243.

[23] XIX–L–1–mmm 68. d. 2. t. 1989. május 8.

volt a meglepetés — különösen a Magyarországnál készületlenebb tagállamok részéről.[24] Ám a magyar bizottság is két moszkvai tanulmányút során járta körül, hogy mi a változás oka, és egyáltalán be tudja-e fogadni a szovjet külkereskedelmi rendszer a dollárt. Arra jutottak, hogy a partnerország gazdaságában szintén egyre nagyobb a baj („súlyos pénzügyi, strukturális és fizetési mérleg válság, szociális feszültségek") , és sajnos nagyon is igénylik a nyugati valutát.[25] Sajnos, mert Magyarország ekkorra már a fokozatos bevezetés, az időbeli elhúzás pártján állt volna, tekintettel a várható veszteségekre. 1989 áprilisa óta egyébként a tárgyalási feljegyzések nem tartalmazták többé a „nyílt, konstruktív légkör"-re tett utalásokat.

Ezen a ponton vette át Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes a tárgyalásokat. Itt forrásaim sora megszakad, a történetet azonban még lekerekítem.[26] 1990 januárjában a Szovjetunió hivatalosan is bejelentette partnereinek, hogy 1991-től átáll a dolláralapú elszámolásra, azaz átmenet nélkül a legszigorúbb változatot választja. Medgyessy ezzel szemben elérte (a nevezetes ferihegyi egyezményben, amit a legendárium szerint a már távozófélben lévő szovjet delegáció a repülőgép szárnyán írt alá) a felhalmozódott rubel-aktívum dollárra átváltását.[27] Az új külkereskedelmi rendszer bevezetése már az Antall-kormányra maradt, míg a szovjet államadósság törlesztése zömmel 1994 után, a Horn-kormány alatt fejeződött be. Magyarország tehát a korábban felvázolt legrosszabb forgatókönyvet kapta meg, és ennek megfelelően nagy kereskedelmi és gazdasági visszaesést élt meg. Amire viszont senki nem számított: a gazdaság átstrukturálódása két–három év alatt jórészt lezajlott, és a szovjet külkereskedelmi orientációt ennyi idő alatt tökéletesen fölváltotta a nyugat-európai. Természetesen sokágú változások hatása összegződött ebben, ám végül a magyar reformközgazdászok legszebb álmai teljesültek be.

***

Végül a bizottság történetének két tanulságára hívom föl a figyelmet, amelyeket az eddigiekben csupán érintettem. A külkereskedelem korlátainak lebontásában (is) egyértelműen látszik, hogy Magyarország — bár kezdeményező szerepet játszott — csak addig mehetett el, ameddig a szovjet jóváhagyást megkapta. Ugyanakkor a Szovjetuniót saját belső problémái feszítették, és végeredményben rövidtávú külkereskedelmi előnyökért cserébe engedte a KGST-közösség felbomlását. A bizottsági ügymenet eddigiekben ismertetett fordulópontjai ennek megfelelően kis késéssel követik a legfelső szintű szovjet–magyar tárgyalások trendjeit.[28] Az 1991-es végkifejletet tekintve talán meglepő, hogy a magyar fél előtt

[24] XIX–L–1–mmm 63. d. 1989. május 30., Jelentés… (Pa–125/1989)
[25] XIX–L–1–mmm 63. d.. Útijelentés az 1989. június 6–9. közötti moszkvai tanulmányútról.
[26] Lányi, 1990; Szamuely–Csaba, 1998. 127–135.; Ószabó–Vajda, 2000.
[27] Köves, 1990. 41.; Kövesi, 1990; Ószabó–Vajda, 2000.
[28] Baráth–Rainer, 1990.

már 1987-ben teljesen kiforrottan állt a kereskedelmi liberalizálás és a nyugati orientációra váltás programja.[29] A közigazgatást tökéletesen áthatotta a reformgazdasági beszédmód, mégpedig nemcsak az élharcos Pénzügyminisztériumot (és még inkább a Reformbizottságot), hanem a programot inkább visszahúzni igyekvő hivatalokat is. A szocializmusra jellemző módon még az ellenérdekeket is ezen a nyelven fejezték ki.[30]

[29] Ebben a belső tényezők mellett minden bizonnyal az IMF által szabott feltételek is szerepet játszottak. Vö.: Honvári–Torda, 2009; Szamuely–Csaba, 1998. 122.

[30] Például a moszkvai magyar nagykövetség Kereskedelmi Képviselete a Szovjetunióban jelenlévő magyar vállalatok véleményének összegzése előtt kötelességszerűen megerősíti, hogy „a vállalati anyagok többsége azt tükrözi, hogy a vállalatok érzékelik a […] problémákat, a kapcsolatok átalakításának szükségességét. Azt, hogy a jelenlegi […] modell továbbélése előbb-utóbb a magyar reformfolyamat gátjává válik." A vállalati vélemények persze jóval inkább azt a félelmet domborítják ki, hogy minden változtatás az ő pozícióikat rontaná. XIX–L–1–mmm 63. d. 1989. június 15.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Források

MOL — Magyar Országos Levéltár (Bp.)

XIX–L–1–mmm — Pénzügyminisztérium. Nem iktatott iratok
XIX–A–16–a — Országos Tervhivatal. Általános iratok

2. Szakirodalom

Baráth–Rainer

2000 Baráth Magdolna–Rainer M. János: *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel*. 1956-os Intézet. Bp., 2000.

Honvári–Torda

2009 Honvári János–Torda Csaba: Magyarország csatlakozása az IMF-hez és a Világbankhoz, III. rész. *ArchívNet* 2009. 3. sz.

Financial Times

1990 *Financial Times*, Magyar–szovjet kereskedelmi háború. 1990. március 6. kedd (MTI-tudósítás). http://archiv1988–2005.mti.hu (utolsó letöltés: 2010. március 25.)

Kornai

1993 Kornai János: *A szocialista rendszer.* HVG, Bp., 1993.

Köves

1990 Köves András: A KGST és az Európai Közösség között? *Külgazdaság*, 34. (1990) 7. sz.

Kövesi

2009 Kövesi Ágnes interjúja Medgyessy Péterrel. *Világgazdaság Online* http://www.vg.hu/gazdasag/vg_online/gazdasag_-_belfold/090310_medgyessy _263901?p=2 (utolsó letöltés: 2010. március 25.)

Lányi

1990 Lányi Kamilla: Veszélyes-e dollárban kereskedni a Szovjetunióval? I–II. rész. *Külgazdaság*, 34. (1990) 6. és 7. sz.

Ószabó–Vajda

2000 Ószabó Attila–Vajda Éva: Guruló rubelek I. *Élet és Irodalom*, 44. (2000) 7. sz. http://www.es.hu/index.php?view=doc;9552 (utolsó letöltés: 2010. március 25.)

Rácz–Richter

1987 Rácz Margit–Richter Sándor: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 34. (1987) 11:1302–1323.

SZAMUELY–CSABA

1998 SZAMUELY LÁSZLÓ–CSABA LÁSZLÓ: *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp., 1998.

TÉZISEK

1988 Tézisek a gazdasági reformkoncepciót kidolgozó munkabizottságok számára. *Figyelő*, 1988. [különszám]

KÁLNICZKYNÉ KATZ VERONIKA

A BANKRENDSZER ÁTALAKÍTÁSÁNAK KEZDETEI
A MAGYAR KÜLKERESKEDELMI BANK ÜZLETPOLITIKAI ELGONDOLÁSAI A VI. ÖTÉVES TERV IDŐSZAKÁRA

A Magyar Külkereskedelmi Bank (MKB) speciális helyzetben volt és van a magyar bankszektorban. Ennek a speciális helyzetnek a kiindulópontja az, hogy a bank — egyedüliként a magyar bankpiacon — 1950 óta végez külkereskedelemhez kapcsolódó banki műveleteket. Gyakorlatilag a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egyik osztályának feladatait folytatta ugyanazokkal a szakemberekkel, egészen a privatizációig. Ennek a banknak a privatizációja folyt a legsimábban, mert a vásárló a bajor kormány volt, az új tulajdonos pedig a Bayerische Landesbank. Az államok közötti adásvétel is hozzájárult ahhoz, hogy elkerülték a kereskedelmi bankokat olykor nem kímélő szakmai–piaci és politikai viharok, botrányok, elég, ha az Erős János-féle részvénybotrányra gondolunk.[1] A tárgyalások kimenetelét nyilvánvalóan előnyösen befolyásolta, hogy nem tisztán üzleti alapon tárgyalt a két kormány, de az új tulajdonosról nehezen volt feltételezhető, hogy nem az üzleti szempontok határozzák meg új bankjának irányítását.

A kiegyensúlyozott működés egyik alapfeltétele a jól képzett és lojális szakember gárda. Ennek az MKB nem volt híján, hiszen saját nevelésű, a speciális szakmai elvárásoknak megfelelni tudó szakemberekből állt a kollektíva. Ugyanez a többi — nagyjából 1982–1984-től önállósodó — kereskedelmi bankról nem volt elmondható, hiszen állományuk a Magyar Nemzeti Banktól került át az új bankokhoz, legtöbbször úgy, hogy csak a cégér változott a bejárat fölött. Valódi bankárképzés nem folyt a Közgazdaságtudományi Egyetemen: csak pénzügy szakon lehetett végezni, majd az 1988-tól működő Bankárképzőben továbbtanulni.

Ez is mutatja, hogy a kereskedelmi bankok indulásakor nem állt rendelkezésre olyan szakembergárda, amely valóban felkészülten, megfelelő tapasztalatok birtokában tudott volna megfelelni az alapjaiban megváltozott rendszer kihívásainak. Ezért fordulhattak elő olyan, olykor a törvényesség határmezsgyéjén mozgó esetek, amelyek felborzolták ugyan a közvélemény kedélyét, de nem haladták meg a felügyeleti szervek és hatóságok ingerküszöbét. (Az OTP-vel most nem foglalkozunk, ez a bank a rendszerváltás/privatizáció előtt egészen más

[1] A Kereskedelmi és Hitelbank privatizációjakor, az akkor a K&H alkalmazásában álló Erős fél áron, banki hitelből vásárolt magának 300 millió forintnyi saját részvényt, amelyet egy kicsit később a pénzintézet saját brókercége 270 százalékos árfolyamon vett meg tőle. A külföldi tulajdonosok ezt etikailag elfogadhatatlannak tartották, ezért megszabadultak Erőstől.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 273–284.

szellemiséggel és más feladatkörrel működött, mint a Magyar Nemzeti Bank vagy a Magyar Külkereskedelmi Bank, de szigorúan csak az egyszintű bankrendszer tagjaként. A szintén saját nevelésű szakembergárda és a menedzsment következetes döntéseinek hatására az OTP a külföldi tulajdonú nagybankok megjelenését követően is megállta a helyét a versenyben.)

Az MKB az 1950-től 1985-ig terjedő időben a külföld és a külföldi szakma felé, mint kereskedelmi bank lépett fel. A Külkereskedelmi Minisztérium által reá ruházott külkereskedelmi feladatok pénzügyi elszámolásait vezette, másfelől pedig devizabankként működött: külföldi hitelforrásokat vont be saját neve alatt és saját finanszírozási szükségletein túlmenően is a népgazdaság devizafinanszírozására. Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy bár éves mérlege volt az MKB-nak, a kamatbevételek és -kiadások beolvadtak az MNB mérlegébe, a nyereségét pedig teljes egészében elvonta az MNB.

1980-ra a Bank akkori vezetői szerint már akadályozta a Bankot a fejlődésben, hogy az időközben szakosított pénzintézetként létrehozott Interinvest és a kizárólag deviza műveletekre specializálódott CIB Bank jóval előnyösebb üzleti pozícióban volt. Itt el is érkeztünk ahhoz, a közvélekedésben és szakmai körökben is széles körben elterjedt tévhithez, hogy tudniillik a kétszintű bankrendszer 1985-ben, még inkább 1987-ben jött volna létre Magyarországon. A privatizáció későbbi bekövetkezése miatt pedig egyes közgazdászok is úgy látják, hogy a pénzügyi átalakítás csak kullogott a politikai rendszerváltás mögött. Ez az álláspont már csak a két előbb említett hitelintézet miatt sem tartható, hiszen az Interinvest Külkereskedelem Fejlesztési Hitelintézet 1981. január 1-jén kezdte meg működését 43 külkereskedelmi vállalat és az MKB alapításában, a CIB pedig a Magyar Nemzeti Bank főrészvényessége mellett 1979-től kezdve végezte munkáját offshore jelleggel, devizakülföldi magánszemélyek, valamint magyar vállalatok és szervezetek számára, amennyiben kizárólag devizában végzett műveletekről volt szó. Ebből is jól látható tehát, hogy a magyar gazdaság — a 43 külkereskedelmi vállalat, maga az MKB és az MNB is — már jóval 1984 előtt feszegette az egyszintű bankrendszer határait, és nem kullogott a politikai események mögött, hanem egyes területeken, így a pénzügyek, különösen a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok kiépítése terén is jóval megelőzte azt. Az Interinvest 1985. január 1-jével új bankjogosítványokat kapott, majd részvénytársasággá alakulása és az olasz tulajdonos belépése után ebből alakult meg 1989-ben az Inter-Európa Bank Rt.[2] A CIB Bank, mint kizárólag devizaműveletekre szakosodott offshore cég, először magyar leánybankot alapított a forintszámlák vezetésére, majd ezzel összeolvadva, szintén olasz tőkeemelés után már teljes körű kereskedelmi banki jogosítványokkal felruházott bankként jelent meg a magyar bankpiacon, szintén 1989-ben.

[2] A CIB-nél a Banca Commerciale Italiana Milano volt a vevő, az Interinvest esetében pedig a San Paolo Torino, ebből lett az Inter-Európa Bank Rt. A két külföldi tulajdonos sokkal később egyesült, így jött létre az Intesa San Paolo, a jelenlegi tulajdonos.

A Magyar Külkereskedelmi Bank előterjesztése a Pénzügyminisztérium Miniszteri Értekezlete részére 1981 októberében

A Magyar Külkereskedelmi Bank sem az Új Magyar Központi Levéltárnak, sem a Magyar Országos Levéltárnak nem adott át iratot eddig, szervezeti (esetleges tulajdonosi) változások miatt azonban most késznek mutatkozik arra, hogy az állami tulajdonú időszakban keletkezett iratait átadja.

Az eddig levéltárba került, elsősorban Magyar Nemzeti Bankos iratanyag csekély mennyisége miatt a téma nyilvánvalóan hosszú és alapos kutatómunkát igényel, így azoknak a korai próbálkozásoknak a feltárása is, amelyek egyik példáját szeretném itt bemutatni. Az irat a Magyar Nemzeti Bank Titkárságának iratai között került a Levéltárba. A Magyar Nemzeti Bank részt vett a Pénzügyminisztérium (PM) miniszteri értekezletén, amely 1981. november 26-án tárgyalta az előterjesztést. Az irat egyik része a Magyar Külkereskedelmi Bank előterjesztése a Pénzügyminisztérium Miniszteri értekezlete részére, a másik pedig az erre a Magyar Nemzeti Banktól érkezett válasz. *(A Magyar Külkereskedelmi Bank üzletpolitikai elgondolásai a VI. ötéves terv időszakára — Feljegyzés az MKB üzletpolitikai elgondolásai című anyagról.)*

Az előterjesztés összesen 34 oldal hét melléklettel, az erre adott észrevétel valamivel több, mint három oldal. *Az iratok jelzete: Magyar Országos Levéltár. Magyar Nemzeti Bank. XXIX–L–1–e Titkárság 930. d.*

* * *

Lássuk először az MKB előterjesztését. Az előterjesztés készítői láthatóan kimerítő alaposságra törekedtek: értékelték a bank addigi tevékenységét, kifejtették üzletpolitikai elgondolásaikat a VI. ötéves tervre, és határozati javaslatot tettek a felvetett problémák megoldására. Előterjesztésükhöz hét mellékletet csatoltak: *1. Az MKB feladatai és eddigi tevékenységének értékelése; 2. Az MKB-ra vonatkozó főbb adatok 1975–1980.; 3. Az MKB szervezeti felépítése és létszáma; 4. Az MKB üzleti tevékenységét érintő jogszabályok; 5. A Centropa Wien*[3] *tevékenysége; 6. Intézkedési terv az MKB kereskedelemfejlesztést célzó tevékenységére (1982 végéig); 7. Javaslat pénzügyi lízingvállalat létesítésére Magyarországon. Az utolsó mellékletet két táblázattal támogatták meg: 1. 10 éves bankhitelből eszközölt gépberuházás és 5 éves lízing által megvalósított azonos értékű fejlesztés költségvetési befizetéseinek és vállalati eredményének 10 éves összehasonlítása; 2. 10 éves bankhitelből eszközölt gépberuházás és 5 éves lízing által megvalósított azonos értékű*

[3] A Centropa Handelsgesellschaft m. b. H. Wien érdekeltség a Magyar Külkereskedelmi Bank kezdeményezésére 1962-ben alakult meg a Pénzintézeti Központ tulajdonát képező Centropa AG. Bern Holding cég bécsi leányvállalataként. 1980-ban alaptőkéje 950 millió schilling volt. Az alapítólevél szerint kereskedelmi és ügynöki tevékenységet folytató vállalat fő feladata a magyar vállalatok harmadik piaci kereskedelmének elősegítése volt. Forgalma 1980-ban elérte a 1,3 milliárd schillinget, adózás utáni nyeresége pedig a 4,3 millió schillinget

fejlesztés költségvetési befizetéseinek és vállalati eredményének 10 éves összehasonlítása a 10 éves élettartamú gép működésének első és második 5 évében.

Az előterjesztés az MKB működésének és feladatainak összefoglalásával kezdődik:

„*A bank eddigi tevékenységének értékelése.*

A bank munkája az elmúlt 30 évben úgy alakult, hogy

- egyfelől kereskedelmi jellegű tevékenységet fejt ki és elvégzi a gondozására bízott külkereskedelmi műveletek „gesztori" teendőit;
- másfelől devizabankként működik, elvégzi a fenti és más külkereskedelmi műveletekkel kapcsolatos pénzügyi, lebonyolítási teendőket, külföldi hitelforrásokat von be — saját finanszírozási szükségletein túlmenően is — népgazdaságunkba."

A bank alapításakor, 1950-ben meghatározott fő feladata a fizetési mérleget javító, elsősorban konvertibilis devizákban végrehajtott kereskedelmi műveletek előmozdítása, és az ezekhez kapcsolódó devizabanki teendők ellátása volt. Ez az eltelt 30 év alatt nem változott. A feladat tartalma, a megvalósítás módszerei és szervezeti formái azonban már igen: a változó külgazdasági feltételek és a népgazdaság ezekhez való alkalmazkodása jelentős változásokat idézett elő. Elsősorban a feladatkör bővült. Rövid távon a fizetési mérleget javító műveletek kerültek előtérbe (re-export műveletek, lecseréléses és feldolgozásos devizahitelek, kapcsolt üzletek), míg hosszú távon a nemzetközi munkamegosztás korszerű formáinak alkalmazásával főleg az export gazdaságos bővítéséhez és szerkezetének átalakításához szükséges segítséget adták meg a vállalatoknak termelési kooperációk, vegyes vállalatok alakítása, beruházási devizahitelek és lízing formájában.

Ehhez kapcsolódóan a bank szervezeti felépítése is megváltozott. A vezérigazgató, helyettese és a titkársága mellett önálló titkársági és személyzeti osztály alakult, a szakmai teendőket pedig az áruforgalmi igazgatóság (ezen belül konstrukciós főosztály és kereskedelemfejlesztési főosztály), a bankigazgatóság (devizafőosztály, bankműveletek főosztálya és pénzforgalmi önálló osztály) és a számviteli igazgatóság (számviteli főosztály, pénzügyi és ellenőrzési főosztály és gazdasági önálló osztály) látta el. Az operatív irányítást az áruforgalmi igazgatóság állományába tartozó egy és a számviteli igazgatósághoz besorolt két ügyvezető igazgató látta el. A bank eredményeit a következőkben foglalják össze:

„Az elért főbb eredmények röviden a következőkkel jellemezhetők:

- a bank mérlegszerű nyeresége az utóbbi 5 év átlagában évi 500 millió Ft körül mozgott, amelynek növekvő hányada (1980-ban már kb. fele) a pénzintézeti tevékenység jutalékaiból, további része pedig a kereskedelmi műveleteken — döntően a konstrukciós műveleteken — elért haszonrészesedésből és jutalékokból ered;
- évi közel 100 millió $ nagyságrendű fizetési mérleg javítás (nettó deviza bevételi többlet) konvertibilis devizákban a bank által gesztorált kereskedelmi műveletekből, viszonylag igen kedvező ráfordítás mellett. A két

legjelentősebb tétel az utókalkulációkkal is dokumentált konstrukciós devizahaszon — 1980-ban 32 millió $ — és a lecseréléses-feldolgozásos devizahitelek aktív egyenlege — 1980-ban 41 millió $;
- a külföldi piaci tevékenység bővítése, addicionális export–import, re-export forgalommal. A bank által intézett kereskedelmi műveletek értéke — a lebonyolított bankmegbízásokon keresztül mérve — nem rubel viszonylatú teljes külkereskedelmi forgalmunk kb. 20%-át képviseli;
- külföldi forrásbevonás: 1975 és 1980 között a bank külföldi tartozás-állománya háromszorosára nőtt (18,1 milliárd Ft-ról 52,3 milliárd Ft-ra);
- közreműködés a korszerű külkereskedelmi együttműködési formák (termelési kooperáció, vegyes vállalat, lízing) elterjesztésében."

Érdekes, hogy a jelentés készítői sikerként értékelték, hogy a bank külföldi tartozásállománya öt év alatt a háromszorosára növekedett. Mindenképpen sikerként könyvelhető el viszont, hogy a bank mintegy 800 külföldi pénzintézettel tartott fenn aktív levelezői kapcsolatot, és a nem rubel elszámolású teljes külkereskedelmi forgalom 18–20%-át tartotta kézben.

„Az eredményeket a külkereskedelmi vállalatokkal közös erőfeszítéssel értük el. Az üzletek kezdeményezése természetszerűen túlnyomóan a vállalatoktól indult ki, de a banki kezdeményezések is számottevőek. Az eredmények kétségtelenül nagyobbak, a fejlődés gyorsabb lehetett volna bizonyos zavaró tényezők nélkül."

Ezt követően röviden kifejtik a gazdasági válság (olajválság) okozta érezhető fizetési morál-romlás és a kockázatok növekedésének hátráltató voltát. Majd így folytatódik a tevékenység értékelése:

„A bank önálló, valóban bankári munkájának kibontakozását gátolta a magyar bankrendszerben kialakult — ma is tapasztalható — túlcentralizálás és merevség. Nagyrészt ennek tulajdonítható, hogy a bank nem tud valóságos kereskedelmi bankként működni, mert hiányzik ehhez a legfontosabb előfeltétel, tudniillik eszközeivel szabadon rendelkezhessen, azokat deviza- és forinthitelnyújtásra egyaránt felhasználhassa.[4] E téren némi javulást jelent az, hogy 1981-től felhatalmazást kaptunk szerény mértékben — 30 millió Ft-os egyedi értékhatárral — exportfejlesztő beruházási hitelek nyújtására. A Pénzügyminisztérium megbízásából kezeljük a Vállalkozási Alapot bizonyos külgazdasági érdekű vállalkozások finanszírozására."

Ez a kritika — ha szabad egyáltalán annak neveznünk — érzékenyen érintette a Magyar Nemzeti Bank válaszadásra kijelölt szervezeti egységét, de erről majd később.

Az eredmények felsorolása és értékelése után a bank vázolja a következő ötéves tervidőszakra saját maga elé állított feladatokat:

[4] Mint említettük, a Magyar Külkereskedelmi Bank hátrányosabb helyzetbe került az újonnan létrehozott pénzintézeteknél: Interinvest, CIB.

„Üzletpolitikai elgondolásaink a VI. ötéves terv időszakára

A népgazdaság irányító szervei azt várják a banktól, hogy:

- segítse népgazdaságunkban az új, rugalmas formák kialakítását;
- erősítse tevékenységét az exportnövelés irányába;
- vállalkozótársként vegyen részt a bonyolult és nagy kockázati tényezőket tartalmazó — fizetési mérleg javítását célzó — üzletek létrehozásában.

Mindez feltételezi az általunk gondozott kereskedelmi művelet teljes körű (forint-, deviza-, forgóeszköz-, állóeszköz-) finanszírozásának ellátását, vagyis valóságos kereskedelmi bankként történő működésünket."

Az utolsó mondat mélyütés volt az MNB felé, hiszen valóságos kereskedelmi bankok a szocializmusban nem léteztek, az egyedüli hitelnyújtó pedig az egyszámla vezetője, az MNB volt. Az MKB véleménye szerint tehát a magyarországi rendszer jelentősen akadályozta a hatékony működést, a változó külgazdasági viszonyokhoz való gyors alkalmazkodást: a hosszú engedélyezési procedúra, a kisösszegű hitelnyújtási limit, és legfőképp az, hogy a bank nem rendelkezett saját eszközeivel. Éves mérleget ugyan készítettek a PM által előírt formában, ennek összevont változatát angol nyelven külföldön is publikálták, üzleti tevékenységükről pedig éves beszámoló is készült, eredményszámlájukról azonban teljesen hiányzott a bankokra legjellemzőbb adat, a kamatbevételek és -kiadások tétele, ezt ugyanis a központi devizagazdálkodás következtében az MNB-vel számolták el. Ugyanez vonatkozott az árfolyamváltozások miatti értékkülönbözetekre is. Ez a tény még azt is felvetheti, hogy az MKB a szó klasszikus értelmében egyáltalán bankként működött-e, vagy inkább csak elszámolóházként. A nyereség — öt év átlagában 500 millió Ft körül mozgott, és a PM-mel számolták el — elvonása pedig azt jelentette, hogy nem tudták érdekeltté tenni a dolgozókat a jobb eredmények elérésében. A bank bruttó jövedelme szépen növekedett: 1980-ban már fele-fele arányban oszlott meg bankári és kereskedelmi tevékenység között, miközben 1975-ben bankári tevékenységük még csak a bruttó jövedelem 1/3-át tette ki. A bankári tevékenység külföldi jutalékmérlege (a devizában adott és kapott jutalékok egyenlege) 1980-ban 51 millió Ft deviza-többletbevételt eredményezett, miközben ez a szám 1975-ben még csak 19 millió Ft volt. A belföldi vállalatokkal elszámolt banki jutalék a forgalommal arányosan növekedett az 1975. évi 117 millió Ft-ról 1980-ra 225 millió Ft-ra. A kereskedelmi műveletekből származó bevételek zömét (1980-ban ¾ részét) a konstrukciós nyereség és a Centropa nyereségéből a banknak járó haszon tette ki.

Az Előterjesztés további részében a megoldási lehetőségeket vázolják:

„Meggyőződésünk, hogy a PM, KKM [Külkereskedelmi Minisztérium] és MNB egyetértésével létrehozhatók a bank ilyen jellegű működéséhez szükséges anyagi eszközök, illetőleg felhatalmazások.

A VI. ötéves tervidőszakra vonatkozó üzletpolitikánk kidolgozásánál abból indultunk ki, hogy a fenti elvek elfogadását feltételezve, azok realizálása csak fokozatos munkával történhet meg: egyrészt azért, mert a fennálló jogszabályok, illetve megállapodások módosítását igénylik, másrészt intézetünk eddigi

kapcsolatainak folyamatossága is ezt teszi szükségessé, az új kapcsolatok kiépítése pedig szükségképpen csak intenzív munka eredménye lehet.

Üzletpolitikai elgondolásainkat ezért három lépcsőben valósítanánk meg.

Az első lépcsőben a jelenlegi hatáskörünk lényegében változatlanul való fenntartását vesszük alapul: A) B) és C) alatt írjuk le azokat az ésszerű hatáskörbővítéseket, amelyek a forinthitelezés és a devizatevékenység önálló intézése terén folyamatosan realizálhatók."

Az A) pont alatt tehát az adott helyzetet mutatják be részletesen, a rendszerben lévő tartalékok feltárásával pedig az elérendő célt is kitűzik.

Devizabankárként a „romló pénzpiaci feltételek ellenére arra törekszünk, hogy külföldi tartozásaink jelenlegi szintjét fenntartsuk. Ennek érdekében bővítjük kapcsolatainkat olyan külföldi bankokkal, amelyekkel más magyar devizabankok (MNB, CIB) nem dolgoznak. […] A forint egységes árfolyamának és külső konvertibilitásának[5] bevezetésével kapcsolatban megállapodást készítünk elő az MNB-vel a konvertibilis forint-számlák vezetésében és a vonatkozó bankművelet lebonyolításában való teljes körű részvételünkre. […]

Egészségesebb arányokra törekszünk külföldi hitelfelvételeink és kihelyezéseink között.

E célból:

- a likviditási helyzettől függően érvényesíteni kívánjuk azt a korábbi megállapodásunkat az MNB-vel, amely szerint hitelfelvételeink 10%-a erejéig saját hatáskörben nyújthassunk hiteleket (betéteket) külföldi bankoknak,
- a magyar exporttal kapcsolatban, előnyös feltételek esetén, bankhitelt (finánchitelt) is nyújthatnánk az MNB-vel való előzetes egyeztetés mellett."

Tehát már létezett olyan megállapodás, amely levelezőből számlavezetővé léptetné elő a Külkereskedelmi Bankot, sőt kb. 60 külföldi cégnek volt a Banknál loro[6] számlája.

A tervezet szerint a kereskedelemfejlesztés terén továbbra is jelentős szerepet töltenek be a konstrukciós műveletek, de ezt kiterjesztenék:

„A konstrukciós műveletek forgalmának és eredményének növelését továbbra is elsőrendű feladatunknak tartjuk. Ennek eszközei a főbb üzlet-típusokban:

- a haszonüzletek növelése hagyományos tömegárukkal és egyéb termékekkel; az árutőzsdei műveletek szélesebb körű alkalmazásának vizsgálata (ideértve az árbiztosító határidős hedge műveletek finanszírozási teendőinek ellátását is);
- a magyar gépexportnak, a komplett egészségügyi és mezőgazdasági rendszerek exportjának előmozdítása gépipari re-export beszállításokkal;

[5] A külső konvertibilitás azt jelenti, hogy devizakülföldiek számára korlátlanná válik a forint átválthatósága.

[6] A loro külföldi banknak hazai kereskedelmi banknál vezetett számláját jelenti.

– új értékesítési lehetőségek és új piacok feltárása elsősorban a fejlődő országokban, a bilaterális kereskedelem hatékonyabb formáinak (barter, ellentételezés, speciális számlák) alkalmazásával;
– a szocialista viszonylatú konstrukciók bővítése (a Külkereskedelmi Minisztériummal) létesített megállapodásunk alapján konkrét feladatokat kaptunk a szocialista államközi szerződések keretében meg nem vásárolható, de számunkra fontos termékek konstrukciós formában való behozatalára); ezt a tevékenységet kiterjesztjük a távol-keleti szocialista országokra is."

A Vállalkozási Alapról is többet megtudhatunk:

„A PM által rendelkezésre bocsátott Vállalkozási Alap útján nagyobb támogatást adunk a gazdaságos dollár-viszonylatú export közvetlen és közvetett úton történő növelését célzó vállalkozásokhoz az alábbi elvek szerint:

Az alapszabály az, hogy a bank a juttatást visszterhesen nyújtja, elsősorban társulásokban való részvétel és a nyereségből való részesedés formájában. A Vállalkozási Alap működéséről évenként beszámol a Pénzügyminisztériumnak. Az eredményes banki munka ösztönzésére az MKB jutalmazási kerete a bértömeg legfeljebb 1%-a erejéig kiegészíthető, illetve — veszteség esetén — csökkenthető."

Bár ez már túlmutat a jelenlegi kereteken, a lízingüzlet terén új elképzeléseket vázolnak fel:

„A lízing terén végzett eddigi, főleg export irányú tevékenységünk kiszélesítése, e korszerű finanszírozási–gazdálkodási forma hazai elterjesztése érdekében egy 51%-ban magyar, 49%-ban külföldi tulajdonú, kizárólag pénzügyi lízinggel foglalkozó szakvállalatot javaslunk létrehozni, főként az exportfejlesztést célzó modern gépbeszerzések előmozdítása érdekében. Ez a vállalat azonban nemcsak importcélú lízinggel foglalkozna, hanem export-lízinggel is. Ennek keretében a magyar gépszállítót készpénzben kifizeti, és külföldre bérbe adja a gépet a potenciális vevőnek devizafizetés ellenében."

Az Előterjesztésből kiderül, hogy a bank termelési kooperációkkal kapcsolatos tevékenysége eddig inkább csak a Külkereskedelmi Minisztérium döntéseinek előkészítésére és lebonyolítására szorítkozott. Ígéretet tesznek arra, hogy a jövőben ezen a téren üzleti alapokra helyezik a tevékenységüket, és a kooperációs üzletek kezdetétől részt vesznek a vállalatok közötti munkában. Az exportfejlesztő beruházási hitelek nyújtása terén ismét veszélyes vizekre tévedt a bank, hiszen ezek 1980-ban az MNB kizárólagos tevékenységi körébe tartoztak:

„1981-től megkezdtük az exportfejlesztő beruházási hitelek nyújtását. Ez utóbbiakat elsősorban kis- és középvállalatoknak nyújtjuk, külön kiemelve azokat, amelyek a közeljövőben exportjoghoz jutva a külpiacon az eddiginél dinamikusabban lépnek fel.

A Magyar Külkereskedelmi Bank tevékenysége párhuzamos az MNB és újabban a CIB hasonló hitelnyújtásaival. E versenyben mi az MKB kis szervezetéből adódó rugalmas ügyintézéssel kívánunk helytállni, népgazdasági célt is szolgálva azzal, hogy a 3 bank közötti — bár csak kezdeti — konkurencia élénkítse és

gyorsítsa a hazai exportfejlesztő hitelnyújtási munkát. Szükséges ehhez a bankunk részére megszabott egyedi hitelnyújtási értékhatárnak 30 millió Ft-ról 80 millió Ft-ra történő emelése (ez ebben a vonatkozásban az MNB elnökhelyettesi hatáskörnek felelne meg)."

Ez az utóbbi félmondat jól példázza azt a rövid pórázt, amelyen az MNB a Külkereskedelmi Bankot tartotta.

A várható változásokra az alábbiakkal is készült a bank:

„Felkészülünk arra, hogy a közeljövőben várhatóan számos további vállalat külkereskedelmi jogot kap, és a tapasztalatok szerint intenzív segítséget igényelnek a külkereskedelemmel összefüggő pénzügyi elszámolási problémák megoldásához.

E vállalatoknak önálló külkereskedelmi tevékenységük megszervezéséhez banki–kereskedelmi tanáccsal és szolgáltatásokkal állunk rendelkezésére."

A feladatok megoldásához természetes bővíteni szerették volna az elektronikus adatfeldolgozás lehetőségét — akár az MNB-vel közös gépekkel is. Felmentést kértek a létszámleépítés alól, és növelni szerették volna a továbbképzésre, nyelvtanulásra és külföldi utazásra felhasználható keretösszegeket is.

A B)-vel jelölt alternatívában továbbgondolták a lehetőségeiket, ha az lenne a központi elvárás, hogy teljes körű kereskedelmi banki jogosítványokkal felruházott bankként működjenek a jövőben:

„Amennyiben a bank azt a feladatot kapja, hogy fokozatosan teljes körű felhatalmazással bíró kereskedelmi bankká fejlődjék fel, és a jövő bankrendszerének fejlődési irányvonalába illeszkedjék be, úgy ehhez a magyar exporttal és importtal kapcsolatos valamennyi — belső és külső — finanszírozási teendőre felhatalmazást kell kapnia, elsősorban a kis- és középüzemek és a külföldi gazdasági vállalakozások munkájának elősegítése érdekében.

A bank hatáskörébe tartozna:

- a külföldi részesedéssel működő magyarországi vegyes vállalatok teljes körű számlavezetése és hitelezési teendőinek ellátása (a PM és az MNB között e téren már korábban létrejött elvi megállapodás szerint);
- a külföldön létesített gazdasági vállalkozások alapításához szükséges hitelezés, a működő vállalkozások devizafinanszírozása;
- az export-fővállalkozáshoz célhitel (forgóeszközhitel) nyújtása;
- a termelési kooperációkkal kapcsolatos rövid- és középlejáratú forint-hitelnyújtás.

A felhatalmazások megadása, a forinthitelezési jog kiterjesztése arányában már 1982-től kezdve erősödő ütemben vennénk részt az exportfejlesztő beruházások hitelezésében túlmenően a fent felsorolt külkereskedelmi tevékenységek finanszírozásában is. Úgy gondoljuk, hogy a már tapasztalatokkal rendelkező Külkereskedelmi Bank szervezete e téren hasznosan állítható a vállalatok szolgálatába.

Ehhez az MNB-vel — az exportfejlesztő beruházások hitelezéséről szóló megállapodáshoz hasonló, vagy azt kiegészítő — további megállapodásokat hoznánk létre. A hitelezés forrásairól változatlanul mi gondoskodnánk."

A C)-vel jelölt részben már a végcélt látjuk: az MKB gyakorlatilag is független, önálló hitelfelvevőként, hitelkihelyezőként és számlavezetőként jelenik meg. Önállóan számolja el nyereségeit és veszteségeit. Saját nyereségéből nyugati mintára adót fizet, az adózott nyereség felosztása pedig már saját belső ügye. Végcél: a forint konvertibilitása, azaz korlátlan átválthatósága.

„Távolabbi perspektívában — az ötéves terv végére — felkészülnénk arra, hogy devizatéren is önállóak legyünk:

- az MNB által megszabott általános irányelvek keretében az egyes hitelfelvételek és kihelyezések, azok feltételeinek kialakítása tekintetében önállóan járjunk el;
- keressük az együttműködés lehetőségeit a fejlődő országok regionális fejlesztési bankjaival a magyar export előmozdítása érdekében.

Ebben a szakaszban meg kell oldanunk a kamatbevételek és kiadások önelszámolását (jelenleg ez beolvad az MNB mérlegébe) és megvizsgálnánk a bank nyereség-gazdálkodásának, nyereségérdekeltségének a jelenleginél ösztönzőbb formáit (a teljes nyereségelvonás helyett adózás, részesedési-alap képzés stb.). Ebben a szakaszban továbbá megvizsgálásra kerülhet a túlméretezett engedélyezési eljárások egyszerűsítése is az általunk kezelt kereskedelmi műveleteknél, ami véleményünk szerint összhangban áll a forint konvertibilitás célkitűzéseivel és a bankok, vállalatok nagyobb önállóságával."

Az MNB Hitelpolitikai Főosztályának az Előterjesztésre adott válasza meglehetősen sommás és igen rövid. Gyakorlatilag nem ad érdemi választ a felvetésekre, csak elutasítja az elképzeléseket.

A Feljegyzés első oldala leszögezi, hogy az Előterjesztést nem egyeztették az MNB-vel, az MKB olyan kérdéseket vet fel, amelyek még a PM hatáskörét is meghaladják és leszögezik, hogy a kétszintű bankrendszer kialakítása „messzemenően nem aktuális".

Az Előterjesztésre tett észrevételekből az derül ki, hogy a Hitelpolitikai Főosztály szerint a magyar bankrendszer nem túlcentralizált és merev, és az MNB véleménye szerint nem gátolja az MKB működését:

„Nem értünk egyet azzal a megállapítással, hogy a magyar bankrendszer túlcentralizált és merev, és hogy mindez gátolja az MKB működését. A magyar bankrendszer egyszintű bankrendszer (ennek is megvannak a maga előnyei), másfelől pedig nem vádolható általánosságban azzal, hogy merev."

A Főosztály közli álláspontját, de nem indokol.[7] Legnagyobb problémának azt az elképzelést tartja, hogy az MKB teljes körű deviza- és forintfinanszírozást kíván folytatni. Ekkor, 1980-ban ezt még elképzelhetetlennek vélték, mert egy

[7] A történelem fintora, hogy a választ megfogalmazó MNB Hitelpolitikai Főosztály lesz az, amelynek osztályaiból néhány év múlva megalakulnak a későbbi kereskedelmi bankok: a nehézipari, gépipari és energetikai szektorból alakult a Magyar Hitelbank, az agrárszektorból a Kereskedelmi és Hitelbank, a szolgáltatási szektorból és a bányászatból pedig a Budapest Bank.

cégnek csak egy banknál lehetett számlája, különösen, ha még hitele is volt, ez a bank pedig természetesen az MNB lehetett.

A forgóeszköz-hitelezésen nem kívántak változtatni, továbbra is az MNB maradt az egyetlen forgóeszköz-hitelező bank. Mint említettük, az MKB maximum 30 millió forintig nyújthatott konvertibilis hitelt, a 80 milliós tételt már előzőleg egyeztetniük kellett az MNB-vel. Az MNB válaszából azonban kiderül, hogy ebben a kérdésben nem az a legnagyobb gond, hogy ne tudnák kihelyezni a 80 milliós hitelt, hanem az, hogy nincs kitől, nincs honnan felvenni.

A B) pontban leírtakkal egyáltalán nem értettek egyet, mert már az észrevételek elején kifejtették, hogy nincs napirenden a kétszintű bankrendszer kialakítása.

A közös, illetve párhuzamos megjelenés a hitelfelvevők között volt az a pont, amely a leghatározottabb nemleges választ váltotta ki:

„A lehető legélesebb tiltakozni kell az ellen az elgondolás ellen, hogy az MKB a külföldi piacokon hitelfelvevőként megjelenjen. Azt hisszük nem kell felsorakoztatni azokat az érveket és előnyöket, amelyek abból származtak és származnak, hogy a külföldi hitelpiacokon mindig csak az MNB jelenik meg."

Összefoglalásként tehát elmondhatjuk, hogy a gazdasági rendszer lebontására tett kísérletek jóval korábbiak, mint a politikai rendszeréi, de az erre vonatkozó források felkutatásának és feltárásának feladata még előttünk áll.

KATONA CSABA

A SAJTÓ SZERKEZET- ÉS HANGNEMVÁLTÁSA BUDAPESTI HANGULATJELENTÉSEK TÜKRÉBEN (1988. OKTÓBER–1989. JANUÁR)

„A társadalomban megindult demokratizálódási folyamat zavarokat okoz a közgondolkodásban, amelyet erőteljesen, sok esetben rossz irányba befolyásol az írott és elektronikus sajtó."[1] Ez az idézet — részlet egy 1989. január 31-én kelt információs összefoglalóból — szinte már magában érzékelteti a rendszerváltás folyamatának számos bizonytalanságát. A párttagság — irányításhoz szokott, a gondoskodó állam paternalizmusát elfogadó — meghatározhatatlan hányadának ideológiai és gyakorlati zavara tükröződik mind a citált mondat tartalmában, mind szóhasználatában. Sokan demokratikus tényezőként tekintettek a váratlanul (a sajtóban is) felbukkanó nyílt vitákra, kritikákra, mások kendőzetlenül vetették fel, hogy ez zavart szült, a pártállamban szocializálódott emberek között pedig már-már káoszhoz vezetett, így az addig bágyadtan egyszólamú hangütés viszonylag gyorsan polifónikussá vált.

Apró jelzések mindezek, mondhatni történelmi nyomok, mégis világosan mutatják az átalakulás mértékét. Az 1988–1989 folyamán történt rendszerváltásban[2] komoly szerepet játszott a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), amelynek tagsága ellentmondásosan viszonyult az eseményekhez. Ezt és sok mást is tükröznek a korra igencsak jellemző sajátos források, a hangulatjelentések.[3] Ezek a rendszerváltás időszakából szerencsére bőséggel állnak az érdeklődő kutató rendelkezésére, annak ellenére, hogy a legtöbb végén ott olvasható az alábbi felszólítás: „Kérjük, hogy az anyagot felhasználás után megsemmisíte-

[1] Az MSZMP XXI. Kerületi Bizottságának 1989. január 31-ei összefoglaló jelentése a pártélet eseményeiről, a lakosság hangulatáról (január). BFL XXXV. 26. c. 1984–1989.

[2] A korszakra vonatkozó könyvtárnyi szakirodalom felsorolására válogatott bibliográfia keretében sem vállalkozom e helyt. Csupán néhány, összegző jellegű alapműre utalok: Romsics, 2003; Ripp, 2006; Majtényi–Mikó–Szabó, 2010.

[3] 1988–1989 fővárosi hangulatjelentéseiből először az *ArchivNet*, a Magyar Országos Levéltár internetes folyóirata közölt válogatást 2008 októbere és 2009 februárja között *A rendszerváltás hétről-hétre – hangulatjelentések tükrében* címmel Rácz Attila és e sorok írójának válogatásában. Az 1988 októbere és 1989 októbere közötti időszak budapesti hangulatjelentéseiből 2010-ben jelent meg kötet: Katona–Rácz, 2010. Lásd még: Rácz, 2009/a. A korabeli hangulatjelentéseket elemzi (Nagy Imre újratemetése kapcsán): Rácz, 2009/b. Hálás kötelességemnek teszek eleget, amikor e helyt mondok köszönetet Rácz Attila kollégámnak (Budapest Főváros Levéltára) a kézirat elkészítéséhez nyújtott tanácsaiért, segítségéért.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 285–294.

ni szíveskedjenek!" Ez egyébként meglehetősen jól érzékelteti, hogy ekkortájt mennyire vették komolyan ezeket a hangulatjelentéseket.

Ebben az írásban 1988 októberétől 1989 februárjáig a sajtó szerkezet- és hangnemváltását vizsgálom sajátos aspektusból. Mivel a rendelkezésre álló kereteket szétfeszítené a téma egészének részletekbe menő taglalása, a kérdéskört a hangulatjelentések, mégpedig a budapestiek révén igyekszem körbejárni, döntően arra fókuszálva, hogy e dokumentumok szerint milyen hatást váltott ki részben az új sajtótermékek megjelenése, részben a régebbiek hangnemváltása. Nem vitás, hogy a jelentések íróit komolyan foglalkoztatta a demokrácia kiszélesedése. „Feltűnt — s azóta ennek már példái is vannak —, hogy az új szerveződések által képviselt nézetek is helyet kaphatnak egyes országos kommunikációs fórumokon. Sokan kritizálják viszont azt, hogy az eddig is létező hírközlő szervek, sajtóorgánumok »versenybe kezdtek« az új kiadványokkal, »helyezkedésből« túllihegnek ügyeket. Ilyennek tartják a vízlépcsővel[4] kapcsolatos aláírásgyűjtési kampány naponta jelentkező, már-már toborzó jellegű híradásait."[5] A sajtó szerkezet- és hangnemváltása tehát a figyelem fókuszába került a jelentések írói és megrendelői számára egyaránt, ugyanakkor azonban az is egyértelmű — és ezt igazolni látszik az „új szerveződések" emlegetése is —, hogy a témát egy komplexebb kérdéskör részeként kezelték.

A hangulatjelentéseket a szokottnál is erősebb forráskritikával tanácsos illetni.[6] A hatalom célja az információszerzés volt, ám ezzel nem pusztán tájékozódni kívánt, hanem — elsősorban — ellenőrzést gyakorolni. A különféle hírek „szállításáról", azok értelmezéséről, továbbításáról, mi több, ezen hírek közhangulatra gyakorolt hatásának kontrollálásáról a legfelsőbb szervektől a pártalapszervekig terjedő agitációs hálózat tartozott felelősséggel. Tájékoztatók hívták fel az agitátorok figyelmét, hogy nem „csupán" az ún. kényes kérdésekről kell beszámolni, de a hétköznapok lényegtelennek ható eseményeiről is. A hírek továbbításának eszközei az írásos és szóbeli jelentések, különféle vizsgálatok és felmérések, a rendezvényeken való részvétel és a beszélgetések voltak. Az érintett pártmunkások képzésére pártiskolákat működtettek, ahol az aktivisták elsajátíthatták a „párt nyelvét", a megfelelő zsargont, és megvitathatták a politikai kérdéseket, beleáshatták magukat a rendszer működésének legfőbb szabályaiba.

1988 végén — követve a pártközpont példáját — a budapesti Agitációs és Propaganda Osztály is átalakult. A struktúra korábban ugyan többször cserélődött, de az osztály 1978. november 29. óta működött komolyabb átalakulás nélkül. Az első jelentősebb lépést a változás irányába az 1987. június 15-ei pártbizottsági ülésre hivatkozva tették meg: az új osztály neve Társadalompolitikai Osztály lett.[7]

---

[4] A bős–nagymarosi vízlépcsőről van szó.

[5] Az MSZMP Budapesti Bizottsága Társadalompolitikai Osztályának 1989. január 5-ei jelentése a december 22–január 4-ei időszak eseményeinek visszhangjáról (1. hét). BFL XXXV. 1. c. 439. ő. e.

[6] Erre nézve részletesebben lásd a *Hangulatjelentések elé* című bevezető tanulmányt: Katona–Rácz, 2010. 7–29.

[7] Uo. 7.

A hangulatjelentések olvastán nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy készítőik nem feltétlenül rendelkeztek komoly értékelési készséggel és/vagy bátorsággal, emellett alapvetően megrendelésre dolgoztak. Feltételezhető tehát, hogy voltak, akik azt rögzítették, amit a jelentések olvasói — elképzeléseik szerint — elvártak. Ugyanakkor az ún. „közvélemény" persze 1988–1989 fordulóján sem helyezkedett valamiféle egységes álláspontra. Kinek-kinek más volt a véleménye, ezen felül attól is függött, hogy mi és hogyan került be adott hangulatjelentésbe, hogy annak írója hogyan viszonyult a változások gyorsuló ütemben zajló folyamatához, nem is szólva arról, hogy amit rögzített, annak forrása mennyiben volt őszinte vélemény.

E források összességükben mégis jelzik, hogy a kor emberét foglalkoztatták a komoly horderejű kérdések, amelyek megvitatására korábban nem voltak nyilvános fórumok. Ami pedig ennél is pontosabban tetten érhető, az az, hogy a pártállam milyen kérdésekben volt kíváncsi a lakosság véleményére, hangulatára.

1988 végére ugyanis mind nyíltabban lehetett ütköztetni a véleményeket. Ma már nem kérdés: megállíthatatlan folyamat egyik tünete volt ez, egy letűnőben lévő korszak alkonyán. Ám rá kell mutatni, hogy sokszor meglepően „reakciós" véleményeket tükröztek a fennmaradt jelentések. Így pl. 1989-ben még voltak, akik szívből aggódtak a fennálló rendszerért, aggodalmuk alapja pedig az volt, hogy „úgy vélik, hogy az alkotmány keretei között alakuló egyéb pártok létrejöttét nem lehet elkerülni".[8] Nem kétséges, az idő őket igazolta; ám nem ez az igazán érdekes, hanem az a mentalitás, látásmód, amelynek talaján e gondolatok sarjadtak és szárba szökkentek.

A formájában és tartalmában egyaránt az „új idők" hangvételét alkalmazó média tevékenységét több forrás is öncélúnak, provokatívnak, szenzációhajhásznak tartotta. Leginkább a frissen megjelenő Reform című lapot érte bírálat, nem tartották méltónak például a magyar nemzeti színek használatát „a magyar származású olasz botrányhősnő" — egyszerűbben fogalmazva pornósztár — Cicciolina, alias Staller Ilona fotója mellett.

A rendhez és fegyelemhez idomult mentalitás tükröződik abban, amit az MTV új műsorrendje váltott ki: „A TV megváltozott műsorszerkezetét jónak tartják,[9] de persze hozzá kell szokni. Sokan azt javasolják, hogy a TV 1 híradója és a TV 2 filmje, ne essék egybe. A lapok olvasottságának visszaesése tovább növelte a híradó iránti érdeklődést. Akadt olyan elgondolás is, hogy a második csatornán, közvetlenül a filmvetítés után ismételjék meg (esetleg felvételről) a teljes híradót."[10] Nehéz volt tehát elfogadni az új dolgokat, bármik voltak azok. Már az is

[8] Az MSZMP Budapesti Bizottsága Társadalompolitikai Osztályának 1989. január 11-ei jelentése a január 4–11-ei időszak eseményeinek fogadtatásáról (2. hét). BFL XXXV. 1. c. 439. ő. e.

[9] 1988 végén a vasárnap esti *A Hét* című műsor szerkesztését a Magyar Televízió Híradó főszerkesztősége vette át. Az új felállásban 1989. január 8-án jelentkezett a műsor, így a hangulatjelentésekben is itt tűnt fel.

[10] Az MSZMP Budapesti Bizottsága Társadalompolitikai Osztályának 1989. január 11-ei jelentése a január 4–11-ei időszak eseményeinek fogadtatásáról (2. hét). BFL XXXV. 1. c. 439. ő. e.

elgondolkodtató, hogy a hangulatjelentések kitértek egy olyan fajsúlyú kérdésre, mint a műsorrend változása.

A fentinél kissé bővebben fogalmazott egy másik hangulatjelentés: „Kedvező a fogadtatása a TV 1 és TV 2 műsorváltoztatásának, a vélemények szerint az új műsorpolitika jól szolgálja — az aktuális információk adása mellett — a művelődést és szórakozást. Kritikai észrevételként hangzik el, hogy a TV 1 híradója és a TV 2 esti filmje egy időbe esik, viszont amikor a TV 2 sugározza a híradót, akkor a TV 1 vetít filmet. Jobb egyeztetésre lenne szükség a főműsoridőben, ezt indokolják azzal, hogy a napilapok helyett egyre többen a televízióból informálódnak."[11]

A hangulatjelentések meghatározó eleme volt — a sajtót tekintve is — Pozsgay Imre[12] bejelentése arról, hogy 1956 valójában népfelkelés volt. A Társadalompolitikai Osztály rögtön ennek értékelésével kezdte a január 26-tól február 1-jéig terjedő időszak eseményeinek visszhangjáról szóló információs jelentést: „Nyugtalan hétvégét okozott a főváros párttagságának és a közvélemény jó részének, az érdeklődő állampolgároknak Pozsgay Imre és Berecz János nyilatkozata. Hétfőn és kedden valósággal »égtek« a Budapesti Pártbizottság telefonvonalai. Értetlenség és megdöbbenés, zavarodottság és felháborodás a jellemzői a szinte robbanásszerű reagálásoknak. A kommunisták elsősorban azt kifogásolják, hogy egy ilyen horderejű kérdést, mint az 1956-os időszak megítélése, nem szabad rögtönzött interjú keretében minősíteni, az eddigi történelmi, politikai következtetéseket átértékelni a Politikai Bizottság egyik tagjának. Általában ismeretes, hogy az utóbbi negyven év történelmi útjának, tapasztalatainak elemzésével, vizsgálatával éppen az a bizottság foglalkozik, amelyet Pozsgay Imre vezetésével a KB bízott meg. Ezért sokan nagyon elsietettnek, pártszerűtlennek tartják, hogy olyan értékelést hoz nyilvánosságra, amelyet e megbízó testület még meg sem tárgyalt. Ezt még akkor is tűrhetetlennek tartják, ha netán a munkabizottságban olyan vélemény alakult ki, hogy 1956-ot népfelkelésnek minősítik."[13]

Jól érzékelhető, hogy micsoda döbbenetet okozhatott a hirtelen változás, aminek legérdekesebb eleme a már említett mentalitás, gondolkodásmód. Érdekes adalék ez ahhoz, hogy miként látták sokan a korábban megszokottat, vagyis az igazat és a hamisat, a jót és a rosszat egyszerűen és elvágólagosan értékelő világot. Ennek a korábban „nyugodt" életnek a szilárd pajzsán ütött rést a sajtó változása (is).

A számos hangulatjelentés között így akadtak olyanok is, amelyek a már jelzett zavart és döbbenetet, a kritikától, a bíráló hangvételtől való teljes elzárkózást bizonyítják: „Sok kritikai észrevétel hangzik el a »Vasárnapi Újságban«, a

[11] Az MSZMP XXI. Kerületi Bizottságának 1989. január 31-ei összefoglaló jelentése a pártélet eseményeiről, a lakosság hangulatáról (január). BFL XXXV. 26. c. 1984–1989.

[12] Az írásomban említett, a korszakban főszerepet játszó politikusok (pl. Pozsgay Imre, Berecz János), illetve más, ma is ismert és aktív közéleti személyiségek (pl. Mester Ákos, Havas Henrik) életrajzi adatait e helyt szükségtelennek látom közölni. — K. Cs.

[13] Az MSZMP Budapesti Bizottsága Társadalompolitikai Osztályának 1989. február 2-ai jelentése a január 26–február 1-jei időszak eseményeinek visszhangjáról (5. hét). BFL XXXV. 1. c. 439. ő. e.

»168 Óra« november 19. számában elhangzottakkal és annak hangnemével kapcsolatban. Érdeklődéssel várják a TV műsorszerkesztésének változására irányuló elképzeléseket."[14]

Mások még ennél is részletesebben, konkrétabban fogalmaztak: „Tovább folyik a párt, a kormány, a szocializmus lejáratása, a hadsereg és a munkásőrség elleni támadások, a szovjet csapatok kivonásának követelése: most már a kollektivizálást is támadják, a meglévő korrupciós jelenségek ürügyén általános a támadás a párt ellen: mindez azt jelenti, hogy fokozódik a harc a hatalomért, az ellenség fokozza tevékenységét, agitációja erőteljesebb, mint az MSZMP-é. Ehhez jelentős mértékben hozzájárul a Rádió, különösen a Vasárnapi Újság és a 168 Óra, élen járnak ebben Mester Ákos, Havas Henrik és Király Edit."[15]

A Hazafias Népfront XII. kerületi pártszervezeténél szintén a Vasárnapi Újság verte ki a biztosítékot (külön érdekesség az „uszít" szó használata, amely évtizedekkel korábbi zsargont idéz fel): „Továbbra is nagy a felháborodás az újságírók, a riporterek viselkedése miatt. Kimondottan provokálnak. A Vasárnapi Újság a szocializmus ellen szít. A szólásszabadság címén igen gyakran az ízléstelenség határáig mennek el, s gyakran túl is lépik ezt a határt. A tévében megszólaltatott idős »nővér« Schlachta Margitról dicshimnuszokat zengett, holott az idősek még emlékeznek rá, hogy a felszabadulás után ő volt az, aki vissza kívánta hozni a botbüntetést." [16]

Egyes műsorokat tehát sok bírálat ért, de még a Kölyökrádiót (!!!) is kritizálták balról: „Sok helyütt felháborodást keltett a »Kölyökrádió« c. műsor, amely megkérdőjelezte az úttörőmozgalom szükségességét, és ezzel szemben a cserkészmozgalmat támogatta."[17]

Volt tehát olyan, aki a létező államrend elleni támadásnak minősítette a kritikai hangvételt. Néha egészen megdöbbentő mai szemmel nézve a megfogalmazás módja: a minősítő jelzők gyakori használata, ezen felül az, hogy a riporterektől lényegében cenzori tevékenységet vártak el, ennek híján alkalmatlannak minősítve őket. Így kapott sajátos értelmezést az alábbi idézet is, ami ugyancsak felvetette a riporterek esetében, hogy miért nem kontrollálják riportalanyaikat, de pl. az egyes szavak adott kontextusbeli értelmezése (pl. hatalom) is figyelmet érdemel: „Úgy tűnik, hogy a tömegkommunikáció számos megnyilvánulásában ma már csak az állampolgároknak lehet igaza, a hatalomnak soha. Az utóbbi időkben igen tartalmas és fontos kérdésekről, de igen vitatható szerkesztői felfogásban és

[14] Az MSZMP III. Kerületi Bizottságának 1988. december 29-ei jelentése a pártélet eseményeiről, a vezető testületek üléseiről és a lakosság politikai hangulatáról (1988. december hó). BFL XXXV. 1. c. 395. ő. e.

[15] Az MSZMP XII. Kerületi Pártbizottságának 1988. december 28-ai jelentése az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya részére. BFL XXXV. 1. c. 404. ő. e.

[16] A Hazafias Népfront XII. kerületi pártszerve 1988. december 20–1989. január 20-i hangulatjelentése. BFL XVII. 1301.

[17] Az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának 1988. november 8-ai jelentése a pártélet eseményeiről, a vezető szervek üléseiről és a lakosság politikai hangulatáról (1988. október). BFL XXXV. 1. c. 388. ő. e.

hangvételben készített riportok, műsorok hangzanak el sorra-rendre a rádióban, különösen kora reggel, a késő esti és vasárnap délelőtti órákban. Többen értetlenül és felháborodva figyelték a volt FKGP képviselőjének kommunistaellenes kijelentéseit egy adásban. Az erkölcsről, a demokráciáról elmondott gondolataik zavart keltőek voltak. Nem jó, hogy a rádió felelős munkatársai mindenhez semmiféle megjegyzést nem fűztek."[18]

Az újságírók ezirányú „felelőssége" újra és újra szóba került: „Ugyanakkor sokan észreveszik, hogy néhány szakértő — »alkotmányjogász« —, hasonlóan előző törvénytervezetek vitáihoz, két-három újságíró közreműködésével »uralja« a véleményformálást, sőt egyesek szerint »véleményterror« alatt tartja a közvéleményt."[19]

Voltak olyanok is, akik azt kérték számon, hogy a műsorok vezetői miért érdemi (persze, ha úgy tetszik: szenzációhajhász és/vagy provokatív) kérdéseket tesznek fel. Érdeklődésre tarthat számot az alábbi felvetés is, amely különösebb átgondoltság nélkül operált az olyan, meg nem fogható tényezőkkel, mint az MSZMP-t „joggal megillető súly" vagy az „alternatív tömörülések"[20] számára járó megjelenés: „Elvárásunk a tömegkommunikációs eszközök (sajtó, rádió, TV) irányában, hogy foglalkozzanak az MSZMP politikájával olyan súllyal, amely megilleti. A sok alternatív tömörülés lassan nagyobb hangot kap, mint ami létszáma alapján jogos lenne."[21]

Az állampárt e kérdésben felvethető felelősségét (!) firtatta az alábbi hangulatjelentés is, megállapítva, hogy az ún. „alternatívok" háttérbe szorítják az MSZMP-t: „A mostanában alakuló alternatív szervezetek programjában sokhelyütt szerepel a jogállamiság megteremtése — s a fenti esetek egyértelműen az ilyen zászló alá terelik a népet, politikailag tapasztalatlan tömegeket. Miért nem tud a hiteles nyilvánosság élére az MSZMP állni? A teljesség kedvéért el kell mondanunk, hogy volt olyan párttagunk is, aki a fenti eljárást helyesnek és követendőnek tartotta!"[22]

S míg a fentiekben ugyan akad legalább sajátos logikai szál, az alábbiak a merev elutasításon kívül mást nem tartalmaznak: „Közvéleményünkben egyre nagyobb mértékben visszatetszést vált ki a tömegkommunikációban eluralkodott gátlástalan és kritikátlan »sárdobálás«, a kommunista mozgalom és a felszabadulás utáni fejlődés eredményével kapcsolatban."[23]

---

[18] Uo.

[19] Az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának 1988. október 27-ei jelentése az október 20–26-ai időszak eseményeinek fogadtatásáról (43. hét). BFL XXXV. 1. c. 391. ő. e.

[20] Az ún. alternatívokra nézve lásd: Rácz, 2008.

[21] Az MSZMP XII. Kerületi Pártbizottságának 1988. december 28-ai jelentése az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya részére. BFL XXXV. 1. c. 404. ő. e.

[22] Az MSZMP Budapesti Műszaki Egyetem Bizottságának 1988. december 29-ei jelentése. BFL XXXV. 1. c. 424. ő. e.

[23] Uo.

Ugyanez a háttér-ideológia sejlik fel e helyt is, továbbá az, hogy a „bevezetés a helyes világnézetbe" órán elhintett magvak néhol termékeny talajra hullottak: „Az alternatív szervezetek részéről a jelenlegi vezetés lejáratására való törekvés tapasztalható. Az országgyűléssel szembeni bizalmatlanság élesztése, a képviselők lejáratására és visszahívására[24] törekszenek. A hírközlő szervek az alternatívak rendszerünket, vezetőink tevékenységét bíráló nézeteit ismertetik. Miért nem foglalkoznak a helytelen nézetekre való figyelem felhívással?"[25]

Ultrareakciós hangütésre is található példa, így egyes fogalmak (pl. dolgozó parasztság) használata már furcsán hatott 1988–1989-ben: „Ebben az országban 1945 óta nemcsak rossz dolgok történtek. Az elért eredményeket és vívmányokat is illő lenne propagálni, nem csak a kritikára összpontosítani. A nagyüzemi munkásokkal és a dolgozó parasztsággal, valamint az alkotó és nem elégedetlenkedő értelmiséggel keveset foglalkoznak, pedig nekik is vannak legalább olyan súlyos gondjaik, mint az alternatívoknak." [26]

Ugyanez a jelentés tartalmaz egy, a Kommunista Ifjúsági Szövetséggel kapcsolatos sajtónyilvánosságra vonatkozó észrevételt is: „Az Országos KISZ-értekezlet kapcsán a TV-ben lefolytatott Fórum a KISZ-vezetőivel nem segítette a jelenlegi zavaros helyzet tisztulását. Sokan mondják, hogy nem kellett volna a beszélgetésben Nagy Imrét[27] ennyire »futtatni« és szinte sugallni, hogy ő lesz a KISZ következő titkára. Maga az értekezlet sem volt alkalmas arra, hogy a zavaros helyzeten változtasson, sőt mindazok a hírek, amelyek például a szavazás körülményeiről ismertté váltak, a KISZ további hitelvesztéséhez vezettek."[28]

Anakronisztikusnak hat az alábbi néhány sor is: „Az eltelt 40 esztendőről, csak mint az elkövetett hibák sorozatáról beszélnek. Néhányan, már 1956-ot is megkérdőjelezik, ezekre — s ez a legnagyobb baj — senki nem reagál, hanem inkább még gerjeszti is a hangulatot. (Kapu című lap »névsora«[29] és Balogh [Sándor] professzor[30] '56 felülvizsgálatát »beígérő« nyilatkozata.) A Kapu a »mártírok« között közönséges gyilkosokat is emlegetett."[31]

---

[24] Vida Miklós képviselő lemondásáról pl. a *Magyar Nemzet* 1989. március 15-ei száma adott hírt. Mandátumától való megfosztását a FIDESZ műegyetemi csoportja kezdeményezte, mivel Vida egyike volt azoknak, akik zárt ülést kezdeményeztek a bős–nagymarosi vízlépcső szavazásán.

[25] Az MSZMP XII. Kerületi Pártbizottságának 1988. december 28-ai jelentése az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya részére. BFL XXXV. 1. c. 404. ő. e.

[26] Uo.

[27] Természetesen nem az 1958-ban kivégzett miniszterelnökről, hanem a KISZ KB titkáráról van szó.

[28] Az MSZMP XII. Kerületi Pártbizottságának 1988. december 28-ai jelentése az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya részére. BFL XXXV. 1. c. 404. ő. e.

[29] 1988 októberében a *Kapu* című folyóirat közölte a recski tábor volt foglyainak névsorát és az 1956. évi forradalom után elítéltek, kivégzettek, illetve a börtönökben meghaltak listáját.

[30] Balogh Sándor ekkor az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének a főigazgatója, és az 1956. évi eseményeket felülvizsgáló történeti bizottság tagja volt, ami súlyt adott szavának.

[31] Az MSZMP Budapesti Rendőr-főkapitányság Pártbizottságának 1988. december 28-ai jelentése a pártélet eseményeiről, a vezető szervek üléseiről és dolgozóink hangulatáról (1988. december). BFL XXXV. 1. c. 422. ő. e.

Máig gyakorta vetődik fel, hogy a „TV-ben is bemondták!" közhelye a klaszszikus bölcselők latin Ipse dixit! mondásához hasonlóan vitákat elvágó „érv" volt. A televíziónak, rádiónak, újságnak a „központi igazság" kinyilatkoztatási eszközeként értelmezése 1988–1989 fordulóján már csorbát szenvedett, de voltak, akik éppen ezt nehezményezték: „Az érintett kerületekből, de máshonnan is sokan erőteljesen kritizálják, hogy egyes napilapok, s főleg a rádiókrónika adása valósággal szervezik a képviselők visszahívásáért folytatott FIDESZ-kampányt. A támadó, agresszív hangnemet — az alapos, többoldalú megközelítés helyett — általánosan elutasítják. A széles közvélemény hivatalos megnyilatkozást vár ilyen jellegű ügyek politikai és jogi megítélését, a követendő eljárást illetően."[32]

Akadtak aztán olyanok is, akik nem a kritikus hangvétellel kapcsolatosan fejezték ki aggodalmukat, hanem a bejáratott sajtótermékek eladásának nehézségeit boncolgatták (a visszaesés oka állítólag a papír árának emelkedése volt): „A korábbiaknál is egyre nagyobb nehézségekbe ütközik a Szovjetunió, a Lányok–Asszonyok,[33] a Képes Sport című lapoknak az eladása. Pártszervezeteink jelzései szerint nem lehet már ezeket az újságokat eladni, mert a dolgozókat a megélhetés és egészen más problémák foglalkoztatják."[34]

Mint láthattuk tehát, sok hangulatjelentés írója a már-már ördögtől valóként feltüntetett „alternatívok", valamint az őket támogató sajtó elleni véleményeket vetette papírra, ám ismét hangoztatnám, kétséges, hogy mi volt ezeknek a valóságmagva, és mennyiben dolgozott egy-egy elvakultabb jelentésíróban a kényszeres megfelelési vágy. Tény viszont, hogy akadtak olyan hangulatjelentések is, amelyek egészen másféle látásmód létét érzékeltették: „Üdvözöljük azt a törekvést a központi sajtóban, hogy ők is helyt adnak a különböző alternatív szervezetek véleményének."[35]

Meglepően megengedő az a vélekedés is, ami a sajtó által felkapott egyes korrupciós ügyek (pl. az Országos Rendező Iroda körül kirobbant[36]) taglalását

[32] Az MSZMP Budapesti Bizottsága Társadalompolitikai Osztályának 1989. január 11-ei jelentése a január 4–11-ei időszak eseményeinek fogadtatásáról (2. hét). BFL XXXV. 1. c. 439. ő. e.

[33] Előbbi kettő a Magyar–Szovjet Baráti Társaság lapja volt.

[34] Az MSZMP XII. Kerületi Pártbizottságának 1988. december 28-ai jelentése az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya részére. BFL XXXV. 1. c. 404. ő. e.

[35] Az MSZMP Volán Tömegáru Pártbizottságának 1989. január 19-ei információs jelentése az MSZMP V. Kerületi Bizottság Agitációs és Propaganda és Művelődési Alosztálya részére (1989. január). BFL XXXV. 10. c. 1984–1989.

[36] „Rendkívüli nagyságú pénzügyi visszaéléseket állapított meg az Országos Rendező Iroda munkáját vizsgálva a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság. A *168 óra* műsorában Szilárd József, a KNEB [Központi Népi Ellenőrzési Bizottság] munkatársa egyebek között elmondta, hogy az ORI egyes rendezvényeinek jegybevételei magántakarékkönyvekbe kerültek. Így például 1984 szilveszterén, az OKISZ [Országos Kisipari Szövetkezetek Szövetsége] Labor által megrendelt és kifizetett műsorokból 5,7 millió forint értékű jegyet adott el a Rendezőiroda, és ez az összeg különböző alkalmazottai betétkönyveibe vándorolt. Fantasztikusan magas összegeket fizettek ki a fellépő művészek hozzátartozóinak is. Például Sas József felesége három év alatt 685 000 forintot vett fel szerkesztői munkáért, amelyet minden alkalommal olyan műsoroknál végzett, amelyekben a férje is fellépett. A KNEB megállapításai szerint a Rendezőiroda rendszeresen jelentős munkadíjakat fizetett ki 70-80 éves nyugdíjasoknak, akiket állítólag szervezési- és technikai munkatársakként

értelmezte: „Általános vélemény, hogy ezek ellen a legjobb védekezés a demokrácia, a hatalmi monopóliumok felszámolása, a sajtószabadság."[37]

Az alább idézett részlet egy konkrét televíziós adást emelt ki, mégpedig Sándor György „humoralista" műsorát.[38] Itt éles kritika is meghúzódott, de korántsem a műsor ellen. Sándor Mikulásnak öltözve becsöngetett a nagyobb budai villákba és adományt kért: „A TV-ben bemutatott Sándor György politikai műsora tetszett dolgozóinknak. Nagyon sok vélemény volt, hogy a Mikulással kapcsolatos összeállítás nagyon jellemző jelenlegi társadalmunk állapotára. A bezárt paloták[ból], erődítményszerű villákból[39] bizony nem kapott adományt a humorista. Sokakban felmerült, hogy az ott lakók vajon mennyit éreznek az életszínvonal csökkenéséből, és a napi gondokból?"[40]

Összességében milyen tapasztalat szűrhető le? A már többször hangoztatott forráskritika ellenére a hangulatjelentések arról árulkodnak a ma olvasójának, hogy a sajtó szerkezet- és hangnemváltása, amely egyfelől része, másfelől tükre volt annak a nagyszabású társadalmi–politikai folyamatnak, amit rendszerváltásnak nevezünk, az emberek jórészét igencsak meglepte. A hirtelennek tűnő változás, amit a sajtó igen látványosan helyezett előtérbe, gondolkodásra késztetett, ugyanakkor azonban ez sokak számára kezelhetetlennek tűnő helyzetet teremtett, hiszen éppen azt szokták meg, hogy állásfoglalásra, döntésre, véleményalkotásra legfeljebb nagyon behatárolt keretek között van igény, ekképp lehetőség. A hirtelen jött szabadság egyúttal a kételyekkel teljes bizonytalanságot is magában hordozta: immár vállalni kellett a döntés felelősségét, feladva a megszokott szellemi tunyaságot, kényelmet. Írásomat egy olyan idézettel zárnám, ami ezt a tételt látszik igazolni: „A társadalmi változások megítélésében bizonytalanság mutatkozik. A többség nem tudja eldönteni, mi a helyes, mit lehet tenni, mit nem lehet tenni. A sokfajta újság egyelőre nem a tisztánlátást, hanem az eligazodás nehézségét segíti elő."[41]

---

alkalmaztak. Az idős emberek pénzeit meghatalmazottak vették fel. Szilárd József elmondta azt is, hogy az 1988-as, 4,5 milliós vesztességgel zárult Interpop fesztiválon az illetékes minisztérium Rendezőirodát felügyelő főosztályvezetője is több 10 000 forint munkadíjat vett fel az ORI-tól. Majd nem sokkal később, a Rendezőiroda igazgatója, a tavaly ősszel öngyilkosságot elkövetett Bulányi László, 130 000 forint rendkívüli jutalomra kapott engedélyt ugyanettől a főosztálytól. A KNEB vizsgálata arra is fényt derített, hogy az OKISZ Labor egy nyugdíjas alkalmazottja, Futár András tavaly 958 000 forint honoráriumot kapott az Országos Rendező Irodától. A Népi Ellenőrzési Bizottság még egy sor nagy összegű szabálytalan kifizetésre bukkant." http://index.hu/belfold/1989/2009/01/07/szseg_van_a_munkasorsegre/ (a letöltés ideje: 2010 augusztusa).

[37] Az MSZMP ELTE V. Kerületi Pedagógus Bizottságának 1989. január 20-ai jelentése az 1988. december 15. és 1989. január 15. közötti időszak eseményeiről. BFL XXXV. 10. c. 1984–1989.

[38] A magát „humoralistaként" meghatározó művész *El vagyok tévedve* című műsora.

[39] Az 1945 utáni elit luxus életkörülményeire, életvitelére nézve legújabban: Majtényi, 2009.

[40] Az MSZMP Tungsram Rt. Bizottság 1988. december 15-ei jelentése a pártélet eseményeiről, irányító testületének üléseiről, a dolgozók közhangulatáról (1988. november 23.–december 15.). BFL XXXV. 1. c. 427. ő. e.

[41] Az MSZMP XII. Kerületi Pártbizottságának 1988. december 28-ai jelentése az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya részére. BFL XXXV. 1. c. 404. ő. e.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

BFL	Budapest Főváros Levéltára (Bp.)
XVII. 1301.	Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága iratai
XXXV. 1. c.	MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának (Társadalompolitikai Osztály) iratai
XXXV. 10. c.	MSZMP V. Kerületi Bizottságának alapszervezeti iratai
XXXV. 26. c.	MSZMP XXI. Kerületi Bizottsága alapszervezeti iratai

2. Kiadott források

RÁCZ

2009/a RÁCZ ATTILA: Budapesti információs jelentések 1989. június 16-áról. „Alantas ösztönökre építő politikai hangulatkeltés". *ArchivNet*, 2009. 2. sz. [www.archivnet.hu]

RÁCZ–KATONA

2010 *Hangulatjelentések a fővárosból 1988 októberétől 1989 októberéig*. Szerk. KATONA CSABA–RÁCZ ATTILA. Bp., 2010. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai XI.)

3. Szakirodalom

MAJTÉNYI

2009 MAJTÉNYI GYÖRGY: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Bp., 2009.

MAJTÉNYI–MIKÓ–SZABÓ

2010 *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. DVD–ROM. Szerk.: MAJTÉNYI GYÖRGY–MIKÓ ZSUZSANNA–SZABÓ CSABA. Bp., 2010.

RÁCZ

2008 RÁCZ ATTILA: Az „alternatív szervezetek" Budapesten 1988–1989-ben. *FONS*, 15. (2008) 4:445–466.

RÁCZ

2009/b RÁCZ ATTILA: Ki ölte meg Kennedyt, avagy a lakosság hangulatáról árulkodnak-e a hangulatjelentések? *Sic Itur ad Astra*, 22. (2009) 60:235–244

RIPP

2006 RIPP ZOLTÁN: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Bp., 2006.

ROMSICS

2003 ROMSICS IGNÁC: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Bp., 2003.

DÉCSEY SÁNDOR

ELHÚZÓDÓ RENDSZERVÁLTÁS
A HADSEREG SZIMBÓLUMAINAK MEGVÁLTOZÁSA

A jelképek szerepe

Egy hadsereg életében — mint szinte minden emberi közösségben — fontos szerepük van a jelképeknek. A közösség jelképe egyfelől kifejezi a tagok összetartozását, másfelől viszont mutatja elkülönülésüket a többi embertől. A jelkép önazonosságot ad, elhelyezi az alá tartozókat (és egyúttal a kívülállókat is) a társadalomban. Ilyen jelkép bármi lehet. Egy óvodai csoport macija, egy sportegyesület színei, egy önkormányzat címere vagy például egy zenekar dala.

A csapatzászló ereje

A hadsereg legfőbb jelképe és egyben jelképhordozója a csapatzászló. Az azon megjelenő jelképek, címerek és egyéb motívumok világosan és félreérthetetlenül jelzik, hogy az adott alakulat mely ország haderejébe tartozik. Összeköti az alatta szolgálókat, önmagában jelképezi a tulajdonos alakulatot, kifejezi a hazához kötődést, megtestesíti a katonai esküben vállaltakat. Az 1990 előtti Szolgálati Szabályzat így fogalmazott: „A csapatzászló, a katonai becsület, a hősiesség és dicsőség jelképe, emlékeztessen minden honvédet, tisztest, tiszthelyettest, tisztet és tábornokot a haza szolgálatának szent kötelességére, emlékeztesse őket arra, hogy bátran és hozzáértéssel védjék a hazát és a haza minden talpalatnyi földjét vérük, sőt életük árán is megvédjék."

Kinézetének, a rajta szereplő jelképek összetételének fontosságát a magyar történelemből több példa is illusztrálhatja. Gondoljunk csak arra, hogy az 1849-es trónfosztás után hamar megjelentek azok a katonai zászlók, amelyeken a címerpajzs fölött nem a királyi korona, hanem a kard és a koszorú szerepelt.

A 20. századból a legjellemzőbb talán az, hogy 1949–1950-ben másfél év alatt három zászlórendeletet adtak ki. Az első[1] fehér alapú (szélein körbe vörös és zöld lángnyelves) zászlólapot írt le, mindkét oldal közepén a korona nélküli kiscímerrel. A második[2] körrendelet alapján a Kossuth-címer helyére mindenhol — zászlón és szövegben egyaránt — a Népköztársaság címere (a köznyelv által „Rákosi-címernek" hívott heraldikai torzszülött) került. 1950. október 6-án pedig

[1] 4100 – 11.600/Eln. – 1949. számú körrendelet. *Honvédségi Közlöny,* 10. sz., 1949. április 15.
[2] 4100 – 32.663/Eln. – 1949. számú körrendelet. *Honvédségi Közlöny,* 27. sz., 1949. szeptember 15.

Levéltári Közlemények, 82. (2011) 295–300.

megjelent az a körrendeletet, amely a csapatzászló alapszínét fehérről vörösre változtatta.[3]

Az államcímer változása

A rendszerváltáshoz kapcsolódóan végbement a teljes állami szimbólumrendszer lecserélése. Ezt természetesen követte a hadsereg jelképeinek változása is. A váltás azonban már az állami jelképeknél sem volt zökkenőmentes. A kibontakozó vita legfőbb kérdése az volt, hogy van-e helye a köztársaság címerében a királyi koronának vagy nincs. (Csak zárójelben érdemes megemlíteni azt az ötletet, amely a Kossuth-címer tetejére korona helyett a vörös csillagot tette volna.) Röviden álljanak most itt az 1989–1990-es „címervita" főbb momentumai.

1988-ban Kállay István és Bertényi Iván történészek beadvánnyal fordultak az Elnöki Tanácshoz, amelyben szakmai érveket felsorakoztatva javaslatot tettek, mondván: ideje lenne a címerváltásnak. A beadvány az akkortájt inkább elfogadhatónak látszó Kossuth-címer mellett érvelt, ám már hangsúllyal szólt a történelmi múltú koronás címer „érdemeiről" is.

1989 elején a Németh-kormány szóvivője, ifjabb Marosán György elmondta, hogy az alkotmánytervezet kidolgozásával párhuzamosan napirendre került egy új állami jelkép elfogadása. Hangsúlyozta, hogy az új embléma megtervezésekor természetesen figyelembe kívánják venni „az ezeréves magyar államiságot, a haladó hagyományt és a szocialista tartalmat".

Néhány napra rá 24 ellenzéki szervezet — köztük a későbbi rendszerváltó pártok, az MDF, az SZDSZ és a FIDESZ is — már közös közleményben követelte, hogy állítsák vissza a Kossuth-címert, úgy is, mint „ezeréves államiságunk, szabadságunk, nemzeti önrendelkezésünk és forradalmaink" megtestesítőjét.

Tölgyessy Péter az év elején azzal a fejtegetésével lepte meg a magyar függetlenség jelképét csakis a Kossuth-címerben látó szabaddemokrata alapító atyákat, hogy nagy pártnyilvánosság előtt — és írásban is — kifejtette: „a magyar korona nem egyszerű királyi ékszer, hanem a nemzet tagjai által kötött államalkotó szerződés szimbóluma". Érvelése szerint, bár a két világháború közötti király nélküli királyságban egy rendies társadalmi berendezkedés legitimálására használták fel, ezért „még nem kellene eleve lemondani e nemzeti jelképről".

1989 augusztusában az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) elé került az MDF által megfogalmazott és elfogadásra javasolt 15 pontos csomagterv, amely megint csak áthidaló megoldást javasolt. Eszerint a leendő Magyar Köztársaság hivatalos állami jelképe a Kossuth-címer legyen, ám ünnepi alkalmakkor a koronás, történelmi változat legyen használatos. Az előterjesztő a majdani miniszterelnök, Antall József volt.

[3] 6660/Elnökség – 1950. számú körrendelet. *Honvédségi Közlöny,* 23. sz., 1950. október 6.

Két nappal később a Magyar Szent Korona Társaság — melyet mások mellett a már említett, heraldikában járatos történészpáros, Kállay és Bertényi neve is fémjelzett — nyílt levélben adott hangot a két címer párhuzamos használata miatti „megdöbbenésének".

Az 1989. október 23-án kihirdetett — a köztársasági államformát, a többpártrendszert és a parlamenti demokráciát szentesítő — alkotmánymódosító törvénybe pedig ez ügyben csupán annyi került be, hogy az állami jelképekről, így a címerről is majd külön, alkotmányerejű törvény rendelkezik.

Csak harmadszori nekifutásra — pontosan a kétharmados törvény elfogadásához minimálisan szükséges 258 szavazattal — emelte a parlament állami szimbólummá 1990. július 3-án[4] a ma is használatos koronás kiscímert. A helyzet ugyancsak különös volt: a frontvonalak e sokak számára érzelmi kérdésben korántsem csupán kormány és ellenzék, még csak nem is az egyes pártok között, hanem az egyes pártokon belül is húzódtak.

A csapatzászlók lecserélése

A Honvédelmi Minisztérium ezután nem halogathatta sokáig a csapatzászlók lecserélését. Az — ekkor már Magyar Néphadsereg helyett Magyar Honvédségnek hívott[5]— haderő alakulatainál még a vörös alapszínű 1976 M csapatzászlók voltak, melyeknek mindkét oldalán az ún. „Kádár-címer" volt látható. Meglehetősen furcsának hatott például egy október 23-ai megemlékezésen a vörös zászlóval díszelegni.

Több zászlóterv is készült ekkor a Hadtörténeti Múzeumban. Cs. Kottra Györgyi főmuzeológus, a Zászlógyűjtemény vezetője a nemzeti hagyományok, történelmi előképek és a jelenkori elvárások figyelembe vételével alkotta meg azokat a vázlatokat, melyek közül végül kiválasztották a ma használatban lévő csapatzászlót.[6]

Az új zászló tervének jóváhagyása után a darabokat központilag gyártatták le, és 1991 első hónapjaiban lecserélték az alakulatoknál lévő régi zászlókat. A régi, 1976 M zászlókat — szám szerint 119 darabot — az alakulatok beszállították a Hadtörténeti Múzeumba. 1991-ben 70 új zászlót adtak ki, majd 1992 és 2007 között további 58 darabot.[7]

[4] 1990. évi XLIV. törvény a Magyar köztársaság Alkotmányának módosításáról.

[5] 1990. évi XVI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról.

[6] Jelenleg nincs tudomásunk arról, hogy a Honvédelmi Minisztérium iratanyagában bármilyen irat fennmaradt volna az új csapatzászlók kivitelezésének előkészítéséről.

[7] A darabszámokra vonatkozó adatok a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteményének irataiból származnak.

Miért elhúzódó?

Jogosan merül fel az olvasóban a kérdés, hogy miért nevezi a szerző ezt a folyamatot elhúzódónak. Hiszen a címerről szóló törvény elfogadása és az új csapatzászlók kiosztása között alig nyolc hónap telt el! Hiába tervezték meg és gyártották le 1990-ben a zászlókat, hiába osztották ki az alakulatoknak használatra 1991-ben, a mindezt „szentesítő" rendelet, amely az új zászlókat rendszeresítette csak 1996-ban jelent meg!

A Magyar Honvédség jelképeiről és jelzéseiről szóló 3/1996 (IV. 12.) HM számú rendelet volt az a jogszabály, amely a rendszerváltás után először leírta hivatalosan a magyar katonai jelképeket, köztük első helyen természetesen a csapatzászlót. A rendelet meghatározza nemcsak a zászló kinézetét, de a használat módját is.

A hadseregben szokás, hogy a rendszeresített eszközöket a rendszerbe állításuk évének megfelelően nevezik el. Így például a 38 M (mintájú) Toldi könnyű harckocsit 1938-ban, a 76 M csapatzászlót 1976-ban rendszeresítették. Ez alapján tehát a ma használatos csapatzászlónak 96 M-nek kellene lennie, hiszen ekkor jelent meg a rendelet. A megnevezés azonban furcsa lenne, hiszen már régebb óta használja a Honvédség. Ezen okból a szakirodalom 90 M csapatzászlóként beszél róla, tekintettel a tervezés és az első darabok legyártásának évére. (Hasonlóra volt már korábban is példa, szintén csapatzászlónál. A kiegyezés után felálló Magyar Királyi Honvédség zászlóit 1869 M zászlóként azonosítjuk, miközben csak 1876-ban jelent meg a rendelet, amely leírta őket.)

A rendelet

Érdemes néhány részletet szó szerint idézni a rendeletből.

„1. § (1) A csapatzászló a hazához, a nemzethez, az eskühöz és a csapathoz való kitartó hűség, valamint a bátorság, a katonai becsület és a bajtársiasság jelképe, az adott katonai szervezetet önmagában is megtestesítő szimbólum." Érdemes ezt a megfogalmazást összevetni a bevezetőben idézettel.

„3. § (1) A csapatzászlót a köztársasági elnök adományozza az általa kibocsátott okirattal. A csapatzászló átadása a nemzeti, állami és katonai ünnepek alkalmával, ünnepélyes keretek között történik." A köztársasági elnök, mint a hadsereg főparancsnoka a csapatzászló adományozója. 1989 előtt a zászlókat gyárak, termelőszövetkezetek adományozták, míg 1945 előtt az adományozók települések, civil közösségek voltak. Mindkét rendszer a hadsereg és a civil társadalom közötti szoros kapcsolatot igyekezett gyakorlatával kifejezni.

„4. § (1) A csapatzászlóra az adományozó, illetve képviselője az adományozással egyidejűleg zászlószalagot köt." Mivel több évszázados hagyományként a magyar katonai zászlókon semmilyen felirat nem szerepel, az adományozói zászlószalag hivatott arra, hogy a csapatzászlót megkülönböztesse a többitől.

„5. § (1) A 4. §-ban meghatározottakon kívüli természetes és jogi személyek — a csapatzászlóval rendelkező katonai szervezet parancsnokának egyetértésével — adományozhatnak zászlót vagy zászlószalagot…" A zászlószalagok adományozása nyújt lehetőséget arra, hogy az adott katonai alakulat tevékenységét akár háborúban, akár békében elismerjék. A szalagok lehetnek kitüntető- vagy emlékszalagok. Emlékszalagokat jellemzően évfordulókhoz, eseményekhez kötve adtak és adnak, míg kitüntető szalagokat valamilyen, az alakulat által végbevitt konkrét cselekményért.[8]

„6. § (2) A csapatzászlót a katonai szervezet alkalmazása során, továbbá menetben a parancsnok (vezető) által meghatározott módon, katonai rendezvényen zászlókísérő szakasz által kell őrizni, egyéb esetben pedig a katonai szervezet törzsének körletében, a megfelelő tiszteletet kifejező körülmények között kell tárolni." A csapatzászló tiszteletének nem csak ünnepségeken, nyilvánosság előtt kell megmutatkoznia, hanem a hétköznapokban is. Nem lehet a sarokba hajítva, vagy a szekrény tetejére felrakva tárolni, hogy „majd március 14-én elővesszük és leporoljuk".

„6. § (3) A csapatzászlót, mint a katonai szervezet tekintélyét és becsületét megtestesítő jelképet óvni és védeni, veszélyhelyzetben pedig minden lehetőséget felhasználva menteni kell." Ez sem újdonság, régebbi korokban is kiemelt feladata volt a katonáknak a zászló védelme. Volt, amikor a zászló elvesztése (csatában) vagy megsemmisülése esetén feloszlatták a tulajdonos alakulatot.

A rendelet 1. számú melléklete írja le a csapatzászlót, amelynek lapja 120 cm magas és 140 cm széles, fehér téglalap, mindkét oldal közepén a Magyar Köztársaság címerével, amelyet jobbról cserfaág, balról olajág övez. A címer a koronával 57 cm magas, és lombokkal együtt 58 cm széles. A zászlólap szélein piros és zöld lángnyelvekből álló pártázat található.

A zászlórúd 238 cm hosszú, skarlátvörös szétcsavarható farúd, amely egy 21 cm magas stilizált levél formájú sárgaréz csúcsban végződik, amelynek mindkét oldalán bronzból öntött barokkos címer van elhelyezve.

A rendelet megalkotása zárta le tehát a magyar haderő jelképeinek rendszerváltását, amely de facto viszonylag rövid idő alatt végbement, de iure azonban majdnem hat évig tartott.

[8] Érdekességként megemlítjük, hogy 1848–1849-ben egyes, kiemelkedő haditetteket véghezvivő alakulatokat kollektíven tüntettek ki, mégpedig úgy, hogy a csapattest zászlóján helyezték el a kitüntetést. Hasonló kezdeményezés felmerült a II. világháború idején is, de az végül nem valósult meg.

TARTALOM

Előszó 3

Közlemények

MIKÓ ZSUZSA: *Perújítás vagy megbékélési törvény? Politikai vita a rehabilitációról 1989-ben* 5

KOCSIS PIROSKA: *Marginalizálódás és a szociálpolitika válaszai az 1980-as években* 17

KOVÁCS TAMÁS: *Átmentett vagy megmentett légió? A magyar állambiztonság metamorfózisához. 1989–1990* 61

KATONA KLÁRA: *A Határőrség a rendszerváltás időszakában (1987–1990)* 77

SOÓS VIKTOR ATTILA: *Hivatalból Titkárság. Az egyházak feletti állami ellenőrzés átalakítása 1988–1990 között* 101

KERESZTES CSABA: *Az oktatás és a kultúra irányításának átalakulása a nyolcvanas évek végén* 119

Forrásközlések

GARADNAI ZOLTÁN: *Francia vélemények a magyarországi átalakulásokról (1988–1990)* 161

ÓLMOSI ZOLTÁN: *A Munkásőrség megszüntetése. Sikertelen kísérlet a megmaradásra* 189

SIMON ISTVÁN: *Egy kiegyezés vége. Reformok és illúziók* 227

KOVÁCS CSABA: *Átalakítás vagy szétverés? A szocialista jellegű mezőgazdaság végnapjai és a kárpótlás utáni gazdálkodás néhány sajátossága* 239

Műhelymunkák

VASS GERGELY: *A rubeltől a dollárig. Szovjet–magyar szakértői tárgyalások a dollárelszámolásról. 1987–1989* 261

KÁLNICZKYNÉ KATZ VERONIKA: *A bankrendszer átalakításának kezdetei. A Magyar Külkereskedelmi Bank üzletpolitikai elgondolásai a VI. ötéves terv időszakára* 273

KATONA CSABA: *A sajtó szerkezet- és hangnemváltása budapesti hangulatjelentések tükrében. (1988. október–1989. január)* 285

DÉCSEY SÁNDOR: *Elhúzódó rendszerváltás. A hadsereg szimbólumainak megváltozása* 295

CONTENTS

Foreword 3

Articles

Mikó, Zsuzsanna: *Reopening of a Case or a Reconciliation Act? Political Debate over Rehabilitation in 1989* 5

Kocsis, Piroska: *Marginalization and the Sociopolitical Answers at the End of the 1980s* 17

Kovács, Tamás: *Preserved or Rescued Legion? The Metamorphosis of Hungarian State Security, 1989–1990* 61

Katona, Klára: *The Boarder-Guards during the Period of Regime Change (1987–1990)* 77

Soós, Viktor Attila: *From a Superior Office to a Secretariat. Reorganization of State Supervision over the Churches between 1988–1990* 101

Keresztes, Csaba: *Change of the Educational and Cultural Management at the End of the 1980s* 119

Source publication

Garadnai, Zoltán: *French Opinions Regarding Hungarian Transformations (1988–1990)* 161

Ólmosi, Zoltán: *Dissolving of the Workers' Militia. Unsuccessful Attempt to Survive* 189

Simon, István: *End of a Compromise. Reforms and Illusions* 227

Kovács, Csaba: *Reorganization or Destruction? Last Days of the Socialist Agriculture and some of the Characteristics of post Compensation Farming* 239

Workshops

VASS, GERGELY: *From the Ruble to the Dollar. Discussions by Soviet–Hungarian Expert about Dollar Balance (1987–1989)* 261

KÁLNICZKYNÉ KATZ, VERONIKA: *Early Stages of the Reorganization of the Banking System. Business Political Plans of the Hungarian Foreign Trade Bank Regarding the Period of the 6th Five Year Plan* 273

KATONA, CSABA: *Structure and Tone Change of the Press in View of the Report of the Public Mood in Budapest. (October 1988 – January 1989)* 285

DÉCSEY, SÁNDOR: *Protracted Change of Regime — Transformation of the Army Symbols* 295

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967).

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi 4 füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935); évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi 2 szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Rövidítés: A hivatkozásokban az LK rövidítés ajánlott.

Publikációs kör: Az LK az egész magyar levéltárügy közlönye, célja a levéltári irodalom teljességének művelése, a levéltár munkatársai és a külső kollégák publikációs tevékenységének elősegítése. Az LK publikációs köre: a levéltártan, az iratanyaggal foglalkozó történeti segédtudományok, levéltár-ismertetés, levéltártörténet, forrásközlés, történeti statisztika, hivataltörténet.

Rovatok: értekezések (tanulmányok, közlemények), forrásközlések, ismertetések irodalom, krónika, folyóiratszemle, beszámoló bibliográfia.

Mutató: Levéltári Közlemények. Mutató 1923–1993. Összeáll.: Szabó Anikó. Bp., 1995; Levéltári Közlemények. Mutató 1994–2004. Összeáll.: Szabó Anikó. Bp., 2005.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár.

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A közlésre benyújtott kéziratok és a jegyzetelés szabályait az LK külön jegyzékben rögzítette, azok betartását kérjük. A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. Az LK másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizetés, korábbi számok: A kiadvány előfizethető és a korábbi kötetek korlátozott számban megvásárolhatók a Magyar Országos Levéltár Gondnokságán (1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4. Telefon: 225–2856) 10^{00}–12^{30} között, munkanapon.